

ISSN - 2347-7075
Impact Factor - 8.141

INTERNATIONAL JOURNAL OF ADVANCE AND APPLIED RESEARCH

**Double-Blind Peer Reviewed / Bi-Monthly /
Referred / Open Access Research Journal**

**Special Issue
Vol. 7 No. 20
March - April - 2026**

Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri, Maharashtra

**International Journal of Advance and
Applied Research
(IJAAR)**

*A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed
Journal*

ISSN-2347-7075

Impact Factor-8.141

March - April 2026

Volume - 7

Issue - 20

Published by:

Young Researcher Association, Kolhapur, Maharashtra, India

Website: <https://ijaar.co.in>

Submit Your Research Paper on Email

Regular Issue: editor@ijaar.co.in

For Publication Call On - 8624946865

Editorial & Advisory Board

Chief Editor

Dr. Pravin R. Talekar

Secretary,

Young Researcher Association, Kolhapur

Executive Editors (Special Issue)

Prof. Dr. Sanjay D. Patil

Principal, Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri

Dr. C. Y. Jadhav

Head, Department of English, Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri

Co Editors

Prof. Dr. N. M. Patil

Head, Department of Geography, Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri

Editorial Board

Prof. Dr. S. R. Patil

Head, Department of History

Dr. S. A. Salokhe

Department of English

Prof. Dr. A. J. Warake

Department of Marathi

Dr. S. B. Desai

Head, Department of Hindi

The Editors shall not be responsible for the originality and thought expressed in the papers. The author shall be solely held responsible for the originality and thoughts expressed in their papers.

© All rights reserved with the Research paper's authors

Principal's Message

शुभ संदेश.

७ मार्च २०२६ रोजी होणाऱ्या "भारताचे आकार: भूतकाळातील धडे, वर्तमानातील वास्तव आणि भविष्यातील शक्यता" या विषयावरील राष्ट्रीय परिषदेच्या यशासाठी मी मनापासून अभिनंदन करतो आणि शुभेच्छा देतो.

जग वेगाने विकसित होत असताना, अशा परिषदा शैक्षणिक, समाज आणि देशाच्या भविष्याला आकार देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. परिषदेचा विषय महत्त्वपूर्ण आहे, कारण तो शैक्षणिक आणि राष्ट्रीय विकासात योगदान देणाऱ्या मुख्य क्षेत्रांना संबोधित करतो.

मला विश्वास आहे की ही परिषद केवळ मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करेलच शिवाय विचारवंत, विद्वान आणि संशोधकांमध्ये अर्थपूर्ण चर्चा आणि सहकार्य देखील वाढवेल. ही परिषद निःसंशयपणे ज्ञानाच्या वाढीस, विचारांची देवाणघेवाण करण्यास आणि शिक्षणाच्या विकासास हातभार लावेल ज्याचा भविष्यातील प्रवासावर कायमस्वरूपी परिणाम होईल.

आम्ही सर्व सहभागींना शिकण्यासाठी, सामायिक करण्यासाठी आणि समृद्ध चर्चांमध्ये सहभागी होण्यासाठी या संधीचा पुरेपूर फायदा घेण्यास प्रोत्साहित करतो. ही परिषद नवीन दृष्टिकोन आणि नाविन्यपूर्ण उपायांना प्रेरणा देईल जे वाणिज्य, व्यवस्थापन आणि इतर सर्वच क्षेत्रातील भविष्यातील नेत्यांना सक्षम करील. पुन्हा एकदा यशस्वी आणि फलदायी कार्यक्रमासाठी माझ्या शुभेच्छा.

प्रा. (डॉ.) संजय पाटील
प्राचार्य,
दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री

Message from Editor's Desk

It is a matter of great pleasure to share my thoughts on the occasion of the One Day National Conference organized by Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri, sponsored by Shivaji University, Kolhapur on 7th March 2026. The successful conceptualization of this conference has been possible because of the constant support and encouragement of the Honourable President Hon. K. P. Patil, Secretary Shri. S. G. Killedar, the members of the College Development Committee and Principal Prof. Dr. Sanjay D. Patil and all my colleague faculty members. Their guidance, cooperation, and confidence have played a vital role in shaping this national-level academic initiative into a fruitful result.

This conference has received an overwhelming response from across different places, with more than 75 research papers and academic contributions submitted by scholars, teachers, and researchers. Such enthusiastic participation will definitely contribute to contemporary issues and national development.

Research is not merely documentation; it is a process of knowledge creation that contributes to society, education, and nation-building. With this perspective, the editorial and publication work is being carried out with due care, academic integrity, and professional ethics.

The ideas presented through these papers will be useful in shaping future academic policies, curriculum development, and research directions. The response received for this one-day national conference is truly encouraging and will inspire the organization of many more meaningful academic activities in the future.

Finally, I congratulate all researchers, faculty members, and organizers associated with this conference and convey my best wishes for their continued academic growth and success.

Dr. C. Y. Jadhav
Convenor, National Conference and
Executive Editor

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
1	Lt. Vinodkumar Ashok Pradhan	The Betrayal of Constitutional Morality: Youth Radicalization in 21 st Century India	1 - 5
2	Dr. Rajendra Dattatray Gholap	Representation of Shaping India in the Milieu of Past, Present and Future in Indian Writing in English	6 - 10
3	Patil Jayshri Ganpati	Horror without Monsters: A Carrollian Reading of Daniel Handler's <i>A Series of Unfortunate Events</i>	11 - 15
4	Dr Anita Mukund Powar	Shaping and Reshaping of India through Indian English Literature	16 - 19
5	Dr. D. K. Kamble	Shattering the Enduring Quiet: Evolving Social Roles of Indian Women in Shashi Deshpande's <i>The Dark Holds No Terrors</i>	20 - 22
6	Dr. Grishma Manikrao Khobragade	Reimagining India's Future: Lessons from the Past, Realities of the Present, and Pathways to a Caste-Equitable Society	23 - 26
7	Miss. Aher Jagruti Prakash	Neurocognitive Methods in Language Acquisition and Use: Important Initiatives and Effects	27 - 29
8	Mrs. Jyoti Surajkumar Satavekar	Public Environmental Awareness and Behaviour Change What Worked Earlier, What Works Now, and What Can Work in the Future	30 - 33
9	Lohar Vajreshwari Vasant	Female Identity and Patriarchal Resistance in A dolls house: A feminist reading in the Indian Context	34 - 35
10	Dr. Mahesh Krishna Mali	Education in Transition: Past Lessons and Future Perspectives	36 - 40
11	Dr. Megha Balaso Mali	From Colonial Legacy to Digital India: Literary Mapping of National Transformation	41 - 43
12	Dr. Chintamani Yashwantrao Jadhav	Current Scenario of Higher Education Institutions in Maharashtra	44 - 47
13	Dr. Jyoti Mohan Jadhav	Nurturing The Future of India Through Sudha Murty's Stories	48 - 50
14	Dr. Srikrishna Ananda Salokhe	The National Education Policy 2020: Transforming India's Educational Landscape and Social Impact	51 - 55
15	Dr. Prashant Lohar	Across Time and Borders: Historical, Contemporary, and Emerging Dimensions of the Indian Diaspora	56 - 58
16	Smt. Sujata Sahebrao Zade	Contribution of Rabindranath Tagore's Gitanjali in Shaping India	59 - 62
17	Prof. Abhijeet Raghunath Patil	Reframing India's Development Path: Challenges, Transformation and a Road to a Developed Future	63 - 67
18	Dr. Dnyaneshwar Karbhari Nikam	Probe of Sustainability and Resilience in Amitav Ghosh's Novel <i>The Hungry Tide</i>	68 - 71
19	Mr. Babu Gopal Patil Miss Jyoti Janardan Buwa	Role of E-Resources in English Language Teaching and Learning	72 - 75
20	Mr. Chandrakant Krishnat Chavan	Partition Literature and the Making of Modern India: Trauma, Memory, and Nationhood	76 - 80
21	Mr. Rajendra Ashok Pradhan	The Strategic Interplay of Past and Present in <i>Chanakya's Chant</i> and <i>The Vault of Vishnu</i> by Ashwin Sanghi	81 - 84

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
22	Mrs. Pooja Vilas Palkar Mr. Atul Ramdas Nagarkar	Academic Libraries in India: Study of Pre-Independence and Post-Independence Eras	85 - 88
23	Miss Swati V. Mane	Environmental Humanities Reflected in Select Short Stories of Ruskin Bond	89 - 93
24	V.A. Kamble Maya Patil	Trends in biological Science in India Past, Present and Future	94 - 97
25	Ravindra Mangale Dr. Veena Kamble	Benefits of Artificial Intelligence in Libraries	98 - 102
26	Pratiksha Mangalekar Dr. Manisha Vinayak Bhise	The Shadow of Extinction: Death and Suicidal Ideation in Sara Banerji's Blood Precious	103 - 105
27	Dr. Amit Maruti Bamane	The Literary Creativity of Sudhir Kakar: Shaping Modern Indian Identity through Fiction	106 - 109
28	अनिता संजय चिखलीकर	स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा पीढ़ी की दुविधाएँ: एक समकालीन विश्लेषण	110 - 116
29	प्रा. डॉ. जयसिंग कांबळे	हिंदी कविता की दृष्टि से वर्तमान भारत	117 - 123
30	पल्लवी एकनाथ चव्हाण	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में भविष्य के लिए दृष्टिकोण	124 - 126
31	प्राजक्ता राजेंद्र प्रधान	नासिरा शर्मा के 'कुड़याँजान' में पर्यावरण चेतना का त्रिआयामी अध्ययन : अतीत, वर्तमान और भविष्य	127 - 131
32	प्रा. प्रणाली विवेक शिंदे	स्वतंत्रोत्तर कहानी साहित्य में भविष्य के लिए दृष्टिकोण एक अध्ययन।	132 - 134
33	प्रा.सुहानी सागर पाटील	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में भविष्य के लिए दृष्टिकोण	135 - 138
34	श्री.विश्वास निवृत्ती पाटील	भारत की अतीत की शिक्षा नीति, नई शिक्षा नीति 2020 और भविष्य का भारत	139 - 143
35	आसमा मकबूल सौदलगे	स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता : यथार्थ से भविष्य-दृष्टि तक	144 - 149
36	प्रा. मेघा मनोहर संकपाळ	स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में वर्तमान की वास्तविकताएँ	150 - 152
37	पूनम प्रवीण पाटील	भारतीय समाज और हिंदी साहित्य में गीताश्री के उपन्यास में नारी चेतना और संघर्ष (उपन्यास संग्रह 'हसीनाबाद' के संदर्भ में)	153 - 155
38	डॉ. विजया पांडुरंग पाटील	स्वातंत्रोत्तर मराठी साहित्याचे विविध पैलू	156 - 162
39	प्रा. (डॉ.) शिवाजी होडगे	साठोत्तरीमराठीसाहित्य:जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य	163 - 166
40	प्राचार्य प्रा. डॉ. संजय दशरथ पाटील	भारताच्या जडणघडणीतील मराठी साहित्याची भूमिका (कुसुमाग्रजांच्या क्रांतीचा जयजयकार या कवितेच्या अनुषंगाने)	167 - 170
41	प्रा. शिवाजी वसंत देसाई	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत मराठी चरित्रांचे योगदान.	171 - 173
42	प्रा. डॉ. आनंद वारके	भारताच्या जडणघडणीसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कवींचे योगदान	174 - 178
43	डॉ. रंजना रावसाहेब शेळके-ओलेकर	बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, संकल्पना चित्रण व उद्गामी (विशेषण) या संशोधक विकसित अध्यापन कार्यनीतींचा ग्रामीण भागातील शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास	179 - 186
44	प्रा. जयवंत शंकर सुतार	स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचे विविध प्रवाह	187 - 189
45	डॉ. प्रदीप एकनाथ कांबळे	मराठीतून कोकणीमध्ये अनुवादित झालेली नाटके	190 - 194
46	डॉ. सुखदेव नारायण एकल	साठोत्तरी मराठी नाटकावरील लोकरंगभूमीचा प्रभाव	195 - 199

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
47	प्रा. सौ. शुभांगी संतोष किरोळकर	महानुभाव संप्रदायाचे मराठी भाषा आणि साहित्यातील योगदान	200 - 206
48	प्रा. मतिवडे अनिता वसंत	महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या श्रद्धा- अंधश्रद्धाविषयक विचारांचे साहित्यातील तत्वचिंतनात्मक योगदान	207 - 210
49	प्रा. कविता राहुल हातकणंगलेकर	आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान	211 - 214
50	प्रा. निशांत दिनकर खाबडे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीधोरण आणि घडून आलेले परिवर्तन	215 - 220
51	प्रा. सुरज दशरथ चौगुले	भारतीय स्त्रियांचे स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान एक चिकित्सक अभ्यास	221 - 225
52	प्रा. डॉ. संजय रामचंद्र पाटील	कोल्हापूर जिल्हा काँग्रेस आणि हिंदुराव पाटील	226 - 230
53	डॉ. शिवाजी आनंदा परीट	सावित्राबाई फुले यांचे राष्ट्र निर्मितीतील योगदान	231 - 235
54	प्रा. सुनिल वसंत सुतार	भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भुदरगड तालुक्यातील क्रांतिकारकांचे योगदान : एक अभ्यास	236 - 241
55	डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर दत्तात्रय वसंत पाटील	क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा मानवतावाद	242 - 246
56	दशरथ ईश्वर लाडे	महाराष्ट्रातील पंचायतीराज संस्थांच्या संदर्भात महिलांच्या राजकीय सहभागाचा मानवाधिकाराच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास	247 - 252
57	Mr. Onkar Anand Bhopale Dr. Appasaheb Shamrao Shelke	Journey of the Right to Education in India: From Vision to Constitutional Reality	253 - 256
58	आरती रामदास लोंढे	भारतीय लोकशाही पुढील वर्तमान आव्हाने आणि भविष्यातील संधी	257 - 260
59	किशोर दत्तात्रय पाटील	भारतीय लोकशाहीची उत्क्रांती: ऐतिहासिक वारसा आणि आधुनिक आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास	261 - 266
60	डॉ. मनोज साताप्पा जाधव	भारतीय लोकशाहीसमोरील पुढील आव्हाने	267 - 270
61	दिपाली शंकर वाघमारे	युवा पिढी आणि समाज माध्यमे	271 - 276
62	प्रा. सौ. उन्नती अमृतराव पाटील	मिलिटरी अपशिष्टे: सैनिकी परंपरा आणि राष्ट्रनिर्मितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	277 - 283
63	प्रा. अविनाश सुदाम कांबळे	भारतीय समाजाची सामाजिक जडणघडण- भूतकालीन सामाजिक परिस्थिती, वर्तमानातील सामाजिक वस्तुस्थिती आणि भविष्यकालीन दृष्टिकोनातील सामाजिक जीवन	284 - 287
64	पूजा शंकर वाघमारे	भारतीय स्त्रियांच्या बदलत्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास	288 - 292
65	प्रा. अर्चना बापूसो कापडे	आर्थिक स्वावलंबनामुळे भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात झालेला बदल : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास	293 - 297
66	कु. योगिता रामचंद्र रेवडे	घिसाडी समाजामध्ये घडणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाचा स्त्रियांच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास	298 - 305
67	तेजस्विनी सुनिल दळे	भारतीय पारंपारिक आणि डिजिटल माध्यमांमधील स्त्री प्रतिमेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण	306 - 311
68	श्री. रणजित अशोक मोरे	भारताच्या जडणघडणीत असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञाचे योगदान	312 - 321

Sr. No.	Name of Author	Title of Paper	Page No.
69	Dr. M. B. Hande Dr. R. B. Bhaskar	Social Well-Being among Scheduled Populations in Kolhapur District: A Micro-Level Geographical Analysis	322 - 326
70	Dr. Navnath K. Bansode	Relationship between Annual Rainfall and Number of Rainy Days in Kolhapur District, Maharashtra	327 - 330
71	प्रा. गायकवाड दिपक पोपट प्रा. चव्हाण रणजीत भुपाल	कृषी आधारित उद्योगातील बदलती दिशा	331 - 334
72	Dr. Varsha Shinde	The Role of Agro-Based Industries in Sustainable Development	335 - 339
73	Dr. Pratibha Anil Gadhe	The Scenario of Fisheries: Special Reference to Indian Marine Fish	340 - 346
74	प्रा. डॉ. नेताजी महादेव पाटील	कोल्हापूरी गुळाचा दैदिप्यमान इतिहास ते वाताहत: कारणे व उपाय	347 - 355
75	डॉ. माधव मारूती भोसले	स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता आणि वर्तमान संदर्भ	356 - 360

The Betrayal of Constitutional Morality: Youth Radicalization in 21st Century India

Lt. Vinodkumar Ashok Pradhan

*Asst. Professor, Deptt. Of English, Sadashivrao Mandlik Mahavidyalaya, Murgud.,
Tal.: Kagal, Dist.: Kolhapur.*

Corresponding Author – Lt. Vinodkumar Ashok Pradhan

DOI - 10.5281/zenodo.18919967

Abstract:

“Constitutional morality is not a natural sentiment. It has to be cultivated. We must realize that our people have yet to learn it.” – Dr. B. R. Ambedkar

The Constitution of India establishes a democratic framework founded upon justice, liberty, equality, and fraternity after deep research in two years, eleven months and eighteen days. Central to this framework is the doctrine of constitutional morality, articulated by B. R. Ambedkar, which calls for ethical commitment to democratic principles beyond mechanical obedience to law from the very beginning with its preamble. In contemporary India, however, public discourse increasingly reflects religious polarization, identity-driven politics, and ideological mobilization, particularly among sections of the youth. Instead of cultivating rational and inclusive citizenship, prevailing socio-political currents often activate emotional loyalties rooted in cultural and religious identity.

This paper critically examines how such tendencies weaken constitutional morality and reshape democratic engagement. Through qualitative and interpretative analysis, the study evaluates the philosophical foundations of constitutional morality, identifies contemporary factors contributing to youth radicalization, and proposes measures to restore democratic ethics. It argues that the future of Indian democracy depends upon strengthening civic education, fostering critical thinking, and promoting inclusive constitutional consciousness.

Keywords: Constitutional Morality; Youth Radicalization; Secularism; Identity Politics; Democratic Ethics; Civic Education; Indian Constitution

Introduction:

“The health of a democratic society may be measured by the quality of functions performed by private citizens.” – Alexis de Tocqueville

India's independence marked the beginning of an ambitious democratic experiment aimed at reconciling vast diversity within a single constitutional framework. The framers of the Constitution, particularly B. R. Ambedkar, envisioned a republic grounded in secularism, social justice, and participatory democracy. Adopted in 1950, the Constitution was intended not merely as an institutional blueprint but as a moral compass guiding governance and civic conduct.

Dr. Ambedkar introduced the concept of constitutional morality to stress that democracy requires disciplined adherence to constitutional methods. It demands that citizens privilege dialogue over violence, reason over prejudice, and fraternity over communal hostility. Thus, democracy is not sustained by elections alone but by ethical restraint and respect for institutional processes.

In the contemporary period, India confronts serious challenges. Social media expansion, identity-based mobilization, and competitive electoral politics have drastically reshaped public discourse. A considerable segment of the youth is increasingly drawn into

ideological frameworks defined by religious exclusivity and cultural assertion. This shift raises questions about the durability of democratic norms and the future of constitutional ethics, which is based on rationality and not on imagination.

Given India's youthful demographic profile, the political orientation of young citizens will decisively shape the nation's trajectory. When youth engagement is guided by constitutional values, democracy deepens. It is universal truth that everyone may agree when driven by sectarian rhetoric and emotional mobilization, democratic culture weakens. This paper examines this transformation and its implications.

Review of Literature:

The intellectual foundation of constitutional morality lies in the debates of the Constituent Assembly. Ambedkar warned that democracy in India would falter if constitutional methods were abandoned in favor of communal mobilization.

Granville Austin describes the Indian Constitution as an instrument of peaceful social transformation grounded in equality and secularism. Rajeev Bhargava conceptualizes Indian secularism as "principled distance," allowing state engagement with religion while maintaining neutrality and equality.

Christophe Jaffrelot analyzes religious nationalism and its influence on political identity formation, particularly among youth. Martha C. Nussbaum argues that fear and insecurity can be manipulated to produce hostility toward minorities and stresses the role of education in cultivating empathy.

Recent research on digital communication demonstrates that online platforms intensify polarization by privileging emotionally charged content. While constitutional theory and religious

nationalism have been studied extensively, fewer works directly connect youth radicalization with the erosion of constitutional morality. This paper integrates *these* domains.

Research Objectives:

This paper seeks to:

1. Reinterpret constitutional morality in the contemporary Indian context.
2. Examine socio-political and technological factors contributing to youth radicalization.
3. Assess the influence of education, media, and political rhetoric on youth consciousness.
4. Propose strategies for strengthening democratic ethics.

Research Methodology:

The study adopts a qualitative and analytical methodology. It draws upon:

- Speeches and writings of Dr B. R. Ambedkar
- Scholarly works in constitutional theory and political sociology
- Research on digital media and ideological mobilization
- Interpretative analysis of contemporary socio-political developments

The approach is interdisciplinary, combining constitutional theory, sociology, and media studies.

Constitutional Morality: Conceptual Foundations:

"The sad truth is that most evil is done by people who never make up their minds to be either good or evil." – Hannah Arendt

Constitutional morality *transcends* obedience to written law; it represents the ethical temperament that sustains democratic life. Dr Ambedkar emphasized that institutions alone cannot secure democracy unless citizens cultivate habits of restraint, dialogue, and respect for difference. Democracy, he argued, is a "mode of

associated living” grounded in liberty, equality, and fraternity.

Constitutional morality *guards* against unrestrained majoritarianism. It requires fidelity to procedure, protection of minority rights, and commitment to lawful deliberation. Public officials must exercise authority with accountability, and citizens must resist subordinating constitutional values to sectarian loyalties.

The Preamble of Constitution of India embodies these commitments. *Justice* reflects transformative ambition; *liberty* ensures freedom of thought and belief; *equality* challenges entrenched hierarchies; *fraternity* fosters common belonging amid diversity.

Indian secularism does not imply hostility toward religion but institutional neutrality. The state must neither privilege nor suppress faith but ensure coexistence with equality and dignity. When political discourse shifts toward narratives of cultural superiority or exclusion, fraternity weakens and constitutional morality erodes.

Ultimately, constitutional morality is a lived practice requiring vigilance and civic education. It transforms constitutional text into democratic culture.

Youth Radicalization in Contemporary India:

“Democracy has to be born anew every generation, and education is its midwife.” – John Dewey

This quote powerfully reinforces the argument that civic education sustains constitutional morality. Youth political orientation today is shaped by three interrelated forces: identity-centered mobilization, digital amplification, and educational limitations.

First, identity politics increasingly frames citizenship through civilizational pride or historical grievance. Young people seeking belonging may resonate with such narratives.

However, these frameworks often simplify complex realities into binaries viz “us” versus “them.” Such polarization discourages pluralism and constitutional reasoning.

Second, digital media ecosystems intensify ideological alignment. Algorithms prioritize engagement, amplifying provocative content. Echo chambers reinforce confirmation bias, while misinformation spreads rapidly. Without media literacy, youth may internalize divisive rhetoric as fact, normalizing intolerance.

Third, educational institutions often prioritize technical training over civic formation. Constitutional values remain textbook concepts rather than lived practices. Limited exposure to structured debate and critical inquiry leaves ideological narratives unchallenged.

Together, these factors redirect youthful political energy toward emotional polarization rather than constitutional deliberation. The result is not apathy but distorted engagement i.e. high participation without ethical grounding.

Consequences for Democratic Stability:

“Where the mind is without fear and the head is held high... Where the world has not been broken up into fragments by narrow domestic walls.” – Rabindranath Tagore

Rabindranath Tagore’s thought is highly relevant to rigid identity frameworks and fractured civic identity. Youth radicalization affects democratic stability in the following ways.

- **Communal Mistrust:** Rigid identity frameworks strain inter-community relationships and weaken shared civic identity.
- **Intolerance of Dissent:** Democratic systems depend on legitimate disagreement. In polarized climates, dissenters are labeled disloyal, discouraging dialogue and fostering conformity.

- **Erosion of Public Discourse:** Complex issues are reduced to *slogans*. Social media rewards outrage over reflection, diminishing substantive debate.
- **Institutional Distrust:** Courts, universities, media, and legislatures risk being viewed through partisan lenses. When trust declines, rule of law weakens and ideological allegiance replaces constitutional procedure.

Democracy depends upon pluralism and negotiation. When disagreement is framed as betrayal, constitutional morality deteriorates.

Reclaiming Constitutional Morality:

1. Strengthening Civic Education:

“Education either functions as an instrument to bring about conformity or as a practice of freedom.” – Paulo Freire

Paulo strongly reinforces the argument against rote learning and in favor of analytical reasoning. Civic education must cultivate deep constitutional literacy rather than rote knowledge (refers to information learned by *memorization through repetition*, without necessarily understanding its meaning, context, or underlying principles). Students should engage with philosophical foundations of justice, liberty, equality, and fraternity as envisioned by Dr B. R. Ambedkar.

Structured debates, mock parliaments, and case studies can transform classrooms into spaces of democratic practice. Teacher training should equip educators to discuss sensitive issues without ideological bias. Civic education grounded in critical pedagogy fosters analytical reasoning and empathy.

2. Enhancing Media Literacy: Media literacy is essential in a digital era. Youth must understand algorithms, platform economics, and misinformation mechanisms. Training in factchecking and source evaluation reduces vulnerability to manipulation.

Digital ethics education should encourage responsible online conduct and emotional awareness. Recognizing how fear and anger are mobilized in communication builds resilience against polarization.

3. Encouraging Interfaith Engagement: Structured interfaith dialogue fosters fraternity. Universities and civil society organizations can organize discussions, cultural exchanges, and collaborative service projects. Direct interaction humanizes difference and replaces stereotypes with lived understanding.

Community initiatives promoting cooperative engagement strengthen social solidarity and reinforce shared constitutional citizenship.

4. Promoting Ethical Leadership: Public leaders influence democratic culture through rhetoric and conduct. Ethical leadership requires prioritizing constitutional principles over partisan gain. Transparent decision-making and respect for due process enhance institutional credibility.

Leadership training for youth organizations should integrate constitutional ethics, ensuring that emerging leaders internalize inclusive governance values.

Conclusion:

India’s demographic strength presents both opportunity and risk. If youth internalize constitutional values, democratic foundations will deepen. If identity-based radicalization intensifies, social cohesion may weaken.

The solution lies not in diminishing religious belief but in preventing its political instrumentalization. A mature democracy accommodates faith while ensuring institutional neutrality.

The erosion of constitutional morality is fundamentally an ethical crisis. The Constitution embodies collective aspiration toward justice and equality. Youth radicalization threatens this

aspiration by privileging emotional polarization over rational deliberation.

Safeguarding democracy requires sustained commitment to civic education, inclusive dialogue, media literacy, and principled leadership. The future of India's democratic experiment depends upon revitalizing constitutional morality within the consciousness of its youth. It will be very apt enough to sum up with the following unanimously accepted quote by the father of Indian constitution Dr B. R. Ambedkar that reinforces the idea that constitutional morality must be lived, not merely written:

“However good a Constitution may be, it is sure to turn out bad because those who are called to work it happen to be a bad lot. However bad a Constitution may be, it may turn out to be good if those who are called to work it happen to be a good lot.”

Bibliography:

1. Alexis de Tocqueville. *Democracy in America*. 1835–1840. Translated by Harvey

- C. Mansfield and Delba Winthrop, University of Chicago Press, 2000.
2. Ambedkar, B. R. *Annihilation of Caste*. Navayana, 2014.
 3. Austin, Granville. *The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation*. Oxford UP, 1999.
 4. Bhargava, Rajeev. *The Promise of India's Secular Democracy*. Oxford UP, 2010.
 5. Hannah Arendt. *The Origins of Totalitarianism*. Harcourt, 1951.
 6. Jaffrelot, Christophe. *Hindu Nationalism: A Reader*. Princeton UP, 2007.
 7. John Dewey. *Democracy and Education*. 1916. Free Press, 1997.
 8. Nussbaum, Martha C. *The Clash Within: Democracy, Religious Violence, and India's Future*. Harvard UP, 2007.
 9. Paulo Freire. *Pedagogy of the Oppressed*. Translated by Myra Bergman Ramos, Continuum, 1970.
 10. Rabindranath Tagore. *Gitanjali (Song Offerings)*. Translated by the author, Macmillan, 1913.
 11. *The Constitution of India*. Government of India, 1950.

Representation of Shaping India in the Milieu of Past, Present and Future in Indian Writing in English

Dr. Rajendra Dattatray Gholap

*Assistant Professor of English, Department of English,
KRT Arts, BH Commerce and AM Science (KTHM) College, Nashik -2
Corresponding Author –Dr. Rajendra Dattatray Gholap*

DOI - 10.5281/zenodo.18919988

Abstract:

Indian Writing in English has progressed as an influential literary movement representing India's socio-cultural evolution across centuries. Indian literary writers have perpetually involved with the nation's ever-changing identity right from colonial suppression to post-independence transformation, from contemporary socio-political churn to imaginative projections of India's future. This research paper studies how Indian Writing in English represents lessons from the past, realities of the present and perspectives for the future. The paper analyses key literary works and critical paradigms that reflect India's evolving socio-cultural milieu, interrogating themes such as nationalism, caste, gender, identity, globalization, technology, and ecological concerns. By contextualizing literature within historical and contemporary frameworks, the paper highlights the dynamic interplay between tradition and modernity, local and global influences, and individual and collective identities. The researcher adopts interpretative and analytical methodology. The study also shows that Indian Writing in English does twofold function. Firstly, it documents India's shifting realities and at the same time, it shapes them by offering transformative visions. This study underlines the role of Indian Writing in English not only as an artistic expression but also as a site for conveying India's past, present, and future.

Keywords: - *Indian Writing in English, Socio-Cultural Milieu, Nationalism, Caste, Gender, Identity, Postcolonial Literature, Contemporary Indian Fiction, Globalization, Social Justice, Ecological Concerns*

Introduction:

Indian Writing in English plays crucial role in world literature, linking local sensibilities with the global lingua franca. Emerging from colonial histories and evolving along with India's socio-political transformations, Indian Writing in English has become a vital for voicing questions of identity, memory, power, and representation. The shaping of "India" as a nation, that is to say, culturally, politically, and intellectually has been a central concern of Indian Writing in English. Early writings articulated the anti-colonial struggle and the imaginative reconstruction of indigenous histories, while post-independence literature dealt with the realities of newly formed

nationhood. Contemporary Indian writing reflects globalization, diaspora experiences, and internal social conflicts including caste, gender, and economic inequality. Future perspectives in Indian literature show a turn toward hybrid identities, transnational dialogues, and renewed engagements with history and ecology.

This paper explores how Indian Writing in English represents the shaping of India by focusing on three core dimensions: lessons from the past, realities of the present, and perspectives for the future. Through critical analysis of literary masterpieces and theoretical frameworks, it explores how literature intercedes between historical consciousness and contemporary

necessities, offering both critique and inspiration for future cultural imagination. It studies how selected Indian English writers specifically R. K. Narayan, Raja Rao, Mulk Raj Anand, Salman Rushdie, Arundhati Roy, Amitav Ghosh, Rohinton Mistry, Jhumpa Lahiri, Kiran Desai, and contemporary voices including Manu Joseph and Prayaag Akbar convey past, present, and future. The analysis positions the literary texts within wider socio-political contexts to examine how literature becomes a site of national contemplation.

The study aims to analyze critically how Indian Writing in English represents India's historical lessons from past, contemporary realities, and future perspectives. It examines representation of India's past colonial experiences, cultural memory, and socio-political milieus in selected Indian literary works. It also attempts to portray cotemporary Indian society, the themes such as globalization, urbanization, gender and caste issues, political conflict, and ecological crises. It explores futuristic and visionary perspectives reflected in modern and postmodern Indian English writings. Furthermore, it evaluates the role of Indian Writing in English in shaping public consciousness and imagining India's future.

The researcher adopts a qualitative, interpretive, and analytical methodology. The methods comprise textual analysis, close reading of the selected novels, essays, and poems to identify thematic patterns related to past, present, and future India. It attempts to do contextual and historical study to understand texts within the socio-political conditions in which they were written, such as colonialism, post-independence period, caste politics, globalization, and technological development. It also adopts a comparative literary approach for comparing different authors and texts across periods to trace literary evolution. Scholarly articles, critical

essays and history of Indian Writing in English have been reviewed to support the arguments.

Indian English literature has long been dedicated in narrating India's historical experiences exploring colonial oppression, nationalist awakening, cultural negotiation, and struggles of marginalized communities. Early Indian English writers such as Mulk Raj Anand, Raja Rao, and R. K. Narayan represented a colonized society. These pioneering writers represented the impact of British rule on Indian society and psyche. In *Untouchable* (1935), Mulk Raj Anand exposes caste oppression and colonial social structures, showing how colonial law and indigenous hierarchies intersect to marginalize the oppressed. Similarly, Raja Rao's *Kanthapura* (1938) presents the nationalist movement through village-level collectivities, foregrounding Gandhi's influence on small-town India. Mulk Raj Anand's *Untouchable* exposes social stratification and caste brutality, reminding readers that the past carries lessons of inequality and systemic oppression. Raja Rao's *Kanthapura* merges myth and history to represent India's Gandhian struggle, emphasizing the moral and spiritual dimension of freedom. R. K. Narayan's works depict everyday life under colonial rule through subtle irony and simple realism. These writers preserve a memory of India's socio-political struggles and highlight the resilience that shaped modern Indian identity.

Partition literature forms another essential record of the past. Khushwant Singh's *Train to Pakistan* captures the tragic loss and human displacement that continue to influence India's collective psyche. Bapsi Sidhwa's *Cracking India* offers a child's perspective on the communal tensions that erupted during 1947. Poets particularly A. K. Ramanujan and Kamala Das infused postcolonial lyricism with historical depth, blending personal memory with cultural critique. Ramanujan's translations, in particular,

recovered vernacular voices lost in colonial records, asserting alternative histories rooted in indigenous sensibilities. These narratives remind readers that India's future must arise from understanding and healing past wounds.

Post-Independence literature reflects India's search for stability and identity. Anita Desai's *Clear Light of Day* revisits Partition trauma through personal memory, suggesting that understanding the past is key to strengthening familial and national bonds. Manohar Malgonkar's works explore political corruption and moral dilemmas in the early decades of independence. Thus, Indian English literature acts as a repository of lessons necessary for shaping a better future.

Contemporary Indian writing reflects the socio-economic transformations shaped by liberalization, urbanization, and global interconnectedness. Writers especially as Jhumpa Lahiri, Arundhati Roy, and Amit Chaudhuri examine modern hybridity, displacement, and cultural negotiation. In *The Namesake* (2003), Lahiri explores diasporic identity, showing how second-generation immigrants negotiate between inherited traditions and Western modernity. Her narrative reveals the complex interplay of memory, belonging, and cultural negotiation in a globalized world. Arundhati Roy's *The God of Small Things* (1997) assesses caste hierarchies and postcolonial politics, portraying how history and social structures shape personal destinies. By juxtaposing intimate family narratives with broader socio-political conflict, Roy reveals the persistence of inequality and social injustice in contemporary India. The novel's nonlinear structure mirrors fragmented identities, suggesting that the present is an interplay of histories, memories, and politics.

Later on, urban centers like Mumbai, Delhi, and Bangalore have become significant literary spaces. Aravind Adiga's *The White Tiger*

critiques economic inequality and the moral disarray accompanying neoliberal globalization. Chetan Bhagat, though often categorized under popular fiction, captures youth anxieties, middle-class aspirations, and institutional pressures. These narratives reflect the contradictions of a rapidly developing nation.

Whereas early Indian Writing frequently foregrounded nationalist themes, recent literature has increasingly focused on marginalized voices and social critique. Dalit writing in English, including memoirs and fiction, has foregrounded caste oppression as an enduring reality. Works such as Om Prakash Valmiki's *Joothan* and Arundhati Subramaniam's poetry contest dominant narratives, exposing the brutality of caste hierarchies and asserting alternative subjectivities. Similarly, feminist writers like Shashi Deshpande, Anita Nair, and Chitra Banerjee Divakaruni interrogate gendered experiences in patriarchal India. Deshpande's *That Long Silence* (1988) explores women's lives, revealing how social norms mute female agency. These critiques expand the terrain of Indian identity by opposing systemic inequalities rather than idealizing a unified national past.

Caste remains one of the most disputed facets of Indian society. Rohinton Mistry's *A Fine Balance* depicts caste oppression and political brutality during the Emergency. Contemporary Dalit writings in English by authors like Dr. B. R. Ambedkar, Omprakash Valmiki, Meena Kandasamy, Daya Pawar, Baby Kamble, Sharan Kumar Limbale, Namdeo Dhasal, Laxman Mane, etc. intensify marginalized voices. Their works reveal that India's present reality demands continued struggle for equity and justice. Women writers explore gendered experiences in both domestic and public spheres. Arundhati Roy's *The God of Small Things* addresses patriarchy, caste system, and violence. Kiran Desai's *The Inheritance of Loss* reflects the impact of

migration, globalization, and identity conflicts on ordinary lives. Jhumpa Lahiri's short stories offer nuanced portrayals of immigrant women negotiating Indian and Western cultures. These works irradiate women's place in modern India's shifting social order.

Indian English writers frequently engage with political realities. Amitav Ghosh's *The Shadow Lines* examines nationalism, borders, and memory, demonstrating the fragility of political identities. Arundhati Roy's *The Ministry of Utmost Happiness* navigates Kashmir conflict, gender diversity, and marginalized lives. These writings represent the tensions between democracy, nationalism, and pluralism in present-day India.

India's environmental crises have entered mainstream literary discourse. Amitav Ghosh's *The Great Derangement* argues that climate change cannot be understood without re-examining cultural narratives. Contemporary writings accordingly reflect India's struggle against ecological degradation and climate vulnerability. These interventions reflect a new form of literary engagement where fiction and criticism refuse to remain isolated from public life. Literature thus becomes a medium of accountability, critique, and collective reflection.

The emergence of online platforms, multilingual publishing, and global readerships has democratized literary production, enabling voices from diverse regions and communities to emerge. Writers like Meena Kandasamy, Jerry Pinto, and Tishani Doshi incorporate hybridity and cross-cultural negotiation in experimental forms that resist traditional boundaries. Transnationalism also poses new questions about authenticity, cultural translation, and belonging. Rather than privileging fixed identities, future literatures may foreground fluid selfhoods shaped by migration, diaspora, and global exchange. Writers explore potential futures shaped by

political, technological, and environmental challenges. Prayaag Akbar's *Leila* envisions a dystopian India fragmented by purity walls, reflecting anxieties about religious polarization, surveillance, and authoritarianism. Samit Basu's works blend speculative fiction with Indian cultural motifs, offering alternative futures shaped by mythology and technology. Works emerging from contemporary writers and digital storytellers explore themes such as automation, virtual identities, and digital surveillance. Manu Joseph's *Serious Men* indirectly foreshadows a future driven by scientific ambition and socio-economic competition. The literature suggests that shaping India's technological future requires ethical reflection.

Whereas English remains a dominant medium, the future of Indian writing must be attentive to multilingual realities. Translation initiatives have expanded access to regional literatures, enriching the national literary ecosystem. Works translated from Hindi, Tamil, Bengali, Kannada, Marathi, Gujarathi and other languages including Mahasweta Devi, U. R. Ananthamurthy, and Giriraj Kishore contribute to a more pluralistic understanding of Indian identity.

Conclusion:

The representation of India in Indian Writing in English has evolved from early nationalist articulations to contemporary critiques of social inequality, globalization and identity formation. Literature has served as a powerful medium for reconstructing historical memory, interrogating present realities, and imagining alternative futures. From R. K. Narayan's village narratives to Arundhati Roy's socio-political essays, Indian Writing in English reveals the intricate ways in which stories shape national consciousness. Understanding the shaping of India through literary representation requires

attention to historical context, cultural complexities, and future possibilities. Indian Writing in English, in its plurality, resists monolithic narratives and embraces multiplicity, conflict, and negotiation. It remains an indispensable arena for exploring what it means to be Indian in an ever-changing world. As the nation moves forward, Indian literature will continue to mediate between past legacies and future aspirations, offering readers critical insights, ethical reflection, and imaginative landscapes. In doing so, it will not only represent India but help shape its cultural and intellectual destiny.

Works Cited:

1. Adiga, Aravind. *The White Tiger*. Harper Collins, 2008.
2. Akbar, Prayaag. *Leila*. Simon & Schuster, 2017.
3. Anand, Mulk Raj. *Untouchable*. Penguin, 1940.
4. Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1983.
5. Chaudhuri, Amit. *A Strange and Sublime Address*. Chatto & Windus, 1991.
6. Desai, Anita. *Clear Light of Day*. HarperCollins, 1980.
7. Desai, Kiran. *The Inheritance of Loss*. Penguin, 2006.
8. Deshpande, Shashi. *That Long Silence*. Penguin Books India, 1988.
9. Ghosh, Amitav. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. University of Chicago Press, 2016.
10. Ghosh, Amitav. *The Shadow Lines*. Ravi Dayal Publishers, 1988.
11. Joseph, Manu. *Serious Men*. HarperCollins, 2010.
12. Lahiri, Jhumpa. *Interpreter of Maladies*. Houghton Mifflin, 1999.
13. Lahiri, Jhumpa. *The Namesake*. Houghton Mifflin, 2003.
14. Mistry, Rohinton. *A Fine Balance*. Vintage, 1995.
15. Narayan, R.K. *Malgudi Days*. Indian Thought Publications, 1943.
16. Narayan, R. K. *The Guide*. Indian Thought Publications, 1958.
17. Ramanujan, A. K. *Collected Poems*. Oxford University Press, 1995.
18. Rao, Raja. *Kanthapura*. Oxford University Press, 1938.
19. Roy, Arundhati. *The God of Small Things*. IndiaInk, 1997.
20. Roy, Arundhati. *The Ministry of Utmost Happiness*. Penguin, 2017.
21. Rushdie, Salman. *Midnight's Children*. Jonathan Cape, 1981.
22. Sidhwa, Bapsi. *Cracking India*. Milkweed Editions, 1991.
23. Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. Penguin Books India, 1956.
24. Valmiki, Om Prakash. *Joothan: A Dalit Life*. Translated by Arun Prabha Mukherjee, Columbia University Press, 2003.

Horror without Monsters: A Carrollian Reading of Daniel Handler's A Series of Unfortunate Events

Patil Jayshri Ganpati

Assistant Professor Arts and Commerce College, Kasegaon Tal- Walwa, Dist- Sangli, Maharashtra

Corresponding Author – Patil Jayshri Ganpati

DOI - 10.5281/zenodo.18920002

Abstract:

By using Noel Carroll's theory of art-horror this paper studies how horror functions in Daniel Handler's *A Series of Unfortunate Events*. The series creates a continuous and strong feeling of fear that works beyond a normal children's adventure story, although it is usually described as children's gothic fiction. Noel Carroll opines that horror creates if a character is both dangerous and impure. Using Carroll's idea, the paper explains that a character Count Olaf is not only a villain but also an immoral human that has monstrous nature. He is not a supernatural monster as we read in gothic fictions. He is a bad person in the story. He does wrong things on purpose. He works against children. But the important thing here is that his impurity does not come from his physically unnaturalness, but from his unethical actions and his misuse of social roles such as guardian of the Baudelaire children or authority figure in the family.

Count Olaf repeatedly gets failure of adults in the series and he tries to do villainous actions again and again that increases the sense of horror in the story. The problem is not only the character Olaf as a villain, but also the larger system that includes the people who come as the guardian of the children after their parent's death. They all fail to protect children. The paper shows that Handler has reshaped horror for young readers by the connecting it to ideas from Gothic novels. It also becomes a form of social criticism because it reflects dark irony, and unstable social structures that operate throughout the series. Daniel Handler's *A Series of Unfortunate Events* proves that always horror does not need supernatural creatures like God, Goddess, deity, fairies and ghosts or souls. If the characters from the novel are corrupted and immoral, their moral corruption and activities of social breakdown create fear or horror. Noel Carroll's theory explains the horror that can be understood as a modern form of horror that describes monstrosity in the ethical world rather than in the paranormal that cannot be explained by science or normal nature of laws.

Introduction:

Daniel Handler's *A Series of Unfortunate Events* occupies a special and unusual place within children's literature. The series focuses again and again on pain, moral confusion and dishonesty, however it is written for the children. The story highlights the weakness and failure of children while facing the corrupted guardians like Count Olaf who lives as a high class person in the social systems. Instead of giving comfort or a happy feeling as other children stories it rises up

tensions and worries and horror throughout the series. As the series reflects this dark tone, the it can be studied using Noel Carroll's theory of art-horror.

Theoretical Framework:

In his book *The Philosophy of Horror*, Noel Carroll explains horror as a strong emotional reaction to characters that is created through both the factors like fear and disgust (15–16). According to him monsters are dangerous and

impure because they disturb normal social and cultural rules (43). Handler's *A Series of Unfortunate Events* does not include ghosts or supernatural beings, but it creates a similar feeling of horror through immoral actions of the guardian Count Olaf who breakdowns the rules and morality of family institutions and creates horror in the story. Noel Carroll's idea of art-horror mainly applicable to supernatural monsters in the gothic fiction, however, when we apply his theory to children's literature especially to Daniel handler's *A Series of Unfortunate Events*, we find an important new development that his theory functions here. Noel Carroll usually connects impurity with unnatural beings such as ghosts, spirits, vampires, zombies, or mixed creatures (Carroll 32), but *A Series of Unfortunate Events* shows that such impurity can also exist in social systems and immoral behavior of the characters.

Count Olaf does not break natural or biological rules. Instead, he destroys the moral difference between a protector who has the responsibility of Baudelaire as a guardian and a criminal who does several crimes to get an estate and money. So his all activities proves him a monster who is corrupted and immoral too. This change shows that Noel Carrol's theory of art-horror can relates to the works that do not include ghosts or supernatural beings. In the case of *A Series of Unfortunate Events*, the "monster" is not outside the society; it exists within social institution such as family. This new reading expands Carroll's theory. If horror depends on breaking normal categories (43), then corruption in institutions can also be a true form of impurity. In Handler's story, monstrosity moves from the frightening body of Count Olaf to his failure of social and bureaucratic systems. This shift reflects and creates modern fears about authority and loss of trust that children possess in the family from their guardians or parents.

Daniel Handler has placed horror inside unstable social systems so his series connects with what Fred Botting calls the Gothic's engagement with cultural fears (Botting 2). As in Gothic stories the fear in this story does not come from haunted houses, but from guardians and authorities who fail in their responsibility while performing the duties as guardians after the death of parents of Baudelaire children.

Therefore, this study argues that *The Series of Unfortunate Events* creates art-horror through moral reversal rather than supernatural creatures. This idea adds something new to both horror theory and the study of children's literature.

Art-Horror and Breaking of Categories:

The idea of breaking categories can go beyond the body and include morality and social systems with reference to Daniel Handler's *A Series of Unfortunate Events*. According to Carroll, horror appears when people face characters that break normal categories. He describes such beings as "in-between, contradictory, incomplete, or without clear form" (Carroll 32). Usually, this idea applies to the creatures such as vampires or zombies—figures that mix life and death but Count Olaf represents the wider type of impurity that goes not only beyond the body but also social system. He dresses up as teachers, doctors, and guardians and pretending the role of a noble person that is normally meant to protect Baudelaire children. He takes on positions linked with children's safety but commits harmful acts, he breaks moral boundaries of family institution in which children hope moral, economic, educational support. When children stay with him in his house he comes with his friends to have meal. One of his friends warns the children, and explains the cunning intension of Count Olaf towards children. He says,

“The only reason Count Olaf hasn’t torn you limb from limb is that he hasn’t

Gotten hold of your money. He allows you to live while he works out his plans ...What reason will he have to keep you alive after he has your money?”

(Snicket 90).

Here he performs harmful acts to children and proves a morally corrupted person. Here horror does not come from his physical appearance, but from his moral corruption. Fred Botting explains that Gothic fiction often shows social fears through characters who disturb normal structures (5). Olaf works in this way. He represents the fear that people in authority can become dangerous.

Threat and Continuous Danger:

According to Carroll, a monster must also be harmful or threatening (16). Count Olaf’s repeated attempts to kill the Baudelaire children meet this condition. His plans—burning buildings, forcing marriage, poisoning—are real and direct. They create constant tension and horror in the story. Klaus the eldest child of the Baudelaire knows about Olaf’s forcing marriage to his sister Violet. He says,

You’re going to marry my sister to gain control of the Baudelaire fortune! Or at least, that’s what you planned to do. But when I show this information to Mr. Poe, your play will not be performed, and you will go to jail!” (Snicket 98)

Here the quotation shows Count Olaf’s immoral behavior towards the Baudelaire girl Violet who is not at the age of marriage. He wants to do all these things to gain property of Baudelaire.

It leads the children not to trust their horrible guardian Count Olaf. But the danger is not limited to Olaf alone. The repeated failure of adult authorities increases the sense of risk. Mr. Poe and other guardians ignore clear signs of

Olaf’s return. This pattern shows what Rosemary Jackson calls fantasy’s ability to reveal the weakness of institutions (Jackson 4). In the children’s world, there is no strong or reliable protection.

Carroll also says that horror stories often focus on discovering and proving that the monster exists (99). In Handler’s series, readers recognize Olaf immediately, but the adults like Mr. Poe does not understand the cunning nature of Olaf. He blindly believes him and let the children stay with that horrible man. This dramatic irony increases anxiety because knowing the truth does not keep the children safe.

Repetition and Unstable Structure:

In *The Series of Unfortunate Events* each book follows a similar pattern: the children move to a new place for safty stay with new guardians, Olaf appears in disguise, children recognize that horrible man, try to tell the truth of Olaf to their new guardian but here adults refuse to believe the children, the truth is revealed later on after much cunning and horrible activities of Olaf, and the children escape. This goes on continuously in each book. This repeated structure creates a feeling that events will happen again and again. Unlike traditional children’s stories that end with safety and order, Handler does not give a permanent solution, and confuses the readers. There is no happy end of all the books in the series. Carroll’s model of horror usually includes confrontation and final closure (99). However, Handler challenges this idea by allowing Olaf to survive throughout the series. As a result, the horror builds over time instead of ending in each book.

Maria Nikolajeva states that children’s literature often shows adults as powerful and children as dependent (Nikolajeva 12). Handler reverses this pattern showing the failure of institution of family. The children are intelligent

and aware, while adults are careless and incompetent as they don't trust the children. This role explains the weakness of normal authority and adds to the moral horror.

Gothic Setting and Moral Monstrosity:

In each Gothic fiction authors create fearful atmosphere by using haunted house, old castles, dark atmosphere, trees, fearful animals etc. Even though there are no ghosts or demons, *A Series of Unfortunate Events* includes Gothic elements such as old buildings, dark environments, and secret plots. Botting argues that Gothic settings often represent mental and social breakdown (1–2). In Handler's books, the setting reflects moral instability and fear of the Baudelaire children.

Olaf's monstrosity is immoral rather than physical. Carroll opines that horror depends on characters that cause both "fear and disgust" (16). Olaf's selfish behavior and dramatic cruelty create disgust, while his violent actions create fear in the series. This combination matches Carroll's idea of art-horror.

Moral Horror and Helpless Innocence:

Each book proves the fear of Baudelaire children that they feel towards Olaf and his misdeeds. Their helplessness increases the horror throughout the whole series. As a reader we expect their safety but they don't get it. Not only in the human world but also in the animal clan society usually believes that children should be protected and harming them is a serious moral violation. But the fact is totally ignored by count Olaf. He does not consider the innocence of the orphans but tries to trap them in danger only for gaining property. Jackson argues that fantasy often reveals hidden social problems (3). But Handler highlights fears about neglect, failure of institutions, and lack of moral responsibility in the series. The horror comes not from

supernatural beings but from collapse of social norms.

In this way, Daniel Handler's *A Series of Unfortunate Events* gives a new meaning to monstrosity. The monster in the series is not a strange creature physically but a corrupt guardian who has lust for money and property. The breaking of categories happens in the moral world, not the physical one.

Conclusion:

Using Carroll's theory, *A Series of Unfortunate Events* can be understood as a complex and thoughtful form of horror within children's literature that explores with new dimensions. Count Olaf meets Carroll's conditions of danger and impurity, but his impurity is moral rather than biological. The failure of institutions creates the horror into the larger social system, and the repeated story structure keeps the feeling of fear alive till the end of the series.

By combining Gothic atmosphere with moral boundary-breaking, Handler shows that art-horror can come from social and ethical instability and in postmodern era it exists in the society. The series challenges the idea that children's literature must always offer comfort and safety because children's mind is always innocent and it is harmful to tell such stories to the young children. But Handler has used the postmodern technique to construct the story. He tries to teach children that the people like Olaf exist in the family and society too. His series proves that horror can be used to question authority, morality, and the vulnerability of children.

Works Cited:

1. Carroll, Noel. *The Philosophy of Horror: Or, Paradoxes of the Heart*. Routledge, 1990.

2. Handler, Daniel. *The Bad Beginning*. Harper Collins, 1999.
---. *The Reptile Room*. Harper Collins, 2000.
---. *The Wide Window*. Harper Collins, 2000.
---. *The Miserable Mill*. Harper Collins, 2001.
3. Botting, Fred. *Gothic*. Routledge, 1996.
4. Jackson, Rosemary. *Fantasy: The Literature of Subversion*. Methuen, 1981.
5. Nikolajeva, Maria. *Power, Voice and Subjectivity in Literature for Young Readers*. Routledge, 2010.

Shaping and Reshaping of India through Indian English Literature

Dr Anita Mukund Powar

The New College, Kolhapur

Corresponding Author – Dr Anita Mukund Powar

DOI - 10.5281/zenodo.18920015

Abstract:

India has been shaped and reshaped by various factors and Indian English Literature is the significant drive force behind it in the periods of before and after Independence as well as in the contemporary digital world. Indian English Literature drives India to mould shapes in the past and present through making various factors like creating intellectual images, proving various capabilities in English language, providing thought-provoking essentials, to the warns against misuse of power, by representing various state cultures, raising issues in the social and cultural conditions as well as providing strong personal, social and cultural presentations through films and documents. Moreover Indian English literature becomes the main source of education and also healing power of mind. The role of literature in this present Digital and AI conditions and future AI conditions is equally important.

Keywords: *Reshape, Literature, Society, Culture, Literary Capabilities, Construction, IEL (Indian English Literature) etc.*

Introduction:

India, the land of literature, arts, myths, scientific and technological progresses and trade capabilities, is the developed nation in the world throughout her various ages. Many havocs, movements, successes, facts, failures, driving forces in the history and in the present conditions shape and reshape India in the all possible domains. Indian English literature is the prominent drive force for the shaping of India throughout eighteenth and nineteenth centuries as well as through the pre-independence, post-independence and contemporary digital eras. Many writers with their thoughts, philosophies and articulations show directions to the India and the scenario changes through the ages. While thinking about present and future of India it becomes essential to have glimpse on past to acknowledge the whole picture of shaping and reshaping.

Past Scenario:

Different literary major landscapes of Indian English literature can be measured for having look on past of India. According to the records and sources of information, Indian English literature during eighteenth century was in the forms of memoires and sketches, however not in the documented forms. During nineteenth century, first novel *Rajmohan's wife* (1864) by Bankim Chandra Chattopadhyay, Lal Behari's *Govinda Samanta* (1874) as early fiction, in 1878 *Bianca or The Young Spanish Maiden* by first woman novelist Toru Dutt were written with contemporary issues. Initialisation in the history of Indian English Literature was the starting point of creating writers and their images in English. However, during early decades of twentieth century, various capabilities have developed among Indian English writers in English language. Very famous trio in IEL: R. K. Narayan, Mulk Raj Anand and Raja Rao shaped

India through their portrayals of rural and poor class India in their fictions. Poems of Rabindranath Tagore and Sarojini Naidu enhanced poetic landscape of that time. Nissim Ezekiel, Anita Desai, Ruskin Bond, Khushwant Singh, Kamala Das, Nirad Choudhari, Bhabani Bhattachary, Manohar Malgaonkar, Kamala Markendaya, Dilip Chitre, these all poets and fiction writers from various states, with different mothertongues had provided thought provoking essentials through their literary works in English language.

Globalisation, through the nineteen ninety's decade and around the time, reinterpreted post-colonialism which can be called as decoding of colonialism. Salman Rushdie, Amitav Ghosh, Vikram Seth, Rohinton Mistry and Arundhati Roy are the offsprings of this era who have represented various social and historical issues with their new dimensions. Presentations of decentralization of subjects by these writers can be inculcate in the literary shaping and reshaping of India.

Present Realities:

After solving the world famous cliché of Y2K at the entering of this century, software in computers and technology has developed rapidly throughout the nations of world and India is the prominent nation in that development. That dynamic enhancement effects on each and every possible domains of human being's social and also personal life all over the world. Obviously Indian English literature is not exception of that scenario. Till date, twenty six years of this century skilfully determined changes in the IEL with innovative contents and direction showing thoughts. Writers like Arvind Adiga, Kiran Desai, Jhumpa Lahiri, Chetan Bhagat, Amish Tripathi, Anand Neelkantan, Kavita Kane, Dirjoy Datta, Kiran Nagarkar, Ashwin Sanghi, Preeti Shenoy, Anita Nair Meena Kadasamy and many more

have explored on various elements of today's human being's complicated life. They speak on human experiences, social norms, educational truths, cultural colours, absurd relations among human beings, mythical references, reinventions of mythical figures, domestic and sexual violence, women's identity, crisis of marginalised people, business ethics, ecological issues, psychological assumptions etc.

Through their writings contemporary writers contribute in the shaping of nation with the various factors. From very personal life of every citizen to the image of nation on world platform, IEL builds the architect on different elements like,

1) Socio-political awareness: Generation of youth in this present time awakens themselves on both social and cultural levels. Youths come in the framework with their own ideas and are doing energetic, useful and innovative deeds for society. They start to express themselves in oration and in the writing forms as they have strong technological platform for example different social media, they present their thoughts in their own ways. Most of them are writing on the contemporary burning socio-political issues and their writings come under the umbrella term 'literature' according to the new norms of literature. As the youths are form different states, the language of communication is none but 'English'. So the literature plays significant role behind this crucial awareness. The awareness is essential for the sake of nation and this consciousness turns nation into gaining determined solutions.

2) Social reforms: By considering socio-political awareness, youth as well as various groups of people take initiatives in social reforms. Writers are out of them who are participating in the movements of social reforms. However before that, they had written about social reforms through their writings and show the directions to

others. It is the fact that need of social reforms was in existence from pre-independence era however according to the changing and complex scenario of society nowadays, new and hard questions arise day by day in Indian society and it becomes need of time to solve the questions within that time. Movements for social reform is the way to demolish the crisis and literature proves itself as the backbone behind solving issues, as it explores situation of women and marginalised groups. With this, writers and youths cultivated enough cultural confidence among them and that is important in aligning the map of developed India. Moreover, ILE provides content on social issues to films right from R. K. Nayan's *Guide* (1958) to Chetan Bhagat's campus novels of present era.

3) Creating National identity: Identity is the unique thing that any person, place or abstract thing have as its own reflection. Nation has their own identity on the world platform and India becomes successful in creating her own image in the chaotic plethora of the world through Indian English literature. Writers and their texts spread message of Indian contexts to the world, as a result India creates her identity as the nation of educated and philosophical people and it breaks the past image of India.

4) Global Representations: As English is the prominent language of communication in World, Indian English literature represents India globally. Many writers in IEL are writing on different Indian contextual references through their literally works. This global representation explores not only the flexible nature of Indian society but also the capabilities of Indians, specifically the capacities and skills of literary writings by Indian and recent example of this is the celebrated writing by Banu Mushtaq. Besides this fact, Indian writings in English shows depth of knowledge that Indian people have in different domains of talent. So this global representations

are important factors in shaping India as the capable India on the world platform.

5) Digital Age: Besides above conditions, the present age is the age of digitalization and most recurrent issue of AI. After Covid Pandemic use of screen and online things are increased in almost fields in India. This is the transition period of India from 'non-technology time' to 'everything digital' age. This crucial point will be considered as 'turning point' in Indian history. Nowadays we have face as well as we have to seek happiness in using online tools as we get readymade things and also readymade torture by using online apps. In the field of literature, the use of online or digital becomes regular in practice with both possibilities: happiness of acceptance of writing and fear of rejection. Because of online source writers, in India with English language, can communicate within few seconds with readers and get responses immediately. This 'less time' becomes the cause of pleasure and grief. Nowadays certain quantity of people are busy in writings and readings various fictional and non-fictional writings on different online apps, for example, Pratilipi, the app of stories written and read by Indians within thirteen state languages including English language. This fact in present condition is the unavoidable situation that is moulding India into new diagram. The future has with its lot of possibilities and crucial points with evolution and development of AI.

Role of Literature for Future:

Indian English writers have much scope in the future to share innovative thoughts and shape of mentality of people. However in the form of AI, literature has certain pros and cons. Most crucial issue is of 'creativity' as it is the 'soul' of literature however AI creates literature on its own and there is the threats of copying it by many people. AI provides readymade things as it is supposed to replaces human brain as a result it

is the most risky thing in the field literature. Literature, on the one hand, is the pure form of creativity after thinking and rethinking by its creator, by writer the living being himself or herself. AI the machine, on the other hand, is always ready to create literary matter within a moment with its revised forms. So the role of literature in shaping and reshaping of India becomes more responsible because literature is the important factor for development of any nation, responsibility of writers increases in the crucial and new situations. AI is and will create short story, novel, poem and non-fiction writings however we cannot call AI as writer. In this very developed techno-age writers keep their ways in creating literary situations and thoughts as any machine cannot imitate human sensations and emotions exactly. Alive literature will have to face dry AI and surely literature will keep itself alive and dynamic with same past glory.

Conclusion:

Past teaches us certain things which we memorise in present and configurate for future. India is the nation with glorious past, magnificent present and undecidable future. After shaping and reshaping by various factors, India becomes and becoming concrete nation which has its own separate image in the world. Literature, especially Indian English Literature is the important factor in the process of creating India as confirm nation as growth of literature is the growth of nation. Throughout the years IEL contributes India in the development of thought process. Surely literature will play lucid role in future also.

References:

1. Kumar, Ashwin A. P. *Nationalism, Language and Identity in India, measure of Community*, Routledge, New York, 2020.
2. Bhattacharjee, Nirmal Kanti. Thomas, A. J. (edit.) *Best of Indian Literature 1957-2007*, Sahitya Akademi, New Delhi- 110001, 2012.
3. Mehrotra, Arvind Krishna. (edit.) *A Concise History of Indian Literature in English*, PERMANENT BLACK, Ranikhet 2016.
4. Naik, M. K. *A History Indian English Literature*, Sahitya Akademy, New Delhi, 2016
5. Naik, M. K. *Dimensions of Indian English Literature*, Sterling Publishers Private Ltd. New Delhi-110016, 1984
6. Gokak, V. K. *The Concept of Indian Literature*, Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd. 1979
7. Machwe, Prabhakar. *Four Decades of Indian Literature A Critical Evaluation*, Chetan Publication, New Delhi 110005, 1976.
8. K. R. Narayan. *Images and Insights*, Allied Publishers Private Limited, New Delhi, 1987
9. Mehara, Ananya. *Digital India, How Technology is Reshaping a Billion Lives*, ReproBooks-On-Demand (via Amazon.in), 2025
10. Kumar, Mukesh. *Digital India, How Technology and Innovation are Transferring Key Sectors*, Self-published/Amazon Digital Services@AmazonUK+1, 2023

Shattering the Enduring Quiet: Evolving Social Roles of Indian Women in Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terrors*

Dr. D. K. Kamble

Associate Prof. Bhai Tukaram Kolekar College, Nesari, Tal- Gadhinglaj, Dist-Kolhapur

Corresponding Author – Dr. D. K. Kamble

DOI - 10.5281/zenodo.18920025

Abstract:

Shashi Deshpande's The Dark Holds No Terrors (1980) portrays the deep psychological scars left by gender-based discrimination and patriarchal conditioning on an educated, middle-class Indian woman. Through the protagonist Sarita (Saru), a successful physician tormented by childhood parental favoritism, survivor guilt, and marital strain, the novel exposes how societal norms cultivate persistent fear, self-reproach, and emotional suppression. This paper traces Saru's gradual movement from internalized guilt and relational alienation toward a tentative but significant affirmation of her professional identity and personal worth. It illustrates the broader, incremental evolution of women's social positions in postcolonial India—from rigid conformity to subservient feminine ideals toward emerging self-validation and limited autonomy. Deshpande's restrained feminist lens presents fear as a socially engineered obstacle that, when confronted through introspection, can become a pathway to quiet self-empowerment rather than dramatic revolt.

Keywords: *Shashi Deshpande, The Dark Holds No Terrors, Patriarchy, Gender Bias, Guilt, Fear, Women's Identity, Social Roles, Feminist Consciousness, Middle-Class Indian Women, Postcolonial Feminism*

Introduction:

Late twentieth-century Indian English literature frequently explores the psychological and social tensions women experience during the transition from colonial legacies to modern aspirations. Shashi Deshpande is widely recognized for her sensitive, introspective depictions of middle-class women's inner conflicts within patriarchal frameworks (Reddy 45). In *The Dark Holds No Terrors*, she follows Sarita, a professionally successful doctor who returns to her father's house after personal loss, only to face unresolved childhood inequities, maternal favoritism, and a deteriorating marriage.

The narrative alternates between the present and Saru's fragmented memories, triggered by her father's illness and recurring nightmares. Deshpande's non-linear, reflective style reveals how cultural conditioning instills

chronic fear in women, discouraging them from asserting personal desires over familial expectations (Deshpande 22–38). The title's "terrors" refer to suppressed traumas—gender discrimination, irrational guilt over her brother's death, and anxiety about defying norms—that continue to shape women's self-image.

This paper argues that the novel depicts the slow reconfiguration of Indian women's societal roles—from passive acceptance of patriarchal restrictions toward emerging self-assertion and identity affirmation. Through analysis of fear as a controlling mechanism, the tension between tradition and modernity, patriarchal family structures, and Saru's introspective journey, it highlights Deshpande's measured feminist approach, which privileges psychological resolution and gradual change (Hoque).

Fear and Silence as Patriarchal Oppression:

Fear functions as a central tool of patriarchal domination in the novel, compelling women to remain silent about their needs and grievances. Saru's childhood is dominated by her mother's overt preference for her brother Dhruva; his accidental drowning leaves Saru burdened with unfounded guilt, intensified by her mother's blame, which reinforces the message that daughters are secondary (Deshpande 42–58). This early experience conditions Saru to associate self-expression with danger or disapproval.

The pattern persists in adulthood. Despite her professional achievements as a doctor, Saru feels guilty for outshining her husband Manu, whose insecurities manifest in resentment and emotional cruelty. To preserve marital peace and avoid being perceived as domineering, Saru often suppresses her feelings and ambitions (Deshpande 88–105). Similar restraint appears in older generations—Saru's mother quietly tolerates an unfulfilling marriage, viewing endurance as a feminine duty (Malik 112).

As scholars have noted, Deshpande constructs fear and silence as culturally imposed responses rather than natural traits, mechanisms designed to maintain male authority and prevent women from claiming equal space (Kumar).

Tradition versus Modernity in the Middle-Class Woman's Life:

Saru embodies the conflict between traditional gender expectations and the opportunities created by education and career. As a qualified physician, she gains financial independence and social respect, challenging norms that confine women to domestic roles. However, her success provokes tension: society often regards accomplished women as threats to male identity, pressuring Saru to downplay her achievements to maintain harmony (Deshpande 118–135).

This dilemma reflects India's postcolonial reality, where expanded access to education opened doors to autonomy, yet marriage and family frequently reimposed ideals of wifely sacrifice and deference. Saru's return home during crisis forces her to confront long-buried guilt and societal judgment, leading her to reassess the compromises she made for acceptance (Reddy 78–82).

Deshpande therefore captures the evolving social profile of middle-class women during this period: professional attainment increasingly fostered self-awareness, even as traditional expectations persisted (Afrin). Saru's journey marks an important internal shift toward legitimizing her right to achievement and fulfillment.

Patriarchal Family Dynamics:

The family serves as a primary site for reinforcing patriarchal norms. Saru's parents display clear son preference—her mother's favoritism and her father's silence create lasting feelings of inferiority (Deshpande 50–68). In marriage, Manu's emotional fragility translates into subtle control; he resents Saru's success and expects her to prioritize his needs.

Extended family members uphold these standards, endorsing female self-sacrifice. Deshpande avoids simplistic villainy—both Manu and Saru's father are constrained by societal roles—emphasizing patriarchy as a deeply internalized, intergenerational system (Parbhakar 34). Women, including Saru's mother, often perpetuate it by transmitting ideals of compliance and endurance.

This portrayal reveals patriarchy's psychological subtlety in middle-class Indian families, where power operates through expectation, guilt, and emotional manipulation rather than overt coercion, confining women to supportive, secondary positions.

Saru's Path to Self-Assertion:

The narrative core follows Saru's progression from fear-bound silence toward cautious self-acceptance. Her return home initiates deep self-examination; she gradually rejects misplaced guilt over Dhruva's death and begins questioning lifelong patterns of self-diminishment (Deshpande 180–200). Conversations with her father and reflections on her marriage generate awareness of how profoundly she has internalized patriarchal constraints.

The novel ends on a note of restrained hope: Saru starts to embrace her professional identity without apology, indicating a release from chronic fear (Deshpande 208–220). This development mirrors broader trends among educated women seeking authentic self-definition despite external limitations.

Deshpande suggests that genuine transformation is gradual—personal insight must precede structural change—aligning with Indian feminist values of empathy, dialogue, and measured reform (Hoque).

Deshpande's Narrative and Feminist Approach:

Deshpande's psychological realism, blending present events with memory fragments, effectively conveys the complexity of women's inner lives. The first-person narration empowers Saru, symbolically countering her historical silencing.

Her feminist perspective is contextual and moderate, prioritizing introspection over confrontation and relational possibility over rupture (Malik 120–125). This approach resonates with cultural realities, offering incisive critique while preserving realistic hope for equitable coexistence.

Conclusion:

The Dark Holds No Terrors powerfully illustrates the evolving social roles of Indian women within patriarchal boundaries. Saru's arc demonstrates how fear and silence sustain oppression, yet also how introspection can lead to self-affirmation and quiet agency. The novel moves beyond mere victimhood to suggest measured empowerment amid constraints.

Its continued relevance stems from its honest depiction of ongoing tensions between tradition and modernity. By centering middle-class experiences, Deshpande reveals subtle but profound shifts in women's self-understanding, advocating authentic self-confrontation as a vital step toward greater equity.

Works Cited:

1. Afrin, S. "Women in Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terrors* and *Roots and Shadows: A Critical Study.*" *The Creative Launcher*, vol. 7, no. 6, Dec. 2022.
2. Deshpande, Shashi. *The Dark Holds No Terrors*. Penguin Books, 1980.
3. Hoque, R. "Crossing Patriarchal Threshold in Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terrors.*" *Drishti: the Sight*, vol. 9, 2023.
4. Kumar, M. "Narrating Marginality: Gender Crisis in Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terror.*" *Redalyc*, 2022.
5. Malik, Arun. "Analyzing Gender Troubles in Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terror.*" *International Journal of Multidisciplinary Research and Technology*, 2022.
6. Parbhakar, N. "Human Life in Patriarchal Society in Shashi Deshpande's *The Dark Holds No Terror* and *A Matter of Time.*" *Paper Publications*, 2023.
7. Reddy, Sunit Y. S. *A Feminist Perspective on the Novels of Shashi Deshpande*. Prestige, 2001

Reimagining India's Future: Lessons from the Past, Realities of the Present, and Pathways to a Caste-Equitable Society

Dr. Grishma Manikrao Khobragade

Head, Department of English, B. K. Birla College, (Autonomous), Kalyan. M. S.

Corresponding Author – Dr. Grishma Manikrao Khobragade

DOI - 10.5281/zenodo.18920035

Introduction:

Even after 79 years of Independence, the Dalits in India have to face common discrimination and cruel treatment from upper caste. It is to be noted that the caste system and a social identity based on caste are prevalent only in India and not in any part of the globe. Indian society is full of caste discrimination, a fact which many studies point out. In spite of several anti-caste discrimination laws and provisions, violation of these norms is a regular feature. Even the UN has been making efforts to combat discriminatory practices still faced by Dalits of India. It is estimated that India has even failed to uphold existing laws against caste discriminations and violations of human rights. Further, Dalits are also seen segregated in all walks of life and forced to live in deplorable conditions and there are many cases wherein they are abused on all counts by the people of upper castes. Violence against Dalits is manifested in all kinds of inhuman atrocities, rapes and murders. Hence, caste discrimination is also considered as the root cause of violence against Dalits and it acts as hidden apartheid in India.

In the present time, the practice of untouchability is pervasive both in the rural and urban areas and this has affected all aspects of daily life. Dalits often reside in separate locations such as slums, with separate wells or water tanks in many villages in India. They are frequently not allowed to take out processions on public roads

which pass through the settlements of higher caste. They are denied entry to temples, are made to find menial work under the most humiliating conditions and are abused by the upper classes. Although India has prohibited caste discrimination in its Constitution, in practice this is not seen enforced. The continuation of the practice of untouchability is thus contrary to constitutional provision of abolition of untouchability (Article 17) and different criminal laws are enacted to eradicate such a social evil as untouchability. Discriminating a person on the basis of his caste is, on record, prohibited. Along with this law, the government allows positive discrimination of the depressed classes of India, to empower them.

Objective:

The study aims to:

1. Examine the evolution and impact of the caste system on Indian society
2. Assess the current state of caste-based disparities and their implications
3. Identify key challenges and opportunities for promoting caste equity

Methodology:

The present study is carried out with the support of primary and secondary sources of data. The secondary sources are related websites, Books and Records.

Significance of the Study:

Modernization and urbanization have effects on caste system. Metropolitan India has started walking away from the rigidity of the Indian caste system. This is the result of cohabitation with other communities, higher education, globalization and economic growth. Though the government of India has decided to issue job quotas to the less privileged castes and the so-called backward classes, caste-based reservations in India have ignited the communal fire in a different way, at least in the urban spaces.

Indians of the modern era have also become more flexible in their caste system. In general, the urban people in India are less regimental about the caste system than the rural ones. In Urban, area one can see people of different caste helping each other, while in some rural areas there is still discrimination based on castes and untouchability. Sometimes in villages or in the cities there are violent clashes which are connected to caste tensions. Sometimes the high castes strike the lower castes who dare to uplift their status. Sometimes the lower castes get back on the higher castes.

It is also important to understand the meaning of the word caste in the modern context. The term, caste was used by the British who ruled India until 1947. The British who wanted to rule India systematically made lists of Indian communities. They used two terms to describe Indian communities – Castes and Tribes. The term caste was used for Jatis and for Varnas. Tribes were those communities that lived deep in jungles, forests and mountains far away from the mainstream population and communities that were hard to be defined as castes, for example, communities that made a living from stealing or robbery. These lists, which the British made, were used later on by the Indian governments to create

lists of communities that were entitled for positive discrimination.

The castes, which were the elite of the Indian society, were called the high castes. The other communities were classified as lower castes or lower classes. The lower classes were listed in three categories. The first category was called Scheduled Castes (S.C.). This category had in it communities that were untouchables. Until the late 1980s they were called Harijan, i.e. children of God. This name was given by **Mahatma Gandhi** who wanted the society to acknowledge untouchables within them. The second category is that of the Scheduled Tribes (S.T) which includes in it those communities which do not accept the caste system and choose to live in jungles, forests and mountains of India, away from the society. The Scheduled Tribes are also called Adivasis, which means aboriginals. The third category is known by the name Other Backward Classes (O.B.C.) or Backward Classes. This category includes in it castes which belong to Shudra Varna and also former untouchables who convert from Hinduism to other religions. This category also includes in it nomads and tribes that make a living from criminal acts. Together SC, ST, and OBC, low caste Minority Muslims, Sikhs, Christians and Buddhists are known as Dalits. According to the central government policy, these three categories are entitled for positive discrimination. Along with the central government, the state governments of India also follow a positive discrimination policy.

Caste system was not imposed all at once on Indian society: it took centuries before caste became prominent. The two major streams of the conflicting ideas, which is in fact the root cause of the caste discrimination, are the Brahmanic and the shramanic. (Working class). It is believed that the Brahmans belong to the sections of early priests of the Vedic society. In ancient times the Brahmans began to circulate a theory in which the

Vedas were considered to be the original, unwritten, eternal sacred literature, and the Brahmins, its authorized interpreters. They used their interpretations of earlier scriptures such as the Vedas (particularly the Purush sukta), and then produced many “manuals” of the social order, or Dharma shastras, which were prescriptive rather than descriptive. Varnashrama system was the ideal social form, in which the Vedic sacrifices and rituals could be performed only by the elites of society who were “pure” unlike lower caste people who were made to do all degrading and “impure” works.

To a large extent, the Indian government and its functionaries are responsible for the poor response to the efforts of Dr. Babasaheb Ambedkar, to the implementation of policies, in particular constitutional amendments, which were planned to improve the lives of Dalits. Although the government has taken steps to rectify the predicament of the depressed and Article 17 of the Constitution has banned untouchability and made its practice a punishable offence since 1950, in practice these rules are rarely enforced, especially in the more traditional communities and villages where, at times, people have also pointed the complicity of local authorities with landowners. There have also been documented cases where landlords and the police use sexual abuse and violence against women as a way of threatening dissenters. As often occurs, the weak and powerless are used and thrown in a political game, with young Dalit women facing the worst treatment of all due to their vulnerable age and gender.

Findings:

The Anatomy of Inequality Based on the synthesis of historical patterns and current socioeconomic data, the research identifies three critical barriers to an equitable society:

- 1) **The Persistence of "Caste in Modernity":** Findings suggest that while the physical markers of caste have faded in urban spaces, they have been replaced by "clout-based" discrimination in the private sector and digital economies.
- 2) **Education-Employment Mismatch:** Despite reservations, the quality of primary education in marginalized communities remains a bottleneck, preventing the "pathway" to high-skill economic participation.
- 3) **The "Safety Net" Paradox:** Current welfare schemes often address immediate poverty but fail to provide the social capital necessary for long-term upward mobility.

Strategic Suggestions: Building the Pathway

To reimagine India's future, the following interventions are suggested to dismantle systemic barriers:

1. Reformulating Education via "Equity-First" Models:

- a) **Localized Pedagogy:** Integrate Dalit and tribal histories into the mainstream curriculum to foster empathy and shared identity from an early age.
- b) **Digital Democracy:** Standardize high-speed internet and hardware access as a universal right, ensuring the digital divide does not become the new "caste barrier" of the 21st century.

2. Economic Incentivization of Diversity:

- a) **The "Diversity Dividend":** Implement tax incentives for private corporations that meet voluntary diversity benchmarks in their middle and upper management—moving beyond the public sector quota system.
- b) **Support for Caste-Led Entrepreneurship:** Expand venture capital funds specifically targeted at first-generation entrepreneurs from marginalized backgrounds.

3. Institutionalizing Social Accountability:

- a) **Audit of Algorithmic Bias:** As India pivots to AI-driven governance, regular audits must ensure

that algorithms (for credit, hiring, or benefits) do not replicate historical biases.

b) **Community-Led Urban Planning:** Future "Smart Cities" must be designed to prevent the formation of segregated ghettos, ensuring mixed-income and mixed-caste housing integration.

Synthesis of the Pathway

Conclusion:

The journey toward a casteless and equitable India is not merely a policy objective; it is a profound moral and structural reimagining of the nation's soul. By analyzing the past realities that institutionalized social hierarchies and examining the present complexities of systemic inequality, it becomes clear that progress is not a linear inevitability. Instead, equity must be actively engineered through deliberate, intersectional strategies.

The Path Forward:

To transition from the "India of today" to the "India of our ideals," the following pillars must be central to our trajectory:

- 1) **Reconstructive Justice:** Moving beyond symbolic representation toward substantive economic and educational empowerment.
- 2) **Cultural Deconstruction:** Dismantling the subconscious biases that persist in urban and digital spaces, proving that modernity alone does not erase caste.
- 3) **Inclusive Innovation:** Ensuring that the "Pathways to the Future" are built on technologies and policies that bridge the digital and social divide rather than widening it.

Ultimately, reimagining India's future requires us to hold our history in one hand and our aspirations in the other. The "pathway to a

casteless society" is paved with the courage to acknowledge uncomfortable truths and the political will to rectify them. India's true potential lies not in its ability to mirror the global North, but in its capacity to resolve its internal contradictions and emerge as a global beacon of radical inclusivity.

Dr. Babasaheb Ambedkar, seems to be very sceptical about all abolition rhetoric used from the days of Gandhiji to the present leaders like Narendra Modi and Sonia Gandhi. Both the ruling and opposition parties are puppets in the hands of capitalist and caste Hindus and hence, their rhetoric of abolition cannot be trusted.

References:

1. Ambedkar, B.R.: *Annihilation of Caste*. Nagpur: Samata Prakashan, 1944
2. Ambedkar, B.R.: *Mr. Gandhi and the Emancipation of the Untouchables*, Jalandhar: Bheem Patrika Publications, 1943.
3. Ambedkar, B.R.: *Who were the Shudras?* Nagpur: Kaushalya Prakashan, edition 2003.
4. Ambedkar, B.R.: *Caste in India*. Mumbai: Pratap Prakashan, 1996.
5. Limbale, Sharankumar. *Towards an Aesthetic of Dalit Literature: History, Controversies and Considerations*. Trans. Alok Mukherjee. New Delhi: Orient Blackswan, 2007.
6. Rajshekar V.T. *Brahminism*. Bangalore: DSA, 2004.
7. Rajshekar, V.T. *Caste a Nation within the Nation*. Bangalore: Books for Change, 2007.
8. Rajshekar, V.T. *Known the Hindu Mind*. Bangalore: DSA, 1989.

Neurocognitive Methods in Language Acquisition and Use: Important Initiatives and Effects

Miss. Aher Jagruti Prakash

Assistant Professor, MVP Samaj's Arts, Commerce and Science College Khedgaon, Tal. Dindori, dist. Nashik

Corresponding Author – Miss. Aher Jagruti Prakash

DOI - 10.5281/zenodo.18920063

Abstract:

The present paper highlights Neurocognitive approaches to language learning that integrate neuroscience, psychology, and linguistics to understand how the brain acquires and uses language. With advances in brain imaging and cognitive science, language education is increasingly informed by insights into brain structure and function. This paper examines key initiatives in neurocognitive research and their practical applications in language acquisition, focusing on brain-based teaching strategies, technology-integrated learning, and the roles of memory, attention, and emotion in language development. The goal is to bridge theoretical understanding with real-world classroom implementations to enhance language pedagogy.

Keywords: Brain, Acquire, Cognitive Science, Neurocognitive

Introduction:

One of the hallmarks of human cognition is language, which involves intricate relationships between cognitive functions, brain anatomy, and external stimuli. Grammar exercises and rote memorization have been the mainstays of traditional language acquisition techniques, but neurocognitive research has shed light on how the brain processes and learns language. By examining neural mechanisms and cognitive functions, neurocognitive approaches offer powerful tools for improving language acquisition.

Theoretical Background of Neurocognitive Language Learning:

1. Brain Structures Involved in Language: Key brain areas associated with language include:

- **Broca's Area** (frontal lobe): responsible for speech production and grammar.

- **Wernicke's Area** (temporal lobe): essential for language comprehension.
- **Angular Gyrus and Supramarginal Gyrus:** involved in reading and writing.
- **Hippocampus:** supports memory consolidation, vital in vocabulary retention.

2. Cognitive Functions in Language Acquisition: Language learning draws upon several cognitive skills:

- **Working Memory:** Holding information temporarily for processing.
- **Attention Control:** Filtering relevant linguistic input.
- **Executive Function:** Planning and switching between language tasks.

Major Initiatives in Neurocognitive Language Research:

1. Brain Imaging and Functional MRI (fMRI): By enabling researchers to see which parts of the

brain light up when performing language tasks, functional neuroimaging has completely changed the field of language learning research. Bilingualism improves cognitive flexibility and gray matter density, according to studies.

2. EEG and ERP Studies: Real-time language processing has been monitored using Event-Related Potentials (ERP) and Electroencephalography (EEG). These resources help identify language acquisition challenges early on by demonstrating how students react to grammatical mistakes, semantic inconsistencies, and foreign phonemes.

3. The Bilingual Advantage Initiative: This international research initiative investigates how bilinguals experience delayed cognitive aging, improved attentional control, and enhanced executive function. Research indicates that multilingual increases brain connections, particularly in areas of the prefrontal cortex.

Neurocognitive-Informed Teaching Methods:

1. Multisensory Learning: Neurocognitive approaches support **multisensory engagement**—using visual, auditory, and kinesthetic inputs to strengthen memory pathways. Techniques include:

- Using gestures with speech
- Visual mnemonics for vocabulary
- Songs and rhythm to reinforce grammar

2. Spaced Repetition and Retrieval Practice: Active retrieval and spaced learning are better than passive review, according to memory science. These ideas are included into language apps like Duolingo and Anki via neurocognitive insights, which improves long-term memory.

3. Emotional Engagement: Emotions significantly affect language learning by influencing attention and memory. Neurocognitive research encourages the use of **storytelling, role-play, and emotionally rich**

content to create deeper engagement in language tasks.

Role of Technology and AI in Neurocognitive Language Learning:

1. AI-Powered Language Platforms: Adaptive learning, real-time feedback, and pronunciation correction are now features of AI-driven platforms. Tasks are modified by Rosetta stone and Babbel according on learner performance, which is consistent with the ideas of neuroplasticity.

2. Neurofeedback and Brain-Computer Interfaces: New technologies that measure brain activity in real time help students comprehend how they are feeling while completing language challenges. Although they are experimental, these advances could benefit students who struggle with focus or dyslexia.

3. Virtual Reality and Immersion: Virtual reality environments engage numerous senses and produce a naturalistic language immersion. According to situated cognition research and cognitive load theory, this mimics the real-world circumstances in which language acquisition occurs most successfully.

Applications in Special Education and Multilingual Contexts:

1. Language Disorders and Cognitive Rehabilitation: Neurocognitive tools assist in diagnosing and supporting learners with:

- **Dyslexia:** using phonological processing training
- **Specific Language Impairment (SLI):** with memory scaffolding
- **Aphasia Rehabilitation:** using targeted brain stimulation therapies

2. Multilingual Learning in Classrooms: Translanguaging, in which students employ different languages to create meaning, is supported by neurocognitive research and

activates a larger brain network. In order to scaffold learning in a second or third language, teachers are advised to use home languages.

3. Challenges and Ethical Concerns: Despite its potential, the field faces challenges:

- **High Costs** of neuroimaging and neurofeedback technologies
- **Overgeneralization** of brain research findings to diverse learning contexts
- **Privacy Issues** with neuro-data collected from children

Additionally, not all cognitive strategies work equally across cultures or age groups, emphasizing the need for **contextual adaptation**.

Future Directions:

The future of neurocognitive language learning involves:

- **Personalized neuroprofiles** for learners
- **Integration of cognitive biomarkers** for early detection of language difficulties
- **Increased collaboration** between educators, neuroscientists, and AI developers

Research is moving toward more **ecologically valid studies**, ensuring classroom practices mirror real-world usage and cognitive demands.

Conclusion:

Our knowledge of how the brain learns and uses language has changed as a result of neurocognitive approaches to language acquisition. These endeavors, which range from

brain imaging to AI-based training, match educational methods with the way language is naturally processed. A future of more individualized, effective, and inclusive learning is promised by the incorporation of neuroscience into language instruction, particularly as technology keeps making these insights more widely available to classrooms worldwide.

References:

1. Kuhl, P. K. (2010). Brain mechanisms in early language acquisition. *Neuron*, 67(5), 713–727.
2. Abutalebi, J., & Green, D. W. (2016). Neuroimaging of language control in bilinguals: Neural adaptation and reserve. *Bilingualism: Language and Cognition*, 19(4), 689–698.
3. Ellis, N. C. (2006). Selective attention and transfer phenomena in L2 acquisition: Contingency, cue competition, salience, interference, overshadowing, blocking, and perceptual learning. *Applied Linguistics*, 27(2), 164–194.
4. Tokowicz, N., & MacWhinney, B. (2005). Implicit and explicit measures of sensitivity to violations in second language grammar: An event-related potential investigation. *Studies in Second Language Acquisition*, 27(2), 173–204.
5. Mayer, R. E. (2001). *Multimedia Learning*. Cambridge University Press

Public Environmental Awareness and Behaviour Change What Worked Earlier, What Works Now, and What Can Work in the Future

Mrs. Jyoti Surajkumar Satavekar

Asst. Professor CHB, Department of English, K.H. College, Gargoti

Corresponding Author – Mrs. Jyoti Surajkumar Satavekar

DOI - 10.5281/zenodo.18920072

Abstract:

Public awareness about the environment has grown strongly since the 1970s, but awareness does not always turn into daily habits. This paper explains—in simple language—(1) what worked earlier (mass movements, TV/radio, school and community campaigns, laws and pricing), (2) what works now (digital media plus behaviour-science tools such as social norms, feedback, and defaults), and (3) what can work best in the future (systems that make green behaviour easy, normal, measurable, and fair). Evidence from well-known behaviour frameworks (COM-B / Behaviour Change Wheel and Community-Based Social Marketing) and major field studies suggests that the best results come from bundles: awareness + facilities + social support + incentives/rules + feedback.

Keywords: Environmental Awareness; Behaviour Change; COM-B; Behaviour Change Wheel; Community-Based Social Marketing (CBSM); Social Norms; Defaults; Feedback

Introduction:

Many people care about the environment, but behaviour change is hard because real life has barriers: no nearby bins, confusing rules, extra cost, lack of time, weak public services, and the feeling that “nobody else does it”. History shows awareness can be powerful. The first Earth Day (April 22, 1970) helped turn environmental concern into political action, leading to new institutions and landmark laws in the United States. However, today we need more than slogans. We need behaviour design—making the right action the easy action.

Objectives of the Study:

1. To compare earlier and current awareness methods.
2. To identify approaches that produce real, sustained behaviour change.
3. To explain how motivation, habits, emotions, and social pressure influence

environmental action.

4. To highlight the CBSM principle: do not only “tell people”; remove barriers and design the desired behaviour.

Methodology:

This is a review-based research paper (structured narrative review). It compares evidence from:

- (a) behaviour frameworks (COM-B / Behaviour Change Wheel; CBSM),
- (b) proven behaviour tools (norms, feedback, defaults, commitments), and
- (c) policy guidance and synthesis reports (e.g., MINDSPACE; IPCC AR6 WGIII). The focus is on approaches that move people from awareness to everyday action.

Findings and Discussion:

1. What Worked Earlier (1970s–1990s): Earlier decades used mass media (newspapers, radio, TV) and public movements (rallies, posters,

community events). These methods created shared concern and helped push environmental issues onto policy agendas.

- Schools and community influence
- Eco-clubs, classroom activities, and local leaders worked because they created repetition and social learning—people copy what their group does.
- Rules, pricing, and enforcement
- When systems changed, behaviour changed faster than awareness-only. A well-known example is Ireland’s plastic bag levy (introduced 4 March 2002), which sharply reduced plastic bag use.

Main weakness earlier: Many campaigns were one-way (“Don’t do this”). People understood, but could not act because opportunity was missing (no facilities, no alternatives, no clear steps).

2.What Works Now (2000s–2025): Modern behaviour change works best when it is personal, repeated, supported by facilities, and socially reinforced.

Feedback + social norms (strong evidence):

- Large randomized field experiments on “Home Energy Reports” compared a household’s electricity use with similar neighbours. This type of feedback typically produces measurable energy reductions on average.

Design norms carefully (avoid backfire):

- Some studies show that simple “average-use” messages can create a boomerang effect (some low users increase usage). Adding a social approval/disapproval cue can prevent this backfire.

Defaults: make green the easiest choice:

- Research on “green defaults” shows that when the green option is the default, more people stay with it than when they must opt in.

Behaviour tools in public policy:

Policy toolkits such as MINDSPACE summarize practical levers: messenger, incentives, norms, defaults, salience, priming/affect, commitments, and ego.

Main weakness now: Social media can create fast awareness, but it may fade quickly unless connected to real services and clear behaviour steps.

3.What Can Work in the Future (2026–2035):

The future is not “more awareness”. It is better design of daily life. IPCC AR6 WGIII highlights that demand, services, and social aspects matter—meaning behaviour is linked to systems, infrastructure, and social conditions.

- Future Model: E-N-M-F
- E — Easy
 - Provide facilities (bins, collection, refill stations, safe public transport). Reduce confusion (simple labels, one clear rule).
- N — Normal
 - Make it visible (public dashboards, class or ward targets). Celebrate good practice (recognition often works better than shame).
- M — Measurable
 - Give feedback (monthly ward/class report cards). Show progress with “before vs after” results.
- F — Fair
 - Do not blame people with real constraints (space, time, money). Provide extra support where barriers are high (this matches “Opportunity” in COM-B).
- The “Bundle Principle” (most important conclusion)
 - The strongest approach is a bundle, not a single campaign: Awareness + Convenient Facilities + Social Norms + Incentives/Rules + Feedback. This matches the logic of CBSM and the best field evidence on norms, feedback, and defaults.

Practical Recommendations (Quick and Useful):

For Schools:

- One habit per month (e.g., plastic-free week, waste segregation week).
- Class-wise progress chart based on real actions (not slogans).
- Make eco the default where possible (refill water, paperless notices, double-sided printing).

For Local Government:

- Provide bins and reliable collection first (make it easy).
- Ward feedback dashboards (make it measurable).
- Recognition programs and community champions (make it normal).
- Use fines only after services exist (make it fair).

Comparison of Approaches:

Feature	Earlier (Information)	Now (Behavioural)	Future (Systemic/AI)
Driver	Knowledge/Awareness	Motivation & Ability	Context & System
Method	Mass media (radio/TV)	Digital + social nudges	AI-driven personalization + service design
Message	Universal	Segmented/tailored	Hyper-personalized + context-aware
Focus	Rational thought	Behavioural cues	Habit + environmental design

Conclusion:

Earlier methods built mass awareness and political momentum. Today, the strongest behaviour change comes from behaviour design—especially feedback, social norms, and defaults— supported by real facilities. In the future, programs should focus on making green behaviour Easy, Normal, Measurable, and Fair, and should use bundled interventions instead of awareness- only campaigns.

References:

1. Allcott, H. (2011). Social norms and energy conservation. *Journal of Public Economics*, 95(9-10), 1082–1095. <https://doi.org/10.1016/j.jpubeco.2011.03.003>
2. Dolan, P., Hallsworth, M., Halpern, D., King, D., & Vlaev, I. (2010). MINDSPACE: Influencing behaviour through public policy. Institute for Government & Cabinet Office.
3. EarthDay.org. (n.d.). History of Earth Day. <https://earthday.org/history/>
4. Ebeling, F., & Lotz, S. (2015). Domestic uptake of green energy promoted by opt-out tariffs. *Nature Climate Change*, 5, 868–871. <https://doi.org/10.1038/nclimate2681>
5. Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2022). AR6 Working Group III: Chapter 5 - Demand, services and social aspects of mitigation. <https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/chapter/chapter-5/>
6. McKenzie-Mohr, D. (2011). *Fostering Sustainable Behavior: An Introduction to Community- Based Social Marketing*

- (3rd ed.). New Society Publishers. 04
7. Michie, S., van Stralen, M. M., & West, R. (2011). The behaviour change wheel: A new method for characterising and designing behaviour change interventions. *Implementation Science*, 6, 42. <https://doi.org/10.1186/1748-5908-6-42>
8. Pichert, D., & Katsikopoulos, K. V. (2008). Green defaults: Information presentation and pro-environmental behaviour. *Journal of Environmental Psychology*, 28, 63–73. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2007.09.0>
9. Schultz, P. W., Nolan, J. M., Cialdini, R. B., Goldstein, N. J., & Griskevicius, V. (2007). The constructive, destructive, and reconstructive power of social norms. *Psychological Science*, 18(5), 429–434. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2007.01917.x>
10. Cork City Council. (n.d.). Plastic bag levy. <https://www.corkcity.ie/en/council-services/services/environment/waste-enforcement/plastic-bag-levy/>

Female Identity and Patriarchal Resistance in A Doll's house: A Feminist Reading in the Indian Context

Lohar Vajreshwari Vasant

Research Student, English Department,

Corresponding Author – Lohar Vajreshwari Vasant

DOI - 10.5281/zenodo.18920088

Abstract:

This paper examines the theme of female Identity and resistance against patriarchy in A doll's House by Henrik Ibsen. The play challenges the nineteenth-century. Social norms that confined Women within domestic boundaries and denied them Individuality. Through the character of Nora Helmer, Ibsen portrays the gradual awakening of female consciousness. This research adopts a feminist critical framework to analyze Nora's transformation from a submissive wife to a self aware individual. The study further compares the issues raised in the play with the condition of women in contemporary Indian society. The paper argues that the play remains relevant as it questions marriage, gender roles and the Structure of patriarchal authority.

Keywords: *Feminism, Patriarchy, Identity, Individual, Freedom, Modern drama.*

Introduction:

Modern drama emerged as a powerful medium to question Social Institutions. In the late nineteenth century, European society was deeply patriarchal and Women legally and society dependent on men. A Doll's House (1879) created controversy because it questioned the sanctity of marriage and presented a woman who chooses individuality over domestic duty. Nora Helmer's journey from illusion to awareness forms the core of the play.

The objective of this paper is to explore how Ibsen presents female identity as suppressed within marriage and how Nora's final decision symbolizes feminist assertion. The paper also examines parallels between Nora's struggle and the socio-cultural Indian Woman.

Literature Review:

Several critics interpret the play as feminist text. Early reviewers condemned Nora's action as immoral, but later feminist critics

celebrated her as a symbol of liberation. Scholars argue that Ibsen does not merely attack marriage but critiques unequal relationships. Simone de Beauvoir in *The Second Sex* observes that woman is often treated as the other in patriarchal society. This idea applies to Nora, who exists as Torvald's possession rather than an independent individual. Modern Indian feminist Scholars connect Nora's situation with middle-class Indian women who face emotional and economic dependency within marriage.

Patriarchal Structure in the Play:

Torvald Helmer represents patriarchal authority. He treats Nora as childish and incapable of serious thought. His affectionate yet patronizing language "little skylark," "little Squirrel" reveals control disguised as love.

Woman in the nineteenth century had limited financial rights. Nora's secret loan highlights her lack of legal identity. She cannot borrow money without her husband's consent.

This reflected the broader condition of women whose existence is defined through men.

Nora's Transformation and Feminist Assertion:

At the beginning, Nora appears cheerful and obedient. However, as the drama unfolds, she realizes that her marriage is based on illusion. Torvald values reputation over her sacrifice. His reaction to Krogstad's letter exposes his selfishness.

The final scene, where Nora decides to leave her husband and children, marks a turning point in dramatic history. The symbolic "door slam" represents the breaking of patriarchal chains. Nora asserts her right to self-education and self-discovery.

Her statement "I stand quite alone" signifies feminist awakening as she refuses to remain a "doll" in her father's or husband's hands.

Feminism in the Play Nora as a doll: Nora is treated like a doll. First by her father and later by her husband. To evaluate she is expected to be obedient, cheerful, and submissive.

Patriarchal Society: Torvald represents male authority. He controls finances and moral decisions women were legally and society dependent on during that era.

Nora's Awakening:

The turning point occurs when Torvald prioritizes his reputation over Nora's sacrifice. Nora realizes she has been living a false life and

decides to leave her husband and children to discover herself.

Symbolism:

- The Door slam – symbolizes freedom and rebellion.
- The Doll – Represents lack of individuality.
- The Christmas tree – Reflects Nora's deteriorating mental state.

Conclusion:

A Doll's House is not only a feminist play but also a humanist work focusing on individual identity. Nora's final decision to leave her home was revolutionary for its time. The play remains relevant as it continues to inspire discussions about gender equality and self-respect.

References:

1. Ibsen Henrik, A Doll's House - 1879, Templeton, Joan "The Doll House Backlash" Modern Language Association.
2. Moi T., 2006 - Henrik Ibsen and the Birth of Modernism, Art, Theater, Philosophy Oxford University Press.
3. Templeton J. - 1989 - The Doll House Backlash, Criticism, Feminism and Ibsen PMLA, 104.
4. Shaw - G.B. (1891), The Quintessence of Ibsenism Water Scott Publishing.
5. Ferguson R., (1996), Henrik Ibsen A New Biography Richards Press.

Education in Transition: Past Lessons and Future Perspectives

Dr. Mahesh Krishna Mali

Associate Professor, Department of English,

BV's Matoshri Bayabai Shripatrao Kadam Mahavidyalaya, Kadegaon

Corresponding Author – Dr. Mahesh Krishna Mali

DOI - 10.5281/zenodo.18920097

Abstract:

The Indian education system has changed greatly over time. In ancient India, education was based on the Guru-Shishya tradition in Gurukuls, where students lived with their teachers. They learned academic subjects along with moral values, discipline and spiritual knowledge. Famous centers like Nalanda and Takshashila attracted students from many parts of the world. British people introduced Western style education in the English language. This system emphasized memorization and preparation for government jobs and ignored much of India's traditional knowledge. After independence, many education policies introduced aimed to provide equal education for all. However, many problems continued, such as too much focus on exams and rote learning, inequality in education, outdated syllabus, shortage of trained teachers and a mismatch between education and job skills. To address these issues, the National Education Policy 2020 was introduced as the first major education reform of the 21st century. Its goal is to create an equal, inclusive and modern education system based on Indian values and global standards. NEP 2020 combines the strengths of India's traditional education system with modern needs to promote creativity, skills, equality and innovation. If implemented properly, it can help India become a global knowledge leader, though challenges like infrastructure, unequal access and effective implementation across different regions must still be addressed. This paper explores the past scenario of education in India and new perspectives for future.

Keywords: *Indian Education System, National Education Policy 2020, Holistic and Inclusive Education, Knowledge Society, Future Perspectives*

Introduction:

The development of the Indian education system shows how India has changed culturally, socially and politically over time. In ancient India, education focused on the overall development of students, including moral values, discipline and practical knowledge. During the colonial period, Western models of education were introduced, which changed the traditional system and mainly aimed at producing clerks and administrators. After independence, the government made many efforts to provide equal educational opportunities to all citizens and to increase access to schools and colleges across the

country. Because of these changes, the Indian education system has continuously evolved and adapted to new needs and challenges.

This paper studies these different stages of education in India and learns important lessons from the past to understand future directions, especially in the context of the National Education Policy 2020. The paper explains major reforms in education, the problems that still remain and the possible ways to improve the system. The discussion is arranged in historical order, starting from ancient times and moving to the present. Finally, it evaluates how NEP 2020 can help transform India into a knowledge based

society that supports quality education for all, in line with sustainable development. It aims to ensure inclusive and equitable education and promote lifelong learning opportunities for everyone.

Indian Education in Ancient Time:

Ancient Indian education was based on Vedic traditions and focused on the complete development of a student. It aimed to develop the mind, body, character and spirit. The *Gurukula* system was the main form of education, where students lived with their Guru and learned through daily life experiences. This system taught self discipline, good behavior, honesty and practical skills along with academic knowledge. Famous centers of learning such as Nalanda and Takshashila became world famous and attracted students from countries like China, Greece and Persia. Education was multidisciplinary and included subjects such as philosophy, mathematics, astronomy, medicine and the arts. The main aim of education was not memorization but character building, self realization and service to society. Although women had limited access, some women scholars like Gargi and Maitreyi showed that women also took part in intellectual life.

During the Buddhist period, this education system was further developed through *Viharas* and universities. Education focused on discussion, debate, logical thinking and inclusiveness. Learning was free and supported by kings and wealthy patrons. The main goal of education was to help students achieve enlightenment and wisdom. This period continued the tradition of value based education, which emphasized moral life and social responsibility. However, access to education was not equal for all, as it was often limited by caste and social status and many people from lower groups were excluded. This shows an important lesson for

modern times: education should be open and fair for everyone. Compared to today's system, which mainly focuses on jobs and skills, ancient Indian education gave more importance to values, character and the overall growth of a human being.

Education during Medieval Period:

During the medieval period, Islamic education was introduced in India through *Madrasas*. These schools mainly taught the Quran, Arabic, Persian and subjects like Mathematics and Science. Institutions such as the Madrasa of Mahmud Gawan combined Hindu and Islamic knowledge and helped create harmony between different cultures and traditions. Education during this time was still holistic but mainly religious in nature, with special focus on moral values and training for administration and governance. This period faced some problems such as language barriers and divisions between religious groups. However, it also enriched education by making progress in subjects like Mathematics and Astronomy. Many scholars believe that the medieval education system's strong focus on ethics and moral values can guide modern education reforms, which now aim to include value based learning along with academic knowledge.

Colonial Influence on Education:

During British rule, the education system in India changed greatly. Lord Macaulay introduced Macaulay's Minute in 1835, which supported teaching in the English language to create a small group of Indians who could work as interpreters and assistants for the British government. Later, Wood's Despatch of 1854 created a proper and organized education system and led to the establishment of universities in Calcutta, Bombay and Madras. Education during this period focused mainly on practical subjects

useful for colonial administration. This system moved away from India's traditional holistic education and promoted rote learning and exam based teaching. Local languages and traditional knowledge were neglected. By the time India became independent in 1947, the literacy rate was very low, only about 16 percent. There were strong inequalities in education, especially for women and people living in rural areas. Many problems created during the colonial period, such as elitism and education that did not match local needs, still continue today. These colonial influences remain major challenges for India's education system even now.

Education Reforms after Independence:

Education became an important tool for building the nation after 1947. The Indian Constitution made free and compulsory education a duty of the state for children up to the age of 14. The University Education Commission (1948–49) led by Radhakrishnan, suggested that education should be expanded to reach more people and should also include moral and value based learning. The Secondary Education Commission (1952–53) focused on vocational education and multipurpose schools so that students could gain practical skills for work. Later, the Kothari Commission (1964–66) played a key role in shaping India's first National Policy on Education in 1968. Its main goals were to remove illiteracy and promote national unity. The National Policy on Education 1986 which was revised in 1992, gave importance to the use of technology in education, women's education and better school facilities through programs like Operation Blackboard. Important schemes such as *Sarva Shiksha Abhiyan* (2001) aimed to provide elementary education to every child and the Right to Education (RTE) Act 2009 made education a fundamental right.

These efforts helped increase literacy from about 18 percent in 1951 to 74 percent in 2011. School enrollment also increased, but the quality of education is still a serious problem. Reports show that many students in Grade 5 cannot read even Grade 2 level books. There is a shortage of trained teachers, poor infrastructure in many schools and a wide gap between urban and rural education. Many students also lack the skills needed for jobs, which affects their employability. Higher education has grown with the establishment of institutions like the Indian Institutes of Technology and the Indian Institutes of Management. However, India's research output is still low compared to other leading countries. Problems such as political influence, lack of proper funding and failure to reach the target of spending 6 percent of GDP on education have made these challenges worse. Even though progress has been made, improving quality and equality in education remains a major task for India.

National Education Policy 2020:

NEP 2020 is the first major education policy in the last 34 years. Its main goal is to change the education system to build a knowledge based society. The policy is based on Indian values and also supports global goals like sustainable development, which focuses on quality and inclusive education for all. It gives importance to early childhood education and encourages teaching in the mother tongue or local language up to Grade 5. The syllabus is reduced so that students can learn through activities and real life experiences instead of memorization. Vocational education begins from Grade 6 with internships and skills such as coding and artificial intelligence. Exams are changed from rote learning to skill based and competency based assessments. To promote equality, the policy supports special education zones, scholarships

and gender inclusion funds for disadvantaged groups. Technology through digital platforms and smart classrooms is used to reduce the digital gap and make learning accessible to more students.

In higher education, NEP 2020 promotes multidisciplinary universities and aims to increase the Gross Enrollment Ratio to 50 percent by 2035. Students can choose flexible 3 or 4 year undergraduate programs with multiple exit options such as certificates, diplomas or degrees. The Academic Bank of Credits allows students to transfer credits easily between institutions. Research is strengthened through the National Research Foundation and teacher education is improved with a 4 year integrated B.Ed. program. For better governance, a single regulator called the Higher Education Commission of India will supervise higher education institutions and give them more autonomy in phases. The policy also supports international education by allowing foreign universities to open campuses in India and encouraging student and credit exchange programs. Overall, NEP 2020 aims to make India's education system modern, flexible and globally competitive while keeping its traditional values alive.

Thus, NEP 2020 brings back the ancient idea of holistic education by focusing on critical thinking, moral values and learning from many subjects instead of only memorizing facts. It tries to correct the old colonial system of rote learning and exam centered education. The policy also works to solve problems that continued after independence, such as inequality in education and the gap between what students learn and the skills needed for jobs. It aims to make students more employable and encourage creativity and innovation. Research shows that NEP 2020 can improve education results in the future, but there are still many challenges. These include lack of resources, resistance to change and the difficulty of coordinating between central and state

governments. For the policy to succeed, careful planning and strong cooperation are needed.

Future Perspective: Opportunities and Challenges:

The National Education Policy 2020 aims to make India a global center of knowledge and learning. It can help increase the country's economy by creating a skilled and trained workforce. The policy encourages creativity and learning through real life experiences instead of only textbook study. It also prepares students for modern needs such as artificial intelligence (AI), technology and environmental sustainability. Digital tools and online learning can make education available to more people, but the digital divide is a serious problem because many students still do not have access to the internet or devices. This can increase inequality if not handled carefully.

There are many challenges in implementing NEP 2020 effectively. One major problem is funding, as India currently spends about 2.9 percent of its GDP on education, while the recommended amount is 6 percent. Teacher training and skill development are also important, because teachers play a key role in making the policy successful. Proper monitoring and evaluation are needed to ensure that changes are working effectively. Since India is very diverse, different regions need local and flexible methods of implementation. Early efforts in some states, such as Karnataka, show positive results. The future success of NEP 2020 depends on cooperation among teachers, students, parents, institutions and the government. In the long run, NEP 2020 can become a model for other countries by combining India's traditional values with modern education practices.

Conclusion:

India's education system has changed from the ancient *Gurukul* tradition to the modern National Education Policy 2020, showing its strength and ability to adapt over time. In ancient times, education focused on the overall development of students, including moral values, discipline and spiritual growth. During the medieval period, education learned to combine different cultures and knowledge systems, creating harmony between traditions. After independence, the main aim of education became equality and access, so that every child could get the opportunity to learn. These lessons from the past help guide present and future reforms. NEP 2020 presents a vision of an inclusive, creative and innovative education system that can prepare students for modern challenges. However, this vision can succeed only if it is properly implemented with strong planning, trained teachers and good infrastructure. By giving importance to quality education, equal opportunities and useful skills, India can move closer to its dream of becoming a global knowledge superpower.

References:

1. Aggarwal, J. C. *Development of Education System in India*. Shipra Publications, 2010.
2. Biswas, Arabinda, and S. P. Agrawal. *Development of Education in India: A Historical Survey of Educational Documents Before and After Independence*. Concept Publishing Company, 1986.
3. Singh, Y. K. *History of Indian Education System*. APH Publishing, 2004.
4. <https://en.wikipedia.org/wiki/Gurukula>
5. <https://encyclopedia.pub/entry/history/show/127407>
6. <https://home.iitk.ac.in/~hcverma/Article/Ma-caulay-Minutes.pdf>
7. https://en.wikipedia.org/wiki/English_Education_Act_1835
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Kothari_Commission
9. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf
10. <https://www.berghahnjournals.com/view/journals/ijsq/12/2/ijsq120204.pdf>
11. <https://www.21kschool.com/us/blog/problems-in-indian-education-system>

From Colonial Legacy to Digital India: Literary Mapping of National Transformation

Dr. Megha Balaso Mali

Assistant Professor, Arts, Commerce and Science College, Ashta.

Corresponding Author – Dr. Megha Balaso Mali

DOI - 10.5281/zenodo.18920110

Abstract:

India's transformation from a colonized nation into a technologically progressive digital society is not merely a political or economic phenomenon but also a deeply cultural process. Literature, particularly Indian writing in English, has played a crucial role in documenting, interpreting, and critiquing this transformation. It has consistently engaged with this journey by reflecting the nation's evolving identity across different historical phases. From the colonial encounter to post-independence nation-building and from globalization to the contemporary digital revolution, literary narratives have captured India's struggle for self-definition and development. This research paper examines how Indian English literature maps the trajectory of national transformation by incorporating representative works of writers such as Raja Rao, Mulk Raj Anand, Salman Rushdie, Arundhati Roy, and Aravind Adiga. Through a critical exploration of literary themes such as colonial resistance, socio-economic development, globalization, and digital modernity, the study argues that literature has played a significant role in constructing the discourse of a resilient and progressive India.

Keywords: *Colonialism, Digital India, Indian English Literature, Nation-building, Identity, Modernity, etc.*

India's historical transition from colonial subjugation to digital empowerment represents one of the most remarkable transformations in the modern world. While political movements and economic policies have played crucial roles in shaping this transition, literature has served as a vital cultural medium through which these changes have been interpreted and critiqued. Indian English literature, in particular, has documented the nation's journey by portraying its socio-political realities and cultural aspirations across different historical contexts.

Initially introduced as a colonial instrument of governance, the English language gradually evolved into a powerful medium of resistance and self-expression. Indian writers began to use English not merely to communicate but to articulate indigenous experiences and challenge colonial authority. Over time, literature

became a platform for examining issues related to identity, modernization, globalization, and technological advancement. This research paper seeks to trace the literary representation of India's transformation from colonial legacy to digital modernity by analyzing significant works of Indian English writers across different historical periods.

The roots of Indian English literature can be traced back to the colonial era when English education was introduced through institutional reforms such as Macaulay's Minute on Education (1835). Although the primary objective of this policy was to create a class of intermediaries who would assist in colonial administration, it inadvertently led to the emergence of a new literary tradition. The emergence of Indian English literature during the colonial period marked the beginning of a new phase in India's

cultural history. Writers began to engage with the socio-political realities of colonial rule, exploring themes such as oppression, cultural conflict, and the quest for identity. Early Indian writers in English used the language to critique colonial authority and assert their cultural identity. Literary works from this period often dealt with themes of alienation, cultural conflict, and the struggle for self-definition. The experience of living under colonial rule created a sense of displacement that found expression in narratives exploring the tension between tradition and modernity.

One of the earliest examples of literary resistance can be found in the works of Mulk Raj Anand. His novel *Untouchable* highlights the intersection of caste discrimination and colonial exploitation, presenting the lived experiences of marginalized communities. Through the character of Bakha, Anand exposes the social inequalities that persisted under colonial governance. Similarly, Raja Rao's *Kanthapura* portrays the impact of Gandhian nationalism on rural India. By blending mythological narrative techniques with political themes, Rao creates a literary space where indigenous traditions coexist with modern nationalist ideals. The works of R. K. Narayan further reflect the subtle transformations taking place within Indian society during the colonial period. His fictional town of Malgudi serves as a microcosm of India's socio-cultural evolution, illustrating the tension between tradition and modernity.

As the Indian freedom struggle gained momentum in the early twentieth century, literature became an important tool for mobilizing public opinion and fostering a sense of unity among diverse communities. Writers used fiction, poetry, and essays to highlight the injustices of colonial rule and to celebrate the cultural heritage of the nation. Literary representations of rural life, social inequality, and economic exploitation

helped to create awareness about the realities of colonial oppression. The nationalist phase of Indian English literature thus played a crucial role in articulating the aspirations of a people striving for political autonomy and social justice.

The attainment of independence in 1947 marked the beginning of a new chapter in India's history. However, the challenges of nation-building—including poverty, illiteracy, communal tensions, and economic disparity—soon became apparent. Post-independence literature reflected these concerns by exploring the complexities of development and modernization. Writers explored issues such as economic disparity, social inequality, and political instability, highlighting the complexities of development in a newly independent state. The works of Salman Rushdie exemplify this shift in literary focus. In *Midnight's Children*, Rushdie uses magical realism to narrate the story of India's independence and partition. The protagonist, Saleem Sinai, symbolizes the fragmented yet resilient nature of the nation. Likewise, Anita Desai examines the psychological impact of modernization on individuals navigating urban life. Her novels reflect the anxieties associated with social change and cultural transition. Political narratives by Nayantara Sahgal critique governance and democratic ideals, emphasizing the need for ethical leadership in a developing nation.

The economic liberalization of the 1990s ushered in a new phase of transformation characterized by increased connectivity and cultural exchange. Globalization brought new opportunities as well as new challenges, and literature responded by exploring the implications of these changes for individual and collective identity. In *The God of Small Things*, Arundhati Roy critiques developmental politics and social inequality in a rapidly changing society. Her narrative underscores the tension between

economic progress and cultural preservation. Diasporic writers such as Jhumpa Lahiri explore themes of migration and identity, reflecting the transnational dimensions of globalization. The historical fiction of Amitav Ghosh further illustrates the interconnectedness of colonial history and contemporary global capitalism.

The advent of digital technology has significantly transformed India's socio-economic landscape. Contemporary writers have begun to engage with themes related to technological advancement, economic inequality, and urbanization. In *The White Tiger*, Aravind Adiga critiques the contradictions of India's economic growth by depicting the stark disparities between urban prosperity and rural poverty. Popular fiction by Chetan Bhagat reflects the aspirations of India's youth in a digitally connected society.

The advent of digital technology has transformed not only the economy but also the ways in which literature is produced, distributed, and consumed. Initiatives aimed at promoting digital literacy and technological innovation have created new opportunities for writers and readers alike. Online platforms, social media, and e-publishing have democratized literary production by enabling diverse voices to participate in the cultural conversation. Digital narratives—ranging from blogs and web-based fiction to interactive storytelling—reflect the changing realities of contemporary Indian society. These narratives highlight the complexities of navigating a world where traditional boundaries between physical and digital spaces are constantly being redefined.

Indian English literature continues to function as a repository of cultural memory, preserving the nation's heritage while engaging with contemporary challenges. The integration of traditional wisdom with technological innovation offers new possibilities for sustainable

development. Writers increasingly address issues such as environmental sustainability, digital inequality, and cultural homogenization, emphasizing the need for inclusive growth.

India's journey from colonial rule to digital empowerment is a complex process shaped by historical, cultural, and technological factors. Indian English literature has played a vital role in documenting and interpreting this journey, offering insights into the evolving nature of national identity and social development. Through narratives of resistance, modernization, globalization, and digital innovation, literary works continue to contribute to the discourse of resilience and progress. The integration of traditional wisdom with technological innovation offers a pathway toward sustainable development that respects both heritage and progress. The study thus concludes that literature is not merely a reflection of social reality but an active participant in the process of nation-building. As India moves forward in the digital age, literary narratives will continue to shape the imagination of a resilient and progressive future.

References:

1. Adiga, Aravind. (2008). *The white tiger*. HarperCollins.
2. Anand, Mulk Raj. (1935). *Untouchable*. Penguin Books.
3. Ghosh, Amitav. (1988). *The shadow lines*. Ravi Dayal Publishers.
4. Lahiri, Jhumpa. (1999). *Interpreter of maladies*. Houghton Mifflin Harcourt.
5. Rao, Raja. (1938). *Kanthapura*. Oxford University Press.
6. Roy, Arundhati. (1997). *The god of small things*. IndiaInk.
7. Rushdie, Salman. (1981). *Midnight's children*. Jonathan Cape.

Current Scenario of Higher Education Institutions in Maharashtra

Dr. Chintamani Yashwantrao Jadhav

Associate Prof. and Head, Department of English,

Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri Tal: Kagal Dist: Kolhapur Maharashtra

Corresponding Author – Dr. Chintamani Yashwantrao Jadhav

DOI - 10.5281/zenodo.18920134

Abstract:

Higher education plays a crucial role in social development, economic growth, and nation-building. In India, the state of Maharashtra has historically been one of the leading centers of higher education, hosting a large number of universities, colleges, and research institutions. Over the years, the higher education system in the state has expanded significantly in terms of enrollment, institutional growth, and diversification of programs. However, expansion has also brought challenges related to quality, governance, faculty shortages, and policy implementation. This paper presents a comprehensive theoretical analysis of the current scenario of higher education institutions in Maharashtra. It examines trends in access and enrolment, governance structures, institutional autonomy, quality assurance mechanisms, faculty issues, and future prospects. The study concludes that while Maharashtra possesses strong educational foundations, sustained reforms and strategic planning are necessary to ensure academic excellence and global competitiveness.

Keywords: Higher Education, Maharashtra, Governance, Autonomy, Quality Assurance, Accreditation, Faculty Development

Introduction:

Higher education is an essential component of human capital development. It not only enhances individual knowledge and skills but also contributes to innovation, research, and economic advancement. In the Indian context, higher education has witnessed rapid expansion after independence, particularly with the establishment of regulatory bodies such as the University Grants Commission (UGC) and quality assurance agencies like the National Assessment and Accreditation Council (NAAC). Maharashtra is one of the most educationally advanced states in India. It is home to prominent institutions such as Savitribai Phule Pune University, University of Mumbai, and Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University. These institutions have historically contributed to

academic development, research, and professional education.

Despite its strengths, the higher education system in Maharashtra faces several contemporary challenges, including uneven quality, faculty shortages, governance complexities, and implementation issues related to recent reforms such as the National Education Policy 2020. This paper explores these dimensions in a systematic and theoretical manner.

Growth and Expansion of Higher Education in Maharashtra:

Over the past few decades, Maharashtra has witnessed significant growth in the number of higher education institutions. The expansion includes state universities, private universities, autonomous colleges, engineering institutions,

and research centers. This growth reflects increasing demand for higher education due to population growth, urbanization, and economic development.

The Gross Enrolment Ratio (GER) in the state has improved steadily, indicating better access to higher education among the youth population. Women's participation has also increased, although gender disparities still exist in certain rural regions. Additionally, enrolment in research programs such as PhD has shown upward trends, reflecting a gradual strengthening of research orientation. However, quantitative expansion does not automatically guarantee qualitative improvement. Rapid growth has sometimes resulted in infrastructure gaps, uneven faculty distribution, and regional disparities between urban and rural institutions. Thus, while access has expanded, the focus must now shift toward quality enhancement.

Faculty and Human Resource Challenges:

Faculty members form the backbone of any higher education institution. In Maharashtra, one of the major challenges is the shortage of qualified teaching staff in state universities and affiliated colleges. Many sanctioned posts remain vacant due to administrative delays, financial constraints, and procedural complexities. This shortage affects teaching quality, student mentoring, and research productivity. Overburdened faculty members often handle multiple responsibilities, leaving limited time for research and innovation. Contractual appointments, though helpful in the short term, may not provide long-term academic stability.

Faculty development is equally important. Continuous training programs, research grants, and academic workshops are necessary to update knowledge and pedagogical skills. Without investment in human resources, the

implementation of reforms such as multidisciplinary education and outcome-based learning becomes difficult.

Governance, Policy Reforms and Institutional Framework:

Governance plays a central role in shaping institutional performance. In Maharashtra, higher education governance operates through coordination between the state government, affiliating universities, regulatory bodies, and accreditation agencies. The affiliating university model is widely practiced in the state. Under this system, one university supervises numerous affiliated colleges, standardizing curriculum, examinations, and evaluation processes. While this ensures uniformity, it often leads to bureaucratic delays and limited institutional flexibility. Recent reforms aim to modernize governance. Digital platforms, centralized admission systems, and online monitoring tools have been introduced to enhance transparency and accountability. Such measures indicate a shift toward data-driven governance. However, governance challenges persist. Delays in decision-making, limited financial autonomy, and overlapping regulatory responsibilities can restrict institutional innovation. Effective governance requires decentralization, strategic leadership, and participatory management. Strengthening internal governance mechanisms is crucial for improving institutional responsiveness.

Institutional Autonomy and Academic Innovation:

Institutional autonomy has become a significant reform strategy in Indian higher education. Autonomy allows institutions to design curricula, conduct examinations, and manage finances independently within regulatory guidelines.

In Maharashtra, several colleges have been granted autonomous status. Autonomous institutions enjoy flexibility in curriculum design, enabling them to introduce interdisciplinary and skill-based programs aligned with industry needs. This autonomy encourages innovation in teaching methodologies and assessment techniques.

Autonomy also enhances institutional competitiveness by allowing faster adaptation to academic and technological changes. However, autonomy requires strong leadership, financial stability, and qualified faculty to function effectively. Institutions lacking adequate resources may struggle to utilize autonomy productively.

Therefore, autonomy must be accompanied by accountability mechanisms to ensure academic standards and social equity. The success of autonomy in Maharashtra depends on institutional capacity building and supportive policy frameworks.

Quality Assurance, Accreditation and Ranking Performance:

Quality assurance mechanisms are essential to maintain credibility and public trust. Accreditation by NAAC evaluates institutions based on teaching, research, infrastructure, governance, and student support systems. In Maharashtra, awareness regarding accreditation has increased significantly. Many institutions actively pursue accreditation to enhance reputation and secure funding. Internal Quality Assurance Cells (IQACs) have been established to monitor performance and promote continuous improvement.

However, disparities in quality remain visible. Urban institutions generally perform better than rural colleges due to better infrastructure and

faculty availability. Research output varies considerably across institutions. National ranking systems, such as the National Institutional Ranking Framework, further assess institutional performance based on research, teaching outcomes, outreach, and perception. While a few Maharashtra institutions maintain strong positions, overall representation in top national rankings remains limited. Quality enhancement must move beyond compliance. Institutions should develop a culture of innovation, encourage research collaboration, and integrate feedback mechanisms for sustained improvement.

Implementation of National Education Policy 2020:

The introduction of the National Education Policy 2020 marks a transformative phase in Indian higher education. The policy emphasizes multidisciplinary education, flexible curricula, academic credit banks, and research promotion. Maharashtra has initiated steps to implement NEP reforms, including curriculum restructuring and credit-based systems. However, implementation requires significant preparation, including faculty training, administrative restructuring, and infrastructure development. Challenges include faculty shortages, financial limitations, and the need for awareness among stakeholders. Successful implementation depends on coordinated efforts between universities, colleges, and the state government.

Future Prospects and Strategic Directions:

The future of higher education in Maharashtra depends on strategic reforms and sustained commitment to quality. First, strengthening research ecosystems is essential. Universities must promote interdisciplinary research, establish innovation hubs, and encourage collaboration with industries. Second, addressing faculty vacancies and

investing in professional development programs will improve teaching standards and research productivity. Third, digital transformation should continue through hybrid learning models and technological integration, ensuring accessibility for students across regions.

Fourth, inclusive education must remain a priority. Scholarship schemes, equal opportunity cells, and outreach initiatives can reduce socio-economic and gender disparities. Finally, global engagement through international collaborations and student exchange programs can enhance the global visibility of Maharashtra's institutions.

Conclusion:

The higher education system in Maharashtra stands at a crucial turning point. The state has achieved significant expansion in access and institutional growth. However, challenges related to faculty shortages, governance inefficiencies, uneven quality, and policy implementation require urgent attention. Governance reforms, institutional autonomy, quality assurance mechanisms, and strategic planning provide promising opportunities for transformation. By focusing on research excellence, digital innovation, inclusive education, and effective leadership, Maharashtra can strengthen its position as a leading center of higher education in India. Sustained commitment from policymakers, administrators, faculty members, and stakeholders is essential to ensure that higher education institutions in Maharashtra contribute effectively to social progress,

economic development, and global academic advancement.

References:

1. Mishra, Lokanath, editor. *Academic Leadership in Higher Education in India: Needs, Issues and Challenges*. Routledge, 2023.
2. Pandit, Jai Mohan, and Bino Paul. *Strategic Human Resource Management in Higher Education: Roadmap for Indian Institutions*. Springer, 2023.
3. Satyanarayana, P. *Higher Education in Contemporary India: Policies, Practices and Perspectives*. Concept Publishing Company, 2019.
4. Sharma, Sandeep Kumar, Mamta Sharma, and Santosh Kumar Yadav. *Higher Education Management: Issues and Facts*. ABD Publishers, 2018.
5. Tyagi, Pallavi, et al., editors. *Advanced Learning and Teaching in Higher Education in India: A Policy-Technology-Capacity Enabled Approach*. CRC Press, 2022.
6. Varghese, N. V., and Garima Malik, editors. *Governance and Management of Higher Education in India*. Sage Publications India, 2020.
7. Varghese, N. V., and Garima Malik, editors. *Governance and Autonomy in Higher Education in India: Challenges and Opportunities*. Springer, 2024.
8. University Grants Commission. *Higher Education in India Since Independence: UGC and Its Approach*. UGC, 2012.

Nurturing The Future Of India Through Sudha Murty's Stories

Dr. Jyoti Mohan Jadhav

Karmaveer Hire College, Gargoti

Corresponding Author – Dr. Jyoti Mohan Jadhav

DOI - 10.5281/zenodo.18920167

Abstract:

In the twenty-first century, India stands at the crossroads of rapid modernization and deep-rooted cultural traditions. While technological progress and globalization offer new opportunities, they also pose challenges to value-based education among children. In this context, children's literature plays a crucial role in shaping ethical consciousness and social responsibility. The works of Sudha Murty emerge as a significant contribution to contemporary Indian children's literature, offering narratives that combine moral instruction, cultural rootedness, and emotional development. Present paper 'Nurturing the Future of India Through Sudha Murty's Stories' deals with the study of Sudha Murty's story books "Grandma's Bag of Stories" and 'Grandpa's Bag of Stories'. The stories included in the both books are teach morals and values to children that help to foster the overall personality of children for being a sensible Indian.

Keywords: *Nurturing, Children's Literature, Morals, Stories*

Introduction:

Since ancient time stories and storytelling used as tool of teaching, entertainment and transforming information and knowledge from generation to generation. An ancient Indian Collection of stories like Panchatantra, Jatak Kathas, Aesop Neeti are very famous through worldwide to teach morals and values of life. Such short stories and their lessons work as the foundational pillar of early childhood development and more effective for young learners. These Children centric writings are called as children's literature and Sudha Murty is prominent contemporary writer who has given glorious contribution in children's literature in today's world. She is prolific Indian writer well-known for her simple and life relating stories in English, Kannada and translated in many more languages. Her stories focusing on philanthropy, values of hard work, compassion and dignity of labour. Through her stories she emphasises on giving children strong roots before wings. In various of her books like The Magic Drum, The

Magic of Lost Temple, Trinity, by integrating Indian folklore and traditions she provides children the secure sense of identity that help them to face global challenges with confidence.

Sudha Murty's stories are simple yet profound, rooted in everyday experiences and Indian ethos. Through relatable characters and meaningful moral dilemmas, her stories guide children toward ethical decision-making and responsible citizenship. This paper argues that Sudha Murty's children's literature functions as a powerful tool for nurturing India's future by fostering moral values, emotional intelligence, cultural awareness, and social responsibility, thereby contributing to holistic child development and nation-building.

This research paper, titled "Nurturing the Future of India through Sudha Murty's Stories," examines the significant role of Sudha Murty's children's literature in shaping the moral, emotional, and cultural foundations of young readers. In an era marked by rapid technological advancement and shifting social values, the need

for value-based education has become increasingly urgent. Sudha Murty's storytelling emerges as a powerful medium for fostering ethical consciousness and holistic development among children.

Through a close reading of selected works such as *Grandma's Bag of Stories*, *Grandpa's Bag of Stories* this paper explores how her narratives cultivate essential values including honesty, empathy, resilience, respect for elders, teamwork, and social responsibility. Her stories, rooted in Indian culture and everyday experiences, provide children with relatable characters and meaningful moral dilemmas that encourage reflective thinking and ethical decision-making.

Moral Foundation and Ethical Development:

One of the strongest aspects of Murty's stories and storytelling is its emphasis on moral integrity. In works such as *Grandma's Bag of Stories*, children encounter narratives centered on honesty, kindness, gratitude, and respect for elders. These stories subtly reinforce ethical principles without sounding didactic. By presenting consequences of both virtuous and flawed actions, Murty enables young readers to internalize moral reasoning. Such early exposure to ethical narratives strengthens a child's ability to distinguish right from wrong, laying the groundwork for responsible adulthood. Emotional development is essential for nurturing balanced individuals. The selected books for present paper, children explore themes of friendship, jealousy, empathy, and self-confidence. Murty portrays characters navigating everyday emotional challenges, allowing readers to identify with their struggles. Characters like Ravi in story 'Doctor Doctor', or Chandan in the story 'Who was the Happiest of Them All?' present the morals of compassion and contentment play important role in life.

There are more than 20 stories in each book selected for present study. Through these

stories, children learn empathy and compassion, conflict resolution, self-awareness, respect for elders and diversity. Sudha Murty says, emotional intelligence cultivated during childhood directly influences leadership qualities and interpersonal relationships in later life. Her first book 'Grandma's Bag of Stories' published in 2012 is in form of series of short stories told by grandmother called Ajji to her grandchildren in summer holidays. Along with the stories of king, queen, animals and magical events, Ajji also told the past events and incidents of her life. She also told experiences with her parents, grandparents, siblings and cousins in such interesting way that all kids became very excited to listen every next story without fail.

Sudha Murty's stories are deeply embedded in Indian culture, traditions, and family values. By portraying village life, folklore, and intergenerational bonds, she helps children remain connected to their heritage while navigating modern realities. This cultural grounding fosters respect for traditions, awareness of social diversity, pride in national identity. A generation that understands its cultural roots is better equipped to contribute meaningfully to national development. Sudha Murty's second book 'Grandpa's Bag of Stories' is the sequel of her first book 'Grandma's Book of Stories'. These stories are set in Uttarakhand in a place called Mayawati where grandparents travelled with their four grand-children Anoushka, Krishna, Meenu and Raghu. This book published in 2024. In first book grandma used to tell various stories to kids and they became well aware about how their holidays became interesting with their grandparents, therefore they insisted to take them with to Mayawati. During these holidays their grandpa told them various stories and the book became 'Grandpa's Bag of Stories'. Sudha Murty writes stories in this book about Pahadi people and their culture, made children as well as readers acquainted with the

occasions that Pahadi people celebrate, their marriage ceremony and food-culture. Visit to uncle John's house become memorable to all kids when Ajji told them moral that 'they must never go to anyone's house empty-handed'. In the story 'Affection' children experienced that, in old age also the love between sibling is unlimited. There Anoushka says, 'Look at Ajji! Shyam Ajja is so old, yet she is pampering her younger brother like a small child.' Listening this Ajja told them story 'Affection' and importance of caring and loving our brother and sister forever. In the story 'The Peepal Tree' Ajja explained the power of nature and in the story 'The Five Fingers' he explained the power of unity. Every story in the book teaches important life lesson and moral to the children and every reader to form their good personality along with secured future.

Murty's stories and storytelling extends beyond individual development; it contributes to broader societal growth. Her narratives promote civic sense, environmental awareness, compassion for the underprivileged, and the importance of education. Such themes encourage children to view themselves as active participants in society. In the story 'Princess' New Clothes' Murty told kids about the social awareness, sense of reality as well as in the story 'How the Seasons Got Their Share' and 'The Island of Statues' explained the loftiness of nature and environment that helps to increase the respect and gratitude about nature. In her another story 'Too Much is Too Bad' she tells the plight of intelligent boy Sudhir who lost his happiness of life in obtaining extra source of knowledge. Murty teaches that excess of anything, it may be good or bad, is dangerous. By nurturing ethically conscious and socially responsible citizens, her works indirectly contribute to nation-building. Literature thus becomes a transformative force in shaping India's moral and social landscape.

Sudha Murty's storytelling represents more than children's entertainment; it is a

pedagogical and cultural instrument for shaping the future of India. Through value-based narratives, emotional insight, and cultural resonance, her works nurture morally grounded, empathetic, and responsible individuals.

In an age where material success often overshadows ethical considerations, Murty's literature acts as a moral compass. By instilling enduring human values in young readers, her storytelling plays a vital role in nurturing a progressive, compassionate, and ethically strong India.

Conclusion:

The study argues that Murty's simple yet impactful narrative style contributes to the development of emotional intelligence, cultural awareness, and civic consciousness in young minds. By integrating tradition with contemporary realities, her works help children balance modern aspirations with enduring moral principles. Furthermore, her literature supports value-based pedagogy in educational settings, making it a valuable resource for teachers and parents seeking to nurture responsible and compassionate citizens.

Ultimately, the paper concludes that Sudha Murty's storytelling is not merely a form of entertainment but a transformative tool for nation-building. By instilling core human values in children, her works contribute meaningfully to nurturing a morally grounded, culturally rooted, and socially aware future generation capable of shaping a progressive and ethical India.

References:

1. Murty, Sudha. *Grandma's Bag of Stories*. Penguin Random House India. 2012
2. Murty, Sudha. *Grandpa's Bag of Stories*. Penguin Random House India. 2024
3. Padmanabhan, Priyanka. Review: Grandpa's Bag of Stories, Kids Book Café Oct. 2024

The National Education Policy 2020: Transforming India's Educational Landscape and Social Impact

Dr. Srikrishna Ananda Salokhe

*Associate Professor in English, Department of English,
Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri., Tal- Kagal, Dist.- Kolhapur*

Corresponding Author – Dr. Srikrishna Ananda Salokhe

DOI - 10.5281/zenodo.18920183

Abstract:

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) represents a paradigm shift in India's approach to education, transitioning from a rigid, examination-centric system to a flexible, inclusive, and learner-focused model. NEP 2020 aims to establish an education system aligned with 21st-century requirements while remaining rooted in Indian cultural heritage. This paper examines the policy's core pillars—curriculum reforms, multilingual education, early childhood development, vocational integration, and digital learning—and analyzes their potential impact on Indian society. The findings demonstrate that while NEP 2020 has initiated transformative change in Indian education, realizing its vision of an inclusive, equitable knowledge society requires sustained investment, institutional capacity building, and adaptive implementation strategies.

Keywords: *National Education Policy, Educational Reform, Curriculum Transformation, Inclusive Education, India's Educational System, Societal Impact*

Introduction:

India's education system has long been controlled by structural rigidities that order memorization, examination performance, and subject compartmentalization over critical thinking, creativity, and holistic development. These limitations have contributed to quality discrepancies, regional disparities in educational access, and a mismatch between graduate competencies and labour market demands. The National Education Policy 2020 emerges as a comprehensive response to these challenges, articulating a vision for educational transformation that extends across all levels—from foundational stages through higher education.

Formulated after extensive dialogue with 2 million educators, policymakers, and citizens across India, NEP 2020 articulates the government's commitment to creating an

education system that meets the requirements of a knowledge-driven global economy while remaining sensitive to Indian cultural values and constitutional commitments to social equity. This paper evaluates implementation progress over five years (2020-2025), analyzes its differential impacts across social groups and regions, and explores the policy's potential to reshape Indian society.

A. Core Pillars of the National Education Policy 2020:

- **Curriculum and Pedagogical Reforms:** A central innovation of NEP 2020 is its shift from a rigid subject-based curriculum to a competency-focused, multidisciplinary approach. The traditional 10+2 structure gives way to a 5+3+3+4 framework, emphasizing foundational literacy and numeracy in early years (ages 3-8), exploration and conceptual

learning in middle grades (ages 8-11), specialized learning in secondary years (ages 11-14), and higher education (ages 14+).

This restructuring enables students to pursue interests across disciplinary boundaries. Rather than forcing compartmentalized knowledge, the policy encourages integration of art, science, commerce, and vocational subjects, allowing students to “choose subjects based on their interests and strengths”. The pedagogical shift emphasizes experiential learning, project-based inquiry, and critical thinking over passive knowledge absorption.

Continuing Research indicates that competency-based approaches enhance student engagement, improve retention of conceptual knowledge, and develop practical problem-solving abilities—competencies essential for 21st-century employment. However, implementation requires substantial investments in teacher training, curriculum materials, and assessment infrastructure, which remain incomplete in many states.

- **Multilingual and Inclusive Education:** NEP 2020 arranges multilingual education, recognizing that learning through mother tongue strengthens conceptual foundations and promotes linguistic diversity. The policy encourages use of local languages in instruction at foundational and middle stages, with English and another Indian language introduced progressively. This approach addresses the digital divide and supports students from marginalized linguistic communities.

NEP 2020's the Three-Language Formula aims to ensure that students achieve proficiency in Hindi, English, and a regional language. A multilingual education has demonstrated positive outcomes: students learning through mother tongue show

improved conceptual understanding, higher retention rates, and enhanced confidence in classroom participation.

- **Early Childhood Education and Care:** It refers to the holistic development of children from birth to age eight, focusing on cognitive, social, emotional, and physical growth. It utilizes play-based, inquiry-based, and child-centered learning to prepare children for school and lifelong learning. ECCE is essential for building a strong foundation, often spanning from preschool to early primary grades, with a focus on holistic development.

- **Vocational Education Integration:**

Recognizing that not all students pursue traditional academic careers, NEP 2020 integrates vocational training throughout the educational trajectory, beginning from secondary levels. This approach aims to develop practical skills, entrepreneurial capabilities, and self-reliance, addressing persistent unemployment among graduates who lack market-demanded competencies.

Vocational integration offers multiple benefits: it provides alternative pathways for learners with different aptitudes, reduces pressure on higher education systems, and creates workforce competencies aligned with economic development priorities. The policy's emphasis on skill development reflects evolving global trends prioritizing lifelong learning and adaptability.

- **Digital Learning and Technology Integration:** NEP 2020 envisions technology as an enabler of educational equity, proposing digital infrastructure to support learning in under-resourced schools and remote areas. E-learning platforms, AI-driven tutoring systems, and data management technologies promise to extend quality educational resources beyond geographic constraints.

However, digital divide remains a persistent barrier: limited internet access, smartphone penetration, and technical barriers (such as difficulties connecting laptops to smart boards) constrain digital learning initiatives, particularly in rural India. Effective implementation requires not only technology provision but also teacher training, digital content development, and sustainable power supply—investments that many state education systems lack capacity to undertake.

B. Implementation Progress and Outcomes:

1. Achievements: NEP 2020 has achieved measurable reforms:

- **Higher Education Enrollment:** Gross Enrollment Ratio rose from 27.9% (2020-21) to 29.2% (2022-23), indicating modest but steady progress. To achieve the 50% GER target by 2035, India must accommodate 26 million additional enrollments—requiring substantial infrastructure and faculty expansion.
- **Curriculum Implementation:** Multiple states have adopted competency-based curricula aligned with NEP frameworks. Schools report increased student engagement and improved learning outcomes in literacy and numeracy assessments compared to traditional approaches.
- **Early Childhood Focus:** Enhanced attention to foundational stages has improved enrollment in pre-primary education and strengthened focus on Foundational Literacy and Numeracy (FLN) outcomes.
- **Teacher Professional Development:** The National Initiative for School Heads' and Teachers' Holistic Advancement (NISHTHA) training program has reached substantial teacher populations with digital-integrated pedagogy and competency-based instruction methodologies. Participating teachers report

improved confidence in implementing NEP-aligned teaching practices.

2. Implementation Challenges: Despite progress, significant obstacles impede realization of NEP 2020's vision:

- **Resource Constraints:** Implementation of comprehensive educational reforms requires substantial investment in infrastructure, teacher training, technology, and curriculum materials. Many state governments lack adequate budgetary allocations, creating implementation deficits particularly in rural and economically disadvantaged regions.
- **Teacher Training Gaps:** While (NISHTHA) training has expanded reach, scaling teacher development to rural areas remains incomplete. Teachers in remote schools often lack access to training opportunities, digital resources, and collegial professional networks necessary for implementing student-centered pedagogy.
- **Technical and Infrastructure Barriers:** Teachers report difficulties in basic technology integration—connecting devices to smart boards, maintaining equipment, ensuring reliable internet access. These implementation gaps undermine digital learning initiatives, particularly benefiting already-advantaged student populations in urban centers.
- **Assessment Framework Gaps:** Standardized metrics for evaluating NEP outcomes remain underdeveloped. Without robust evaluation mechanisms, monitoring progress toward policy objectives and identifying implementation gaps becomes difficult.

C. Social Implications and Transformative Potential:

- **Educational Equity and Social Inclusion:** NEP 2020's emphasis on flexible curricula, multilingual learning, and multiple educational pathways promises to improve

equity by accommodating diverse learner needs. By reducing pressure on high-stakes examinations and providing alternative success metrics, the policy potentially reduces educational stress and social stratification based on academic performance.

Multilingual education particularly benefits linguistic minorities and first-generation learners, supporting them in developing conceptual foundations through familiar linguistic frameworks. Early childhood emphasis addresses foundational disparities that often compound across educational trajectories.

- **Economic and Employment Outcomes:** Integration of vocational education throughout the system aims to create workforce competencies aligned with contemporary labor market demands. By developing practical skills, digital literacy, and entrepreneurial capabilities, NEP 2020 promises to reduce the graduate unemployment paradox—where degree holders lack marketable competencies.

The policy's emphasis on lifelong learning and adaptability prepares Indians for labor market volatility characteristic of globalized, technology-driven economies. This adaptation is critical as technological disruption reshapes employment landscapes.

- **Social and Civic Dimensions:** Educational transformation potentially strengthens India's democratic institutions by developing critical thinking, civic awareness, and informed citizenship. By emphasizing creativity, problem-solving, and collaborative learning, NEP 2020 fosters the intellectual capabilities necessary for informed democratic participation.

Cultural integration into curriculum—emphasizing Indian knowledge traditions, values, and heritage—aims to strengthen

national identity while promoting global competency. This balance between cultural rootedness and universal learning supports development of culturally grounded yet globally engaged citizens.

Conclusion:

The National Education Policy (NEP) is a game-changer in the Indian education system, fostering holistic development, multilingual learning, and skill-based training. The NEP articulates a compelling vision for Indian educational transformation—from examination-centric rigidity to flexible, inclusive, competency-focused learning. The policy has catalyzed measurable reforms in curriculum frameworks, early childhood emphasis, teacher development, and institutional structures.

Yet realization of NEP 2020's transformative potential remains contingent upon addressing substantial implementation challenges: delayed institutional establishment, resource constraints, teacher development gaps, regional variation, and underdeveloped evaluation mechanisms. The policy's societal impact—spanning educational equity, economic competitiveness, civic development, and social justice—depends upon sustained commitment to resource allocation, capacity building, and adaptive implementation.

As India's education system evolves through NEP 2020 implementation, ongoing assessment of outcomes, responsive policy refinement, and stakeholder coordination remain essential for transforming the policy's compelling vision into realized educational and social transformation. The policy's ultimate success will be determined not by ambition of its design, but by effectiveness of its implementation and its capacity to create genuine educational equity and inclusive knowledge society that NEP 2020 envisions for India.

References:

1. Ministry of Education, Government of India. (2020). *National Education Policy 2020*. Department of School Education and Literacy.
<https://www.education.gov.in/nep2020>
2. Perfect Tutor Educational Services. (2025, February 14). Education Policy in India: NEP and its impact. Retrieved from <https://www.perfecttutor.in/blog-details/education-policy-in-india-nep-impact>
3. Mehta, A. (2023-2024). Challenges and opportunities in implementing the National Education Policy NEP 2020 in Indian higher education: UDISE+ data and progress from 2020–2025. *Education for All in India*, 12(1), 45-89.
<https://educationforallinindia.com/challenges-and-opportunities-in-implementing-the-national-education-policy>
4. UNESCO Institute for Lifelong Learning. (2023, November 18). India: National Education Policy. Retrieved from <https://www.uil.unesco.org/en/articles/india-national-education-policy>

Across Time and Borders: Historical, Contemporary, and Emerging Dimensions of the Indian Diaspora

Dr. Prashant Lohar

Department of English, Lal Bahadur Shastri College of Arts, Science and Commerce, Satara

Corresponding Author – Dr. Prashant Lohar

DOI - 10.5281/zenodo.18920197

Abstract:

Globalization has significantly transformed migration patterns, cultural identities, and social relationships across the world. The Indian diaspora, shaped by transnational movement and global economic forces, reflects the complex effects of globalization on identity and belonging. This paper examines the impact of globalization on the Indian diaspora through a critical reading of Bharati Mukherjee's novel *Jasmine*. The novel portrays migration as a transformative process that leads to identity reconstruction, cultural hybridity, and psychological displacement. By analyzing themes such as migration, identity reinvention, and gendered experience, this paper argues that globalization simultaneously enables mobility and creates identity instability within the Indian diasporic experience.

Keywords: Globalization, Hybridity and Cultural Negotiation etc.

Introduction:

Globalization refers to the increasing interconnectedness of nations through economic exchange, cultural interaction, and technological advancement. One of its most visible consequences is large-scale migration, resulting in the formation of diasporic communities. The Indian diaspora, spread across Europe, North America, Africa, and the Middle East, is a product of colonial history as well as contemporary global mobility.

Indian diasporic literature provides valuable insights into the cultural and psychological impact of globalization. Bharati Mukherjee's *Jasmine* presents a powerful narrative of migration and transformation, illustrating how globalization reshapes identity and belonging. The novel offers a lens through which the complexities of the Indian diasporic experience can be understood.

Globalization and the Indian Diaspora:

Globalization facilitates migration by creating global labor markets and educational opportunities. Indian migrants often relocate in search of economic advancement and social freedom. However, this movement frequently results in cultural alienation and identity conflict. The Indian diaspora occupies a transnational space, maintaining connections with the homeland while adapting to host societies. According to Steven Vertovec, modern diasporas are characterized by “multiple attachments and identities” (278). These shifting identities are a direct outcome of globalization and are vividly portrayed in diasporic literature.

Diasporic Literature and Identity:

Diasporic writing often focuses on themes of exile, displacement, nostalgia, and cultural conflict. Homi K. Bhabha argues that diasporic identity emerges in a “third space” where cultural meanings are continuously negotiated (37).

Rather than fixed identities, diaspora produces hybrid subjectivities. In *Jasmine*, identity is fluid and constantly evolving, reflecting the unstable nature of life in a globalized world. The novel challenges traditional notions of identity rooted in geography and culture.

Analysis of *Jasmine*:

1. **Migration as a Globalizing Force:** The protagonist Jyoti migrates from rural Punjab to the United States after the death of her husband. Her migration is not merely geographical but symbolic of globalization-induced mobility. Each movement exposes her to new cultural environments that reshape her sense of self. Mukherjee presents migration as a force that disrupts traditional identities and compels reinvention, highlighting the transformative power of globalization.
2. **Identity Transformation and Reinvention;** Jyoti's multiple names—Jyoti, Jasmine, Jazzy, Jase, and Jane—symbolize her shifting identities. Each name corresponds to a different cultural context, suggesting that identity in the diaspora is situational and constructed. This constant reinvention reflects the diasporic condition in a globalized world, where individuals must adapt to survive. Globalization thus enables flexibility but also produces psychological fragmentation.
3. **Gender and Global Mobility:** *Jasmine* foregrounds the gendered experience of migration. While globalization offers Jasmine opportunities for independence, it also exposes her to exploitation and violence. Mukherjee highlights how global mobility affects women differently, complicating the narrative of empowerment. The novel critiques both patriarchal traditions in India and gender inequalities in Western societies,

showing globalization as an uneven and contradictory force.

4. **Hybridity and Cultural Negotiation:** Jasmine does not fully assimilate into American culture nor remain entirely Indian. Instead, she exists in a hybrid space, negotiating between cultural expectations. This hybridity exemplifies Bhabha's concept of cultural in-betweenness. Through Jasmine's experiences, Mukherjee presents diaspora as a continuous process rather than a settled condition, shaped by the pressures of globalization.
5. **Impact of Globalization on the Indian Diaspora:** Globalization has produced both positive and negative outcomes for the Indian diaspora. On the one hand, it offers economic mobility, exposure to new values, and transnational opportunities. On the other hand, it leads to cultural dislocation, identity confusion, and emotional rootlessness. *Jasmine* captures these contradictions, portraying globalization as a force that empowers individuals while simultaneously destabilizing their sense of belonging.

Conclusion:

The impact of globalization on the Indian diaspora is complex and multifaceted. Bharati Mukherjee's *Jasmine* illustrates how migration under global conditions transforms identity, culture, and selfhood. The novel presents diaspora as a dynamic and ongoing process shaped by global mobility and cultural negotiation. By foregrounding identity reinvention and hybridity, *Jasmine* demonstrates that globalization is not merely an economic phenomenon but a deeply personal and psychological experience for diasporic individuals.

Works Cited:

1. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
2. Mishra, Vijay. *The Literature of the Indian Diaspora: Theorizing the Diasporic Imaginary*. Routledge, 2007.
3. Mukherjee, Bharati. *Jasmine*. Grove Press, 1989.
4. Vertovec, Steven. "Conceptualizing Modern Diasporas." *Population and Development Review*, vol. 25, no. 2, 1999, pp. 277–299.

Contribution of Rabindranath Tagore's Gitanjali in Shaping India

Smt. Sujata Sahebrao Zade

Asst. Professor, Department of English,

MVP Samaj's, K.R.T. Arts, B.H. Commerce & A.M. Science (KTHM) College, Gangapur Road, Nashik -2.

Corresponding Author – Smt. Sujata Sahebrao Zade

DOI - 10.5281/zenodo.18920215

Abstract:

This research paper critically examines the contribution of Gitanjali, the seminal poetic work of Rabindranath Tagore, in shaping the spiritual, cultural, social and national consciousness of modern India. Written originally in Bengali and later translated into English by Tagore himself, Gitanjali represents a synthesis of Indian philosophical traditions and universal humanism. The study argues that Gitanjali played a significant role during the colonial period by fostering spiritual awakening, ethical nationalism, cultural self-confidence, and social harmony. Adopting a qualitative and interpretative methodology, the paper analyzes major themes such as spirituality, humanism, nationalism, education, and moral values, and evaluates their relevance to Indian society. The paper concludes that Gitanjali is not merely a literary masterpiece but a transformative text that contributed profoundly to India's cultural renaissance and continues to remain relevant in contemporary times.

Keywords: *Gitanjali, Rabindranath Tagore, Indian Nationalism, Spiritual Humanism, Cultural Renaissance, Indian Philosophy*

Introduction:

Indian literature has historically served as a powerful medium for expressing social realities, philosophical ideas, and cultural values. During the colonial period, literature became an important instrument of intellectual resistance and cultural assertion. Among the literary figures who shaped modern Indian thought, Rabindranath Tagore occupies a unique and unparalleled position. As a poet, philosopher, educationist, and social thinker, Tagore sought to harmonize tradition and modernity, the spiritual and the material, the national and the universal.

Gitanjali (1910), meaning “Song Offerings,” is one of Tagore’s most influential works. It is a collection of devotional poems that reflect a deep spiritual quest and a profound understanding of human existence. At a time when India was experiencing political subjugation, cultural dislocation, and social

fragmentation, *Gitanjali* offered a vision of inner freedom, moral strength, and spiritual unity. The work gained international recognition after Tagore was awarded the Nobel Prize in Literature in 1913, making him the first non-European to receive this honor.

This research paper seeks to explore how *Gitanjali* contributed to shaping modern India by influencing its spiritual outlook, national consciousness, cultural identity, social values, and educational thought. The paper situates *Gitanjali* within the broader socio-historical context of colonial India and evaluates its enduring relevance.

Objectives of the Study:

The present study is guided by the following objectives:

1. To analyze the spiritual and philosophical ideas articulated in *Gitanjali*.

2. To examine the humanistic and universal values promoted through the text. To study the role of *Gitanjali* in shaping Indian national consciousness during the colonial period.
3. To assess the contribution of *Gitanjali* to India's cultural renaissance and global recognition.
4. To evaluate the contemporary relevance of *Gitanjali* in modern Indian society.

Research Methodology:

The study adopts a qualitative, descriptive, and interpretative research methodology. Primary data is derived from the text of *Gitanjali*, while secondary data is collected from books, scholarly articles, journals, and critical writings on Tagore's philosophy, Indian nationalism, and cultural studies. The analysis is thematic in nature, focusing on key ideas and concepts presented in *Gitanjali*. The study does not rely on statistical tools but emphasizes textual interpretation and contextual analysis.

Analysis:

a) Philosophical and Spiritual Dimensions of *Gitanjali*:

One of the most significant contributions of *Gitanjali* lies in its spiritual philosophy. Tagore's spirituality is deeply rooted in Indian traditions such as the Upanishads and the Bhakti movement. However, he reinterprets these traditions in a modern, human-centered framework. In *Gitanjali*, God is not a distant or abstract entity but a living presence experienced through love, devotion, nature, and service to humanity.

Tagore rejects mechanical ritualism and emphasizes inner realization and humility. The poems repeatedly stress surrender of the ego and acceptance of divine will. This spiritual outlook

provided Indians with a sense of inner freedom at a time when external freedom was denied under colonial rule. By emphasizing the liberation of the soul, *Gitanjali* empowered individuals to rise above fear, despair, and inferiority.

The spiritual philosophy of *Gitanjali* thus played a crucial role in restoring India's confidence in its own philosophical heritage, countering colonial narratives that portrayed Indian spirituality as escapist or irrational.

b) Humanism and Universalism:

Humanism forms the core of Tagore's worldview in *Gitanjali*. The poet presents humanity as the true manifestation of the divine. Service to human beings, especially the poor and marginalized, is portrayed as the highest form of worship. This humanistic philosophy challenged social hierarchies and rigid divisions based on caste, class, and religion.

The universalism of *Gitanjali* transcends narrow national and religious boundaries. Tagore envisioned a world united by love, compassion, and mutual respect. This universal outlook helped Indian thought engage meaningfully with global intellectual traditions without losing its cultural identity. It also promoted inter-cultural dialogue and mutual understanding at a time when colonialism had created deep divisions between the East and the West.

c) *Gitanjali* and Indian National Consciousness:

Although Tagore was critical of aggressive and exclusionary nationalism, he was deeply committed to India's moral and cultural regeneration. *Gitanjali* reflects a form of spiritual and ethical nationalism that emphasizes inner freedom, moral integrity, and self-respect. The vision of a nation "where the mind is without fear and the head is held high" became an enduring ideal for India's freedom movement.

By encouraging Indians to overcome fear, ignorance, and self-doubt, *Gitanjali* strengthened

the psychological foundations of the struggle for independence. Tagore's emphasis on ethical conduct and human dignity ensured that nationalism remained rooted in universal values rather than hatred or violence. In this sense, *Gitanjali* contributed to shaping a balanced and humane national consciousness.

d) Cultural Renaissance and Global Recognition:

The publication and international acclaim of *Gitanjali* marked a turning point in the cultural history of modern India. The Nobel Prize brought global attention to Indian literature and philosophy, instilling a sense of pride and cultural self-confidence among Indians. This recognition challenged colonial assumptions of cultural superiority and validated India's intellectual traditions on the world stage.

Gitanjali also contributed to a broader cultural renaissance by inspiring artists, writers, and thinkers to explore indigenous themes and forms. It encouraged the revival of Indian languages, arts, and spiritual inquiry, strengthening the cultural dimension of the freedom movement.

e) Educational Philosophy and Intellectual Impact:

Tagore's educational philosophy is closely connected to the ideas expressed in *Gitanjali*. He believed that education should promote freedom of thought, creativity, emotional development, and harmony with nature. These ideas were a critique of the colonial education system, which emphasized rote learning and mechanical discipline.

The holistic vision of education presented in *Gitanjali* influenced progressive educational thinking in India. By integrating moral and spiritual development with intellectual growth, Tagore offered an alternative model of education aimed at nurturing complete human beings rather than mere skilled workers.

f) Social and Ethical Values:

Gitanjali promotes a set of ethical values essential for building a just and harmonious society. These include simplicity, humility, truthfulness, compassion, and service. Tagore criticizes excessive materialism and egoism, warning that they lead to moral decay and social conflict.

These ethical ideals supported social reform movements in India and encouraged individuals to reflect on their personal and social responsibilities. *Gitanjali* thus contributed to strengthening the moral foundations of Indian society during a period of rapid change and uncertainty.

g) Contemporary Relevance of *Gitanjali*:

In contemporary times, *Gitanjali* continues to remain relevant in addressing issues such as social inequality, religious intolerance, environmental degradation, and moral crisis. Tagore's emphasis on harmony between humanity and nature is particularly significant in the context of global environmental challenges.

The universal humanism of *Gitanjali* offers valuable insights for fostering peace, tolerance, and ethical leadership in modern society. Its message transcends time and geography, reaffirming India's contribution to global human values.

Conclusion:

Gitanjali stands as one of the most influential literary works in Indian history. Through its spiritual depth, humanistic vision, ethical nationalism, and cultural confidence, it played a crucial role in shaping modern India. Rabindranath Tagore's poetic voice in *Gitanjali* awakened the Indian mind to its inner strength and universal mission. The enduring relevance of *Gitanjali* lies in its ability to inspire individuals and societies to seek freedom not merely in political terms but in moral, spiritual, and human

dimensions. As such, *Gitanjali* remains a timeless contribution to India's intellectual and cultural heritage.

References:

1. Chaudhuri, Sukanta, editor. Rabindranath Tagore: *Gitanjali*. Oxford University Press, 2004.
2. Datta, Krishna. *Rabindranath Tagore and the Nationalist Movement*. Oxford University Press, 1999.
3. Dutta, Krishna, and Andrew Robinson. *Rabindranath Tagore: The Myriad-Minded Man*. St. Martin's Press, 1995.
4. Sarkar, Sumit. *Modern India: 1885–1947*. Macmillan, 2007.
5. Sen, Amartya. *The Argumentative Indian*. Penguin, 2005.
6. Tagore, Rabindranath. *Gitanjali*. Macmillan, 1910.

Reframing India's Development Path: Challenges, Transformation and a Road to a Developed Future

Prof. Abhijeet Raghunath Patil

Assistant Professor, D. R. Mane Mahavidyalaya, Kagal.

Corresponding Author – Abhijeet Raghunath Patil

DOI - 10.5281/zenodo.18920236

Abstract:

India has been getting huge success in its developmental trajectory. With rapid economic growth, population advantages, and technological progress, due to all this India holds significant promise for achieving developed-nation status. However, structural barriers, persistent inequalities, and global economic uncertainties pose enduring challenges. This research paper examines India's current development model, analyses the key barriers to sustained and inclusive progress, and shows a comprehensive roadmap to accelerate transformation toward a developed future. This research paper highlights interdisciplinary insights from economics, governance, technology, and social policy, this research underscores the importance of reforms in education, infrastructure, climate resilience, and institutional governance. Ultimately, the paper argues that India's transition to a high-income, equitable, and sustainable economy requires a reframing of traditional development paradigms anchored in innovation, human capital, and sustainability

Keywords: *India Development, Economic Transformation, Inclusive Growth, Governance Reform, Sustainable Infrastructure, Human Capital, Innovation Ecosystem*

Introduction:

India's presence on the global economic stage over the past four decades has been remarkable. From liberalization in the early 1990s to becoming one of the world's fastest-growing major economies, India has highlighted resilience approach and dynamism. However, developing economic growth into broad-based development remains an ongoing challenge. While sectors like information technology and services have flourished, disparities in income, health, education, and infrastructure persist across states, regions, and communities.

The concept of development has also evolved. Traditional indicators such as GDP growth are no longer sufficient to capture the multi-dimensional aspects of progress. In the 21st century, development encompasses economic prosperity, social inclusion, environmental

sustainability, and institutional capacity. This paper explores how India can reframe its development approach to meet the aspirations of its diverse population and align with global developmental goals.

Background: India's Development Journey:

1. Economic Progress since Liberalization:
Reforms in Indian economy started in the year 1991 with a major shift from a state centric to a market oriented model. Policy changes in trade liberalization, deregulation, privatization, and foreign direct investment opened new avenues for growth. Liberalization allowed Multi-National Companies to enter into foreign capital causing FDI increase from zero to more than \$80 billion annually. Over the past three decades:

- India sustained high GDP growth rates, often above 6% annually.
 - It integrated more deeply into global markets.
 - The services sector emerged as a growth engine, particularly in IT, finance, and business services.
- 2. Demographic Dividend and Urbanization:** India's demographic dividend highlights economic growth when paired with urbanization. As people from rural areas move to larger metropolitan cities, productivity also rises through job creation in industrial sector, various services and infrastructure development. The growth of smart cities and large scale infrastructure projects has further accelerated urban development. With more than 65% of the population under 35 and a growing working-age cohort, India's demographic dividend could drive consumption, innovation, and labour supply. Rapid urbanization, however, presents both opportunities for economies of scale and challenges in housing, transport, and urban governance.
- 3. Progress in Human Development:** India's human development has shown continuous progress, with the 2025 Human Development Report [HDR] shows a rise in its HDI value from 0.676 in 2022 to 0.685 in the year 2023 moving closer to the high category. Despite of all this some notable improvements are needed to be done they are as follow,
- Reduced poverty levels.
 - Expansion of primary education.
 - Greater access to health services.

Yet, the pace of progress has been uneven, especially in outcomes related to quality of education, nutrition, and gender equality.

Challenges in India's Development Path:

- 1. Inequality and Inclusive Growth:** Inequality and the need for inclusive growth are critical challenges in India's path of development. Economic growth has not consistently translated into equitable outcomes. Income and wealth inequalities remain high. Rural–urban disparities persist, and marginalized communities often face limited access to quality services. Addressing inequality requires targeted policies that promote inclusive access to opportunities, resources, and social protections.
- 2. Structural Unemployment and Skill Mismatches:** Structural unemployment arises from a long term mismatch between the skills a worker possess and the skills demanded by the available jobs and there is a huge gap between the skillset a worker is having and a demand by the actual jobs, due to this there is unemployment in India. Despite high growth, job creation—especially in manufacturing and formal sectors—has lagged. Many youth enter the labour market without skills aligned to industry needs, generating structural unemployment and underemployment. Skill development, vocational training, and education reform are imperative for harnessing human capital.
- 3. Infrastructure Deficits:** Infrastructure—transport, energy, digital connectivity—forms the backbone of development but still India faces massive, chronic infrastructure deficit, ranking as the world's second-largest gap after Brazil. Although investments have increased, quality and coverage remain uneven across regions. Inadequate infrastructure limits productivity, increases costs, and dampens investment incentives. Wherever major projects have been started by the government they face land acquisition

issues and it later on impacts on the infrastructure.

4. **Institutional and Governance Challenges:**

Institutional and government challenges in India revolve around bureaucratic inefficiency, poor policy implementations, corruption, lack of awareness among peoples, huge backlog of judicial cases, political interference and weak local government bodies. This all finally results in slow public service delivery which affects the development of nation. Along with all this sometimes-wrong information is provided about the government projects despite having Right to Information Act. Effective governance and strong institutions are essential for implementation and accountability. Strengthening institutions at national and local levels is critical for sustainable development.

5. **Environmental Sustainability and Climate Change:**

India's growth has significant environmental implications. Air and water pollution, deforestation, and resource depletion pose risks to public health and economic sustainability. Climate change heightens these concerns, with potential impacts on agriculture, water security, and coastal communities.

6. **Global Economic Volatility:**

External factors including geopolitical tensions, supply chain disruptions, policy shift and fluctuating commodity prices can influence India's growth. Ensuring resilience against global economic shocks requires adaptive policies and diversification of trade and investment partnerships.

Strategic Pillars for Transformation:

India's transformation towards development is based on so many things like massive public investment in digital

infrastructure, focus on manufacturing and innovation in AI etc. Reframing India's development path involves strategies that integrate economic performance with social equity and environmental stewardship. The following pillars provide a holistic framework:

1. **Investing in Human Capital:** Human capital like health, education, skills is the foundation of development. In education sector clear reform from lower to upper level is necessary. Instead of access-centric education focus should be shifted on quality-centric education. Nowadays our education system started focusing on the development of critical thinking, creativity and digital literacy of a student. Teacher is the one of the main guide of every nation human capital so strengthening of teacher training and outcome-based assessments are also necessary to show the right track to the students. Health system strengthening can only be happen by expanding universal health coverage. Primary health infrastructure should be built in order to give basic health services to the common peoples. Skills have got utmost importance nowadays aligning those skills with the demands of industry can be helpful for the workforce and to industry also. Industries should provide apprenticeship and job training camps.

2. **Building Robust and Sustainable Infrastructure:** Infrastructure investments should balance efficiency with sustainability. Instead of expanding private transport system our focus should be on the development of public transport system which will reduce most of the pollution from the cities. Rural connectivity through roads and logistic hubs is also very important. Energy transition is also very important to give our dependence on particular energy. Transition of energy is a shift from fossil-based energy systems (coal,

oil and gas) to renewable sources like solar, hydropower and wind. Digital infrastructure can give sustainable growth to build a robust system in our nation and it can happen by providing affordable broadband network access nationwide. It is also important to support digital awareness in rural areas.

3. **Promoting Innovation and Entrepreneurship:** Innovation drives productivity, competitiveness, and job creation. Research and Development ecosystem empowers a collaborative network of public and private entities including universities, government agencies and industries that drive innovation, commercialization and technological development.
4. **Ensuring Inclusive and Gender-Responsive Growth:** Inclusive growth ensures equitable participation and benefit sharing. Financial inclusion is the affordable and sustainable access to financial services. This services should reach to common people. Financial services promotes economic growth, reduces poverty and empowers individuals by providing secure savings and investment.
5. **Strengthening Governance and Institutional Capacity:** Efficient, transparent institutions are essential for effective policy implementation. Policies can only be implemented smoothly when we empower local government with full resource and autonomy. In this process decentralization of governance is very important so that accountability can be improved by taking feedback from citizens.
6. **Integrating Environmental Sustainability and Climate Resilience:** Environment sustainability and climate resilience involve maintaining ecological balance while empowering the capacity of natural, social, and economic systems to adapt and recover

from climate-induced disruptions. Long-term development must align with planetary boundaries. In agricultural sector it is very important to support sustainable agriculture and resource management. Climate change has been serious issue which is disrupting human life, in order to change this scenario climate action plans at national and state levels are needed.

Policy Recommendations:

The following policy recommendations provide actionable steps to reframe India's developmental path:

1. **Adopt a Multi-Dimensional Development Index:** Integrate metrics beyond GDP, including health, education, equity, and sustainability to guide planning and performance measurement.
2. **Prioritize Public Investment in Human Capital:** Increase budgetary allocations for health and education with accountability mechanisms tied to outcomes.
3. **Implement Agile Regulatory Frameworks:** Simplify processes for business formation, trade, and innovation to attract domestic and foreign investment.
4. **Encourage Green Fiscal Policies:** Use incentives and carbon pricing mechanisms to accelerate the transition to low-carbon growth.
5. **Expand Data-Driven Policymaking:** Leverage big data, analytics, and real-time monitoring to inform policy adjustments and resource allocation.
6. **Promote Inter-State Equity:** Strengthen mechanisms for balanced regional development through fiscal transfers and targeted support for lagging regions.

Case Studies of Transformative Initiatives:

- 1. Digital Public Infrastructure:** India's digital public infrastructure such as Aadhaar (unique ID), Unified Payments Interface (UPI), and digitized public services has enabled financial inclusion and service delivery efficiency. These platforms demonstrate how technology can reduce transaction costs and enhance transparency. India has done enormously well in digital infrastructure services but still some necessary improvements are need to be done in UPI services to control the fraud in it.
- 2. Renewable Energy Scaling:** India has made significant strides in renewable energy deployment, particularly in solar and wind power. Government programs, private investment, and international partnerships have expanded capacity and created green jobs.
- 3. Skill India and Vocational Programs:** Initiatives aimed at skill development have sought to bridge the gap between education and employability. Partnerships with industries have enhanced training quality and relevance.

Discussion and Future Outlook:

India's potential to become a developed economy hinges on strategic choices that prioritize sustainability, inclusivity, innovation, and institutional capacity. The interplay between global integration and domestic policy resilience will shape the trajectory. Emerging technologies such as artificial intelligence, biotechnology, and the digital economy can accelerate development if governed with ethical and inclusive frameworks.

Challenges remain particularly in bridging structural inequalities and adapting to climate realities but India's demographic momentum and entrepreneurial spirit provide a strong foundation for progress. Future research should focus on measuring the impact of integrated policy frameworks, fine-tuning sectoral strategies, and fostering international cooperation aligned with sustainable development goals.

Conclusion:

Reframing India's development path requires a comprehensive and forward-looking strategy that transcends narrow growth metrics. It necessitates a holistic vision where economic prosperity aligns with social justice, environmental sustainability, and institutional excellence. By investing in human capital, enabling innovation, strengthening governance, and embracing climate resilience, India can accelerate its transformation into a developed, equitable, and sustainable society. This journey demands collective commitment from policymakers, civil society, private sector actors, and citizens—united in the pursuit of an inclusive and prosperous future.

References:

1. Economic Survey of India (2024–25).
2. Government policy reports on infrastructure and employment.
3. Academic studies on urbanization and development in India.
4. Research on labour market transformation and AI.
5. Studies on fiscal sustainability and Viksit Bharat 2047.

Probe of Sustainability and Resilience in Amitav Ghosh's Novel The Hungry Tide

Dr. Dnyaneshwar Karbhari Nikam

Assistant Professor, Dept. of English

Maratha Vidya Prasarak Samaj's Arts, Commerce and Science College, Khedgaon Tal. Dindori, Dist.

Nashik

Corresponding Author – Dr. Dnyaneshwar Karbhari Nikam

DOI - 10.5281/zenodo.18920251

Abstract:

The present research study discovers the influence of literature on sustainable development, sustainability and flexibility. This research paper deals with the topics of environmentalism and sustainable development replicated in Amitav Ghosh's novel The Hungry Tide. Environmental glitches are multidimensional, and they perform in The Hungry Tide as well. Since ancient times, environmental factors and sustainable improvement concerns have been described in literature. Ghosh's call for sustainable practices and the ethical implications of conservation efforts often highlight the need for a non-anthropocentric worldview and coexistence between human and non-human life. The historical event of the Morichjhapi massacre is a key point of analysis, showcasing the conflict between state-led conservation policies (e.g., creating a tiger reserve) and the human rights of marginalized refugee communities. Ecocriticism or green studies are the fields where the writer introspects different aspects of the ecosystem and sustainable change. Ecocriticism examines how people interact with the natural world in literature within the framework of resilience and sustainability. It addresses the presentation and analysis of environmental issues, cultural environmental issues, and attitudes toward nature. Ecocritics analyze how literature addresses the topic of nature in various ways and offer potential solutions for resolving current environmental problems and promoting sustainable development.

Keywords: Sustainability, Multidimensional, Non-Anthropocentric, Ecocriticism

Introduction:

The Hungry Tide by Amitav Ghosh regularly examines sustainability and resilience from the perspectives of postcolonial environmentalism and ecocriticism. The Sundarbans is a distinctive and important mangrove habitat that lies between Bangladesh and India. A wide variety of plants and animals, such as the endangered Gangetic Dolphin, the Royal Bengal Tiger, and crocodiles, can be found in this lush habitat.

In addition to its ecological significance, it is a subaltern area where underprivileged communities face difficulties brought on by environmental changes and natural forces. The

Ganges, Brahmaputra, and Meghna rivers come together to form the Sundarbans, a dynamic deltaic area. The daily movement of the tides, the accumulation of river sediments, and the blending of fresh and saltwater all influence its topography. The heavily inhabited areas are shielded from cyclones, storm surges, and coastal erosion by the vast mangrove trees, which serve as an essential natural barrier. For millions of people, they are essential to climate resilience since they aid in the absorption of wind and wave energy.

Despite being an important natural area, the Sundarbans are a subaltern region because of the marginalization of their millions of vulnerable and impoverished residents. These communities

are disproportionately affected by climate change (increasing sea levels, saltwater intrusion, strong storms), have high-risk livelihoods, and lack basic infrastructure and services. In more general conversations, their survival struggles are mostly ignored. The objectives of conservation and tourism frequently take precedence over the lives and customs of the local population, underscoring a power disparity in which their influence over policy-making is restricted. External viewpoints, such as those of government organizations, scientific environmentalists, or tourism advocates, frequently dominate the narratives surrounding the Sundarbans, ignoring the intricate reality and in-depth knowledge of the indigenous population.

The Sundarbans have historically been exploited, from colonial timber extraction to unsustainable aquaculture, which is typically motivated by outside commercial interests. Its population has been viewed as a labor or barriers to development. This region shows how environmental challenges are inextricably linked to social justice, power relations, and the silence of underprivileged voices, which are disproportionately affected by both natural forces and external human interventions.

This study employs a qualitative, interpretive methodology rooted in eco-subalternity. "The Hungry Tide" bridges the gap between ecocriticism and subaltern studies, demonstrating how ecology and marginality connect in postcolonial contexts and capturing the novel's primary power. The narrative eloquently depicts how the natural environment shapes their lives, livelihoods, and survival. The historical occurrence of the Morichjhanpi massacre is critical. It directly connects environmental policy (the establishment of a tiger reserve) to the violent displacement and killing of thousands of destitute refugees. This is a vivid illustration of how "conservation" may be used by the state to exclude and silence the subaltern, demonstrating

how environmental concerns can be used to undermine human rights.

The story focuses on a key dilemma, providing a voice to both marginalized human populations and the nonhuman natural world. Fokir's incapacity to speak with Piya in English serves as a metaphor for the larger challenge of portraying the varied, sometimes undocumented experiences of subaltern people. Simultaneously, the Sundarbans' innate wildness and untamable character represent the natural world's rejection to human attempts to categorize and govern it, asserting its own forceful, independent presence. Ghosh argues that postcolonial regimes frequently maintain colonial views by prioritizing externally defined "nature" in conservation policies over the rights and well-being of local, oppressed groups. The "Hungry Tide" contends that environmental and social justice are inextricably linked, highlighting that true sustainability requires the viewpoints of those who live closely with the land.

Research examines "sustainability" in his novel as a fight for ecological justice as well as resource management.

Conflict of Interest: Articles frequently highlight the conflict between the "survivalist" requirements of the local subaltern (represented by Fokir) and "first-world" conservation models (represented by Piya).

The Morichjhapi Incident: Numerous studies utilize the novel's depiction of the historical 1979 Morichjhapi massacre to criticize sustainability policies that put animals (tigers) ahead of marginalized human refugees.

Sustainable Models: According to academics, Ghosh advocates for a rethinking of sustainability that is community-based and inclusive, including local knowledge in place of discriminatory state-mandated regulations.

Resilience: Human and Ecological Flexibility:

In *The Hungry Tide*, resilience is defined as the ability of the ecosystem and its people to tolerate and adjust to ongoing change.

- **Tidal Dynamics:** The terrain of the "Tide Country" is constantly being destroyed and rebuilt by the tides, making it a metaphor for resiliency.
- **Cultural Resilience:** Research shows how indigenous tales, such as the legend of Bon Bibi, help people develop the psychological fortitude necessary to live in harmony with dangerous animals like crocodiles and tigers.
- **Response to Climate Change:** According to recent research from 2025, the novel and Ghosh's nonfiction book *The Great Derangement* are related, and the Sundarbans' resistance is a prerequisite for comprehending the effects of climate migration and adaptation.

The Sundarbans, which are divided between India and Bangladesh, are a geopolitically complex region. This separation can hamper integrated conservation efforts, emergency management, and service delivery, leaving communities caught in administrative gaps. The region's natural resources are valuable but limited. Over-extraction (fish, timber, honey) by both local groups (due to necessity) and outsider players (due to commercial interests) puts additional strain on the ecosystem. This also leads to human-wildlife conflict, which is an ongoing and scary threat to individuals who rely on the forest.

Fokir is a "eco-subaltern" who, despite his illiteracy, displays extensive environmental knowledge about the Sundarbans. This knowledge is not theoretical; it is embodied and inherited, and it is critical to his survival in the tide nation. Fokir's wisdom encompasses biological, spiritual, and social aspects of the environment. However, as a subaltern, his

thoughts are frequently ignored by people in positions of power, including Piya's representation of the scientific community. Piya initially sees the Sundarbans solely through an ecological perspective, ignoring the human population and their difficulties. Despite their close relationship, Piya and Fokir still have an inherent power disparity. Piya enjoys social, academic, and economic privilege, whereas Fokir, in spite of his vital ecological knowledge, is nevertheless socially and economically ostracized and helpless against more powerful environmental and political forces. His untimely death in the typhoon is a poignant illustration of how vulnerable marginalized groups are to environmental disasters, especially those made worse by climate change, for which they have no control.

Fokir's passing represents the irreversible silencing of an essential indigenous ecological voice. His extensive knowledge of the Sundarbans, handed down through the centuries, passes away with him. The loss or suppression of traditional ecological knowledge in the face of "modern" development and environmental management, which frequently neglects to take into account local wisdom, is a larger trend. Although Piya's encounter with Fokir deepens her understanding of the Sundarbans and its inhabitants, his passing exposes the shortcomings of her scientific methodology.

Fokir's complete understanding could not be entirely captured by her data and tools, nor could they save him. It serves as a sobering reminder that depending just on scientific logic may result in a basic misinterpretation—or even the erasure—of other important types of knowledge. Fokir and Piya's relationship is essentially a fascinating examination of the conflict and possible cooperation between various modes of knowing. However, Fokir's passing is a terrible remark on how the ecologically astute but

structurally marginalized suffer the most from growing environmental catastrophes and how their priceless knowledge and very life are cruelly destroyed.

Conclusion:

Ecocriticism is transformed into a politically and socially active field by the eco-subaltern paradigm. It goes beyond merely appreciating nature to critically analyzing whose nature is valued and who is responsible for the consequences of environmental change. This paradigm highlights how important it is to pay attention to underrepresented voices, acknowledge their ecological wisdom, and address environmental injustices. An interdisciplinary approach that links environmental ethics with subaltern historiography is desperately needed, as evidenced by the complicated realities of endangered areas like the Sundarbans. Amitav

Ghosh's "Hungry Tide" shows that studying the historical, political, and social aspects of marginalization, power dynamics, and silence is necessary to fully comprehend human-environment linkages. The book is a potent literary exemplar that gives voice to the people and ecology that have been silenced.

References:

1. Ghosh, Amitav. *The Hungry Tide*. New Delhi: Harper Collins; c2009.
2. Young, R. J. C. *Postcolonialism: An Historical Introduction*. Blackwell. 2000.
3. Bhattacharjee, Shreya. —*The Hungry Tide of Amitav Ghosh: An Ecocritical Analysis*. International Journal of Humanities and Social Science Management (IJHSSM), vol. 2, no. 1, 2023.
4. Bose, Brinda. —*Ecocriticism in Amitav Ghosh's Novels*. Journal of Contemporary Literature Studies, vol. 6, no. 2, 2022.

Role of E-Resources In English Language Teaching And Learning

Mr. Babu Gopal Patil¹ & Miss Jyoti Janardan Buwa²

¹Assistant Professor, Devchand College, Arjunnagar Tal: Kagal, Dist: Kolhapur

²Research Student, Shivaji University, Kolhapur

Corresponding Author – Mr. Babu Gopal Patil

DOI - 10.5281/zenodo.18920266

Abstract:

The present paper attempts to throw light on the role of e-resources in English language teaching as well as learning. It deals with the e-resources that can help in English language teaching and learning process. E-resources play a vital role in the overall development of human being. Nowadays, e-resources are gaining immense importance in foreign language teaching and learning as more educators all over the world are embracing it. E-resources have a great impact on the quality and quantity of teaching-learning process. TV, Internet, mobile, computer, etc. gadgets are promoting the use of e-resources in fascinating way. AI has drastically changed almost all fields in human life. Using AI in systematic way can make education process simpler and easy. The teacher as well as learner can use e-resources in making teaching-learning process interesting.

Keywords: E-Resources, Language, AI, Gadgets, Teaching, Learning, etc.

Introduction:

Education never takes place in a vacuum but is deeply embedded in socio-cultural milieu. Thus learning is a matter of cognitive development but also of shared social practices. The cognitive and the social development go hand in hand in classroom learning. The impact of advanced information and communication technology and multimedia in classroom has revolutionized the whole teaching learning scenario. Internet, e-resources and World Wide Web have great potentials and are the greatest boon of technical era in teaching and learning of English. For centuries, technology has been used by language teachers. “Comenius created his picture and word lessons in the seventeenth century for the teaching of Latin. We know that the forerunner of the slide projector was used as early as the eighteenth century, and even a bona-fide language course using phonograph records, text, and pictures was in use Paris in the early

1099s” (Price, Karen, 1987:155-159). When used appropriately, different Information and Communication Technologies (ICTs) help to expand access to education, strengthen the relevance to education to the increasingly digital workplace, and raise educational quality, among others, helping make teaching and learning an active process. E-resources have been playing a vital role in the teaching learning process of English language. In addition to this AI is transforming English language teaching and learning by making education more personalized, interactive, and accessible.

E-Resources in Teaching - Learning Process:

With the introduction of e-resources, man’s life has widely revolutionized. All sectors have well equipped with e-resources today and education field is not an exception. E-resources has provided ample of opportunities for both teachers and students. E-resources tools can be

used to find, explore, analyze, exchange and present information responsibly and without discrimination. Teaching and learning are boosted through the use of e-resources. The Internet is a driving force for much development and developing countries. Language and technology are two most significant centers of attention of educational transformation in India today. A teacher being a pivot in the process of teaching learning, knowledge of e-resources and skills to use e-resources in teaching learning has gained immense importance for contemporary teacher. A teacher is expected to know the successful incorporation of e-resources into his/her subject area to make learning meaningful. English language teachers have to cope with the challenges of technological and pedagogical swing taking place in the teaching profession.

English has been taught for a long time but, with the change of time, new ideas regarding training have been developed. It has enriched the training style and made a better environment for the persons desiring to learn the language. The assumption is that by improving syllabuses, materials, activities or by changing the role of learners and teachers more effective language learning will take place. In the modern time, TV, Internet, radio, computer, mobile and cinema are being used as tools for learning language. Today, various English Language Teaching and Learning Apps and YouTube channels are playing pivotal role in enriching and developing language skills of teachers and students. As far as learning Apps are concerned, they are playing indispensable role in e-resources. Apps like Zoom Meeting, Google Meet, Webex Meet, Microsoft Teams, etc. are the mediums with which the learners and teachers can use them very easily in teaching learning process. Some Apps are helpful in enriching vocabulary, grammar and spoken English of learners. There are plenty of videos on spoken English, grammar, language, linguistics, criticism, communication

skills, etc. on YouTube channels. With so many interesting topics on the Internet, the students can be easily motivated and involved in many communication activities which are connected to their real life needs. This allows and enables them to become independent learners and help them enhance their second language learning and equip them to meet their academic and professional needs. The learner of English has golden opportunity to learn and develop English language and skills as per his/her space.

Many changes have taken place in practicing and using e-resources for English language learning and teaching. Gone are those early days of the microcomputer when both the teacher and the taught did not have a great deal of choice in the range of software. e-resources has gone up to that extent to make available to the taught in the classroom workstations for independent study. The files in the computers are present to them digitally so that they may work through their exercises at their own pace, independently of the teacher. ICT tools are today in a position to enhance learning rather than teaching strategies. Many developments in language teaching have evolved from a growing awareness of the different mediums with which we can work. Available technologies are Interactive whiteboards, pod casts, wikis, interactive practice materials, electronic translators, CD-ROMs, electronic dictionaries to word processing, email and the World Wide Web, etc. which make it possible to present language in forms other than speech and print too. Unique and unmatched opportunities are available in the field of education because of Information and Communication Technology.

An ancient Chinese proverb states that one picture is worth a thousand words. Pictures and other visual aids, maps, slides, films, graphs, models certainly do make an impact, though they seldom replace word together.

(Ellison John Kahn, 1991:509)

AI, e-resources and ELT both are very interrelated terms like pestle and mortar because e-resources provide the basic opportunities to understand the language from its basic core along with some latest teaching aids like videos, animations, graphics, sounds, etc. E-resources also provide the platform where techniques and ideas can be exchanged on global level without wasting money and time. Because of its techno-friendly nature it is a language of global acceptance and has popularly been welcomed by the technocrats, professionals, corporate houses and the global business community. Authors strongly feel that e-resources and its integration in ELT classes is the need of the day, and it must be implemented religiously if we want to have a holistic development and see India as a developed country in the coming years. AI powered platforms adapt lessons based on a learner's level pace, strengths, and weaknesses. AI is not replacing teachers but supporting them. It enhances teaching efficiency, improves student learning outcomes, and makes English education more accessible worldwide. The most effective approach is blended learning, where AI tools complement human instruction.

Learning and teaching through e-resources has measurable beneficial effects on the learner. The benefits of e-resources are:

- a) It helps to teach languages to learners in effective way.
- b) It can motivate and engage students more effectively.
- c) It enhances listening and speaking skills of students.
- d) It helps students to improve grammar skills.

- e) It provides positive vibrations on students' attitude towards learning a language.

Consequently, good English language teachers should embrace or at least recognize the constant changes in the field of English language teaching. Additionally, they should always try different teaching methods, use of variety of classroom activities, and strive to seek out new ideas. The new e-resources has broken down old barriers of time and space. It has made it possible to generate, store, retrieve, transmit and process information and knowledge at increased speeds with increased efficiency and flexibility. As a consequence, new ICT has opened up almost unlimited possibilities for teachers and students in terms of information flow and human communication.

Conclusion:

Finally, it can be concluded that technological devices such as computers, mobiles, TV, videotapes and audiotapes can be used in various ways to facilitate language learning. They can be used not only in developing language skills but also in vocabulary development and verbal language development as well. But we have to keep in mind one important fact that computers are not substitute for effective teaching. Computers are a tool; they are simply one type of supplement to the regular curriculum in teaching English language students as they develop language skills. Basically, the key role is to be played by the teachers. The teachers who use technology as a part of their language learning environment should ensure that they are familiar with the technological options available and their suitability to particular learning goals.

References:

1. Arifah, A. *Study on the Use of Technology in ELT Classroom: Teachers' Perspective*. M.A. Thesis, Department of English and

- Humanities, BRAC University, Dhaka, Bangladesh, 2014.
2. Banerjee Samoli. *Teaching the Language Skills*. Raj Publishing House, Jaipur, 2006.
 3. Baret, B. and Sharma, P. *Blended Learning: Using Technology Inside and Beyond the Language Classroom*. Macmilan, 2007.
 4. Campbell, R.N. and Allen, H.B. *Teaching English as a Second Language*. 3rd ed., Cambridge University Press, 1965.
 5. Dr. Saini, Ashok K. *English Language Teaching @ World Wide Web*. Authorspress, Delhi, 2011.
 6. Trimble, Louis. *English for Science and Technology, A Discourse Approach*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.

Partition Literature and the Making of Modern India: Trauma, Memory, and Nationhood

Mr. Chandrakant Krishnat Chavan

Assistant Professor Dept. of English K. H. College, Gargoti

Corresponding Author – Mr. Chandrakant Krishnat Chavan

DOI - 10.5281/zenodo.18920289

Abstract:

*The Partition of India in 1947 represents one of the most traumatic and transformative events in South Asian history. Beyond its political implications, Partition produced large-scale displacement, communal violence, psychological trauma, and fractured identities that continue to shape contemporary India. This research paper examines how Partition literature—particularly *Train to Pakistan* by Khushwant Singh and *Tamas* by Bhisham Sahni—contributes to understanding India's past, interpreting its present, and envisioning its future. Through a comparative literary and socio-political analysis, the study explores themes of communalism, trauma, memory, ethical responsibility, gendered violence, nationalism, and secularism. Drawing upon postcolonial theory and trauma studies, the paper argues that these novels function as ethical interventions in national discourse. They not only preserve historical memory but also challenge divisive ideologies and reaffirm the necessity of pluralistic democracy. Ultimately, Partition literature becomes a powerful medium through which India confronts its historical darkness while imagining a more inclusive and resilient future.*

Keywords: *Partition, Trauma, Memory, Nationhood, Communalism, Ethical Responsibility, Gendered Violence, Nationalism, Postcolonial and Secularism.*

Introduction:

The year 1947 marked the end of British colonial rule in the Indian subcontinent, but it simultaneously inaugurated one of the most devastating humanitarian crises of the twentieth century. The Partition of British India into India and Pakistan resulted in the displacement of nearly fifteen million people and the deaths of approximately one million in communal violence. Entire communities were uprooted, borders were hastily drawn, and identities were violently reconfigured. The trauma of this division did not end with independence; it became embedded in the collective psyche of the nation. While political histories analyze the diplomatic negotiations between leaders such as Jawaharlal Nehru, Muhammad Ali Jinnah, and Lord Mountbatten, literary texts illuminate the human

cost of those decisions. Fiction, memoir, and oral testimonies capture the intimate dimensions of loss, displacement, fear, and moral ambiguity. Partition literature thus occupies a crucial place in India's cultural memory.

Among the most influential works in this genre are *Train to Pakistan* by Khushwant Singh and *Tamas* by Bhisham Sahni. These novels do not merely narrate historical events; they interrogate the ideological forces that made violence possible. They examine how ordinary individuals respond to extraordinary circumstances and how political manipulation transforms communal coexistence into hostility.

This research paper situates these texts within the broader framework of "Shaping India: Lessons from the Past, Reality of the Present, and Perspectives for the Future." It argues that

Partition literature serves three essential functions:

- 1) It preserves and interprets the traumatic past.
- 2) It critiques ongoing socio-political realities shaped by communal tensions.
- 3) It offers ethical insights necessary for future nation-building.

By engaging with trauma theory, postcolonial criticism, and gender analysis, this paper demonstrates that literature remains central to India's democratic and pluralistic imagination.

Historical Context and the Emergence of Partition Literature:

Partition was not a spontaneous rupture but the culmination of decades of political negotiation, colonial divide-and-rule policies, and communal mobilization. The British policy of separate electorates, introduced in 1909, institutionalized religious identity within political representation. Over time, communal organizations gained influence, and political discourse increasingly framed identity in religious terms. The announcement of independence in June 1947, followed by the hurried demarcation of the Radcliffe Line, left little time for preparation. Villages that had coexisted for centuries suddenly found themselves divided by borders. Violence erupted across Punjab and Bengal. Women were abducted, homes were burned, and trains carried mutilated corpses across newly formed boundaries.

Historical documentation alone cannot convey the psychological rupture produced by such events. As scholars like Urvashi Butalia argue, personal narratives reveal dimensions of suffering absent from official accounts. Literature thus emerged as a crucial medium for processing trauma. Writers sought to represent not only violence but also the moral confusion and emotional devastation accompanying displacement. Partition literature spans multiple

languages—Hindi, Urdu, Punjabi, Bengali, and English—reflecting the linguistic diversity of the subcontinent. Authors such as Saadat Hasan Manto, Amrita Pritam, Khushwant Singh, and Bhisham Sahni used fiction to interrogate communal hatred and human vulnerability. Their works collectively challenge triumphalist narratives of independence by foregrounding its catastrophic cost.

Detailed Analysis of Train to Pakistan:

Khushwant Singh's *Train to Pakistan* (1956) is among the earliest English-language novels addressing Partition. Set in the fictional village of Mano Majra in Punjab, the novel begins with an atmosphere of pastoral harmony. Sikhs and Muslims live side by side, united by agricultural rhythms rather than religious doctrine. The village is unaware of high-level political negotiations; its inhabitants measure time by the arrival of trains, not by political speeches.

The Symbolism of the Train:

The train is central to the novel's structure and symbolism. Initially, it represents continuity and order. Its punctual arrival marks daily routine. However, as Partition violence intensifies, trains arrive carrying corpses. The transformation of the train from a symbol of connection to one of death mirrors the transformation of communal relations. The arrival of a "ghost train" loaded with mutilated bodies marks a turning point. It introduces horror into the village and ignites retaliatory anger. Singh uses stark imagery to depict the brutality, forcing readers to confront the dehumanizing consequences of communal hatred.

Characterization and Moral Complexity:

Singh avoids simplistic characterization. The Sikh dacoit Jugga, initially portrayed as a criminal, emerges as the moral center of the

novel. His love for Nooran, a Muslim woman, complicates communal boundaries. In contrast, educated political activists—who claim ideological clarity—often display rigidity and prejudice. The character of Iqbal represents political idealism but also intellectual detachment. His inability to act decisively contrasts with Jugga’s instinctive sacrifice. Through this juxtaposition, Singh critiques abstract ideological nationalism divorced from human compassion.

Sacrifice and Ethical Redemption:

The novel culminates in Jugga’s self-sacrifice to prevent the massacre of Muslim refugees aboard a train. This act transcends communal division and restores moral order, albeit at immense personal cost. Singh suggests that the survival of humanity depends upon individual courage and ethical clarity. Yet the ending remains bittersweet. Mano Majra’s harmony is irreparably damaged. Singh does not romanticize pre-Partition coexistence; rather, he emphasizes its fragility. The novel ultimately asserts that communal peace requires continuous ethical vigilance.

Detailed Analysis of Tamas:

Bhisham Sahni’s *Tamas* (1974) offers a broader and more politically layered depiction of Partition. Set in a small town in Punjab, the novel begins with a seemingly minor event: a pig is killed and placed near a mosque to incite communal outrage. This calculated provocation reveals the deliberate engineering of violence.

Darkness as Central Metaphor:

The title “*Tamas*” means darkness in Sanskrit. Darkness in the novel is both literal and metaphorical. Nighttime riots obscure visibility, symbolizing moral blindness. Ignorance, rumour, and fear create psychological darkness that engulfs communities. Unlike Singh’s focused

narrative, Sahni presents multiple perspectives—Hindu, Muslim, Sikh, Christian, and British. This multiplicity underscores the systemic nature of violence. No single character controls events; instead, political opportunism and administrative indifference enable chaos.

Political Manipulation and Structural Critique:

Sahni exposes how leaders exploit religious sentiments for political gain. British officials appear detached, prioritizing bureaucratic procedure over human suffering. Local politicians incite violence to consolidate power. Through these portrayals, Sahni critiques both colonial governance and indigenous communal politics. The character of Nathu, a poor tanner manipulated into killing the pig, represents marginalized individuals used as instruments in larger schemes. His vulnerability reflects the intersection of class and communal exploitation.

Gendered Dimensions of Violence:

Tamas also addresses the gendered consequences of Partition. Women’s bodies become sites of symbolic violence. Abductions, forced conversions, and honour killings reveal the intersection of patriarchy and communalism. Sahni portrays women not only as victims but also as resilient figures striving to preserve dignity amid chaos.

Absence of Redemptive Closure;

Unlike *Train to Pakistan*, *Tamas* does not offer a single heroic resolution. The darkness persists. This narrative choice reflects Sahni’s commitment to realism. He suggests that systemic violence cannot be undone by individual heroism alone; structural transformation is necessary.

Memory, Trauma, and Postcolonial Theory:

Partition literature aligns with trauma theory's assertion that catastrophic events disrupt narrative continuity. Survivors struggle to articulate experiences that exceed language. Fiction becomes a space for reconstructing fragmented memory. In *Train to Pakistan*, trauma is condensed and personal. The image of mutilated bodies on trains recurs as a haunting motif. In *Tamas*, trauma is dispersed across communities, creating a pervasive atmosphere of fear.

Postcolonial theory further illuminates these texts. Gayatri Chakravorty Spivak's question—"Can the subaltern speak?"—resonates in Partition narratives. Marginalized voices, especially women and lower-caste individuals, are often silenced in official histories. Literature restores their agency by narrating their experiences. Partition literature thus challenges colonial and nationalist master narratives. It complicates simplistic binaries of victim and perpetrator, revealing moral ambiguity and shared suffering.

Comparative Evaluation: Individual Agency vs Structural Critique:

Singh emphasizes individual ethical agency; Sahni foregrounds structural critique. These approaches are complementary rather than contradictory. Singh's narrative suggests that national healing begins with personal moral action. Sahni argues that without institutional reform and political accountability, violence will recur. Together, they present a holistic framework for nation-building—requiring both ethical citizens and just institutions.

Contemporary Relevance and Nation-Building:

Partition's legacy continues to shape contemporary India. Communal tensions, debates

about citizenship, and polarized political rhetoric echo historical fault lines. Literature offers critical tools for interpreting these realities. Rumor and misinformation, central to *Tamas*, find parallels in the digital age. Cycles of retaliatory violence depicted in *Train to Pakistan* mirror modern communal flashpoints. By revisiting these narratives, readers gain historical perspective that tempers reactionary impulses. Secularism emerges as a central lesson. Both novels demonstrate that communal harmony is not automatic; it requires conscious effort and institutional protection. Democratic resilience depends upon safeguarding pluralism.

Gender, Displacement, and Intergenerational Trauma:

Partition's impact on women and displaced communities extends across generations. Oral histories reveal how trauma is transmitted within families. Literature bridges generational gaps, preserving memory for those born decades after 1947. By representing gendered suffering, Partition novels broaden the scope of national memory. They insist that nation-building must address not only political boundaries but also social justice and gender equality.

Literature as Ethical Intervention:

Literature intervenes in public discourse by humanizing historical conflict. It resists reductive narratives that demonize entire communities. By fostering empathy, it contributes to ethical citizenship. Academic engagement with Partition texts ensures that these lessons remain part of national conversation. Conferences, curricula, and research papers sustain critical dialogue. In this sense, literature actively shapes India's democratic imagination.

Conclusion:

Partition literature remains indispensable for understanding India's past and navigating its future. Through *Train to Pakistan* and *Tamas*, Khushwant Singh and Bhisham Sahni illuminate the human dimensions of political division. Their works preserve memory, critique communalism, and advocate pluralism. The lessons of Partition are not confined to 1947. They resonate in contemporary debates about identity, citizenship, and secularism. By engaging with these narratives, India reaffirms its commitment to inclusive democracy.

Shaping India requires confronting historical darkness while nurturing ethical clarity. Literature, as demonstrated by these novels, serves as both mirror and guide—reflecting trauma and illuminating pathways toward coexistence.

Works Cited:

1. Butalia, Urvashi. *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India*. Duke UP, 2000.
2. Menon, Ritu, and Kamla Bhasin. *Borders & Boundaries: Women in India's Partition*. Rutgers UP, 1998.
3. Sahni, Bhisham. *Tamas*. 1974. Penguin Books, 2001.
4. Singh, Khushwant. *Train to Pakistan*. 1956. Penguin Books, 2009.
5. Spivak, Gayatri Chakravorty. "Can the Subaltern Speak?" *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, U of Illinois P, 1988, pp. 271–313.
6. Tharoor, Shashi. *India: From Midnight to the Millennium and Beyond*. Penguin Books, 1997.

The Strategic Interplay of Past and Present in Chanakya's Chant and The Vault of Vishnu by Ashwin Sanghi

Mr. Rajendra Ashok Pradhan

Asst. Professor, Department of English Arts and Commerce College, Kasegaon

Corresponding Author – Mr. Rajendra Ashok Pradhan

DOI - 10.5281/zenodo.18920295

Abstract:

This paper investigates the strategic interplay of past and present in Ashwin Sanghi's novels Chanakya's Chant and The Vault of Vishnu. It examines how Sanghi employs historical reconstruction and mythological reinterpretation as deliberate narrative strategies to comment on contemporary political, cultural, and ethical realities. In Chanakya's Chant, the parallel structure connects the Mauryan era with modern democratic politics. It highlights recurring patterns of power, manipulation, ambition, and statecraft. In The Vault of Vishnu, Sanghi strategically blends ancient Vaishnav-traditions with modern scientific investigation, creating suspense while demonstrating the continuing relevance of inherited knowledge systems. Under the concepts of tradition and historical consciousness, the study argues that Sanghi does not simply reconstruct the past for dramatic effect; rather, he uses it as a strategic framework to interpret present crises and imagine future possibilities. Ultimately, the novels reveal how historical memory functions as a powerful tool within contemporary thriller fiction, shaping national identity and redefining the relationship between time, power, and cultural continuity.

Keywords: *Interplay, Temporal Effect, Power and Leadership, Myth and Modernity*

Introduction:

In contemporary Indian English fiction, history and mythology have become powerful tools through which writers explore modern issues. Ashwin Sanghi, a popular Indian novelist, is known for his fusion of the ancient past and the contemporary age in fast-paced gripping thriller narratives. His novels *Chanakya's Chant* (2009) and *The Vault of Vishnu* (2020) are more than just an entertainment. They create a strategic interplay of past and present. In other words, Sanghi uses events, ideas, and figures from ancient history and mythology to make sense of the contemporary world. This paper argues that Sanghi's strategic positioning of the past against the present not only sustains suspense but also offers readers ethical, political, and cultural insights. By integrating history into modern fictional conflicts, Sanghi turns the act of remembering the past into

a tool for interpreting and influencing current social realities.

The Concept of Time and Narrative:

It is important to understand the role of history in narrative before to examine the novels themselves. T. S. Eliot famously wrote that "articulating tradition requires a historical sense," meaning that understanding the past is crucial for interpreting the present (Eliot 10). Similarly, literary theorists argue that narratives are not isolated in time, instead, they build bridges between different eras. In this context, history is not static. It becomes a landscape that contemporary authors like Sanghi employ for meaning. As Sanghi reimagines ancient events and ethics in modern settings, he participates in what historian Hayden White called the "narrativization of history," where storytellers

shape historical events to highlight their relevance to today's world (White 83).

Sanghi's strategic use of history in *Chanakya's Chant*:

In Ashwin Sanghi's *Chanakya's Chant*, the strategic interplay between the past and the present is the novel's defining structural and thematic characteristic. The narrative alternates between ancient Bharat (approximately 2300 years ago) and modern-day India, showing how the ruthless political strategies of the ancient strategist Chanakya are mirrored and adapted by his modern counterpart, Pandit Gangasagar Mishra. *Chanakya's Chant* deliberately alternates between two timelines: the ancient world of Chanakya and Chandragupta Maurya, and the contemporary world of modern Indian politics. The modern sections follow Pandit Gangasagar Mishra and his efforts to guide a young politician Chandini toward ethical leadership.

The novel's structure itself reflects a strategic interplay of past and present. Each ancient episode is followed by a modern one, inviting readers to draw parallels. For example, Chanakya's careful plotting to overthrow an unjust ruler echo in the modern protagonist's struggle against political corruption (Sanghi, *Chanakya's Chant* 120–23). This narrative strategy makes the past and present feel like mirrors reflecting similar political dilemmas. Sanghi also uses Chanakya's teachings as a philosophical framework for understanding contemporary politics. Chanakya's ideas about power, statecraft, and ethics become reference points for the modern narrative. Thus, Sanghi challenges his readers to find ancient wisdom not as an outdated knowledge, but as living strategy. The past, therefore, is not something that is forgotten but it remains as a living resource that helps us understand and interpret ongoing political realities. At multiple points, the novel

emphasizes that human motivations, ambition, fear, loyalty etc. remain constant despite changes in social structures. Chanakya's views on leadership can be applied to the modern candidate portrayed in the novel: both face opposition, intrigue, and moral complexity. The strategic placement of ancient wisdom alongside modern dilemmas allows readers to see continuity across time, which enhances the intellectual depth of the story without losing its thrill. The interplay suggests that political wisdom is timeless. The strategies found in Chanakya's *Arthashastra*, the "science of wealth", remain the primary tools for those navigating the "feasting ground" of modern Indian politics

Modern crisis and mythic strategy in *The Vault of Vishnu*:

The novel moves between a present-day conflict at the Doklam border and a 7th-century journey of the Chinese monk Xuanzang. This dual structure shows that the key to surviving modern dangers lies hidden in history. Unlike *Chanakya's Chant*, which focuses narrowly on political philosophy across eras, *The Vault of Vishnu* uses mythological symbols to interpret contemporary crises. In the present, Indian soldiers face Chinese troops with unusual, almost superhuman strength. To understand this threat, Wing Commander Pam Khurana investigates ancient herbal potions connected to the Hindu Trinity: Brahma, Vishnu, and Shiva. She discovers that modern Chinese bio-engineering experiments are incomplete because they are missing the "Vishnu" or preserver element, which exists only in ancient records.

The novel also connects myth with science. Ancient stories about extraordinary strength are explained through modern genetic discoveries. Old coins, temples, and hidden vaults become tools in a high-tech investigation. On a personal level, Pam's search also reveals the truth

about her father, linking her childhood memories to the national crisis.

When ancient temple reliefs lead characters to scientific discoveries, the readers see how the past can influence modern decision-making.

For example, the protagonists discover that clues within temple inscriptions which depict myths about the cosmic role of Vishnu point to secrets about human genetics and evolutionary history (Sanghi, *The Vault of Vishnu* 210–13). The strategic narrative move here is to use mythology not as mere spectacle but as a piece of a puzzle that intersects with cutting-edge science. The result is a story that constantly asks: What does ancient wisdom mean in a world where technology and faith collide?

Just as *Chanakya's Chant* uses political strategy, *The Vault of Vishnu* uses mythic strategy. Both apply the past to interpret the present as per the demand of respective stories. The former examines power, leadership, and ethics and the latter complicates faith, science, and human identity.

Parallel Themes and the reflection of past into the present:

Although the two novels approach their themes differently, both explore common concerns like authority, ethics, and identity. In *Chanakya's Chant*, the focus is political authority. Chanakya's teachings revolve around leadership and governance, and the modern sections meet similar dilemmas like How should a leader act ethically in a corrupt world? What strategies can maintain both power and integrity? In contrasting ancient and modern politics, the novel shows that ethical leadership is always contested. The past, therefore, becomes a mirror for modern readers to evaluate present leadership. *The Vault of Vishnu* shifts focus from political authority to existential identity. Its narrative does

not merely ask who should rule, but who we are as a species and how ancient stories shape our sense of self. By aligning mythic archetypes with scientific inquiry, Sanghi suggests that identity is both material and symbolic. Ancient stories continue to shape modern beliefs and values even in the face of technological advancement.

Both novels also deal with ethical ambiguity. Chanakya's strategies sometimes border on manipulation, raising questions about means and ends. Similarly, the application of ancient myth to modern science raises ethical concerns about knowledge and power in *The Vault of Vishnu*.

Strategic Interplay as Literary Technique:

What makes Sanghi's work distinctive is not merely the presence of history, but how he uses it as a strategic literary technique. The interplay of past and present serves three major functions as follows:

1. **Suspense Enhancement:** Alternating timelines and cryptic historical clues create anticipation. This structure keeps readers eager to see how ancient events connect to modern outcomes.
2. **Thematic Depth:** History and mythology allow Sanghi to explore complex themes of power, truth, corruption, faith, identity in layered ways.
3. **Cultural Commentary:** Sanghi engages with questions of national identity by revisiting history and myth. In a post-colonial context, reclaiming indigenous history becomes a means of cultural affirmation.

In both novels, history actively shapes the characters' choices. The past functions as a guide, a warning, a strategy manual, and sometimes a mystery.

Reader Engagement and Interpretation:

Another important aspect of Sanghi's strategic interplay is how it demands active interpretation from readers. Rather than

presenting history as straightforward fact, he weaves it into fiction, requiring readers to interpret clues and draw connections. For example, readers familiar with Chanakya and the Arthashastra might recognize parallels others miss. Similarly, those with some understanding of Hindu myth may appreciate the symbolic significance of temple inscriptions in *The Vault of Vishnu*. As a result, the novels reward readers who think across timelines. This engagement deepens the impact of the stories and encourages readers to consider how history continues to shape their world.

Conclusion:

Through *Chanakya's Chant* and *The Vault of Vishnu*, Ashwin Sanghi demonstrates that the past and present can interact in strategic and meaningful ways within fiction. In *Chanakya's Chant*, ancient political philosophy becomes a lens for examining democratic power and ethical leadership today. In *The Vault of Vishnu*, mythological motifs intersect with science to probe deeper questions of identity and truth. The strategic interplay of past and present transforms both novels into more than mere thrillers. They become spaces where readers reflect on how the legacy of past wisdom still influences modern thought and action.

Through this strategic interplay, Sanghi suggests that modern warfare and ancient wisdom

are not distinct, but rather part of a continuous cycle where historical research is a vital form of intelligence-gathering. Sanghi's narrative technique shows that history is not a static backdrop but an active force in storytelling. Whether through alternating timelines or merging mythology with modern science, the past and present co-create meaning. Ultimately, Sanghi's work suggests that understanding our shared cultural past can empower us to resolve the complexities of the present and imagine possibilities for the future.

Works Cited:

1. Augustine, Raju K. *T. S. Eliot: Tradition and the Individual Talent: An In-depth Study*. Prakash
2. Book Depot, 2020.
3. Jameson, Fredric. *The Political Unconscious: Narrative as a Socially Symbolic Act*. Cornell
4. University Press, 1981.
5. Sanghi, Ashwin. *Chanakya's Chant*. Westland, 2009.
6. Sanghi, Ashwin. *The Vault of Vishnu*. Westland, 2020.
7. White, Hayden. *The Content of the Form: Narrative Discourse and Historical Representation*.
8. Johns Hopkins UP, 1987

Academic Libraries In India: Study Of Pre-Independence And Post-Independence

Eras

Mrs. Pooja Vilas Palkar¹ & Mr. Atul Ramdas Nagarkar²

¹Librarian, D. R. Mane Mahavidyalaya, Kagal Tal. Kagal Dist. Kolhapur

²Librarian, Doodhsakhar Mahavidyalaya Bidri Tal: Kagal Dist: Kolhapur

Corresponding Author –Mrs. Pooja Vilas Palkar

DOI - 10.5281/zenodo.18920318

Abstract:

This paper examines the development and transformation of academic libraries in India during two major historical phases the pre-independence and post-independence eras. Academic libraries have served as vital knowledge hubs supporting teaching, learning, research, and national development. dating back to the ancient centres of learning like Nalanda and Takshashila where thousands of students came for learning through all over the world. However, the formal structure of "Academic Libraries" as we recognize them today was established during the British colonial period and underwent a radical transformation following India's independence in 1947.

The pre-independence era laid the foundational ethos of library services inspired by colonial educational policies, while the post-independence era saw rapid expansion, modernization, and reforms shaped by national priorities. Through historical analysis and literature review, this study highlights the shifts in purpose, infrastructure, collections, policies, and services over time. The findings suggest that Indian academic libraries have evolved from rudimentary reading rooms to dynamic information centres supporting global knowledge networks.

Keywords: *Academic Libraries, Pre-Independence Era, Post-Independence Era Library Development, Information Services, Higher Education*

Introduction:

The foundation of modern university libraries in India was laid in 1857 with the establishment of the University of Calcutta, University of Bombay, and University of Madras. During the pre-independence era (1857–1947), these libraries functioned mainly as colonial institutions designed to serve British administrators, faculty, and elite scholars. Their philosophy emphasized preservation rather than access, following a closed access system where books were kept behind glass and librarians acted primarily as custodians rather than information providers. Collections were limited, funding was inadequate, and resources were largely focused on Western literature and colonial interests.

However, after independence in 1947, the role and vision of university libraries changed significantly in line with national development and educational democratization. This transformation was strongly influenced by Dr. S.R. Ranganathan, whose Five Laws of Library Science redefined libraries as dynamic service centers focused on user needs. Important policy bodies such as the Radhakrishnan Commission and the Kothari Commission recognized libraries as the “heart of the university,” highlighting their essential role in higher education. The establishment of the University Grants Commission further strengthened libraries by providing financial support, infrastructure, and professional standards. Later, the launch of

INFLIBNET in 1991 marked the beginning of digital networking and resource sharing, transforming university libraries into modern information centers that support teaching, learning, and research across India.

Academic libraries are integral to higher education systems, providing access to scholarly information and enabling research and learning. In India, the evolution of academic libraries reflects broader socio-political and educational shifts. During the pre-independence period, academic libraries emerged alongside colonial universities, initially focused on repository and textbook services. Post-independence transformations were influenced by national policies, technological advancement, and expanding higher education demands, resulting in comprehensive services and modern information infrastructure.

Objectives of the Paper:

1. To analyse the historical development of academic libraries in India before and after independence.
2. To compare the structural, functional, and service-oriented differences between the two eras.
3. To identify trends, challenges, and future prospects in academic library development.

Methodology:

This research employs a descriptive and historical research methodology grounded in secondary data analysis from books, journal articles, reports, and archival sources. Literature related to the establishment and evolution of academic libraries in India was systematically reviewed. Comparative analysis techniques were used to highlight differences across eras. The study also incorporates thematic analysis to interpret key developments and policy impacts.

Findings are synthesized narratively and through tabular representation.

Review of Related Literature:

S.R. Ranganathan (1959) Foundational works on library science principles in India including early academic collection and classification systems. They transitioning Indian libraries from mere "storehouses" to "service centers." His Five Laws of Library Science remain a central theme in all post-independence LIS research. **Sathikumar (1993)** highlight that, early Indian academic libraries were "Western products" with restricted access, aimed at serving the British administrative class. **Bharti & Verma (2021)** focus on the 21st-century transition, where ICT and Networking (like INFLIBNET) have bridged the gap between rural and urban academic resources.

Academic Libraries in Pre-Independence and Post-Independence India:

Academic libraries in India have undergone a significant transformation from the pre-independence period to the post-independence era. Initially, these libraries were established to support colonial education and served a limited academic community. Their role was mainly restricted to preserving printed materials with minimal user-oriented services. After independence in 1947, academic libraries became an integral part of the national education system, supporting teaching, learning, and research. With the development of professional education, government support, and modern technology, academic libraries evolved into dynamic information centres. The following table highlights the key differences between academic libraries in the pre-independence and post-independence periods in India.

In below table given highlighted Aspects of Pre and Post-Independence Era of Academic Libraries:

Aspect	Pre-Independence Era (Before 1947)	Post-Independence Era (1947 onwards)
Origin	Established with colonial universities	Expanded with Indian education policy
Numbers & Spread	Limited to a few universities (Calcutta, Bombay, Madras)	Wide proliferation across India
Collections	Print based, limited native works	Diverse material, digital resources
Services	Basic lending & reading room	Reference, digital access, IL programs
Administration	British-influenced governance	Indian governance & funding agencies
Technology	Manual systems	ICT-enabled automated systems
Purpose	Support colonial education system	Support national education & research goals
Training	Limited library education	Professional LIS programs

Origin & Spread:

In the pre-independence period, academic libraries were shaped by the educational priorities of the British colonial government. The earliest libraries appeared in the first universities such as University of Calcutta (1857), University of Bombay (1857) and University of Madras (1857), primarily serving elite students and faculty. These libraries acted predominantly as repositories of Western print material and served a narrow academic community. After independence in 1947, academic libraries expanded rapidly owing to India's focus on mass higher education, leading to the establishment of numerous universities, colleges, and technical institutions across states. National policies prioritized access and equity, which stimulated library expansion.

Collections & Services:

Before independence, collections were largely print-oriented with minimal representation of Indian scholarship. Services were limited to basic reading rooms, book loans, and cataloguing practices rooted in British models. Activities such as reference assistance, user education, or outreach were minimal. In contrast, post-independence academic libraries diversified collections to include journals, theses,

multimedia, and digital content. Modern services such as online public access catalogues (OPAC), electronic databases, information literacy programs, and virtual reference services became integral components of academic libraries.

Administration & Technology:

During the colonial period, library governance was influenced by British administrative norms, with limited professional training for local librarians. Manual acquisition, cataloguing, and record-keeping were the norm. After independence, Indian governance agencies like the University Grants Commission (UGC) and All India Council for Technical Education (AICTE) played pivotal roles in shaping library standards, funding, and professional development. Technological adoption, including library management software and digital resources, became widespread, marking a shift toward automated and networked academic libraries.

Purpose & Training:

Academic libraries before 1947 functioned primarily to support colonial curricula and research agendas set by the British. Professional training opportunities were rare. Conversely, the post-independence era

emphasized libraries as facilitators of national development and research growth, with dedicated higher education programs in Library and Information Science (LIS) across Indian universities. These programs cultivated professional librarians equipped to manage modern academic information environments.

Conclusion:

Academic libraries in India have undergone significant transformation from their colonial origins to modern institutions integral to educational and research ecosystems. The pre-independence period focused on limited, print-based repositories reflecting colonial academic priorities, while the post-independence era ushered in reforms, expansion, technological modernization, and diversified services aligned with national development goals. Ongoing challenges, such as resource constraints and digital equity, invite continuous innovation. Understanding this historical evolution offers insights into strategic strengthening of academic libraries as knowledge hubs in the 21st century.

Abbreviations:

AICTE – All India Council for Technical Education, UGC – University Grants Commission, NLMA – National Library and Documentation Services, ICT – Information and

Communication Technology, IL – Information Literacy.

References:

1. Aharony, N. (2014). Library and information science professionals' perspectives towards AI technologies. *Library Hi Tech*, 32(4), 538–555.
2. Bates, M. J. (2017). Information behavior. In *The Encyclopedia of Library and Information Sciences*. CRC Press.
3. Breeding, M. (2019). Artificial intelligence for libraries. *Computers in Libraries*, 39(5), 24–30.
4. Ghosh, S., & Chakraborty, S. (2021). Artificial intelligence in academic libraries: Trends and challenges. *Library Philosophy and Practice*, 1–15.
5. Khan, A., & Anwar, M. A. (2022). Chatbots in academic libraries: A systematic literature review. *The Journal of Academic Librarianship*, 48(3), 102–118.
6. Okonkwo, C. (2018). Chatbots applications in education: A systematic review. *Computers and Education*, 123, 1–15.
7. Singh, S., & Mehta, D. (2020). User engagement and AI-based services in academic libraries. *DESIDOC Journal of Library & Information Technology*, 40(5), 292–298.

Environmental Humanities Reflected in Select Short Stories of Ruskin Bond

Miss Swati V. Mane

Assistant Professor, D.D. Shinde Sarkar College, Kolhapur

Corresponding Author – Miss Swati V. Mane

DOI - 10.5281/zenodo.18920330

Abstract:

Literature has power to evoke emotional connections with nature. It deeply impacts perception and attitude towards the environment. In literary studies, Environmental Humanities is an umbrella term for sub-disciplines of the humanities, which deal with environmental questions. Environmental Humanities has fostered ecocriticism, a vibrant branch of literary criticism that examines how literature and narratives represent human relationships with the environment, Ecocritical study of literature is important contribution for environmental humanities. Environmental literature of Ruskin Bond provides narratives which creates awareness regarding environmental consciousness. His short stories reflect human –nature interconnectedness. Stories also brings out man-wildlife conflict, deforestation, poaching. He draws attention towards loss of wildlife, extinction of animals. He makes reader to contemplate the implications of human actions on the surroundings. His stories are a critique of anthropocentric approach towards environment. Ruskin Bond has given important contribution to create awareness regarding environmental issues.

Keywords: Environmental Humanities, Sustainable Living, Deforestation, Interconnectedness

Introduction:

Environmental Humanities is an interdisciplinary academic field that brings together insights from the humanities, social sciences, and natural sciences. Its significant focus is to explore and understand environmental issues. In India, Environmental Humanities has gained prominence as scholars, writers, and activists grapple with the complex interconnections between humans and their environments, focusing on ethical, cultural, historical, literary, philosophical, and socio-political perspectives. This field engages critically with environmental problems. At its core part is human experiences, cultural expressions, and socio-political narratives. By doing so, Environmental Humanities in India offers unique insights into the country's environmental crises, challenges, and possibilities for sustainable living and coexistence.

Historically, Indian environmental thought draws heavily upon its rich philosophical and spiritual traditions, prominently featuring concepts such as dharma, karma, ahimsa (non-violence), and the interconnectedness of all beings as articulated in texts like the Vedas, Upanishads, and the Bhagavad Gita. Moreover, the Indian tradition of ecological consciousness is exemplified through Gandhian philosophy, which advocates simplicity, self-reliance, sustainable living, and ethical stewardship of natural resources. It also emphasizes non-exploitative human relationships with nature, calling for harmonious co-existence rather than human domination over the environment.

Environmental Humanities:

In contemporary Indian academia, the Environmental Humanities is influenced significantly by postcolonial theory and subaltern

studies. Scholars such as Ramachandra Guha, Madhav Gadgil, Vandana Shiva, Amitav Ghosh, Mahasweta Devi, and Dipesh Chakrabarty have significantly contributed to this field through their writings, which critically examine the intersections between environmental degradation, inequalities in social and economic field. Ramachandra Guha and Madhav Gadgil's pioneering work, *This Fissured Land: An Ecological History of India* (1992), offers an incisive historical narrative that outlines India's complex environmental history, emphasizing how colonialism, modernity, and resource exploitation have shaped contemporary ecological challenges. Vandana Shiva's book *Staying Alive: Women, Ecology and Development* (1988) and *Monocultures of the Mind* (1993), addresses issues such as ecofeminism, biodiversity, and the empowerment of rural women. Her contributions highlight how environmental issues intersect with social justice, gender equity, and resistance to neo-colonial exploitative practices. Amitav Ghosh, through his influential literary and critical works such as *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable* (2016), urges literary scholars, writers, and intellectuals to reconsider human agency and imagination in relation to the profound environmental transformations taking place globally and particularly within the Indian subcontinent.

Environmental humanities in literature examine human-nature interconnectedness through critical analysis of texts, blending ecocriticism with broader cultural and ethical inquiries. It highlights how stories shape environmental awareness and ethics. Core Definition of Environmental humanities integrates literature, philosophy, history, and arts to address ecological crises beyond science alone. In literature, it analyzes narratives revealing cultural attitudes toward nature, like anthropocentrism or exploitation. This approach

uncovers how texts influence environmental values and policies.

Ecocriticism:

In literary studies, Environmental Humanities has fostered ecocriticism, a vibrant branch of literary criticism that examines how literature and narratives represent human relationships with the environment. Eco-criticism is known by a number of other designations such as 'Green (cultural) studies', 'Eco-Poetics', 'Environmental Literary Criticism', 'Literary – Ecology', 'Eco – theory.' Indian ecocriticism has engaged extensively with regional literatures, oral traditions, and indigenous narratives, particularly focusing on writings by marginalized communities whose cultural survival is closely tied to ecological sustainability.

Literary figures such as Mahasweta Devi, in her stories depicting indigenous lives affected by environmental degradation and dispossession and Arundhati Roy, especially in her essays like *The Greater Common Good* (1999), reflect how environmental concerns in India are closely tied to the issues of displacement, development-induced migration, and violation of indigenous rights.

Ruskin Bond one of the most significant Indian writers has written number of short stories on deforestation, wildlife extinction, man wildlife conflict. He is ecologically delved deep Indian writer who has created environmental awareness through his stories and poems. His literature is significant to study from ecological perspective because it is full with environmental knowledge and teachings. Himalayan mountains, hills, rivers, valleys, trees, birds, flowers, creepers all elements of nature embedded in his stories and poems.

Ecocritical Evaluation of Short Stories:

Rain in Mountains, A Song of Many Rivers, All Road Leads to Ganga, Our Trees Still

Grow in Dehra reflects his love and concern for environment and ecological sensibility. Ecocritical evaluation of his short stories depicts interconnectedness of human and non-human life within the Himalayan landscape. His work celebrates the beauty and bounty of nature. It also serves as a poignant critique of rapid deforestation, species extinction and the fractured modern mind that has become insensitive to the natural world.

In the short story ‘Tiger Burning Bright’ writer points out exploitation of forest and its implications. He describes large sketches of thick forests on left bank of Ganga.

Hunters however have found the area an ideal hunting ground during the last seventy years and as a result the animals are not as numerous as they used to be. The trees, too, have been disappearing slowly and as the forest recedes, the animals lose their food and shelter and move on further into the foothills. Slowly they are being denied the right to live. (1991, 101)

Men coveted his beauty-his strips, gold of his body, his fine teeth, his whiskers and his noble head. They coveted his skin to hang on a wall with his head stuffed and mounted, and pieces of glass replacing his fierce eyes; they would have boasted of their triumph over the king of jungle.

There was a time when the forest on the banks of the Ganga had provided food and shelter for some thirty tigers, but men in search of trophies had shot them all and now there remained only one tiger in the jungle.(2011,62)

Deforestation cleared land and it has been one of the major causes for depletion of wildlife. The exploitation of the wildlife for the commercial purpose is main reason for depletion. The illegal killing and smuggling of wildlife is rampant in all parts of the world. With ever increasing pressure of human population one hundred thousand hectare of forest are being destroyed every year. The natural habitats are

being destroyed. Habitat destruction is considered as the primary reason for the extinction of most of wildlife. There was no space for animals to hide.

With the increase in human population and growing need for resources, forests were cleared or encroached for human habitation and for grazing their livestock. Forest trees were cut to yield timber for building houses, for making furniture and for using wood as fuel. In most of his short stories he has regretted for such huge loss which can’t be compensated. Habitat destruction has an adverse impact on wildlife as it leads to the loss of an environment which provides them food and breeding grounds. It will cause imbalance and disharmony in interconnectedness of man and nature. In ‘A Lime Tree in Garhwal’ he admires

In a thousand ages of the gods, I could not tell thee of the glories of Himachal” so a Sankrit poet confessed at the dawn Indian history and no one since has been able to do real justice to the Himalayas. We have climbed its highest peaks, but still mountain remains remote, mysterious, primeval. (1998, 93)

In his stories Ruskin Bond has highlighted strong connection between human being and nature. They have accustomed with each other way of living and habits. Both are afraid of each other. Animals struggle to live safe and man also attempts to live away from wild animals.

He emphasized that men need tree to keep desert away, to attract rain, to prevent the banks of rivers from being washed away, for fruit and flowers, leaf and seed for timber too men are cutting down trees without replacing them. He draws our attention towards planting trees because if we don’t plant a few trees ourselves, a time will come when the world will be one great desert.’

Man was connected with nature to fulfill his needs like drinking water for that purpose man created artificial calamity of dam by breaking

mountains and cutting forest. A wide tunnel had been bored through the mountain to divert the river into another channel. One character in the story Bina's question is significant which shows future of place. 'Will the whole town be swallowed up by the waters of the dam?'. Though town has been there for hundred of years. All places temple, the schools and the jail, and hundreds of houses will be removed and people will have to go they will be resettled somewhere. The local people will be given new homes somewhere else. It was tragic and emotional situation but more tragic was that all animals and most of the birds had already left the area. The leopard had been among them,

Spiritual Ecology:

Bond's stories, such as *The Tree Lover* and *The Cherry Tree, Death of Trees, My Father's Trees in Dehra* depict nature as an integral part of human life. Through the poem *The Cherry Tree* he inculcates true love for tree. Little efforts are required to grow a tree. If a tree grows it not only provides fruits, it also provides abode of many birds and another creatures. Bond's stories are popular in small children which also inculcate values of environmental concern and love for plantation of trees. That is biggest success of Ruskin Bond. The Indian perception of nature is reflected in his writings. He is influenced by the Indian culture and tradition. He believes in belief of Hinduism and ideals of ahinsa which means avoiding violence to any living being. Nature and Hinduism are closely connected to one another as the religion advocates the protection of nature and maintaining the ecological balance by spiritualising nature and visualising divine quality in nature. Bond represents all forms of life irrespective of their size in his writings. Sacred dimensions of earth are more emphasized. It imparts understanding of our interconnectedness with all living beings.

Love and respect for rivers, trees, mountains is precious message of vedic literature. Short stories imbibe value of flora and fauna

Interconnectedness:

His short stories are a beautiful exploration of changes brought by the time and the deep connection humans can have with the natural world, particularly the mountains, which serve as mother to solace and comfort for protagonist. 'The Tenacity of Mountain Water' reflects the author's deep connection to nature and his ability to weave profound life lessons into simple everyday occurrences in the hills of north-eastern India.

'Mountains in My Blood' is revelation of vital role of mountains in the life of Ruskin Bond. They are firm, steady, strong, permanent, and mighty and magnanimous. They are there for thousand of year protecting life of animals by giving them rich flora and fauna. They are important for rain and rivers water, source of minerals.

There is reflection of his environmental concern as well as he gives significant contribution in awakening of modern man towards conservation and preservation of ecosystem. Through various stories of animal birds and river and their relationship with human being Ruskin Bond has depicted ecological richness and its interconnectedness with human culture.

Bond alerts the reader to the need to protect the environment he goes on to show why the protection of environment is also essential from an ethical perspective. He tells the reader that interdependence between man and his immediate surroundings is essential for human beings to leave a peaceful life.

Conservation and maintenance of harmony between nature and the human world has been attempted from the time immemorial.

The idea to conserve nature has been transferred traditionally through folklore and myth. Every region has its own myths and stories related to nature. Bond has skillfully depicted the harmony between man and environment consisting of animals plants and other living beings

At the very heart of ecocriticism is the subject of interrelatedness or interconnection between nature and culture and ‘as a theoretical discourse it negotiates between the human and non-human.’ [Glotfelty, 1996, xix]. Bond’s short stories display all aspects of eco-criticism like interconnectedness of human being and nature, their conflict with each other, destruction of environment, need of conservation of natural biodiversity, protection of environment, and need of awareness regarding protection of wildlife, need to know status of our resources which are degrading in quality and quantity. His stories make appeal of environmental care and wildlife protection which universally applicable and acceptable. Theme on which he has focused is not only addresses Indian environmental issues but universally concerned issues. Stories preach to revere dignity and right of wildlife. .

Conclusion:

In conclusion, Environmental Humanities in India is an evolving, vibrant field grounded deeply in India’s socio-cultural traditions, historical contexts, and contemporary political and ecological struggles. Ruskin Bond has given important contribution to create awareness regarding environmental issues. By integrating literature, ecology, mythology, biodiversity, spiritual ecology it offers nuanced understandings of India’s ecological realities and significantly shapes the country’s ongoing environmental discourse, both nationally and globally. He depicts role of mountains in mythology,

spirituality which is deeply embedded in Indian culture. Through critical engagement with local narratives, grassroots activism, philosophical traditions, and interdisciplinary scholarship, Environmental Humanities in India contributes profoundly to rethinking human-environment relationships, advocating for sustainable and equitable futures. Ruskin Bond’s literature especially his short stories play vital role in contribution of environmental humanities.

Works Cited:

1. Bond, Ruskin. *Panther’s Moon and Other Stories* The Penguin Group 1991
2. Bennet, John *Human Ecology as Human Behaviour* New Brunswick, London : Translation Publishers.1996
3. Bond, Ruskin. *Great Stories for Children*, Rupa publications India Pvt Ltd.2014
4. Bond , Ruskin. *Rain in the Mountains* New Delhi Penguin 1993
5. Bond, Ruskin. *Panther’s Moon and Other Stories* The Penguin Group 1991
6. Bond, Ruskin. *A Song of Many rivers*, Rupa Publications India Pvt. Ltd 2019
7. Guha, Ramchandra. *Environmentalism A Global History*. Penguin Books 2014
8. Gadgil, Madhav, Guha Ramchandra. **Penguin Books India**, 1995.
9. Naik, M.K. *Twentieth Century Indian English Fiction* New Delhi : Pencraft International 2004
10. Shrivastav, Rahul **Ecology and Biodiversity** Pragun publications 2006
11. Reinhard ,Hennig **Environmental Humanities. The Handbook of Pre-Modern Nordic Memory Studies**. Eds. Jürg Glauser, Pernille Hermann, and Stephen Mitchell. Berlin/New York: De Gruyter, 2018 327-332.

Trends in biological Science in India Past, Present and future

V.A. Kamble¹ & Maya Patil²

^{1,2}Assistant Professor, Department of Zoology, Doodhsakhar Mahavidyalaya, Bidri

Corresponding Author – V.A. Kamble

DOI - 10.5281/zenodo.18920352

Abstract:

The life sciences encompass a broad field including biology, biotechnology, genetics and ecology and health sciences. In India, life sciences have evolved from traditional knowledge systems to modern state-of-the-art research and innovation. This paper traces the historical evolution of life sciences in India, critically examines the current research landscape and projects future priorities challenges and opportunities. The review highlights policy initiatives, institutional frameworks, scientific achievements and socio-economic impacts, concluding with strategic recommendations to strengthen India's role in global life sciences research.

Keywords: Life Sciences, Genetics, Biotechnology

Introduction:

Biological sciences encompass studies on life and living organism at multiple levels – molecular, cellular, organism levels –molecular cellular, organism, ecological and evolutionary. In India, this field has expanded significantly from early botanical and zoological studies to cutting –edge. They underpin advancements in healthcare, agriculture, environment, and industry. India, with its rich biodiversity and traditional knowledge systems offers a distinctive context for life sciences research. Understanding the historical trajectory, current status, and future potentials is crucial for strategic policy, education, and innovation. Considering above point we have presented in this paper trends in biological sciences present past and future aspects.

Historical advancement of Life Sciences in India (Past):

1.Traditional Knowledge and Early Foundations:

Ancient Systems: India's roots in life sciences extend back to classical Ayurvedic texts like Charaka Samhita and Sushruta which documented herbal medicine, surgery, and human anatomy in the first millennium.

- a) **Charaka Samhita (4th Century BCE - 2nd Century CE):** Indian physician and scholar, revered as the "Father of Indian Medicine" for his pivotal role in developing Ayurveda. In the Charaka Samhita which gives stressed that on holistic health, preventive care. As well as three doshas (Vata, Pitta, Kapha) through diet, lifestyle and herbal remediese *Samhita* a core text for diagnosis, treatment, anatomy and philosophy of human being.
- b) **Sushruta (6th century BCE):** Is an ancient Indian physician and surgeon known as the "Father of Surgery. They authored the foundational Ayurvedic text the Sushruta Samhita detailing surgical instruments,

procedures (like rhinoplasty), and holistic medicine, emphasizing practical experience, dissection, and innovative anesthesia, establishing enduring standards for surgery and laying groundwork for plastic surgery and modern medical education.

Sushruta's thesis included the *Sushruta Samhita*, text providing a comprehensive exploration of medical practices during his time. It divided into six principal sections, it covers essential principles, pathology, human anatomy, medical and surgical management and toxicology (Das S 2007). In this thesis gives information about surgical techniques, incisions, extractions, cauterization, and various complex procedures such as prostate gland removal, hernia surgery and cesarean section.

Additionally, the *Sushruta Samhita* offers a wealth of knowledge on dislocations, fractures, and the classification of bones, as well as principles of fracture management, traction, manipulation, and stabilization. (Mukhopādhyāya G 1974). The text also provides insights into the study of the human body's sequential development, embryology, and even the fitting of prosthetics. Furthermore, the *Sushruta Samhita* contains an extensive compendium of 1120 illnesses, 700 medicinal plants, and preparations derived from minerals and animal sources.

2. Post-Independence Growth (1947–1980):

a) Establishment of key institutions scientific centre: Indian Council of Medical Research (ICMR) – Established in 1911, it's one of the world's oldest medical research organizations. The Indian Council of Medical Research (ICMR) is India's apex body for formulating, coordinating and promoting biomedical research. It is operating under the Ministry of Health & Family Welfare to address national health challenges by translating research into public health action. It is focusing on generating new knowledge, tackling

diseases like vector-borne illnesses, HIV and tuberculosis and improving overall population health

b) Council of Scientific and Industrial Research (CSIR) labs: The Council of Scientific and Industrial Research (CSIR) is India's largest R&D organization, a network of over 37 national laboratories and centers across India, focused on scientific, industrial, and economic growth in diverse fields like chemicals, health, mining, and aerospace, with key labs including CSIR-NCL (Pune), CSIR-CDRI (Lucknow), CSIR-NIMR (Delhi), and CSIR-CFTRI (Mysore).

3. Department Biotechnology and Genetic Revolution (1980s–2000): Department of Biotechnology (DBT) (1986): It is under the Ministry of Science and Technology was a pivotal move by Prime Minister Rajiv Gandhi to accelerate national progress in modern biology and biotechnology. It is establishing a dedicated body to foster R&D, build infrastructure, train human resources, and promote industry-academia partnerships, positioning India early as a key player in the global biotech landscape. Biotechnology is a veold technology spanning a period of over 5000 years. In the earliest phases, it was concerned primarily with fermentation processes leading to bread-making as well as to the production of alcoholic beverages and cheese. With the recognition that microorganisms and their products were responsible for such processes and the establishment of microbiology as a science towards the end of the nineteenth century, biotechnology indeed acquired a scientific character. At this point the term biotechnology encompassed:1,2 “the use of living organisms or enzymes in the technically regulated production of organic substances.” Biotechnology has since been

Current trends in Biological Sciences:

- 1. Computational Biology and big data:** The exponential growth of biological data requires advanced computational tools. Bioinformatics bridges biology and computer science to manage analyze and visualize massive database while machines learning enhances predictive modeling. Environmental and agricultural sciences also benefit from bioinformatics. In ecology, met genomics uses sequencing to study microbial communities in various environments, from oceans to soil, without the need for culturing. This reveals the diversity and functions of microorganisms that influence ecosystem health. In agriculture, bioinformatics aids in crop improvement by identifying genes linked to desirable traits such as drought tolerance, disease resistance and enhanced nutritional value. Livestock breeding programs also use genomic data to improve productivity and health. The vast amount of biological data available today requires robust databases and efficient computational infrastructure. Bioinformatics relies on specialized databases such as gen bank for genetic sequences, Protein Data Bank for protein structures and Gene Ontology for functional annotations. Cloud computing and high-performance computing systems allow researchers to process large datasets quickly, facilitating global collaboration and data sharing (Castan Pablo 2025)
- 2. Gene Editing and synthetic biology:** CRISPR- case and related gene –editing technologies allow precise, efficient and modification of DNA transforming research in medicine, agriculture and environment. Early applications range from correcting genetic Defects to creating disease resistance crop. (Yaxin wang *et al* 2022) Synthetic biology aims to design and construct new biological

parts and systems including AI- engineered organisms and programmable cells.

- 3. Artificial intelligence and predictive modeling:** Artificial intelligence tools such as DeepMind's, Alpha Fold, have revolutionized protein structure preatives such as addiction, accelerating research in drug design and understanding disease mechanisms. New initiatives such as AI- driven biology platforms and research centers, reflect the growing integration of machine learning with biological discovery.
- 4. Novel Technological frontiers:** Emerging studies are exploring intersections between physics and biology such as quantum sensing inside cells using biological quoints- a frontier that may open new investigative modelities.

Future trends in biological Sciences:

- 1. Integrated multi-scale biology:** Future research will likely emphasizes integration across scales from molecules to ecosystems – requiring more sophisticated data fusion methods. Deep learning approaches that incorporate biological priors are emerging as powerful tools for building structural and functional models of life.
- 2. Precision medicine and personalized biology:** With advances in mice profiling and AI personalized medicine is moving toward tailored therapies based on individual genomic and proteomic profiles, promising improved disease diagnosis and treatment.
- 3. Sustainability and biomanufacturing:** Biological research will increasingly contribute to sustainable technologies including biomanufacturing of biofuels, biopolymers and enviromnently friendly materials, addressing global challenges in climate, energy and heath.

4. Ethical regulatory and Societal Challenges: As capabilities expand, ethical deliberations around gene editing synthetic organisms and biological data privacy become critical the risk of novel developments –such as hypothetical “mirror –image” life forms underscore the need for robust ethical framework.

Conclusion:

India’s journey in life sciences reflects a transition from traditional medicinal knowledge to a rapidly modernizing research ecosystem. With strategic investments, policy support, and global collaborations, India stands poised to lead in areas like genomics, biotechnology, and health innovation. Addressing existing challenges through robust infrastructure, ethical frameworks, and human capital development will be essential to achieving future success. Life sciences in India have evolved from ancient traditional knowledge to modern technology driven innovation. With strong scientific talent, policy support and global demand. India is poised to become global hub for life science research, healthcare, innovation and sustainable solutions in the coming decades.

References:

1. **Castan Pablo (2025):** Exploring the Role of Bioinformatics in Advancing Biological Research and Biomedical Data Analysis Department of Microbiology, Hospital University La Paz, Madrid, Spain Research & Reviews: Journal of Biology e-ISSN: 2322-0066.
2. **Das S.:** *Urology in ancient India. Indian J Urol.* 2007; 23:2–5.
3. **Mukhopādhyāya G.:** *History of Indian Medicine, Containing Notices, Biographical and Bibliographical, of the Ayurvedic Physicians and Their Works on Medicine, from the Earliest Ages to the Present Time. Vol 1. New Delhi: Oriental Books Reprint Corporation; 1974.*
4. **Samhita S. (1907):** *An English translation of the Sushruta Samhita (English translation by Kaviraj Kunja Lal Bhishagratna), Chapter 16. Calcutta: The Bharat Mihir Press*
5. **Yaxin Wang Naeem Zafar Qurban Ali Hakim Manghwar Guanying Wang Lu Yu, Xiao Ding Fang Ding Ni Hong, Guoping Wang Shuangxia Jin2 (2022):** CRISPR/Cas Genome Editing Technologies for Plant Improvement against Biotic and Abiotic Stresses: Advances, Limitations and Future Perspectives national library of sciences. Dec 5;11(23):3928.

Benefits of Artificial Intelligence in Libraries

Ravindra Mangale¹ & Dr. Veena Kamble²

¹Librarian Yashwantrao Chavan (KMC) College, Kolhapur

²Librarian Vasantnao Naik Mahavidyalaya, Chhatrapati Sambhajinagar

Corresponding Author – Ravindra Mangale

DOI - 10.5281/zenodo.18920364

Abstract:

Artificial intelligence (AI) has emerged as a transformative technology in the field of library and information science, reshaping traditional library practices and services in the digital age. This paper examines the concept of artificial intelligence and its various applications in libraries, including intelligent information retrieval, cataloging and classification, virtual reference services, recommendation systems, digitization, and research support. The paper highlights the key benefits of AI, such as automation of routine tasks, personalized user services, efficient collection development, smart space management, and enhanced scholarly communication. This study also discusses the major challenges and limitations associated with the adoption of AI in libraries, including high implementation costs, shortage of skilled professionals, data privacy concerns, ethical issues, algorithmic bias, and resistance to change. Furthermore, this paper emphasizes the evolving role of library professionals in the AI era, encompassing roles such as technology facilitators, ethical guardians, data managers, and user educators. Finally, this paper explores the future possibilities of AI in libraries, stressing the need for strategic planning, continuous skill development, and responsible integration of AI to develop smart, inclusive, and user-centric libraries.

Keywords: Artificial Intelligence, Applications, Benefits.

Introduction:

Libraries have traditionally played a crucial role in the collection, organization, preservation, and dissemination of information. However, the rapid advancements in information and communication technology (ICT) have significantly transformed the nature of library services. In this digital age, libraries are no longer confined to physical spaces but are functioning as dynamic information hubs. Artificial intelligence (AI) has emerged as a powerful tool, enabling libraries to efficiently manage vast information resources and provide advanced services to users. Artificial intelligence refers to the ability of machines to perform tasks that typically require human intelligence, such as learning, reasoning, and problem-solving. In libraries, AI facilitates

automation, intelligent search, personalized services, and data-driven decision-making. The integration of AI has the potential to revolutionize library operations and redefine the role of library professionals. (Hussain & Bhat, 2019)

Concept of Artificial Intelligence:

Artificial intelligence is a branch of computer science that focuses on creating intelligent systems capable of mimicking human cognitive processes. According to Russell and Norvig, AI involves the study of intelligent agents that perceive their environment and take actions to maximize their chances of achieving their goals. Key components of AI include machine learning, natural language processing (NLP), expert systems, robotics, and neural networks. In

the context of libraries, AI systems enable the analysis of user behavior, understanding natural language queries, retrieving relevant information, and providing personalized recommendations. AI-driven applications enhance both backend operations and user-facing services. (Russell & Norvig, 2021)

Applications of Artificial Intelligence in Libraries:

- **Intelligent Information Retrieval:** Intelligent Information Retrieval (IIR) is enhanced by AI-based service providers that improve the accuracy, relevance, and speed of information access. Leading providers include Google (Google Search, Google Scholar, Vertex AI Search) and Microsoft (Bing, Microsoft Cognitive Search, Azure AI Search), which utilize machine learning and NLP for semantic search. In the academic sector, Elsevier (Scopus, ScienceDirect, Scopus AI), Clarivate (Web of Science, EndNote, Insights), EBSCO (EDS, EBSCOhost), and ProQuest (ProQuest One, Summon, RefWorks) support advanced academic research. Open-source tools such as Apache Solr, Elasticsearch, and OpenSearch are also widely used to build intelligent retrieval systems in libraries and research environments.
- **Chatbots and Virtual Reference Services:** Chatbots and virtual assistants provide 24/7 reference services by answering frequently asked questions, guiding users through database searches, and assisting with library navigation. These tools reduce the workload on library staff while improving service availability.
- **Cataloging and Classification:** Cataloging and classification in libraries are supported by major service providers who ensure standardized and efficient bibliographic control. OCLC provides World Cat,

Connexion, and WorldShare Record Manager for shared cataloging and MARC records, while the Library of Congress offers LCSH, LCC, and Cataloger's Desktop as authoritative classification tools. Ex Libris (Clarivate) supports automated cataloging through Alma, Primo VE, and Aleph, and SirsiDynix provides robust cataloging modules through Symphony and Horizon. Open-source systems like Koha ILS (supported by ByWater Solutions) enable MARC21 cataloging using DDC and LCC, while OCLC WebDewey and FOLIO (supported by EBSCO) offer modern classification and metadata management solutions.

- **Recommendation Systems:** Recommendation systems are enabled by leading service providers, who utilize AI and machine learning to deliver personalized content. AWS provides Amazon Personalize for scalable recommendations, while Google offers Recommendations AI and Vertex AI for context-aware suggestions. Microsoft supports personalization through Azure Personalizer and Azure Machine Learning. In academic and library environments, Elsevier integrates recommendation features into ScienceDirect and Scopus AI, EBSCO provides recommendations through EBSCO Discovery Service (EDS), and ProQuest (Clarivate) uses intelligent algorithms in ProQuest One and Summon. Industry platforms like Netflix and Spotify are examples of advanced personalization models relevant to digital libraries and information systems.
- **Digital Libraries and Knowledge Management:** Digital libraries and knowledge management are supported by major platforms that enable efficient content organization and sharing. EBSCO supports discovery through EBSCO Discovery Service (EDS) and FOLIO, providing integrated access to digital and

institutional resources. Elsevier enhances knowledge management through Science Direct, Scopus, and Mendeley, which support scholarly communication and collaboration. Open-source platforms like DSpace (LYRASIS) and Fedora Commons are widely used for institutional repositories and digital knowledge assets. At the enterprise level, Microsoft SharePoint, Open Text Content Suite, and IBM Watson Knowledge Catalog improve organizational knowledge creation and reuse by integrating document management, search, and analytics.

- **Plagiarism Detection and Research Support:** AI-based plagiarism detection tools help ensure academic integrity by comparing documents against large databases. AI also assists researchers through citation analysis and trend prediction. (Hussain & Bhat, 2019)

Benefits of AI in Libraries:

- **Automation of Routine Library Operations:** Artificial intelligence helps libraries automate routine and repetitive tasks such as book distribution, cataloging, inventory management, overdue reminders, and fine calculation. AI-enabled library management systems and RFID technology reduce human intervention, minimize human errors, and improve operational efficiency. By automating these routine tasks, library staff can dedicate more time to value-added services such as user education, research assistance, and information literacy programs.
- **Intelligent Information Retrieval and Discovery:** Artificial intelligence (AI) improves information retrieval systems by enabling intelligent searching and accessibility of library resources. Using technologies such as natural language processing, semantic search, and relevance ranking, AI-based search tools understand user queries more accurately and provide precise and contextually relevant search results. This improves access to both print and digital resources, reduces search time, and enhances user satisfaction in academic and research libraries.
- **Personalized User Services and Recommendations:** Artificial intelligence (AI) enables libraries to provide personalized services by analyzing users' borrowing history, search patterns, and information preferences. Recommendation systems suggest relevant books, journals, articles, and databases tailored to each user. Such personalization increases user engagement, leads to effective utilization of the library's collection, and promotes self-directed learning and research activities.
- **AI-Powered Virtual Reference and Chatbots:** AI-powered chatbots and virtual reference services provide round-the-clock assistance to library users. These systems answer frequently asked questions, guide users to access resources, assist with database searches, and support basic reference queries using natural language processing. Virtual reference tools improve service availability, reduce the workload on librarians, and ensure that users receive timely assistance even outside of library operating hours
- **Collection Development and Management:** Artificial intelligence (AI) use helps in effective collection development by analyzing usage statistics, contextual data, research trends, and user demand. Predictive analytics assists librarians in making informed decisions regarding resource selection, acquisition, and classification. This data-driven approach ensures balanced, relevant, and cost-effective library collections that align with academic and research needs

- **Digitization and Preservation of Library Resources:** AI plays a crucial role in digitizing and preserving library materials through automated scanning, optical character recognition (OCR), metadata generation, and image enhancement. AI-based tools improve the accuracy and quality of digitized content, making rare and fragile documents searchable and accessible. This ensures the long-term preservation of knowledge and supports digital library initiatives.
- **Research Support and Scholarly Communication:** Artificial intelligence (AI) assists researchers by helping with literature review, contextual analysis, plagiarism detection, and evaluation of research outcomes. AI-powered tools analyze large volumes of scholarly data to identify research trends, influential authors, and relevant publications. These services enhance research productivity, improve academic integrity, and strengthen scholarly communication within institutions.
- **Space Management and Smart Libraries:** Artificial intelligence (AI) facilitates the development of smart libraries by enabling efficient space management and environmental control. AI-based sensors and analytical systems monitor availability, user traffic, energy consumption, and security systems. This helps in optimizing library space utilization, improving comfort, enhancing security, and promoting the sustainable operation of the library. (Conway, 2010; Ramzan and Singh, 2021).

Conclusion:

Artificial Intelligence (AI) offers numerous benefits in library operations and services by increasing efficiency, accuracy, and user satisfaction. AI-powered tools enable intelligent information retrieval, automated

cataloging, metadata generation, and classification, which reduces manual workload and improves the speed of processing resources. Chatbots and virtual reference systems provide users with 24/7 assistance, providing instant answers to questions, and guiding them in accessing relevant information. AI also supports personalized recommendation systems by analyzing user behavior and preferences, helping libraries provide customized services. In addition, predictive analytics helps in collection development by identifying usage trends and optimizing resource allocation. AI-based plagiarism detection, research data management, and language translation tools further strengthen academic and research support services. Overall, AI transforms libraries into smart knowledge centers by improving operational efficiency, increasing user engagement, and supporting informed decision-making.

References:

1. Hussain, A., and Bhat, N. A. (2019). Applications of artificial intelligence in libraries: An overview. *International Journal of Library and Information Studies*, 9(2), 1–7.
2. Russell, S., and Norvig, P. (2021). *Artificial intelligence: A modern approach* (4th ed.). Pearson Education, USA.
3. Hussain, A., and Bhat, N. A. (2019). Applications of artificial intelligence in libraries: An overview. *International Journal of Library and Information Studies*, 9(2), 1–7.
4. Ramzan, M., and Singh, D. (2021). AI applications in digitization and preservation. *Library Philosophy and Practice*, 1–15.
5. Borgman, C. L. (2015). *Big data, little data, no data: Scholarship in the networked world*. MIT Press.

6. Crawford, K. (2021). *Atlas of AI: Power, politics, and the planetary costs of artificial intelligence*. Yale University Press.
7. Kim, S., and Abbas, J. (2019). Adoption of artificial intelligence in academic libraries. *Journal of Academic Librarianship*, 45(6), 102–109.
8. Tenopir, C., Dalton, E., Fish, A., and et al. (2017). Research data services in academic libraries. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 68(12), 2925–2939.
9. Luo, L., Tong, H., Fang, Y., and Qu, Z. (2019). Chatbots in reference services. *Library Hi Tech*, 37(3), 547–563.
10. Cox, A. M., Pinfield, S., and Rutter, S. (2019). The intelligent library: Thought leaders' views on the likely impact of artificial intelligence on academic libraries. *Library Hi Tech*, 37(3), 418–435.

The Shadow of Extinction: Death and Suicidal Ideation in Sara Banerji's Blood Precious

Pratiksha Mangalekar¹ & Dr. Manisha Vinayak Bhise²

¹Research Scholar, Department of English

Research Centre: Maulana Azad College of Arts, Science and Commerce

²Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Chhatrapati, Sambhajinagar, Maharashtra
Research Guide & Assistant Professor, Department of English, Lokseva Arts and Science College,
Chhatrapati Sambhajinagar, Maharashtra, India

Corresponding Author – Pratiksha Mangalekar

DOI - 10.5281/zenodo.18920389

Abstract:

This paper examines the identity crisis in the selected British novel, Blood Precious by Sara Banerji through a psychoanalytic lens, revealing how the protagonist grapples with fragmented selfhood amid social upheaval. The author analyses the protagonist- Lady Cunningham Symthe who displays solidary and suicidal behaviours, solely for the reason of being a widower. The protagonist's identity fractures under several social pressures. This narrative depicts the protagonist's constant battle with herself and her family members. Through Lady Cunningham Symthe's struggle to navigate between herself and her family members, the author suggests that identity is not a fixed destination but a fluid, often painful negotiation of selfhood. Her identity crisis serves as a vehicle to understand her deliberations regarding her life.

Keywords: *Death, Existential dread, Identity, Suicidal thoughts*

Identity is a unique concept that highlights distinct characteristics, without favoring the high or the low classes. From birth to death, it defines our individuality—and even after one is more, it endures eternally. The term "identity" was first popularized by renowned psychologist Erik Erikson in the 1950s, and today it ranks as one of the most trending concepts in post modern society. The term "identity" was first examined in a sociological context (Fearon). In literature, it refers to characters' personality traits and how readers relate to their characterization. It can also describe how society perceives a person's identity through lenses like race. Many literary authors employ "identity" across diverse contexts.

Identity means “who or what somebody/something is” or “the characteristics, feelings or beliefs that make people different from others”. It goes beyond the individualistic

approach and further explains identity as “the state or feeling of being very similar to and able to understand somebody/something” (The Oxford Advanced Learner's Dictionary). When one ponders upon the questions, “who am I?” or “what am I?”, one cannot help but delve into the philosophical and psychological points of view. This question has puzzled great thinkers, philosophers, authors and poets. It is an extremely personal fundamental question whose answer determines our identity and purpose of our very being. It also gives a way to contemplate upon one's beliefs, values, relationships and life's endeavours. No two individuals have the same set of identities. Nor does one's identity remain constant always, it is an ever evolving process. The philosophical view may include deliberations on one's existence and dive deeper into spirituality. However, this paper is more

concerned about the psychological view which represents the concept of oneself, often shaped by personal experiences. Identity is a fluid concept which involves continuous exploration and interaction.

An important term in this paper is “female identity”. Female identity has been an essential part of feminist literary criticism which encases the multidimensional struggles faced by women for centuries. In literature, identity is a dynamic interaction of personal behaviours, social roles and cultural settings. Often for women their identity is a constant negotiation between self awareness and societal validation, leading to an identity crisis.

The idea of “identity crisis” was made popular by Erik Erikson in the 1950s which represents the psychological tensions accommodating one’s self awareness in the midst of contradicting social roles, values and social expectations (Erikson 2). One’s identity crisis is at its peak during adolescence as adolescence is a significant developmental span connecting childhood and adulthood. It is also called teenage and is clearly visible through physical and psychological growth. One’s personal identity and lifelong habits are formed during this stage (National Institutes of Health). Although identity crisis peaks at adolescence, it keeps recurring across different stages of life exhibiting confusion and anxiety. In the selected novel, the protagonist, Lady Cunningham Smythe experiences a certain identity crisis at the age of eighty, when she has become a widow. She wants to reunite with her late husband, Jack.

Stephan Dedalus, the protagonist of *A Portrait of the Artist as a Young Man*, struggles with identity crisis. An Irish identity, identity of his religion as well as artistry (Maria 52). In modern British novels such as *Wolf Hall* by Hilary Mantel, *NW* by Zadie Smith, *Behind the Scenes at the Museum* by Kate Atkinson trends of multiculturalism, shifting gender norms and

cosmopolitanism. Studying identity in these modern contexts requires deeper introspection and both individualistic and collective perspectives of introspection

An important aspect to consider is the constant battle between the individual desires and society’s expectations. This human struggle is prominently seen in the novel *Blood Precious*. The protagonist, Arabella’s quest for an authentic identity is seen in her conversation with her daughter- Verity and her daughter in law- M’Buta. Arabella, being an older woman, has lived a traditional life with conventional rules. Her daughter, Verity is married to a woman, meaning she is a lesbian. Arabella does feel strange about this, however she has now come to an understanding about it for the sake of her daughter’s happiness. It is an area of conflict for Arabella along with many aspects of Verity’s life.

To understand Arabella, an eighty year old protagonist through a psychological lens, it is crucial to consider the tension between internal psychic landscape and the reality of her declining physical presence. Erik Erikson calls it integrity as against despair. At the age of eighty, one’s ego is not about performing, but rather is about evaluating. The character exhibits an ego integrity when she looks back at her life. She displays a calm, philosophical wisdom and a lack of fear of death. This is what Erikson calls one’s ego’s integrity (Capps 37). Had Arabella displayed signs of bitterness or severe obsessions, she would be considered in despair, as stated by Erik Erikson.

Another influential figure in the field of psychoanalysis is Sigmund Freud. Although Sigmund Freud gave more importance to early childhood, his theories offer deep insight into the elderly mind through the concepts of Thanatos and Regression. Freud argues there exists a fundamental drive towards quietness by ending tension. In an octogenarian, i.e. a person in their eighties there exists a psychic withdrawal from

the external world (Slochower 6). This is exactly what the protagonist, Arabella experiences. She has become more inward looking, reliving her memories with her late husband, Jack. Conversations with her daughter and daughter-in-law feel exhausting. Freud also states that physical pain and restriction of movement that come with increasing age can cause the person to withdraw from the outside world and only pay attention to the self or the “ego”. This aspect makes the character Arabella seem more selfish. Her demands also appear very childish. Freud also talks about “Return of the Repressed”, which states that the repressed desires may resurface with increasing age, as one’s ego withers gradually. Arabella is seen obsessing on what happens after death and the various theories Jack and she developed about after life or what happens after death. This "Return of the Repressed" causes sudden, vivid flashes of memory that interrupt her present-day thoughts, signaling that her mind is busy tidying the "archives" of her life.

John Locke is another theorist who gave insight on personal identity. According to him identity is formed through consciousness and our memories. He further states that identity is a psychological concern that integrates with our internal senses (Noonan 347). Identity formation is different for different genders. The masculine has a certain characteristic that is played in society. So does femininity, as the feminine characteristics are prevalent in the selected novel. Both men and women have important roles to play in the current society. In the novel *Blood Precious*, the novelist gives more power and importance to the women characters. Rather, the world she has created has women in the positive role and men portraying character flaws. Women portray mixed identities in their familial lives depending on their relationships.

Novels across genres create identities based on various themes. The readers too can

enjoy reading about different identities. Fictional characters created by Sara Banerji navigate through several terrains of taboo and identity loss. Lady Arabella’s yearning for death is not to be seen as tragic, but as her personal quest for reunion with Jack. This paper has evaluated how the existential dread of the shadow of extinction isn’t desperate, but rather a conscious choice. The analysis shows a clear and constant tug of war between the protagonist’s individual autonomy as against external pressures from family. At the end, the novel focuses on a bigger picture of societal evils.

Works Cited:

1. Banerji, Sara. *Blood Precious*. Transita, 2007.
2. Capps, Donald. “The Three Stages of Older Adulthood.” *Still Growing: The Creative Self in Older Adulthood*, 1st ed., The Lutterworth Press, 2014, pp. 35–63.
3. Erikson, Erik H. “Youth: Fidelity and Diversity.” *Daedalus*, vol. 117, no. 3, 1988, pp. 1–24.
4. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. “Adolescent Development.” *The Promise of Adolescence: Realizing Opportunity for All Youth*, National Academies Press, 2019, www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK545476/.
5. Noonan, Harold. “Locke on Personal Identity.” *Philosophy*, vol. 53, no. 205, 1978, pp. 343–51.
6. Pramaggiore, Maria. “Unmastered Subjects: Identity as Fabrication in Joseph Strick’s ‘A Portrait of an Artist as a Young Man’ and ‘Ulysses.’” *European Joyce Studies*, vol. 11, 2001, pp. 52–70.
7. Slochower, Harry. “Philosophical Principles in Freudian Psychoanalytic Theory: Ontology and the Quest for ‘Matrem.’” *American Imago*, vol. 32, no. 1, 1975, pp. 1–39.

The Literary Creativity of Sudhir Kakar: Shaping Modern Indian Identity through Fiction

Dr. Amit Maruti Bamane

Associate Professor, Dept. of English,

Smt. K. R. P. Kanya Maha. Islampur, Tal- Walwa Dist- Sangli (MS)

Corresponding Author – Dr. Amit Maruti Bamane

DOI - 10.5281/zenodo.18920409

Abstract:

*Sudhir Kakar is widely acclaimed as a psychoanalyst and cultural psychologist, yet his contributions as a novelist remain significantly impactful in understanding modern Indian identity. This paper examines how Kakar's fictional works — primarily *The Ascetic of Desire*, *Ecstasy*, *Mira and the Mahatma*, *The Crimson Throne* and *The Devil Take Love*— articulate the evolving psyche of Indian subjectivity amidst tradition, desire, spirituality, historical legacy, and cultural hybridity. Unlike conventional literary narratives that prioritize social or political realism, Kakar's fiction integrates psychoanalytic insight with richly textured cultural contexts to explore the construction of identity in post-colonial India. Through close textual analysis, supported by relevant theoretical frameworks from cultural studies and psychoanalysis, this study argues that Kakar's novels contribute a distinct voice to Indian English literature, shaping discourses of selfhood, belonging, and cultural negotiation. His literary vision captures the psychological tensions inherent in modern Indian experience, offering profound insights into how narratives of the self are continuously negotiated between the personal and the cultural.*

Keywords: *Sudhir Kakar, Indian Identity, Psychoanalytic Fiction, Cultural Psychology, Indian English Literature, Modernity, Post-Colonial Identity.*

Modern Indian identity is a complex construct shaped by historical memory, cultural diversity, spiritual impulses, and rapid socio-economic change. Indian English literature has played a significant role in narrating these shifts. Sudhir Kakar(1938–2024) occupies a distinctive position in the landscape of modern Indian thought and literature. He stands as one of the most influential interpreters of Indian cultural psychology through his fiction and non-fiction in the late twentieth and early twenty-first centuries. Being an Indian psychoanalyst, cultural theorist and novelist, Kakar's interdisciplinary work bridged psychology, anthropology, religion, and literature. Understanding modern Indian identity requires engaging narratives that transcend sociological generalizations and delve into the

subjective spaces of emotion, introspection, and cultural conflict. Sudhir Kakar's fiction — while lesser known relative to his psychoanalytic scholarship — fulfills this role with remarkable depth. Rooted in psychological insight and cultural complexity, His novels interrogate the internal dynamics of desire, spiritual longing, historical consciousness, and cultural selves. This paper focuses exclusively on his fictional corpus to demonstrate how his literary vision contributes to shaping a nuanced understanding of modern Indian identity. This study examines six primary novels, each representing a unique facet of Kakar's treatment of Indian subjectivity — illuminating how fiction becomes a vehicle for cultural and psychological exploration.

To understand Kakar's contribution, it is crucial to outline the theoretical foundations that inform his narrative approach. Psychoanalytic concepts — particularly those regarding the unconscious, desire, repression, and self-formation — underpin Kakar's characterization and narrative structure. Psychoanalysis here serves not merely as an interpretive framework but as a narrative strategy that deepens interiority and reveals latent cultural tensions. In the field of cultural studies, identity is understood not as fixed but as fluid, shaped by history, language, power structures, and personal narratives (Hall, 1996). Post-colonial theory further asserts that modern Indian identity emerges in negotiation with colonial legacies, indigenous traditions, and global modernities (Bhabha, 1994). Kakar's novels embody these theoretical currents, depicting characters who reflect psychological interiorities shaped by cultural forces.

Kakar's first novel *The Ascetic of Desire* fictionalizes the life of the author of the *Kama Sutra*, exploring the paradoxical interplay between ascetic restraint and erotic desire in ancient India. Through this historical imaginative reconstruction, Kakar interrogates the cultural foundations of desire as both a private psychological process and a public cultural discourse. The novel situates its protagonist in intellectual and emotional dilemmas, navigating social expectations, spiritual inclinations, and erotic impulses. The narrative reflects how desire — often repressed or morally regulated in traditional contexts — becomes a central force in shaping individual identity. As cultural memory influences the psyche, readers gain insight into how ancient conceptualizations of love and pleasure contribute to contemporary Indian self-understanding. By weaving erotic philosophy with narrative psychology, Kakar challenges reductive dichotomies between spirituality and sensuality. His portrayal demonstrates that Indian

identity encompasses both transcendental yearnings and embodied experiences, reflecting a cultural continuum rather than a rigid moral binary.

In the second novel *Ecstasy*, Kakar turns from ancient philosophy to twentieth-century India, blending mystical experience and sensual longing. The novel's setting in Rajasthan provides a cultural backdrop where spiritual traditions and worldly desires intersect. Here, ecstasy operates as both a state of heightened consciousness and a metaphor for the tensions between transcendence and corporeality. Critics explore *Ecstasy* as “written for both the skeptic and the mystic,” embodying dual registers of experience (Wikipedia entry on Sudhir Kakar). Kakar's characters confront internal contradictions — seeking spiritual fulfillment while immersed in sensual life — presenting identity as a holistic, ambiguous process rather than a disciplined achievement. Kakar's narrative strategies — including lyrical imagery and introspective monologues — reveal how modern Indians negotiate spirituality and sensuality without strict compartmentalization. This resonates with broader cultural transformations where traditional spiritual frameworks interact with contemporary life experiences.

Kakar's engagement with Mohandas Gandhi — a central symbol of Indian national identity — appears in the novel *Mira and The Mahatma* (2004). It explores identity formation through the lens of personal relationships, devotion, and cultural encounter. *Mira and The Mahatma* focuses on the relationship between Gandhi and his British devotee Mira (Madeleine Slade). The narrative illuminates cross-cultural dynamics, attachment, and projection, presenting identity as negotiated through interpersonal bonds. The novel foregrounds the emotional dimensions of devotion and cultural immersion, revealing how personal and collective identities

intertwine. The novel reflects how cross-cultural encounters and historical relationships shape modern Indian subjectivity. Identity here emerges not solely through national narratives but through psychological negotiation and exchange.

His next novel *The Crimson Throne* shifts focus to a fictional historical setting where power, loyalty, and betrayal shape character destinies. While not directly linked to specific Indian history, the novel resonates with post-colonial themes of authority and cultural fragmentation. Kakar's narrative structure situates internal psychological drives within political and social contexts. Characters confront ambitions, betrayals, and existential anxieties, reflecting broader cultural concerns about belonging and self-worth in times of transition. Through courtly intrigue and symbolic imagery, identity emerges at the intersection of personal desire and social structures. Kakar's psychological sensibility reveals how internal conflicts mirror cultural tensions — suggesting that modern Indian identity arises from competing narratives of power, legacy, and self-scrutiny. Such themes align with post-colonial identity theories that emphasize the relational nature of selfhood and authority.

In the fifth novel *The Devil Take Love* (2015), Kakar reimagines the life of Bhartrihari, a classical Sanskrit poet and philosopher known for his engagement with love and renunciation. The narrative unfolds as an exploration of erotic imagination and spiritual reflection, presenting identity as a site of ongoing negotiation. This novel foregrounds socio-cultural textures — marketplaces, familial rituals, social hierarchies — embedded in individuals' emotional lives. Reviewers note Kakar's vivid portrayal of diverse contexts, incorporating socio-cultural textures within personal narratives (publisher's description). The protagonist's oscillation between worldly attachments and ascetic aspirations

encapsulates the dialectics of Indian self-reflection — where identity is constructed through engagement with cultural ideals, social norms, and psychic desires. Kakar's narrative demonstrates the flexibility of cultural identity structures, accommodating contradictions and paradoxes inherent in human experience.

The Kipling File (2018) represents Kakar's engagement with Anglo-Indian literary and cultural history. Centered on literary encounters and personal narratives, this novel examines how colonial legacies and hybrid cultural forms influence identity construction. By invoking Rudyard Kipling — a quintessential figure of British India — Kakar positions Indian identity within a dialogic space where past and present intersect. Characters negotiate inherited literary traditions and personal trajectories, illustrating how identity is shaped by historical memory and narrative belonging. This novel highlights how post-colonial Indians internalize, resist, or reconfigure cultural legacies — reflecting the hybridity that characterizes modern Indian subjectivity. Through psychoanalytic characterization, Kakar uncovers the emotional dimensions of cultural inheritance, suggesting that identity negotiation remains a dynamic, ongoing process.

In all these novels, Kakar consistently applies psychoanalytic insight to interrogate cultural and psychological forces shaping Indian identity. His narratives move beyond sociopolitical commentary, engaging intimate emotional landscapes where characters enact and contest cultural norms. He applies fiction as a multi-layered, dynamic, narrative-driven and psychological vehicle to explore modern Indian identity. Kakar's literary vision resonates with theoretical perspectives that view identity as constructed through discourse, lived experience, and cultural memory (Hall, 1996; Bhabha, 1994). His fiction does not merely depict Indian identity;

it enacts its formation through narrative and psychological depth.

Conclusion:

Sudhir Kakar's novels offer invaluable contributions to shaping modern Indian identity. While his reputation rests on psychoanalytic scholarship, it is his fiction that animates interior worlds where desire, spirituality, historical legacy, and cultural tension coalesce to produce distinct subjectivities. Through richly textured storytelling, Kakar's literary vision captures the psychological and cultural complexities of Indian selfhood. His narratives challenge simplistic binaries of tradition and modernity, spirituality and sensuality, individual and community. Instead, identity emerges as an ongoing negotiation — dynamic, reflective, and deeply human. For readers and scholars of Indian literature, psychology, and cultural studies, Kakar's novels provide profound insights into how narrative and psyche intersect in the construction of contemporary Indian identity.

References:

1. Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. Routledge, 1994.
2. Hall, Stuart. "Cultural Identity and Diaspora." *Identity: Community, Culture, Difference*, edited by Jonathan Rutherford, Lawrence & Wishart, 1996.
3. Kakar, Sudhir. *The Ascetic of Desire*. Penguin India, 1999.
4. Kakar, Sudhir. *Ecstasy*. Penguin India, 2001.
5. Kakar, Sudhir. *Mira and The Mahatma*. Penguin India, 2004.
6. Kakar, Sudhir. *The Crimson Throne*. Penguin India, 2010.
7. Kakar, Sudhir. *The Devil Take Love*. Aleph Book Company, 2015.
8. Kakar, Sudhir. *The Kipling File*. Aleph Book Company, 2018.
9. "Sudhir Kakar." *Wikipedia*, en.wikipedia.org/wiki/Sudhir_Kakar. 25-2-2026

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा पीढ़ी की दुविधाएँ: एक समकालीन विश्लेषण

अनिता संजय चिखलीकर

सहयोगी प्राध्यापक, देवचंद कॉलेज अर्जुन नगर

Corresponding Author – अनिता संजय चिखलीकर

DOI - 10.5281/zenodo.18920419

सार (Abstract):

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता भारतीय समाज में आए तीव्र सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिवर्तनों की सशक्त अभिव्यक्ति है। विशेष रूप से युवा पीढ़ी, जो परिवर्तन की धुरा मानी जाती है, इस दौर में अनेक दुविधाओं, असुरक्षाओं और मूल्य-संकटों से जूझती दिखाई देती है। प्रस्तुत शोध-पत्र का उद्देश्य यह विश्लेषण करना है कि स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा चेतना किस प्रकार अभिव्यक्त हुई है और वह किन सामाजिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक दबावों के बीच अपनी पहचान निर्मित करने का प्रयास करती है।

इस अध्ययन में करियर और भविष्य की असुरक्षा, नैतिक द्वंद्व, वैश्वीकरण एवं उपभोक्तावाद का प्रभाव, डिजिटल युग का अकेलापन तथा राजनीतिक-सामाजिक अस्थिरता जैसी प्रवृत्तियों का काव्यात्मक विश्लेषण किया गया है। चयनित कविताओं के आधार पर यह स्पष्ट होता है कि समकालीन कविता युवा मन की बेचैनी, आक्रोश, विद्रोह और संभावनाओं को समान रूप से स्वर देती है।

निष्कर्षतः, स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता केवल युवा वर्ग की समस्याओं का चित्रण नहीं करती, बल्कि उसे आत्मचिंतन और सामाजिक परिवर्तन की दिशा में प्रेरित भी करती है। इस प्रकार यह साहित्य समय की दस्तावेजीकरण के साथ-साथ भविष्य की वैचारिक दिशा भी निर्धारित करता है।

प्रस्तावना:

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात भारत ने सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक स्तर पर तीव्र परिवर्तन का अनुभव किया। लोकतांत्रिक व्यवस्था की स्थापना, औद्योगीकरण, शहरीकरण, शिक्षा का प्रसार, वैश्वीकरण तथा तकनीकी क्रांति—इन सभी ने भारतीय समाज की संरचना को गहराई से प्रभावित किया। इन परिवर्तनों का सबसे अधिक प्रभाव जिस वर्ग पर पड़ा, वह है युवा पीढ़ी। युवा वर्ग न केवल परिवर्तन का वाहक है, बल्कि वह स्वयं इन परिवर्तनों के बीच अपनी पहचान, भूमिका और भविष्य को लेकर गहन दुविधाओं से भी गुजरता है।

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता ने इन सामाजिक परिवर्तनों और युवा मन की जटिलताओं को संवेदनशीलता और वैचारिक गंभीरता के साथ अभिव्यक्त किया है। यदि प्रगतिवाद और प्रयोगवाद ने सामाजिक यथार्थ को उद्घाटित किया, तो नई कविता और समकालीन कविता ने व्यक्ति की आंतरिक विडंबनाओं, अस्तित्वगत संकटों और मूल्य-संकटों को स्वर दिया। आधुनिक युवा एक ओर परंपरा और सांस्कृतिक मूल्यों से जुड़ा है, तो दूसरी ओर वह वैश्विक आधुनिकता और उपभोक्तावादी संस्कृति के आकर्षण में भी है। इसी द्वंद्व ने उसके भीतर असुरक्षा, अकेलापन, प्रतिस्पर्धा, आक्रोश और भ्रम की स्थितियाँ उत्पन्न की हैं।

आज का युवा बेरोजगारी, करियर की अनिश्चितता, नैतिक मूल्यों के विघटन, पारिवारिक संरचना में बदलाव तथा डिजिटल माध्यमों की आभासी दुनिया के प्रभाव से जूझ रहा है। वह अवसरों के विस्तार के साथ-साथ असफलता के भय से भी ग्रस्त है। उसकी चेतना में विद्रोह भी है और निराशा भी; स्वप्न भी हैं और असमंजस भी। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में यह समूचा मानसिक परिदृश्य विविध प्रतीकों, बिंबों और रूपकों के माध्यम से उभरता है।

समकालीन कवियों ने युवा की बेचैनी को केवल व्यक्तिगत समस्या के रूप में नहीं देखा, बल्कि उसे व्यापक सामाजिक-राजनीतिक संदर्भों से जोड़ा है। व्यवस्था से मोहभंग, लोकतांत्रिक मूल्यों पर प्रश्नचिह्न, बाजारवादी संस्कृति का प्रभाव और पहचान की खोज—ये सभी आयाम कविता में युवा अनुभव के रूप में अभिव्यक्त हुए हैं। इस प्रकार कविता समय के दस्तावेज़ के रूप में युवा जीवन की जटिलताओं को रेखांकित करती है।

प्रस्तुत शोध-पत्र का उद्देश्य स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा पीढ़ी की दुविधाओं का विश्लेषण करना है, ताकि यह समझा जा सके कि साहित्य

किस प्रकार बदलते समाज में युवा चेतना का दर्पण और मार्गदर्शक दोनों बनता है।

करियर और भविष्य की असुरक्षा: युवा चेतना का संकट:

स्वतंत्रोत्तर भारत में शिक्षा के विस्तार, औद्योगीकरण और लोकतांत्रिक संरचना के विकास के साथ युवाओं के सामने संभावनाओं के नए द्वार खुले। परंतु इन संभावनाओं के साथ-साथ तीव्र प्रतिस्पर्धा, बेरोजगारी, आर्थिक असमानता और अवसरों की विषमता भी बढ़ी। परिणामस्वरूप, युवा पीढ़ी के सामने “भविष्य” एक आशा

और भय—दोनों का प्रतीक बन गया। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में यह द्वंद्व अत्यंत तीव्र रूप में व्यक्त हुआ है।

आज का युवा उच्च शिक्षा प्राप्त करने के बावजूद रोजगार की अस्थिरता से जूझ रहा है। प्रतियोगी परीक्षाओं की लंबी कतारें, अस्थायी अनुबंध आधारित नौकरियाँ, और आर्थिक असुरक्षा उसके आत्मविश्वास को प्रभावित करती हैं। यह स्थिति केवल बाहरी संघर्ष नहीं है, बल्कि उसके आत्मसम्मान और अस्तित्व-बोध से जुड़ी हुई है। कविता में यह संकट प्रत्यक्ष कथन के बजाय प्रतीकों, बिंबों और व्यंग्य के माध्यम से उभरता है।

इस संदर्भ में धूमिल की कविता “मोचीराम” अत्यंत महत्वपूर्ण है। इस कविता में कवि कहते हैं कि, “जबकि मैं जानता हूँ कि ‘इनकार से भरी हुई एक चीख’ और ‘एक समझदार चुप’

दोनों का मतलब एक है—

भविष्य गढ़ने में, ‘चुप’ और ‘चीख’

अपनी-अपनी जगह एक ही क्रिस्म से

अपना-अपना फ़र्ज अदा करते हैं।

‘मोचीराम’ केवल एक श्रमिक नहीं, बल्कि उस सामान्य व्यक्ति का प्रतीक है, जो लोकतंत्र और व्यवस्था के भीतर अपनी गरिमा की खोज में है। कविता में लोकतांत्रिक मूल्यों की विडंबना पर तीखा प्रहार किया गया है। युवा मन यहाँ व्यवस्था से प्रश्न करता है—यदि लोकतंत्र सबका है, तो अवसरों में असमानता क्यों? यह प्रश्न आज के शिक्षित, बेरोजगार युवा की भीतरी बेचैनी का प्रतिनिधित्व करता है।

इसी प्रकार दुष्यंत कुमार की कविता “हो गई है पीर पर्वत-सी” में व्यवस्था के प्रति आक्रोश और परिवर्तन की आकांक्षा स्पष्ट दिखाई देती है। “सिर्फ हंगामा खड़ा करना मेरा मकसद नहीं” जैसी पंक्तियाँ इस बात को रेखांकित करती हैं कि युवा केवल निराश नहीं है, बल्कि वह

संघर्षशील भी है। यहाँ भविष्य की असुरक्षा उसे निष्क्रिय नहीं बनाती, बल्कि परिवर्तन के लिए प्रेरित करती है।

इसके अतिरिक्त केदारनाथ सिंह की कविता “बाघ” को प्रतीकात्मक रूप में देखा जा सकता है। ‘बाघ’ यहाँ उस अदृश्य भय और अनिश्चितता का प्रतीक है, जो आधुनिक मनुष्य के भीतर छिपा है। युवा के जीवन में यह ‘बाघ’ असफलता का डर, भविष्य की अनिश्चितता और सामाजिक प्रतिस्पर्धा का दबाव बनकर उपस्थित रहता है। कविता में यह भय प्रत्यक्ष नहीं, बल्कि वातावरण और संवेदना के स्तर पर व्यक्त होता है।

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता का यह स्वर बताता है कि करियर और भविष्य की असुरक्षा केवल आर्थिक समस्या नहीं है; यह सामाजिक संरचना, राजनीतिक व्यवस्था और मूल्य-व्यवस्था से गहराई से जुड़ी हुई है। युवा अपने श्रम, योग्यता और स्वप्नों के बावजूद जब असमान अवसरों का सामना करता है, तो उसके भीतर विद्रोह, मोहभंग और कभी-कभी आत्म-संदेह भी उत्पन्न होता है।

इस प्रकार, स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता युवा के भविष्य-संकट को व्यक्तिगत अनुभव से आगे ले जाकर सामूहिक सामाजिक यथार्थ के रूप में प्रस्तुत करती है। यह कविता केवल निराशा का चित्रण नहीं करती, बल्कि युवा चेतना की जिजीविषा और परिवर्तन की संभावनाओं को भी रेखांकित करती है।

मूल्य-संकट और नैतिक द्वंद्व: संक्रमणकालीन युवा की चेतना:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा पीढ़ी की दुविधाओं का एक अत्यंत महत्वपूर्ण आयाम है—मूल्यों का विघटन और नैतिक असमंजस। स्वतंत्रता के बाद भारतीय समाज ने परंपरागत सामुदायिक संरचना से आधुनिक व्यक्तिवादी व्यवस्था की ओर तीव्र गति से कदम बढ़ाया।

इस परिवर्तन ने जीवन-दृष्टि, संबंधों, नैतिकता और सामाजिक आचरण को प्रभावित किया। परिणामस्वरूप युवा एक ऐसे संक्रमणकाल में खड़ा दिखाई देता है जहाँ वह परंपरा के नैतिक आग्रहों और आधुनिकता के व्यावहारिक दबावों के बीच संतुलन बनाने में असमर्थ हो रहा है।

भारतीय समाज लंबे समय तक सामूहिक मूल्यों—संस्कार, परिवार, त्याग, ईमानदारी और सामाजिक उत्तरदायित्व—पर आधारित रहा। परंतु आधुनिक शहरी जीवन, बाजारवादी संस्कृति और वैश्वीकरण ने व्यक्तिगत सफलता और आत्मकेंद्रित जीवन को प्रमुख बना दिया। युवा अब ‘हम’ से अधिक ‘मैं’ की चेतना में जी रहा है।

रघुवीर सहाय की कविता “हँसा-हँसो जल्दी हँसो” में कवि कहते हैं –

हँसा-हँसो जल्दी हँसो

इसके पहले कि वह चले जाएँ

उन्से हाथ मिलाते हुए

नजरे नीची किए

उसको याद दिलाते हुए हँसो

कि तुम कल भी हँसे थे

आधुनिक मनुष्य की कृत्रिमता और आंतरिक विखंडन का चित्रण है। यहाँ ‘पहचान’ बाहरी उपलब्धियों से जुड़ जाती है, जबकि आंतरिक मूल्य पीछे छूट जाते हैं। यह स्थिति युवा के नैतिक संकट को उजागर करती है—वह स्वयं से पूछता है कि उसकी असली पहचान क्या है: उसका चरित्र या उसकी सफलता? समकालीन समाज में सफलता को प्रायः भौतिक उपलब्धियों से जोड़ा जाता है—उच्च वेतन, प्रतिष्ठित पद, सामाजिक प्रसिद्धि। इस प्रक्रिया में साधनों की शुचिता गौण हो जाती है। यही वह बिंदु है जहाँ युवा नैतिक द्वंद्व का अनुभव करता है।

दुष्यंत कुमार की गजलों में व्यवस्था की विसंगतियों और सामाजिक दोहरेपन पर तीखा व्यंग्य मिलता

है। उनकी रचनाएँ यह संकेत करती हैं कि आदर्श और व्यवहार के बीच गहरी खाई है। युवा इस खाई को देखकर प्रश्न करता है—यदि व्यवस्था ही भ्रष्ट है, तो व्यक्तिगत नैतिकता का क्या महत्व रह जाता है? यह प्रश्न केवल राजनीतिक नहीं, बल्कि अस्तित्वगत भी है। युवा को यह तय करना होता है कि वह व्यवस्था के साथ समझौता करे या अपने आदर्शों पर अडिग रहे। यही द्वंद्व कविता में आक्रोश, व्यंग्य और आत्ममंथन के रूप में व्यक्त होता है। कुँवर नारायण की कविताओं में इतिहास और वर्तमान का संवाद दिखाई देता है। वे संकेत करते हैं कि मूल्य समय के साथ बदलते अवश्य हैं, परंतु उनका पूर्ण विघटन मनुष्य को दिशाहीन बना देता है। जब युवा अपने सांस्कृतिक और ऐतिहासिक संदर्भों से कट जाता है, तो वह केवल वर्तमान के दबावों में जीने लगता है।

इस स्थिति में उसकी नैतिकता परिस्थिति-निर्भर हो जाती है। वह स्थायी मूल्यों के बजाय तात्कालिक लाभ को प्राथमिकता देने लगता है। परिणामस्वरूप उसके भीतर असंतोष और अपराध-बोध दोनों उत्पन्न होते हैं। मूल्य-संकट केवल सामाजिक समस्या नहीं, बल्कि मनोवैज्ञानिक संकट भी है। युवा जब बाहरी अपेक्षाओं और आंतरिक आदर्शों के बीच संतुलन नहीं बना पाता, तो वह मानसिक तनाव और आत्म-संदेह का शिकार होता है। स्वतंत्रोत्तर कविता में यह स्थिति प्रत्यक्ष उपदेश के रूप में नहीं, बल्कि प्रतीकों और बिंबों के माध्यम से व्यक्त होती है—टूटते घर, बिखरते रिश्ते, खाली सड़कें, भीड़ में अकेला व्यक्ति। ये सभी बिंब युवा के भीतर के नैतिक विखंडन का संकेत हैं। स्पष्ट है कि स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में मूल्य-संकट केवल पीढ़ीगत समस्या नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना के परिवर्तन का परिणाम है। युवा का नैतिक द्वंद्व उस समाज का प्रतिबिंब है, जहाँ आदर्श और व्यवहार में दूरी बढ़ गई है। कविता इस दूरी को उजागर करते हुए युवा को आत्मचिंतन की दिशा में प्रेरित करती है। वह न

तो केवल परंपरा का अंध-समर्थन करती है और न ही आधुनिकता का पूर्ण विरोध; बल्कि वह दोनों के बीच संतुलन खोजने की आवश्यकता पर बल देती है। इस प्रकार, मूल्य-संकट और नैतिक द्वंद्व स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा चेतना के केंद्रीय आयाम के रूप में उभरते हैं—जहाँ संघर्ष भी है, प्रश्न भी है और संभावित समाधान की तलाश भी।

डिजिटल युग और अकेलापन: आभासी निकटता, वास्तविक दूरी:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता का समकालीन चरण तकनीकी क्रांति और डिजिटल विस्तार के दौर से गुजरता है। इंटरनेट, मोबाइल, सोशल मीडिया और आभासी संवाद ने मानव जीवन की संरचना को मूलतः बदल दिया है। विशेष रूप से युवा पीढ़ी, जो इन माध्यमों की सबसे सक्रिय उपभोक्ता है, इस परिवर्तन के प्रभाव से सबसे अधिक प्रभावित हुई है।

डिजिटल युग ने संवाद को त्वरित और वैश्विक बना दिया, परंतु इसी प्रक्रिया में संबंधों की आत्मीयता, संवेदनशीलता और गहराई में कमी आई है। युवा अब हजारों 'मित्रों' के बीच रहकर भी भीतर से अकेला है। यह अकेलापन केवल भौतिक नहीं, बल्कि भावनात्मक और अस्तित्वगत है। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता ने इस स्थिति को अत्यंत सूक्ष्म प्रतीकों और बिंबों के माध्यम से अभिव्यक्त किया है। केदारनाथ सिंह की कविताओं में आधुनिक मनुष्य की आंतरिक खालीपन और असुरक्षा बार-बार उभरती है। उनकी कविता "बाघ" को यदि प्रतीकात्मक रूप में देखें, तो 'बाघ' उस अदृश्य भय और तनाव का प्रतीक बन जाता है, जो आधुनिक जीवन के भीतर छिपा हुआ है। डिजिटल युग में युवा भी इसी अदृश्य दबाव—तुलना, प्रतिस्पर्धा, छवि-निर्माण और सामाजिक स्वीकृति—से घिरा रहता है।

सोशल मीडिया पर निर्मित 'परफेक्ट जीवन' की छवियाँ युवा के भीतर हीनता-बोध और असंतोष को जन्म देती हैं। वह स्वयं को दूसरों से निरंतर तुलना करता है। यह प्रक्रिया उसे वास्तविक आत्म-बोध से दूर ले जाती है। रघुवीर सहाय की कविताओं में संवादहीनता और मनुष्य के बीच बढ़ती दूरी का चित्रण मिलता है। उनकी कविता "कैमरा में बंद अपाहिज" में वह कहते हैं -

कैमरा
बस करो
नहीं हुआ

रहने दो....परदे पर वक्र की क्रीम है)

अब मुस्कराएँगे हम...आप देख रहे थे एक सामाजिक उद्देश्य से युक्त कार्यक्रम

(बस थोड़ी ही कसर रह गई)

आधुनिक व्यक्ति बोलता बहुत है, परंतु सुनता कम है। डिजिटल युग में यह स्थिति और गहरी हो गई है—संवाद 'टाइप' तो हो रहा है, पर आत्मीयता घट रही है।

युवा के लिए संबंध अब त्वरित प्रतिक्रिया (like, share, comment) तक सीमित होते जा रहे हैं। इससे संबंधों की स्थायित्व और भावनात्मक गहराई प्रभावित होती है। कविता में यह स्थिति अक्सर खाली कमरों, सूनी सड़कों या मौन चेहरों के बिंब के रूप में व्यक्त होती है। डिजिटल मंचों पर युवा अपनी एक निर्मित छवि प्रस्तुत करता है—सफल, खुश, आत्मविश्वासी। परंतु वास्तविक जीवन में वह असुरक्षा, चिंता और अकेलेपन से जूझ रहा होता है। यह दोहरी पहचान उसके भीतर गहरे द्वंद्व को जन्म देती है। कुँवर नारायण की कविताओं में 'स्व' की खोज और आत्ममंथन का जो स्वर मिलता है, वह इस संदर्भ में अत्यंत प्रासंगिक है। वे संकेत करते हैं कि बाहरी उपलब्धियों से अधिक महत्वपूर्ण है आत्मिक संतुलन। डिजिटल युग में युवा का संकट यही है कि वह बाहरी स्वीकृति की खोज में अपने

भीतर के संतुलन को खो देता है। डिजिटल जीवनशैली ने युवा में चिंता, अवसाद और आत्म-संदेह की प्रवृत्तियों को बढ़ाया है। प्रतिस्पर्धा और निरंतर उपलब्ध रहने का दबाव उसे मानसिक रूप से थका देता है। स्वतंत्रोत्तर समकालीन कविता में यह थकान, बेचैनी और आत्म-खालीपन प्रत्यक्ष या प्रतीकात्मक रूप में दिखाई देती है।

कविता इस स्थिति को केवल आलोचना के रूप में नहीं, बल्कि चेतावनी के रूप में प्रस्तुत करती है—कि तकनीक का उपयोग मानव संबंधों को मजबूत करने के लिए होना चाहिए, न कि उन्हें प्रतिस्थापित करने के लिए। स्पष्ट है कि डिजिटल युग ने युवा को वैश्विक मंच प्रदान किया है, परंतु साथ ही उसे गहरे अकेलेपन और पहचान-संकट की ओर भी धकेला है। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता इस आभासी निकटता और वास्तविक दूरी के द्वंद्व को सूक्ष्म संवेदना के साथ अभिव्यक्त करती है। यह कविता युवा को आत्मचिंतन के लिए प्रेरित करती है—कि वह तकनीक का दास न बने, बल्कि उसका सजग उपयोगकर्ता बने। इस प्रकार, डिजिटल युग और अकेलापन स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा चेतना की एक अत्यंत समकालीन और जटिल दुविधा के रूप में उभरता है।

राजनीतिक असुरक्षा और विद्रोही चेतना: युवा का प्रतिरोध:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा पीढ़ी केवल व्यक्तिगत दुविधाओं से ही नहीं जूझती, बल्कि वह राजनीतिक और सामाजिक अस्थिरता के बीच भी अपनी भूमिका खोजती दिखाई देती है। स्वतंत्रता के बाद लोकतंत्र की स्थापना ने आशाओं का नया क्षितिज खोला, परंतु समय के साथ भ्रष्टाचार, सत्ता-केंद्रित राजनीति, बेरोजगारी और सामाजिक असमानता ने युवा के विश्वास को आहत किया। परिणामस्वरूप उसके भीतर असुरक्षा के साथ-साथ विद्रोह

की चेतना भी विकसित हुई। धूमिल की कविताओं में लोकतांत्रिक व्यवस्था के प्रति गहरा आक्रोश दिखाई देता है। उनकी कविता “मोचीराम” में वह कहते हैं –

“कुछ हैं जिन्हें शब्द मिल चुके हैं
कुछ हैं जो अक्षरों के आगे अन्धे हैं
वे हर अन्याय को चुपचाप सहते हैं
और पेट की आग से डरते हैं”

तथा अन्य रचनाओं में व्यवस्था की विडंबनाओं पर तीखा प्रहार है। युवा यहाँ यह प्रश्न उठाता है कि क्या लोकतंत्र वास्तव में समान अवसर देता है, या यह केवल शब्दों का खेल बनकर रह गया है? यह मोहभंग युवा को निष्क्रिय नहीं बनाता, बल्कि उसे प्रश्नाकुल और चिंतनशील बनाता है। कविता में यह स्वर तीखे व्यंग्य और प्रतिरोध के रूप में उभरता है। दुष्यंत कुमार की कविता और गजलों में परिवर्तन की तीव्र आकांक्षा दिखाई देती है। उनकी पंक्तियाँ व्यवस्था को चुनौती देती हैं और युवा को सक्रिय भूमिका निभाने के लिए प्रेरित करती हैं। यहाँ विद्रोह अराजकता नहीं, बल्कि सामाजिक सुधार का माध्यम बनता है। युवा पीढ़ी अन्याय और असमानता के विरुद्ध आवाज़ उठाने को अपना नैतिक दायित्व मानती है। यह चेतना कविता में संघर्ष, आक्रोश और आशा के मिश्रित रूप में व्यक्त होती है। समकालीन भारत में जाति, वर्ग, लैंगिकता और क्षेत्रीयता के प्रश्नों ने राजनीतिक विमर्श को प्रभावित किया है। युवा इन मुद्दों से प्रत्यक्ष रूप से जुड़ता है। दलित और स्त्री कविता में यह प्रतिरोध स्पष्ट दिखाई देता है।

नामवर सिंह ने आलोचना में यह संकेत किया है कि समकालीन कविता सामाजिक यथार्थ से कटकर नहीं रह सकती। युवा की राजनीतिक चेतना साहित्य को अधिक जनोन्मुख और प्रतिरोधी बनाती है। राजनीतिक अस्थिरता युवा में भय और असंतोष उत्पन्न करती है, परंतु यही स्थिति उसे सक्रिय नागरिक भी बनाती है। आंदोलनों, सामाजिक

अभियानों और जन-संवाद में युवा की भागीदारी इस बात का प्रमाण है कि वह केवल दर्शक नहीं, बल्कि परिवर्तन का सहभागी है। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता इस सक्रियता को रेखांकित करती है। वह युवा को निराशा में डूबने नहीं देती, बल्कि उसे अपने अधिकारों और कर्तव्यों के प्रति सजग बनाती है।

राजनीतिक असुरक्षा और विद्रोही चेतना स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा अनुभव का महत्वपूर्ण आयाम है। यहाँ युवा व्यवस्था से प्रश्न करता है, परंतु पूरी तरह निराश नहीं होता। कविता उसके भीतर प्रतिरोध की ऊर्जा और परिवर्तन की संभावनाओं को जीवित रखती है। इस प्रकार, स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता युवा पीढ़ी को केवल पीड़ित के रूप में नहीं, बल्कि एक सजग, प्रश्नाकुल और परिवर्तनकारी शक्ति के रूप में प्रस्तुत करती है।

निष्कर्ष:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में युवा पीढ़ी की दुविधाएँ केवल एक आयु-वर्ग की मनःस्थिति का चित्रण नहीं हैं, बल्कि वे बदलते भारतीय समाज के गहरे अंतर्विरोधों का प्रतिबिंब हैं। स्वतंत्रता के बाद जिस लोकतांत्रिक, समानतामूलक और प्रगतिशील समाज की कल्पना की गई थी, वह व्यवहारिक स्तर पर अनेक विसंगतियों से घिरा रहा। इन विसंगतियों का सबसे तीव्र प्रभाव युवा वर्ग पर पड़ा, क्योंकि वही परिवर्तन का वाहक भी है और भविष्य का निर्माता भी।

इस अध्ययन से स्पष्ट होता है कि स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता ने युवा जीवन के बहुआयामी संकटों को गंभीरता से अभिव्यक्त किया है। करियर और भविष्य की असुरक्षा ने युवा को आर्थिक ही नहीं, बल्कि अस्तित्वगत स्तर पर भी अस्थिर किया है। प्रतियोगी व्यवस्था और बेरोजगारी ने उसके आत्मविश्वास को चुनौती दी है।

संदर्भ-सूची:

1. अज्ञेय. अज्ञेय रचनावली: कविता खंड. राजकमल प्रकाशन, 2011.
2. धूमिल. संसद से सड़क तक. राजकमल प्रकाशन, 2009.
3. दुष्यंत कुमार. साये में धूप. राधाकृष्ण प्रकाशन, 2014.
4. केदारनाथ सिंह. अकाल में सारस. राजकमल प्रकाशन, 2010.
5. कुँवर नारायण. अपने सामने. राजकमल प्रकाशन, 2008.
6. रघुवीर सहाय. लोग भूल गए हैं. राजकमल प्रकाशन, 2012.
7. नामवर सिंह. कविता के नए प्रतिमान. राजकमल प्रकाशन, 2007.

हिंदी कविता की दृष्टि से वर्तमान भारत

प्रा. डॉ. जयसिंग कांबळे

शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

Corresponding Author – प्रा. डॉ. जयसिंग कांबळे

DOI - 10.5281/zenodo.18920441

सार (Abstract):

कविता जीवन की व्याख्या करती है। भावों की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम याने कविता। स्वतंत्रता के बाद हिंदी कविता ने वर्तमान भारत की बखूबी छवि निकाली है। वर्तमान बोध इस काल की एक महत्वपूर्ण प्रवृत्ति है। आज के युवा अतीत में खोना नहीं चाहते न ही भविष्य की चिंता उन्हें सताती है। वे वर्तमान को जीना चाहते हैं। आजादी एक ऐसा शब्द है जिसे कवि जूठी थाली कहता है। उसका मानना है आजादी को लेकर जो सपने दिखाए थे वे सफेद झूठ निकले परिणामवश आम जनता को आजादी का मोहभंग हुआ। इस बात को हिंदी कविता ने सटीक प्रस्तुत किया है। बढ़ते शहरीकरण के साथ बढ़ती महानगरीय समस्याओं दिखाते हुए कवि हमें उनपर सोचने के लिए मजबूर कर रहे हैं। महंगाई, भ्रष्टाचार जैसी समस्याएं जगह-जगह पर दिखती हैं। जिनको वर्तमान कवि सूक्ष्मता से चित्रित कर रहे हैं। नीतिशून्य राजनीति के कारण आम जनता की होने वाली हानी। स्वार्थ के लिए सत्ता का इस्तेमाल। दलबदलू राजनीति, राजनेताओं द्वारा कुर्सी का गलत इस्तेमाल आदि बातों को चित्रित करते हुए कवि राजनीतिक बदलावों की पृष्ठभूमि तैयार कर रहे हैं। इक्कीसवीं सदी में बदलता मानवी जीवन, मनुष्यों में बढ़ती स्वार्थ की प्रवृत्ति, रिश्ते-नातों में बढ़ती दरारें, पैसों का बढ़ता महत्त्व, दूसरों को नीचा दिखाने के लिए हरदम किया जानेवाला प्रयास इन बातों को इस समय की कविता सूक्ष्म रूप से चित्रित करती है। आज का युग तकनीकी युग माना जाता है। आज मनुष्य तकनीकी के अधीन हो गया है। तकनीकी उसे नियंत्रित कर रही है। परिणामता उसका अन्य मनुष्यों के साथ संवाद खत्म हो रहा है। उसका जीवन यंत्रवत हो रहा है। बाजार का बढ़ता प्रभाव इस युग की महत्वपूर्ण प्रवृत्ति है। आज बाजार के इशारों पर समाज नाच रहा है। लोगों की जेब पर बाजार की नजर है। बाजार तय कर रहा है कि लोगों को क्या खरीदना चाहिए। वर्तमान में मनुष्य के पास समय की कमी है। जीवन की बढ़ती स्पर्धा मनुष्य को अकेला बना रही है। अपनी जरूरतें पूरा करने के लिए उसके पास वक्त नहीं है। जिसके कारण वह कृत्रिम, रेडीमेड बातों की ओर आकर्षित हो रहा है। यह कृत्रिमता, रेडीमेड बातें पाने की प्रवृत्ति सिर्फ वस्तुओं तक सीमित नहीं रही बल्कि, आज मनुष्य के रिश्ते-नाते, यहाँ तक कि दोस्ती, यार, प्यार सब रेडीमेड मिल रहा है। इन बातों को हिंदी कविता ने सटीक चित्रित किया है। साथ ही यह कविता उज्ज्वल भविष्य की आशा करती है। इस तरह हिंदी कविता ने वर्तमान भारत का हूबहू चित्रण किया है।

बीज शब्द (Keywords): वर्तमानबोध, आजादी का मोहभंग, भ्रष्टाचार, महंगाई, शहरीकरण, राजनीति, तकनीकी, रेडीमेड।

विषय विवेचन :

स्वतंत्रता के बाद भारत ने सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक क्षेत्र में वैश्विक स्तर पर अपनी अलग सी पहचान

बनाई है। सन 1991 के बाद हुए वैश्विक बदलावों का उसपर भी प्रभाव पड़ा। आधुनिकता के साथ आए सामाजिक-सांस्कृतिक परिवर्तन को उसने भी स्वीकृत किया। इस स्थिति

परिवर्तन को हिंदी साहित्य ने बखूबी चित्रित किया। कविता साहित्य की एक महत्वपूर्ण विधा है। कवि अपनी दूरदृष्टि से अतीत, वर्तमान और भविष्य को सटीक पाठकों के सामने रखने लगे। कविता के बारे में मैथ्यू आर्नल्ड लिखते हैं कि, “Poetry is at bottom a criticism of life.”ⁱⁱ(कविता याने जीवन की आलोचना) कविता मनुष्य जीवन की आलोचना का एक सशक्त माध्यम है। समाज में घटित हर घटनाओं को कविता सहज अभिव्यक्ति देती है। यहीं वजह है कि संतों ने सामाजिक बुराइयों पर प्रहार करने के लिए कविता का ही सहारा लिया था। कविता की व्याख्या करते वक्त हडसन कहते हैं कि “poetry is interpretation of life through imagination and emotion.”ⁱⁱⁱ (कल्पना और भावना के द्वारा जीवन की व्याख्या)। कविता में कल्पना का सहारा लिया जाता है। कवि अपनी भावनाओं के सहारे मनुष्य जीवन की व्याख्या करता है। यहीं वजह है कि उसे रवि से भी द्रष्टा कहा जाता है।

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता अपने-आप में एक उपलब्धि है। इस दौर के कवियों ने सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक, धार्मिक, आर्थिक आदि सभी क्षेत्र में हुए बदलावों का यथार्थवादी चित्रण किया है। स्वतंत्रता को लेकर हमने अनेक सपने देखे थे। उनके मोहभंग से लेकर वर्तमान की स्थिति का सूक्ष्म चित्रण हिंदी कविता में हुआ है। एक ओर यह कविता वर्तमान यथार्थ दर्शाती है, वहीं दूसरी ओर भविष्य के सुनहरे सपने भी दिखाती है। उसका अध्ययन करना जरूरी है।

उद्देश्य :

1. हिंदी कविता का परिचय कराना।
2. हिंदी कविता में चित्रित वर्तमान भारत को चित्रित करना।

3. हिंदी कविता में चित्रित वर्तमान भारत की प्रवृत्तियों का अध्ययन करना।

वर्तमान का चित्रण:

जो अभी शुरू है, चल रहा है उसे वर्तमान कहते हैं। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता की एक प्रवृत्ति वर्तमानबोध है। यह प्रवृत्ति साहित्य को अधिक वास्तविक बना रही है। कवि अतीत के सपनों से निकलकर, भविष्य की चिंता छोड़कर जो अभी घटित हो रहा है उसको चित्रित कर रहे हैं। अतीत हमें यादों में खोने के लिए मजबूर करता है, भविष्य चिंताग्रस्त बनाता है। लेकिन वर्तमान जो है, जैसा है उसे स्वीकारने की प्रेरणा देता है। आज की पीढ़ी वर्तमान में जीना पसंद कर रही है। वह जानती है कि, जीवन क्षणभंगुर है। जिंदगी के किस मोड़ पर क्या हो जाए, इसको लेकर वह आशंकित है। जिसके चलते स्वातंत्र्योत्तर काल की कविता वर्तमान को खुशी से स्वीकारने का संदेश देती है।

“आओ हम उस अतीत को भूलें

और आज की अपनी रग-रग के अंतर को छुलें

छुलें इसी क्षण

क्योंकि कल के वे नहीं रहे

क्योंकि कल हम भी नहीं रहेंगे।”ⁱⁱⁱ

आजादी का मोहभंग :

देश जब अपनी उन्नति का निर्णय स्वयं लेता है, अपनी खुद की प्रशासन व्यवस्था निर्माण करता है तब उसे आजाद कहा जाता है। सन 1947 में भारत आजाद हुआ। भारतीय जनता ने आजादी का जश्न मनाया। आजादी के मिलने से आम जनता को लगा, उनके सभी दुख-दर्द खत्म होंगे। गरीबी खत्म होगी, जिंदगी खुशहाल बनेगी। चारों ओर सुख, शांति का माहौल बनेगा। लेकिन कुछ ही दिनों में

आजादी के सपने टूट गए। आजादी को लेकर आम जनता का मोहभंग होने लगा।

“सूचना विभाग के हर पोस्टर पर

खुशहाली है। चारों ओर

कंगाली के पास आटा नहीं गाली है।

और जिसमें कोई नहीं

खाना चाहता

आजादी एक जूठी थाली है।”^{iv}

लीलाधर जगूड़ी आजादी को जूठी थाली कहते हैं। सिर्फ सरकारी आंकड़ों में खुशहाली है। असलियत में आज भी गरीबी कायम है। बेरोजगारी अपने चरम पर है। अनेक लोग दो जून की रोटी जुटाने में व्यस्त हैं। अंग्रेजों से जो आजादी हमने आम जनता को विकास के सपने दिखाकर हासिल की वह विकास आज भी हमसे कोसों दूर है।

शहरीकरण :

स्वतंत्रता के बाद लोग पेट भरने के लिए शहर की ओर मुड़ने लगे। शहरों की बढ़ती आबादी को सम्मिलित करने के लिए ऊंची-ऊंची इमारतें खड़ी होने लगी। जहां जगह मिली वहाँ सीमेंट के जंगल विस्तारित होने लगे। मशीनों की आहट में लोगों के संवाद खत्म हुए। मनुष्य की जगह मशीनें लेने लगी। दिन ब दिन वह मशीनों के जाल में फँसता गया। अब उसकी संवेदनाएं बड़ी-बड़ी इमारतों में बंद हो गई है। मशीनों की सुबगबाहट में वह अपना अस्तित्व ढूंढ रहा है। आए दिन वह इसमें फँसता अ रहा है। इस बात को स्पष्ट करते हुए बजरंग बिश्रोई लिखते हैं -

“विक्षत स्तंभों और आरेखित भित्तियों वाली इमारतें

लटकती रहती हैं जहाँ

मशीनों से मथे जा रहे दलदल में

मैं उस शहर से गुजरता हूँ।”^v

महंगाई :

महंगाई एक ऐसी चीज है जो समय के साथ वस्तुओं और सेवाओं की कीमत बढ़ाती है। जरूरी चीजों की कीमतें बढ़ जाने से आम जनता बेहाल हो जाती है। वर्तमान में महंगाई अपने चरम पर है। वह डायन की तरह गरीब जनता को ही खा रही है। आम आदमी कितना भी क्यों न कमाए उसकी सारी पूंजी आवश्यक जरूरतों को पूरा करने में खर्च हो रही है। आधुनिक समय ने अपनी जरूरतें भी इतनी बढ़ाई हैं कि उनका हिसाब लगाना मुश्किल बन गया है। बाजार में जाने से पहले भरी जेब घर आते-आते कब खाली हो जाए इसका पता ही नहीं चल रहा है। चांदी के भाव की तरह रोजाना खाने की चीजों के दाम बढ़ गए हैं। परिणामवश वह चीजें भी सोच-समझकर खरीदी जा रही हैं। चंद्रकांत देवताले अपनी पत्रनुमा कविता 'बहुत दिनों के बाद' कविता में लिखते हैं -

“इधर मरी महंगाई भी अब आ बैठी है जम के

रूखा सूखा खाकर हम घूँट पी रहे गम के

बीत नहीं पाता है सचमुच पलभर भी आराम से

बहुत दिनों के बाद मिला है अम्मा का खत गाँव से।”^{vi}

भ्रष्टाचार :

भ्रष्ट आचरण याने भ्रष्टाचार। अपने निजी स्वार्थ के लिए सार्वजनिक पद, सत्ता अथवा विश्वास, भरोसे का दुरुपयोग करने का मतलब भ्रष्टाचार है। 2025 के भ्रष्टाचार इंडेक्स में भारत 91 वें स्थान पर है। यह सोचने की बात है। हमारे देश में हर दिन कोई न कोई नया घोटाला सामने आता है। भ्रष्टाचार वर्तमान की सहज प्रवृत्ति बनती जा रही है। आर्थिक, राजनीतिक भ्रष्टाचार तो साधारण बात बन गई है। हर जगह भ्रष्टाचारी दिखाई दे रहे हैं। भ्रष्टाचार सांप की तरह कब डंस जाए, लोगों का गला घोंट जाए इसका पता तक

नहीं चल रहा है। इस स्थिति को उजागर करते हुए कवि लिखता है -

“आज हम सब नागदेश के अधिवासी
हमारे चारों ओर नाग ही नाग हैं
कुछ काले हैं, कुछ कबरे कुछ अजगर
हम उन्हें दूध देकर पाल रहे हैं।”^{vii}

नीतिशून्य राजनीति :

मनुष्य ने अपना जीवनयापन सुचारु रूप से होने के लिए राजनीतिक व्यवस्था बनाई। राजनेताओं को जनता के प्रश्न, उनकी मौलिक जरूरतों को पूरा करने हेतु चुना जाता है। राजनीति का मकसद जनता की समस्याओं को छुड़ाना, बेकारी, महंगाई आदि प्रश्नों पर उपाय ढूँढना होता है। आम जनता का विकास और उनके माध्यम से देश का विकास यह राजनीति का अंतिम लक्ष्य होना चाहिए। लेकिन वर्तमान राजनीति स्वार्थ पर टिकी है। सत्ता के लिए राजनेता किसी भी हद तक जाने लगे हैं। जिसकी वजह से आम जनता के मौलिक प्रश्नों को बगल दी जा रही है। परिणामवश बेकारी, महंगाई, रिश्वत खोरी बढ़ रही है। कुर्सी के लिए दलबदले जा रहे हैं। तथा दूसरी ओर जनता को पांडवों के आदर्श पाठ पढ़ाए जा रहे हैं। वीरेंद्र मिश्र के शब्दों में -

नील गगन सा बेकारी का साया है,

कुछ निशासी महंगाई की छाया है,
शासन का दीपक मरघट सा जलता है,
रिश्वत का रथ राजमार्ग पर चलता है,
खून खराबी महानाश का तांडव है,
कौरव जैसी राज की जनता पाण्डव है।^{viii}

आज की राजनीति नैतिकता के तह से ही डह गई है। उसकी पूरी बुनियाद हिल गई है। सरकार चलाना आसान माना जाने लगा है। कोई भी देश का नेता बन रहा है। नीतिवान लोग राजनीति से दूर हैं। अनीतिमान लोगों के हाथ

में सत्ता की डोर हैं। पढ़ें-लिखें लोगों को जबरदस्ती से राजनीति से बाहर बिठाया जा रहा है। और चाय बेचनेवाले, कम पढ़े-लिखें, अनुभवहीन लोग सत्तासीन हैं। इस स्थिति को उजागर करते हुए कवि लिखता है -

कार - सरकार
नये नये मंत्री ने
अपने ड्राइवर से कहा
आज कार हम चलायेंगे।
ड्राइवर बोला - “हम उतर जायेंगे
हुजूर चलाकर तो देखिये
आप की आत्मा हिल जायेगी
यह कार है
सरकार नहीं है
जो भगवान के भरोसे चल जायेगी।”^{ix}

वक्त के बदलाव:

इक्कीसवीं सदी की शुरुवात मनुष्य की संवेदनाओं को क्षीण करते हुए ही हुई। इस दौर में मनुष्य स्व-केंद्रित होने लगा। वह सत्ता पाने और दूसरों पर प्रभाव बनाने के लिए कुछ भी करने लगा। जिसके कारण उसने अपनी मर्जी के अनुसार अपने आदर्शों को भी निर्माण किया। इस दौर में पैसाजीवन का केन्द्रबिन्दु बना। भौतिक सुख के पीछे लोगों की भागमभाग शुरू हुई। जीवन के मकसद बदलने से नीतिमत्ता के दायरों बदल गए। अच्छे-बुरे का अंतर मीट गया। वक्त के साथ-साथ मनुष्य आचार-विचार और कृति में परिवर्तन हो गया। शक्तिमान और शक्तिमान होता गया और कमजोर जैसा के तैसा रह गया। इस पर राजीव 'राना' ने अपने विचार प्रस्तुत किए हैं -

“हमने भी वक्त को बदले हुए देखा है,
मानव को इक्कीसवीं सदी में जाते हुए देखा है।
छोटे बड़े सभी को हमने बुरा करते देखा है,

बेटे के हाथ बाप का खून होते देखा है
कोई बना रहा है बंदूक तो कोई बम बना रहा है
आदमी खुद ही अपनी मौत का सामान बना रहा है।
न जाने कितने निहत्थों को हमने तड़पते देखा है,
बेहिसाब लोगों को आपस में लडते हुए देखा है।
अच्छे भले मनुष्य को भी शैतान बनते देखा है,
हर माहौल और वक्त को हमने बिघड़ते देखा है।”^x

तकनीकी दौर :

वर्तमान युग तकनीकी के नाम से जाना जाने लगा है। हर दिन तकनीकी क्षेत्र में नए-नए आविष्कार लग रहे हैं। बढ़ते तकनीकी प्रभाव से पारंपरिक व्यवसाय, रिश्ते-नाते बदल रहे हैं। इस युग ने अपनी नई सभ्यता बनाई है। मनुष्य संवेदनशून्य बनता जा रहा है। तकनीकी से संवाद साध रहा है। उदय प्रकाश की ये पंक्तियाँ इस संदर्भ में विचारणीय हैं -

तकनिक ने छीना चरखा
काल ने छीनी माँ
सभ्यता ले गई रस्सी, थाली और धोती
- - -
धन्यवाद टेक्नालाजी
कि सबके गए गुजरे कवि को तो दिया ही है
एक टेलीफोन
काँपती और डरी हुई कभी-कभी आती है
बनियान के पहाड़ों से उसकी आवाज।^{xi}

बाजार का प्रभाव :

वर्तमान में बाजार जनता को नियंत्रित कर रहा है। अनावश्यक चीजों को खरीदने के लिए आकर्षित कर रहा है। आज का बाजार भौतिक सुविधाओं से सराबोर है। मध्यमवर्गीय इसका शिकार बन रहे हैं। भौतिक सुविधाओं को खरीदने के लिए उनको अमीरी का लालच दिखाया जा

रहा है। वहीं दूसरी ओर आवश्यक चीजों को खरीदना मुश्किल हो रहा है। दाल और प्याज को खरीदना चांदी जैसा हो गया है। इस त्रासदी को चित्रित करते हुए कवि लिखता है

“बाजार में आज छः छटाँक की ही दाल मिली,
प्याज भी
चाँदी की तरह तेज, डेढ़ रूपये कचहरी में
लग गये कहाँ से लाते तरबूज, सुना ऊँच गाँव में
कोई गमी हो गई है।”^{xii}

रेडीमेड का जमाना :

जिंदगी की स्पर्धा में उलझने के कारण लोगों के पास समय की कमी है। ऐसे में विज्ञापन की भरमार और बाजार का प्रभाव लोगों को अपनी ओर आकर्षित कर रहा है। उन्हें जो चीज चाहिए वह वक्त पर पहुंचा रहा है। ऐसे में रेडीमेड की प्रवृत्ति बढ़ती दिखाई दे रही है। यहाँ तक की खाना भी रेडीमेड ही मँगवाया जा रहा है। निर्जीव चीजों से शुरू हुआ यह सिलसिला हमारी संवेदनात्मक भावनाओं तक कब पहुँचा इसका पता भी नहीं चला। आज प्यार भी वस्तुओं की तरह चुनने की चीज बन गया। इसपर फटकारलगाते हुए सत्यपाल चुघ लिखते हैं -

रेडीमेड -
‘रेडीमेड शर्ट
रेडीमेड पैट
रेडीमेड खुशियाँ
रेडीमेड गम
रेडीमेड दिल
रेडीमेड यार
रेडीमेड प्यार
जीना और मरना
नहीं चार दिना।”^{xiii}

आशावाद:

समाज में परिवर्तन लाना यह साहित्य का मूल उद्देश्य है। उसी के अनुसार अनेक वर्तमान कवि अपनी कलम से इस बदले हुए परिवेश को ठीक करने की आशा कर रहे हैं। वीरेन डंगवाल आधुनिक विसंगति को महसूस करते हुए भी निराश नहीं है। उसे आशा है कि एक ऐसा समय भी आयेगा, जब पुनः प्रकाश का उदय होगा और समय की हवा में घुला हुआ विष नष्ट होगा। इसी आस्था और विश्वास को लेकर कवि का मन कहता है -

“आयेंगे उजले दिन जरूर आयेंगे

आतंक सरीखी बिछी हुई हर ओर बर्फ

है हवा कठिन ठिठुराती

आकाश उगलता अंधकार फिर एक बार

संशय-विदीर्ण आत्मा राम की अकुलाती

होगा वह समर, अभी होगा कुछ और बार

तब कहीं मेघ ये छिन्न-भिन्न हो पायेंगे

हर दौर कभी तो खत्म हुआ ही करता है

हर कठिनाई कुछ राह दिखा ही देती है

आये हैं जब चलकर हम इतने लाख वर्ष

इसके आगे भी तब चलकर जायेंगे

आयेंगे उजले दिन जरूर आयेंगे।”^{xiv}

निष्कर्ष :

कविता भावों की अभिव्यक्ति का सशक्त माध्यम है। स्वतंत्रता के बाद हिंदी कविता ने वर्तमान भारत की बखूबी छवि निकाली है। वर्तमान को चित्रित करते हुए, आजादी से हुआ मोहभंग को सटीक प्रस्तुत किया है। बढ़ते शहरीकरण के कारण मानवी जीवन में होने वाला परिवर्तन और पर्यावरण की हानी को पाठकों के सामने रखा है। महंगाई, भ्रष्टाचार जैसी समस्याएं जगह-जगह पर दिखती हैं।

अनीतिमान राजनीति का परिणाम आम जनता पर होने लगा। राजनीति स्वार्थ पूरा करने का व्यवसाय बन गया इस बात को कवियों ने सूक्ष्मता से पेश किया है। इक्कीसवीं सदी में तकनीकी की भरमार, बाजार के अधीन होता मनुष्य, कृत्रिम बातों की ओर आकर्षित समाज आदि बातें इस काल की कविता ने स्पष्ट की है। साथ ही यह कविता उज्ज्वल भविष्य की आशा करती है। वक्त के बदलने की आशा करती है। इस तरह हिंदी कविता ने वर्तमान भारत का हूबहू चित्रण किया है।

संदर्भ:

1. गुप्त, गणपतिचंद्र, भारतीय एवं पाश्चात्य काव्य सिद्धांत, लोकभारती प्रकाशन, दिल्ली, 2014, पृ. 57
2. वहीं, पृ. 57
3. <https://www.drishtiiias.com/hindi/blog/founder-of-agnostic-experimentalism22/02/2026> 12.10 pm
4. <https://x.com/jagaran11/status/1294646518851411968> 20/2/02/2026 10.25am
5. [https://www.publicationsdivision.nic.in/journals/Journalarchives/Ajkal/AjkalHindi/2014/September/Ajkalpdf 25/02/2026](https://www.publicationsdivision.nic.in/journals/Journalarchives/Ajkal/AjkalHindi/2014/September/Ajkalpdf%2025/02/2026) 12.11pm
6. https://samalochan.blogspot.com/2012/12/blog-post_26.html 24/02/206 3.45pm
7. <https://archive.org/details/NAGARJUNRACHNASANCHAYANHINDI> 22.02/2026 4.15pm
8. <https://socialresearchfoundation.com/new/publish-journal.php?editID=128124/02/2026> 4.05 pm
9. चतुर्वेदी, शैल, कालनिर्णय, 1992
10. विश्वगंधा पृ.137

11. <https://bharatdiscovery.org/india23/02/2026>
26 3.35 pm
12. <https://www.hindwi.org/kavita/akal-ke-drishya-kamlesh-kavita> 23/02/2026
3.40pm
13. <https://www.publicationsdivision.nic.in/journals/Journalarchives/BalBharti/BalBhar>

- ti-Hindi/1988/March/pdf 25/02/2026
2.45pm
14. <https://www.hindwi.org/kavita/ujle-din-zarur-viren-dangwal-kavita> 26/02/2026
3.00pm

गुप्त, गणपतिचंद्र, भारतीय एवं पाश्चात्य काव्य सिद्धांत, लोकभारती प्रकाशन, दिल्ली, 2014, पृ. 57

ⁱⁱवहीं, पृ. 57

ⁱⁱⁱ<https://www.drishtiiias.com/hindi/blog/founder-of-agnostic-experimentalism>22/02/2026 12.10

pm

^{iv}<https://x.com/jagaran11/status/1294646518851411968> 20/2/02/2026 10.25am

^v<https://www.publicationsdivision.nic.in/journals/Journalarchives/Ajkal/AjkalHindi/2014/September/Ajkalpdf> 25/02/2026 12.11pm

^{vi}https://samalochan.blogspot.com/2012/12/blog-post_26.html 24/02/206 3.45pm

^{vii}<https://archive.org/details/NAGARJUNRACHNASANCHAYANHINDI> 22.02/2026 4.15pm

^{viii}<https://socialresearchfoundation.com/new/publication/sh-journal.php?editID=1281>24/02/2026 4.05 pm

^{ix}चतुर्वेदी, शैल, कालनिर्णय, 1992

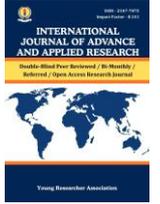
^xविश्वगंधा पृ.137

^{xi}<https://bharatdiscovery.org/india23/02/2026>
3.35 pm

^{xii}<https://www.hindwi.org/kavita/akal-ke-drishya-kamlesh-kavita> 23/02/2026 3.40pm

^{xiii}<https://www.publicationsdivision.nic.in/journals/Journalarchives/BalBharti/BalBharti-Hindi/1988/March/pdf> 25/02/2026 2.45pm

^{xiv}<https://www.hindwi.org/kavita/ujle-din-zarur-viren-dangwal-kavita> 26/02/2026 3.00pm

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में भविष्य के लिए दृष्टिकोण

पल्लवी एकनाथ चव्हाण

शोध छात्र, शिवाजी विश्वविद्यालय कोल्हापूर

Corresponding Author – पल्लवी एकनाथ चव्हाण

DOI - 10.5281/zenodo.18920468

सार (Abstract):

हिंदी कहानी में स्वतंत्रता का विषय विभिन्न स्तरों पर अभिव्यक्त हुआ है। यह राष्ट्रीय स्वतंत्रता से लेकर व्यक्ति की आत्मिक स्वतंत्रता तक विस्तृत है। कहानीकारों ने स्वतंत्रता की आकांक्षा को संघर्ष, विद्रोह, आत्मबोध और सामाजिक परिवर्तन के माध्यम से प्रस्तुत किया है। ग्रामीण और शहरी जीवन दोनों में स्वतंत्रता की समस्याएँ और आकांक्षाएँ चित्रित की गई हैं। आर्थिक स्वावलंबन, शिक्षा और सामाजिक अधिकारों को स्वतंत्रता के महत्वपूर्ण आधार के रूप में प्रस्तुत किया गया है। आधुनिक कहानी में स्वतंत्रता के साथ अकेलापन, विसंगति, टूटन और अस्तित्व संकट जैसे भाव भी जुड़े हुए हैं, जो आधुनिक मानव की जटिल मानसिक स्थिति को दर्शाते हैं।

स्वतंत्रता के बाद हिन्दी कहानी में व्यापक परिवर्तन देखने को मिलता है। इस कालखंड में सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक तथा सांस्कृतिक स्तर पर तीव्र परिवर्तन हुए, जिनका प्रभाव साहित्य पर भी पड़ा। औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, भ्रष्ट प्रशासन, बेरोजगारी, वर्ग संघर्ष तथा मूल्य संकट जैसी समस्याएँ आम जनजीवन का हिस्सा बन गईं। इन परिस्थितियों ने हिन्दी कहानीकारों को नई संवेदना और नई दृष्टि प्रदान की, जिससे नई कहानी आंदोलन का उदय हुआ।

स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कहानी में व्यक्ति की आंतरिक चेतना, अकेलापन, अस्तित्व की समस्या, टूटते सामाजिक संबंध और मध्यवर्गीय जीवन की त्रासदी प्रमुख विषय बने।

बीज शब्द (Keywords): स्वतंत्रता, हिन्दी कहानी, आधुनिकता, यथार्थवाद, सामाजिक सरोकार, राष्ट्रीय चेतना, मानवीय मूल्य, लोकतंत्र, परिवर्तनशील समाज, औद्योगिकीकरण, स्त्री विमर्श, नारी चेतना, नायिका का उदय, स्त्री अस्मिता, लैंगिक समानता, पितृसत्ता

प्रस्तावना:

स्वतंत्रता मानव जीवन का सर्वोच्च आदर्श और मूल्य है। भारतीय साहित्य में स्वतंत्रता की भावना स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान राष्ट्रीय चेतना के रूप में उभरी और धीरे-धीरे सामाजिक तथा व्यक्तिगत स्वतंत्रता की चेतना में परिवर्तित हो गई। हिंदी कहानी साहित्य ने स्वतंत्रता को समाज की चेतना के प्रतिबिंब के रूप में प्रस्तुत किया है। स्वतंत्रता आंदोलन के दौरान कहानीकारों ने शासन के विरुद्ध

जनचेतना जागृत की, जबकि स्वतंत्रता के बाद साहित्यकारों ने सामाजिक विषमता, वर्गभेद, जातिगत उत्पीड़न और स्त्री शोषण के संदर्भ में स्वतंत्रता के प्रश्न उठाए। इस प्रकार स्वतंत्रता का विषय साहित्य में आदर्श और यथार्थ के द्वंद्व को प्रकट करता है।

यथार्थ और सामाजिक सरोकार:

हिंदी कहानी में स्वतंत्रता का यथार्थवादी चित्रण सामाजिक समस्याओं और विषमताओं को उजागर करता है। जाति व्यवस्था, वर्गभेद और पितृसत्तात्मक समाज ने व्यक्ति की स्वतंत्रता को सीमित किया है। राजनीतिक स्वतंत्रता प्राप्त होने के बाद भी सामाजिक और आर्थिक स्वतंत्रता अधूरी रही, जिसे कहानीकारों ने गंभीरता से चित्रित किया है। पूंजीवादी व्यवस्था और औद्योगीकरण ने नई आर्थिक असमानताओं को जन्म दिया, जिससे समाज में शोषण और अन्याय की नई संरचनाएँ बनीं। कहानी साहित्य ने सत्ता, राजनीति, प्रशासन और पुलिस के दमनकारी स्वरूप की आलोचना की है और समाज में न्याय तथा समानता की आवश्यकता पर बल दिया है। इस प्रकार कहानी साहित्य सामाजिक सरोकारों से जुड़ा हुआ सामाजिक यथार्थ के विविध पक्षों को हिंदी कथा साहित्य में अत्यंत गंभीरता, संवेदनशीलता और वैचारिक प्रतिबद्धता के साथ प्रस्तुत किया गया है। बीसवीं शताब्दी के पूर्वार्द्ध से लेकर उत्तरार्द्ध तक और उसके पश्चात् भी कथा साहित्य समाज में घटित हो रहे सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिवर्तनों का जीवंत साक्षी रहा है। समाज के बदलते स्वरूप, सत्ता संरचनाओं, वर्गीय संघर्षों, जातिगत भेदभाव, लैंगिक असमानताओं तथा आधुनिक जीवन की जटिलताओं को कहानीकारों ने यथार्थवादी दृष्टि से चित्रित किया है।

स्त्री विमर्श और नायिका का उदय:

हिंदी कहानी में स्वतंत्रता का एक महत्वपूर्ण आयाम स्त्री विमर्श है। स्त्री को लंबे समय तक पितृसत्तात्मक समाज में दमन और शोषण का सामना करना पड़ा, इसलिए स्त्री की स्वतंत्रता साहित्य में एक केंद्रीय विषय के रूप में उभरी। कहानीकारों ने स्त्री को विवाह, परिवार और सामाजिक बंधनों से मुक्ति का प्रश्न उठाया। स्त्री की आर्थिक

स्वतंत्रता, शिक्षा और आत्मनिर्णय की स्वतंत्रता को साहित्य में प्रमुखता मिली। आधुनिक कहानी में स्त्री केवल सहनशील पात्र नहीं रही, बल्कि वह सचेत, विद्रोही और निर्णय लेने वाली नायिका के रूप में उभरी है। स्त्री लेखिकाओं ने देह, यौनिकता, मातृत्व और पहचान के प्रश्नों पर निर्भीक लेखन किया, जिससे स्त्री विमर्श साहित्य का एक सशक्त क्षेत्र बन गया।

स्त्री स्वतंत्रता का मूल अभिप्राय विचार और निर्णय की स्वतंत्रता से जुड़ा हुआ है। स्त्री-विमर्श यह मानता है कि स्त्री को अपने जीवन से संबंधित प्रत्येक निर्णय—जैसे शिक्षा, विवाह, मातृत्व, करियर और जीवन-शैली—स्वयं लेने का अधिकार होना चाहिए। स्वतंत्रता केवल बाहरी प्रतिबंधों से मुक्ति नहीं, बल्कि आत्मनिर्णय और आत्मचेतना की अवस्था है।

दलित चेतना:

दलित चेतना हिंदी कहानी साहित्य में स्वतंत्रता का एक महत्वपूर्ण और सशक्त आयाम है। दलित साहित्यकारों ने जाति आधारित उत्पीड़न, अस्पृश्यता और सामाजिक बहिष्कार का यथार्थ चित्रण किया है। स्वतंत्रता को दलित साहित्य में सामाजिक समानता, गरिमा और न्याय के रूप में परिभाषित किया गया है। दलित कहानीकारों ने मुख्यधारा साहित्य के वर्चस्ववादी दृष्टिकोण को चुनौती दी और हाशिए के समाज को केंद्र में लाया। शिक्षा, राजनीतिक अधिकार और सामाजिक आंदोलन को दलित मुक्ति के साधन के रूप में प्रस्तुत किया गया है। दलित चेतना ने साहित्य को सामाजिक परिवर्तन का सशक्त माध्यम बनाया।

सामाजिक यथार्थ को ओमप्रकाश वाल्मीकि ने अपने कहानी संग्रह सलाम की कहानी कहाँ जाये सतीश के माध्यम से प्रभावशाली ढंग से प्रस्तुत किया है। इस कहानी में सतीश एक दलित युवक है जो एक सवर्ण परिवार के घर में

रहता है। प्रारंभ में उसे मानवीय व्यवहार मिलता है, किंतु जैसे ही सवर्ण दंपति को उसके दलित होने का पता चलता है, वे तुरंत उसे घर से बाहर निकाल देते हैं। यह घटना समाज में व्याप्त जातिगत भेदभाव और छुआछूत की क्रूर मानसिकता को उजागर करती है, जहाँ व्यक्ति की योग्यता और मानवीयता की बजाय उसकी जाति को महत्त्व दिया जाता है। बन जाता है

मानवीय मूल्यों का पुनर्मूल्यांकन:

स्वतंत्रता के संदर्भ में हिंदी कहानी साहित्य ने मानवीय मूल्यों का पुनर्मूल्यांकन किया है। पारंपरिक मूल्यों और रूढ़ियों की आलोचना करते हुए साहित्यकारों ने नए मानवतावादी और लोकतांत्रिक मूल्यों को स्थापित करने का प्रयास किया है। स्वतंत्रता ने समानता, न्याय, मानवाधिकार, आत्मसम्मान और स्वतंत्र विचार जैसे मूल्यों को केंद्र में रखा। साहित्य में व्यक्ति की गरिमा और अधिकारों पर विशेष बल दिया गया है। स्वतंत्रता के माध्यम से कर्तव्य और अधिकार के संतुलन पर भी विचार किया गया है। इस प्रकार साहित्य ने मानवीय मूल्यों की नई व्याख्या प्रस्तुत की और समाज में नैतिक चेतना जागृत की।

निष्कर्ष:

इस प्रकार हिंदी साहित्य में स्वातंत्र्य का अर्थ केवल राजनीतिक स्वतंत्रता तक सीमित नहीं है, बल्कि यह सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और मानसिक मुक्ति का व्यापक विचार है। साहित्य ने यथार्थ के माध्यम से समाज की विषमताओं को उजागर किया, मानवीय मूल्यों का पुनर्मूल्यांकन किया, स्त्री विमर्श द्वारा नारी को स्वतंत्र व्यक्तित्व के रूप में स्थापित किया तथा दलित चेतना के माध्यम से समानता और न्याय की मांग को मुखर किया। इस प्रकार हिंदी साहित्य ने स्वतंत्रता को मानव गरिमा, समानता और सामाजिक न्याय से जोड़कर एक व्यापक और समग्र दृष्टिकोण प्रस्तुत

संदर्भ:

1. कालिया, ममता – *कथा साहित्य में नारी चेतना*। लेखक: डॉ. सना फशाम, प्रकाशन वर्ष: 2000, पृष्ठ संख्या: 61।
2. “पहचान और परख” (हिंदी कहानी) प्रकाशन वर्ष: 1983।
3. शर्मा, डॉ. शिवकुमार – *हिंदी साहित्य: युग और प्रवृत्तियाँ*। नई दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन।
4. वाल्मीकि, ओमप्रकाश – *सलामा*। नई दिल्ली: राधाकृष्ण प्रकाशन, पृष्ठ संख्या 13।

नासिरा शर्मा के 'कुड़याँजान' में पर्यावरण चेतना का त्रिआयामी अध्ययन : अतीत, वर्तमान और भविष्य

प्राजक्ता राजेंद्र प्रधान

शोध-छात्रा, शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर

Corresponding Author – प्राजक्ता राजेंद्र प्रधान

DOI - 10.5281/zenodo.18920483

सार (Abstract):

नासिरा शर्मा का उपन्यास कुड़याँजान पर्यावरण चेतना का त्रिआयामी परिप्रेक्ष्य प्रस्तुत करता है, जिसमें अतीत की पारिस्थितिक समझ, वर्तमान की पर्यावरणीय विडंबनाएँ और भविष्य की संभावनाएँ एक साथ उभरती हैं। उपन्यास में जल को जीवन का मूलाधार मानते हुए यह संकेत किया गया है कि भारतीय समाज में परंपरागत जल-संरक्षण प्रणालियाँ जैसे कुएँ, तालाब और सामुदायिक स्रोत कभी सामाजिक-सांस्कृतिक संतुलन का आधार थीं। किंतु वर्तमान परिदृश्य में अनियोजित विकास, प्रशासनिक उदासीनता और प्राकृतिक संसाधनों के अंधाधुंध दोहन ने जल संकट को भयावह बना दिया है। सूखते कुएँ, निष्क्रिय हैंडपंप और प्रदूषित जल न केवल पर्यावरणीय असंतुलन को दर्शाते हैं, बल्कि सामाजिक विषमता और मानवीय पीड़ा को भी तीव्र करते हैं। लेखिका तथाकथित विकास-परियोजनाओं, विशेषतः नदी जोड़ो योजना और कावेरी नदी से जुड़े जल-विवादों के संदर्भ में यह प्रश्न उठाती है कि क्या ऐसी योजनाएँ वास्तव में समाधान हैं या वे नए संघर्ष, विस्थापन और पारिस्थितिक क्षति को जन्म देती हैं। इस प्रकार उपन्यास अतीत की सामुदायिक जल-चेतना से सीख लेने, वर्तमान की त्रुटियों को समझने और भविष्य के लिए सतत एवं संतुलित विकास-दृष्टि अपनाने का संदेश देता है। यह चेतावनी भी निहित है कि यदि मानव प्रकृति के साथ अपने संबंधों की पुनरावृत्ति नहीं करेगा, तो पर्यावरणीय संकट और

बीज शब्द (Keywords): पर्यावरण चेतना, जल संकट, वर्तमान, जल संरक्षण, भविष्य

प्रस्तावना:

वर्तमान समय वैज्ञानिक उपलब्धियों और औद्योगिक विकास का युग है, किन्तु इसी प्रगति ने पर्यावरणीय संतुलन को गहराई से प्रभावित किया है। वनों की कटाई, जलस्रोतों का क्षय, भूमि का बंजर होना तथा जलवायु परिवर्तन जैसी समस्याएँ मानव अस्तित्व के सामने गंभीर प्रश्न उपस्थित कर रही हैं। ऐसे परिदृश्य में साहित्य केवल यथार्थ का दर्पण नहीं, बल्कि चेतना का संवाहक भी बनकर उभरता है। हिंदी साहित्य में पर्यावरणीय विमर्श विशेष रूप से महत्वपूर्ण रूप ग्रहण कर चुका है, और नासिरा शर्मा का उपन्यास 'कुड़याँजान' इस संदर्भ में एक

उल्लेखनीय कृति है। यह उपन्यास पर्यावरण चेतना को त्रिआयामी रूप में प्रस्तुत करता है। अतीत की पारंपरिक पारिस्थितिक समझ, वर्तमान की संकटग्रस्त वास्तविकताएँ और भविष्य के लिए आवश्यक सतत दृष्टिकोण है। अतीत में गाँव का जीवन सामुदायिक जलस्रोतों, विशेषतः कुएँ, के इर्द-गिर्द संगठित था। कुआँ केवल जल का स्रोत नहीं, बल्कि सामाजिक एकता, सांस्कृतिक निरंतरता और सामूहिक उत्तरदायित्व का प्रतीक था। मनुष्य और प्रकृति के बीच संतुलित संबंध जीवन का आधार थे। किंतु वर्तमान में स्वार्थ, उपेक्षा और प्राकृतिक संसाधनों के अंधाधुंध दोहन ने इस संतुलन को भंग कर दिया है। जब कुआँ सूखता है, तो

केवल जल का अभाव नहीं होता, बल्कि सामाजिक संवेदनाएँ, संबंधों की ऊष्मा और सामूहिक चेतना भी क्षीण हो जाती है। उपन्यास यह संकेत करता है कि पर्यावरण संकट केवल प्राकृतिक नहीं, बल्कि नैतिक और सामाजिक संकट भी है। भविष्य के संदर्भ में कृति यह संदेश देती है कि यदि मानव समाज प्रकृति के साथ अपने संबंधों को पुनः संतुलित नहीं करेगा, तो अस्तित्व का संकट और गहरा होगा। पर्यावरण चेतना का अर्थ यहाँ केवल संरक्षण का आह्वान नहीं, बल्कि परंपरा से सीख लेकर वर्तमान की त्रुटियों को सुधारते हुए भविष्य के लिए सतत विकास की दिशा निर्धारित करना है। इस प्रकार 'कुड़ियाँजान' कथा, पात्रों और प्रतीकों के माध्यम से पर्यावरणीय संवेदना को जीवंत सत्ता के रूप में स्थापित करता है और अतीत, वर्तमान तथा भविष्य को एक सतत संवाद में जोड़ देता है।

1. जल-संकट का चित्रण:

'कुड़ियाँजान' की कथा ग्रामीण परिवेश में घटित होती है, जहाँ पानी जीवन का आधार है। उपन्यास यह स्पष्ट करता है कि पानी केवल प्राकृतिक संसाधन नहीं, बल्कि जीवन, संस्कृति और समाज की निरंतरता का आधार है। जब पानी संकट में पड़ता है, तो पूरा सामाजिक ढाँचा चरमरा जाता है। लेखिका लिखती हैं – "मोहल्ले के कुएँ बरसों पहले कूड़े से पाट दिए गए थे। एक-दो घरों में हैंडपाईप थे, जो खराब पड़े थे। शिव मंदिर के पुजारी भी बिना नहाए परेशान बैठे थे। उन्होंने न मंदिर धोया था, न भगवान को भोग लगाया था। उनके सारे गगरे- लोटे खली लुढ़के पड़े थे।"¹ नासिरा शर्मा ने जल संकट को केवल पानी की कमी के रूप में नहीं, बल्कि सामाजिक, धार्मिक और मानवीय जीवन के ठहराव के रूप में प्रस्तुत किया है। पारंपरिक जलस्रोतों के उपेक्षा और अंधे शहरीकरण की ओर संकेत करती है। कुएँ का कूड़े से भर जाना इस बात का प्रतीक है कि मनुष्य ने

जीवनदायी स्रोत को बेकार वस्तु समझ लिया। यह दृश्य बताता है कि पानी के अभाव में धार्मिक आस्था और परंपराएँ भी संकट में पड़ जाती हैं। स्नान, पूजा, स्वच्छता ये सब जल पर निर्भर हैं। इस प्रकार जल संकट सांस्कृतिक जीवन को भी शून्य करने लगता है। पानी के लिए होने वाली रोज़ की जद्दोजहद जीवन को बोझ बना देती है। यहाँ जल संकट केवल प्राकृतिक नहीं, बल्कि मानसिक और भावनात्मक संकट भी बन जाता है। उपन्यास यह भी संकेत करता है कि जल संकट के लिए केवल प्रकृति जिम्मेदार नहीं है। प्रशासन की उदासीनता और समाज की लापरवाही इस संकट को और गहरा कर देती है। जल संकट का चित्रण अत्यंत सच्चे और संवेदनशील रूप में किया है। सूखे कुएँ, खराब हैंडपंप, रुकी हुई पूजा, प्यासे लोग यह सभी चित्र जल संकट को जीवंत बना देते हैं। "नासिरा शर्मा ने अपने प्रसिद्ध उपन्यास 'कुड़ियाँजान' में अपना प्रमुख विषय जल संकट की समस्या को रखा है। उन्होंने छोटी-छोटी बातों में जल के महत्व को रेखांकित करते हुए इस ताने-बाने में संपूर्ण जगत को जल के सही उपयोग का संदेश दिया है।"² इन साधारण घटनाओं के जरिए वे पाठक को यह समझाती हैं कि जल के बिना जीवन संभव नहीं है और यदि मनुष्य जल का सही उपयोग और संरक्षण नहीं करेगा, तो पूरी दुनिया संकट में पड़ जाएगी। इस प्रकार उपन्यास के माध्यम से नासिरा शर्मा समूचे मानव समाज को जल के सही उपयोग और संरक्षण का संदेश देती हैं।

2. जल संकट और मानव स्वास्थ्य:

पानी की समस्या से सामाजिक, आर्थिक और राजनीतिक तनाव पैदा होते हैं। पानी को लेकर देशों और राज्यों के बीच झगड़े होने लगते हैं। भारत के गाँवों, कस्बों और शहरों में लोग कुओं, तालाबों और नदियों से जो पानी लेते हैं, वह भी अक्सर गंदा और कीटाणुओं से भरा होता है।

कई जगहों पर उस पानी में प्राकृतिक रूप से संखिया जैसी जहरीली चीजें मिली होती हैं, जो मानव स्वास्थ्य के लिए बहुत हानिकारक हैं। वह लिखती है- “कई जिलों में पानी की जाँच से पता चला है कि नलकूप से आनेवाला पानी पीने लायक नहीं है।”³ भोजपुर जिले में आर्सेनिक कि मात्रा बहुत अधिक पाई गई है। जिसका सेवन स्वास्थ्य के लिए अत्यंत हानिकारक है। आर्सेनिक एक जहरीला तत्व होता है, जो लंबे समय तक शरीर में जाने पर गंभीर बीमारियाँ पैदा करता है, जैसे- त्वचा रोग, पेट की समस्याएँ, कमजोरी और कैंसर जैसी बीमारियाँ। इसलिए ऐसे पानी का सेवन मानव स्वास्थ्य के लिए अत्यंत नुकसानदेह है। उपन्यास के मोहताजी कहते हैं- “अतिसार, हैजा, कृमि रोग, पेचिश, मोतीझारा, पीलिया, जुकाम, चर्मरोग, अंधापन, आंत्रशोथ, लकवा नारू, अमिबोवासिस, एव पेट- संबंधी अनेक रोग अशुद्ध जल पीने की देन हैं।”⁴ स्वच्छ जल की कमी के कारण लोगों के बीच तनाव बढ़ता है और कई बार राज्यों व देशों के बीच विवाद भी होते हैं। भारत के गाँवों और शहरों में उपलब्ध पानी अक्सर गंदा, कीटाणुयुक्त और जहरीले तत्वों से युक्त होता है, जिससे आम लोगों का स्वास्थ्य गंभीर रूप से प्रभावित होता है। आर्सेनिक जैसे जहरीले तत्वों से मिला पानी अनेक घातक बीमारियों को जन्म देता है और जीवन को असुरक्षित बनाता है। अशुद्ध जल के सेवन से फैलने वाली बीमारियाँ यह सिद्ध करती हैं कि स्वच्छ जल मानव जीवन की मूल आवश्यकता है। इसलिए जल स्रोतों की सुरक्षा, शुद्ध पेयजल की व्यवस्था और जन-जागरूकता अत्यंत आवश्यक है। जब तक पानी की समस्या का समाधान नहीं होगा, तब तक समाज स्वस्थ और संतुलित नहीं बन सकता।

३. सामाजिक और प्रशासनिक लापरवाही:

उपन्यास में पर्यावरण संकट के लिए केवल आम जनता ही नहीं, बल्कि प्रशासनिक व्यवस्था भी जिम्मेदार दिखाई देती है। मल-मूत्र और सड़ा हुआ पानी साफ पानी में मिल रहा है, फिर भी नागरिकों को शुद्ध जल उपलब्ध नहीं कराया जाता। यह स्थिति बताती है कि व्यवस्था की उदासीनता पर्यावरण संकट को और गहरा बना देती है। लेखिका का यह दृष्टिकोण उपन्यास को सामाजिक आलोचना का स्वरूप देता है। उपन्यास का मुख्य पात्र कमाल है। “शहर में डेंगू, वायरल हेपेटाइटिस, इनसेफेलाइटिस, डायरिया जैसी फैली देख कमाल परेशान हो उठा था, उनके माँ- बाप को वह कैसे समझाए कि उनकी भी भागीदारी है और उस व्यवस्था को क्या कहें जो मल-मूत्र और सड़ेपानी को मिश्रित होता देखकर भी नागरिकों को सुविधा प्रदान नहीं करता जिससे वह साफ पानी का सेवन कर सके।”⁵ गंदगी और गलत व्यवस्था का परिणाम हैं। लोग और प्रशासन दोनों अपनी जिम्मेदारी ठीक से नहीं निभाते। गंदा पानी पीने से लोग बीमार होते हैं, लेकिन इसे सुधारने की कोई ठोस व्यवस्था नहीं होती। इसलिए यदि साफ-सफाई रखी जाए और शुद्ध पानी की सुविधा मिले, तो ऐसी गंभीर बीमारियों से लोगों को बचाया जा सकता है। आज पानी को लेकर राज्यों और देशों के बीच होने वाले झगड़े सबको पता हैं। धीरे-धीरे पानी जीवन की जरूरत से निकलकर व्यापार और उद्योग बनता जा रहा है। पहले जो पानी मुफ्त या बहुत सस्ता मिलता था, वही आज बोतल में भरकर 20 से 40 रुपये प्रति लीटर बेचा जा रहा है। पानी के उद्योग पर लेखिका तथ्यों के साथ लिखती है -“अमेरिकी पत्रिका फॉर्च्यून के अनुसार पानी उद्योग से मिलने वाला मुनाफा तेल क्षेत्र के मुनाफे की तुलना में 40% हो गया है। विश्व बैंक तेल की तरह ही इसकी आयात व्यवस्था पर जोर दे रहा है।”⁶ उपन्यास में एक सच्ची घटना का उल्लेख भी

है। छत्तीसगढ़ में भिलाई के पास शिवनाथ नदी की 22 किलोमीटर लंबी धारा एक निजी कंपनी को सौंप दी गई। उस कंपनी ने स्थानीय लोगों को नदी तक जाने से रोक दिया, ताकि वह पानी का उपयोग अपने फायदे के अनुसार कर सके। इससे स्पष्ट होता है कि जब पानी को व्यापार बना दिया जाता है, तब आम लोगों का अधिकार छीना जाता है। लेखिका इस उदाहरण के माध्यम से यह बताती है कि यदि पानी का निजीकरण इसी तरह बढ़ता रहा, तो भविष्य में समाज को गंभीर संकट का सामना करना पड़ेगा।

4. पर्यावरण चेतना का दृष्टिकोण :

उपन्यास में प्रसिद्ध पर्यावरणविद् अनुपम मिश्र एक पात्र के रूप में स्वयं उपस्थित है और अपनी किताबों 'राजस्थान की रजत बूंदें' और 'अभी भी खरे हैं तालाब' की बातों को अपने मुंह से लोगों को बता बताकर जागरूक करते दिखते हैं। अनुपम मिश्र पर्यावरण संरक्षण के लिए जनचेतना फैलाने और सरकार का ध्यान आकर्षित करने के लिए तब से काम कर रहे थे, जब देश में पर्यावरण रक्षा जैसा कोई विभाग भी नहीं था। "भारत की 'नदी जोड़ो परियोजना' को उदाहरण बनाकर वह बताती हैं कि जब आज कावेरी नदी के पानी को लेकर तमिलनाडु और कर्नाटक के बीच इतना बड़ा विवाद है, तो भविष्य में जब उत्तर और दक्षिण भारत की नदियाँ जोड़ी जाएँगी, तब कितने नए विवाद पैदा होंगे, इसकी कल्पना ही डरावनी है।"⁷ लेखिका आशंका व्यक्त करती हैं कि कहीं ऐसा न हो कि देश जल विवादों के कारण गृहयुद्ध जैसी स्थिति में फँस जाए। वो लिखती है- "हम स्वयं कल्पना कर सकते हैं कि जब एक बांध बनाने में कई लाख लोग विस्थापित हो जाते हैं, तो नदियाँ जोड़ने से कितने लाख गांव उजड़ेंगे? उसके रास्ते में आने वाले कितने जंगल काटे जाएंगे, जिससे चरिंद व परिंद तो बेघर होंगे ही, मौसम का क्या हाल होगा...!"⁸ फरक्का बाँध का उदाहरण

देते हुए लेखिका बताती हैं कि यह बाँध कोलकाता बंदरगाह को बचाने के उद्देश्य से बनाया गया था, लेकिन वह अपने लक्ष्य में सफल नहीं हो सका। उल्टे इस बाँध के कारण बांग्लादेश के कई जिलों में जल स्तर बहुत नीचे चला गया। इसका सीधा असर सुंदरवन क्षेत्र पर पड़ा। कभी जिस क्षेत्र में सुंदरि पेड़ बहुतायत में पाए जाते थे, वही पेड़ अब मुश्किल से दिखाई देते हैं। लेखिका यह समझाना चाहती हैं कि बड़ी जल परियोजनाएँ केवल विकास का साधन नहीं हैं, बल्कि यदि बिना सोच-समझ के लागू की जाएँ, तो वे मानव जीवन, प्रकृति और पड़ोसी देशों के लिए विनाशकारी साबित हो सकती हैं। इसलिए जल प्रबंधन में संवेदनशीलता और दूरदर्शिता अत्यंत आवश्यक है। उपन्यास का पर्यावरणीय दृष्टिकोण अत्यंत दूरगामी है। नदी जोड़ो परियोजना और फरक्का बाँध जैसे उदाहरण यह बताते हैं कि बड़ी जल परियोजनाएँ यदि बिना संवेदनशीलता और समग्र सोच के लागू की जाएँ, तो वे मानव जीवन, प्रकृति और सामाजिक संतुलन के लिए हानिकारक सिद्ध हो सकती हैं।

निष्कर्ष :

नासिरा शर्मा का उपन्यास कुइयाँजान पर्यावरण चेतना का ऐसा सशक्त आख्यान है, जो अतीत, वर्तमान और भविष्य तीनों आयामों को एक साथ समेटता है। यह कृति स्पष्ट करती है कि जल केवल एक प्राकृतिक संसाधन नहीं, बल्कि जीवन, स्वास्थ्य, संस्कृति, सामाजिक संरचना और राजनीतिक व्यवस्था से गहराई से जुड़ा हुआ आधारतत्व है। अतीत के संदर्भ में उपन्यास यह संकेत देता है कि पारंपरिक जल स्रोत जैसे कुएँ, तालाब और सामुदायिक व्यवस्थाएँ ग्रामीण जीवन की जीवनरेखा थीं। वे केवल जलापूर्ति का माध्यम नहीं, बल्कि सामाजिक एकता, धार्मिक आस्थाओं और सामूहिक उत्तरदायित्व के प्रतीक भी थीं। जल और जीवन के बीच यह संतुलित संबंध ही पर्यावरणीय संवेदना

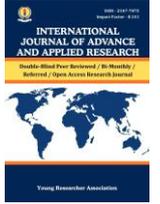
का मूल था। वर्तमान में यही संतुलन टूटता दिखाई देता है। सूखे कुएँ, खराब हैंडपंप, बाधित पूजा-पाठ, बीमार नागरिक और व्याकुल समुदाय इस बात के प्रतीक हैं कि जल संकट ने केवल प्यास ही नहीं बढ़ाई, बल्कि पूरे सामाजिक ढाँचे को अस्थिर कर दिया है। उपन्यास यह स्पष्ट करता है कि यह संकट केवल प्राकृतिक कारणों से उत्पन्न नहीं हुआ, बल्कि मानव लापरवाही, प्रशासनिक उदासीनता और अंधाधुंध विकास-नीतियों ने इसे विकराल बनाया है। अशुद्ध और विषैले जल के कारण डायरिया, हैजा, पीलिया, त्वचा रोग और कैंसर जैसी बीमारियों का प्रसार इस बात को रेखांकित करता है कि पर्यावरण संकट सीधे मानव स्वास्थ्य और अस्तित्व से जुड़ा है। कमाल जैसे पात्र व्यवस्था की निष्क्रियता पर प्रश्न उठाकर सामाजिक और प्रशासनिक जिम्मेदारी की ओर ध्यान आकर्षित करते हैं। भविष्य की दृष्टि से उपन्यास चेतावनी देता है कि यदि जल स्रोतों की उपेक्षा और निजीकरण की प्रवृत्ति जारी रही, तो पानी आम जन की पहुँच से दूर होता जाएगा। बोतलबंद पानी का व्यापार, जल उद्योग का मुनाफाखोरी तंत्र और नदियों पर निजी नियंत्रण यह संकेत देते हैं कि जल का बाजारीकरण सामाजिक असमानता को और बढ़ा सकता है।

इस प्रकार 'कुइयाँजान' पर्यावरण चेतना को त्रिआयामी संदर्भ में स्थापित करता है। अतीत से सीख लेने, वर्तमान की त्रुटियों को स्वीकार करने और भविष्य के लिए

सतत, संतुलित तथा सामूहिक प्रयासों की दिशा निर्धारित करने की प्रेरणा देता है। उपन्यास का निष्कर्ष यही है कि जल संरक्षण केवल पर्यावरणीय आवश्यकता नहीं, बल्कि सामाजिक नैतिकता और मानवीय उत्तरदायित्व का अनिवार्य दायित्व है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. शर्मा नासिरा, कुइयाँजान, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2022, पृ. क्र. 11
2. संपादक कोल्हारे दत्ता, हिंदी साहित्य में पर्यावरणीय संवेदना, सामयिक पेपरबैक्स, नई दिल्ली
3. शर्मा नासिरा, कुइयाँजान, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2022, पृ. क्र. 36
4. शर्मा नासिरा, कुइयाँजान, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2022, पृ. क्र. 83
5. शर्मा नासिरा, कुइयाँजान, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2022, पृ. क्र. 211`
6. शर्मा नासिरा, कुइयाँजान, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2022, पृ. क्र. 211
7. संपादक: अहमद एम. फीरोज़, नासिरा शर्मा एक मूल्यांकन, सामयिक बुक्स, नई दिल्ली
8. शर्मा नासिरा, कुइयाँजान, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ली, संस्करण- 2022, पृ. क्र. 407

स्वतंत्रोत्तर कहानी साहित्य में भविष्य के लिए दृष्टिकोण एक अध्ययन

प्रा . प्रणाली विवेक शिंदे

कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

Corresponding Author – प्रा . प्रणाली विवेक शिंदे

DOI - 10.5281/zenodo.18920492

सार (Abstract):

स्वतंत्रता के बाद लिखा गया हिंदी कहानी साहित्य केवल उस समय की घटनाओं का वर्णन नहीं करता, बल्कि आने वाले समय के लिए भी एक दिशा तय करता है।

1947 के बाद देश में सामाजिक राजकीय और आर्थिक स्तर पर बड़े परिवर्तन हुए जिनका प्रभाव साहित्य पर साफ दिखाई देता है। स्वतंत्र उत्तर कहानी साहित्य में आज व्यक्ति की समस्या संघर्ष बेरोजगारी, भ्रष्टाचार बदलती पारिवारिक संबंध, नारी सशक्तिकरण, ग्रामीण शहरी अंतर आदि विषय प्रमुख रूप से सामने आए। इस दौर के लेखन जैसे मोहन राकेश, कमलेश्वर, राजेंद्र यादव, मन्नू भंडारी ने समाज की वास्तविक तस्वीर को अपनी कहानियों में प्रस्तुत किया। उन्होंने कल्पना और आदर्शवाद की जगह यथार्थ और मनोवैज्ञानिक गहराई को महत्व दिया।

शोध लेखन के अनुसार भविष्य के लिए स्वतंत्र उत्तर कहानी साहित्य का दृष्टिकोण तीन मुख्य बिंदुओं पर आधारित है।

- मानव केंद्रीय दृष्टि
- सामाजिक जागरूकता
- नवीन प्रयोग और आधुनिकता

सरल शब्दों में कहा जाए तो यह शोधलेख बताता है, कि स्वतंत्र उत्तर हिंदी कहानी केवल अतीत था, वर्तमान की बात नहीं करती, बल्कि समाज को बेहतर दिशा देने का कार्य भी करती है। यह साहित्य भविष्य में भी सामाजिक परिवर्तन, मानवता और प्रगति शील विचारों को आगे बढ़ने का माध्यम बना रहेगा यह वर्तमान समस्याओं को समझते हुए भविष्य के लिए सकारात्मक और जागरूक दृष्टिकोण प्रस्तुत करता है।

बीज शब्द (Keywords): स्वतंत्र उत्तर, कहानी साहित्य, यथार्थवाद, सामाजिक परिवर्तन, नारी चेतना, आधुनिकता, मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण, प्रगतिशीलता।

प्रस्तावना:

इस शोधलेख की प्रस्तावना में बताया गया है कि 1947 में भारत की स्वतंत्रता के बाद देश के सामाजिक राजकीय और सांस्कृतिक जीवन में गहरा परिवर्तन आया है। इन परिवर्तनों का प्रभाव हिंदी कहानी साहित्य पर भी स्पष्ट रूप से दिखाई देता है। स्वतंत्रता के बाद कहानी केवल मनोरंजन का साधन नहीं रही, बल्कि बहुत समाज की

सच्चाई को उजागर करने के लिए नई दिशा देने का माध्यम बन गई हैं।

प्रस्तावना में यह भी स्पष्ट किया जाता है कि, स्वतंत्रता की कहानीकारों ने आम आदमी के जीवन उसके संघर्ष गरीबी, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार बदलते पारिवारिक संबंध और नारी जागरूकता जैसे विषयों को प्रमुखता दी है। इस दौर में लेखकों में जैसे मोहन राकेश, मन्नू भंडारी,

कमलेश्वर, राजेंद्र यादव ने यथार्थवादी और मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण अपनाकर समाज की वास्तविक तस्वीर प्रस्तुत की है। प्रस्तावना यह बताती है की स्वतंत्रता के बाद की हिंदी कहानी केवल घटनाओं का वर्णन नहीं करती बल्कि, वह समाज को समझने में और भविष्य के लिए नई सोच विकसित करने का कार्य भी करती है। यही शोधलेख का प्रमुख आधार है।

बीज शब्दों का अर्थ:

1. **स्वतंत्रोत्तर:** स्वतंत्रता की बात का समय यानी 1947 के बाद का भारत।
2. **कहानी साहित्य:** वह साहित्य जिसमें लघु कथाओं के माध्यम से जीवन और समाज को प्रस्तुत किया जाता है।
3. **यथार्थवाद:** जीवन की सच्चाई और वास्तविक तस्वीर दिखाने की प्रवृत्ति
4. **सामाजिक परिवर्तन:** समाज में समय के साथ होने वाले बदलाव।
5. **नारी चेतना:** महिलाओं के अधिकार, सम्मान और स्वतंत्रता के प्रति जागरूकता।
6. **आधुनिकता:** नई सोच, नये विचार और बदलती जीवन शैली।
7. **मनोवैज्ञानिक दृष्टिकोण:** व्यक्ति के मन, भावनाओं और आंतरिक संघर्षों का चित्रण।
8. **प्रगतिशीलता:** आगे बढ़ाने और समाज में सुधार लाने की सोच।

स्वतंत्रता के बाद की हिंदी कहानी समाज की वास्तविक स्थिति को दिखाते हुए भविष्य के लिए नई दिशा और जागरूक सोच प्रस्तुत करती है। यह शब्द इस विषय को समझने की मुख्य सूची है।

उद्देश्य:

इस शोध लेखन के प्रमुख उद्देश्य इस प्रकार है।

1. स्वतंत्रता काल की कहानी विशेषताओं को समझना।
2. समाज और साहित्य के संबंध का अध्ययन करना।
3. आम आदमी के जीवन का विश्लेषण करना।
4. मानवीय मूल्यों को पहचानना।
5. भविष्य के दिशा को जानना।
6. नवीन प्रयोगों का मूल्यांकन करना।

स्वतंत्रता के बाद की हिंदी कहानी साहित्य केवल अपनी समय का चित्र नहीं करता बल्कि, भविष्य के निर्माण में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है।

विषय विवेचन:

स्वतंत्रता मिलने के बाद भारत के समाज, राजनीति, अर्थव्यवस्था और संस्कृति में बहुत बदलाव आए हैं। इन बदलावों का असर हिंदी कहानी साहित्य पर भी पड़ा। स्वतंत्रता के बाद की कहानी साहित्य अपनी समय की समस्याओं संघर्ष और नई सोच को सामने लाता है। इस विषय का विश्लेषण हम अपने शब्दों में इस प्रकार समझ सकते हैं।

1. बदलते समाज का चित्र: आजादी के बाद देश में विभाजन, गरीबी, बेरोजगार, शहरीकरण और नैतिक मूल्यों में बदल जैसे समस्याएं सामने आईं। कहानी में इन सब का चित्रण हुआ। कहानी साहित्य समाज का आईना है और भविष्य में भी समाज की सच्चाई को दिखाते रहेगा।

2. नई कहानी और व्यक्ति की संवेदना: नई कहानी आंदोलन में व्यक्ति के मन की भावनाओं, अकेलेपन, टूटते रिश्ते और मानसिक संघर्षों को प्रमुखता दी गई है। मोहन राकेश कमलेश्वर और राजेंद्र यादव जैसे लेखकों ने आम आदमी की पीड़ा और मन स्थिति को अपनी कहानियों में दिखाया है। इससे भविष्य की कहानी अधिक संवेदनशील

और मनोवैज्ञानिक होने की दिशा में बढ़ती हुई दिखाई देती है।

3. नए विमर्शों का उदय: स्वतंत्र उत्तर कहानियों में महिलाओं दलित आदिवासी और कमजोर वर्गों की समस्याओं को स्थान मिलता है। साहित्य अधिक समानता और न्याय की ओर बढ़ा हुआ है। भविष्य में भी कहानी साहित्य समाज के हर वर्ग की आवाज बनेगा।

4. शिल्प और शैली में बदलाव: कहानी लिखने में भी परिवर्तन हुआ है, प्रतिको, बिंबो और नई प्रयोग का उपयोग भी बढ़ता हुआ दिखाई देता है।

इससे कहानी अधिक प्रभावशील और आधुनिक बनी। भविष्य में तकनीक और डिजिटल माध्यमों के कारण कहानी प्रस्तुति और भी बदलेगी।

5. भविष्य की दिशा: आज के समय में इंटरनेट, मोबाइल और सोशल मीडिया का प्रभाव बढ़ गया है। कहानी अब ऑनलाइन भी पढ़ी और लिखी जा रही है। इससे हिंदी कहानी को नए पाठक मिल रहे हैं, और उसका दायरा बढ़ रहा है।

सरल शब्दों में कहा जाए तो स्वतंत्रता हिंदी कहानी साहित्य में समाज की सच्चाई को सामने लाकर नई सोच दी है। यह साहित्य न केवल अपने समय की सच्चाई को दिखाता है, बल्कि भविष्य के लिए मार्गदर्शन भी करता है। आने वाले समय में भी यह साहित्य समाज की आवाज बनकर अपनी महत्वपूर्ण भूमिका निभाता रहेगा।

निष्कर्ष:

स्वतंत्रता के बाद का हिंदी कहानी साहित्य हमारे समाज के बदलते रूप को दिखाने वाला एक सशक्त माध्यम रहा है। इस दौर की कहानियों में आम आदमी की परेशानियां, परिवार और समाज के बदलते संबंध, स्त्रियों की स्थिति, गरीब और वंचित वर्ग की समस्याएं तथा नए समय की उलझने साफ दिखाई देती हैं। इन कहानियों ने केवल

मनोरंजन नहीं किया, बल्कि लोगों को सोचने और समझने की नई दृष्टि भी दी है।

भविष्य की दृष्टि से देखे तो हिंदी कहानी साहित्य के सामने कई नई संभावनाएं हैं। आज का समय तकनीकी और इंटरनेट का है। अब कहानी केवल किताबों में ही नहीं, बल्कि मोबाइल और ऑनलाइन माध्यमों से भी पढ़ी जा रही है। इससे लेखकों को अधिक स्वतंत्रता और पाठकों तक जल्दी पहुंचने का अवसर मिला है। साथ ही यह भी जरूरी है कि कहानी की गुणवत्ता और गहराई बनी रही। आने वाली समय में कहानियों को समाज में जगह देनी होगी। जैसे - स्त्री, दलित, आदिवासी, युव और अन्य उपेक्षित समुदाय, पर्यावरण, तकनीकी बदलाव, नैतिक संकट और बदलती जीवन पद्धति जैसे विषय भी महत्वपूर्ण होंगे। इस प्रकार कहा जा सकता है कि, स्वतंत्रता उत्तर हिंदी कहानी साहित्य में समाज को समझने और बदलने में महत्वपूर्ण भूमिका निभाई है। भविष्य में भी यदि यह समय के साथ चलती हुई संवेदनशीलता और सच्चाई को बनाए रखेगा तो इसकी प्रासंगिकता और प्रभाव दोनों बने रहेंगे।

संदर्भ सूची:

1. मन्नु भंडारी - कहानियां नई दिल्ली राधाकृष्ण प्रकाशन
2. मोहन राकेश - श्रेष्ठ कहानी, नई दिल्ली,
3. नई कहानी से संबंधित आलोचनात्मक ग्रंथ।
4. कमलेश्वर की नई कहानी की भूमिका, राजकमल प्रकाशन
5. रामविलास शर्मा - हिंदी साहित्य का इतिहास आलोचना नई दिल्ली वाणी प्रकाशन
6. साठोत्तरी कहानी पर आधारित आलोचनात्मक ग्रंथ।
7. समकालीन साहित्यिकको पर आधारित ग्रंथ।
8. नामवर सिंह, - नई कहानी, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली।

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में भविष्य के लिए दृष्टिकोण

प्रा.सुहानी सागर पाटील

हिंदी विभाग, दूधसाख रमहाविद्यालय, बिद्री

Corresponding Author – प्रा. सुहानी सागर पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18920521

सार (Abstract):

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य का हिंदी साहित्य में अत्यंत महत्वपूर्ण और अमूल्य योगदान रहा है। यह साहित्य केवल तत्कालीन सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक यथार्थ का चित्रण ही नहीं करता, बल्कि देश के भविष्य से जुड़ी संभावनाओं, आशाओं तथा विकास की दिशाओं को भी अभिव्यक्त करता है। प्रस्तुत शोधपत्र का उद्देश्य स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में निहित भविष्य के प्रति दृष्टिकोण को रेखांकित करना है। इसमें नई कहानी, साठोत्तरी कहानी तथा समकालीन कहानी आंदोलन के संदर्भ में यह स्पष्ट करने का प्रयास किया गया है कि हिंदी कहानी किस प्रकार सामाजिक चेतना और मानवीय संवेदना के माध्यम से भविष्य के प्रति उत्तरदायी तथा जागृत दृष्टिकोण को विकसित करती है।

बीज शब्द (Keywords): स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी, नई कहानी, सामाजिक परिवर्तन, भविष्य-दृष्टि

प्रस्तावना :

हमारे देश को स्वतंत्रता प्राप्त होने के पश्चात एक संक्रमणकाल से गुजरना पड़ा, जहाँ एक ओर राष्ट्र के पुनर्निर्माण की अभिलाषा थी, वहीं दूसरी ओर आर्थिक असमानता, दारिद्र्य, बेरोजगारी जैसी सामाजिक विषमताएँ और विविध प्रकार के सांस्कृतिक संकट विद्यमान थे। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में इसी यथार्थ को अभिव्यक्त किया गया है। कहानीकारों ने वर्तमान की समस्याओं को केंद्र में रखते हुए भविष्य के दृष्टिकोण की ओर संकेत किया है। हिंदी कहानी केवल एक साहित्यिक विधा न बनकर सामाजिक चेतना का सशक्त माध्यम बनी है। वह केवल यथार्थ का चित्रण ही नहीं करती, बल्कि भविष्य के लिए मार्गदर्शन और दृष्टिकोण भी प्रदान करती है।

स्वातंत्र्योत्तर कहानी की पृष्ठभूमि :

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी में स्वतंत्रता के बाद हुए राजनीतिक, सामाजिक और आर्थिक परिवर्तनों का गहरा प्रभाव दिखाई देता है। इसमें शहरीकरण, दारिद्र्य, भ्रष्टाचार, मानवीय संबंधों का विघटन तथा नए जीवन-मूल्यों की खोज प्रमुख रूप से उभरकर सामने आती है। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में नई कहानी, सचेतन कहानी, अकहानी तथा समांतर कहानी जैसे आंदोलनों का समावेश है। स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य से भविष्य के लिए जो दृष्टिकोण निर्मित होता है, वह विभिन्न रचनाकारों की कहानियों में स्पष्ट रूप से अभिव्यक्त हुआ है। उनकी यह दृष्टि आशा और परिवर्तन की संभावनाओं के साथ-साथ चेतानवी के रूप में भी प्रकट होती है।

‘चीफ की दावत’ कहानी में भविष्य-विषयक दृष्टिकोण:

आधुनिक हिंदी कहानी साहित्य में भीष्म साहनी एक ऐसे रचनाकार हैं, जिन्होंने साधारण घटनाओं के माध्यम से समाज की यथार्थता को उजागर किया है। उनकी प्रसिद्ध कहानी ‘चीफ की दावत’ में स्वार्थ, सत्ता-लिप्सा, संस्कारहीनता तथा माता-पिता के प्रति उपेक्षा का सशक्त व्यंग्य प्रस्तुत किया गया है। यह कहानी एक मध्यवर्गीय परिवार के इर्द-गिर्द घूमती है। कहानी का नायक शामनाथ अपनी पदोन्नति के उद्देश्य से अपने कार्यालय के प्रमुख (चीफ) को घर पर दावत देता है। पूरा आयोजन औपचारिकता और दिखावे से परिपूर्ण है। इस दावत के अवसर पर शामनाथ अपनी वृद्ध माँ को मेहमानों से छिपाने का प्रयास करता है, क्योंकि उसे लगता है कि माँ उसकी शर्मिंदगी का कारण बन सकती है और उसकी तरक्की में बाधा उत्पन्न कर सकती है।

कहानी में यह स्थिति अत्यंत मार्मिक और व्यंग्यात्मक ढंग से प्रस्तुत हुई है “अब घर का फालतू सामान अलमारियों के पीछे और पलंगों के नीचे छिपाया जाने लगातभी शामनाथ के सामने सहसा यह प्रश्न खड़ा हो गया माँ का क्या होगा?”¹ यहाँ शामनाथ अपनी माँ को मानो ‘फालतू सामान’ की भाँति देखता है। सामाजिक प्रतिष्ठा और दिखावे को महत्त्व देते हुए वह मानवीय संबंधों का सौदा करता है। यह कहानी समाज में बढ़ते अवसरवाद, दिखावेपन और नैतिक पतन के प्रति पाठक को सचेत करती है। हमें अपने पारिवारिक मूल्यों, मानवीय संवेदनाओं और नैतिक आदर्शों को सुरक्षित रखने की आवश्यकता है, अन्यथा भविष्य में सामाजिक संबंध और अधिक विघटित हो सकते हैं।

हमें अपने सपने और महत्वाकांक्षाएँ अवश्य पूरी करनी चाहिए, लेकिन माता-पिता को साथ लेकर आगे

बढ़ना चाहिए। माता-पिता की बदौलत ही हम तरक्की की सीढ़ियाँ चढ़ते हुए कामयाब जीवन हासिल करते हैं। पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करते हुए भी अपने पारिवारिक और नैतिक मूल्यों का संरक्षण करना चाहिए। समाज में पद, प्रतिष्ठा और दिखावे से अधिक मानवीय मूल्यों को महत्त्व देना आवश्यक है। यदि व्यक्ति को अपने संस्कारों और जिम्मेदारियों का एहसास नहीं होगा, तो सामाजिक और पारिवारिक संबंध खोखले और औपचारिक बनते जाएँगे।

‘वितृष्णा’ कहानी में भविष्य-विषयक दृष्टिकोण:

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मृदुला गर्ग का दृष्टिकोण प्रगतिशील और यथार्थवादी दिखाई देता है। उन्होंने शहरीकरण, बदलते पारिवारिक मूल्य और मानवीय संबंधों की जटिलताओं को उजागर करते हुए स्त्री-स्वतंत्रता, आत्मनिर्भरता और स्त्री-अस्मिता को महत्त्व दिया है। उनकी कहानियाँ पारंपरिक रूढ़ि-परंपराओं पर प्रश्नचिह्न लगाते हुए केवल सामाजिक समस्याओं का चित्रण ही नहीं करतीं, बल्कि भविष्य की संभावनाओं तथा स्त्री-पुरुष समानता की वास्तविकताओं को भी उजागर करती हैं।

वितृष्णा कहानी असफल वैवाहिक जीवन को उजागर करती है। आज की भागदौड़ भरी दुनिया में मनुष्य पैसों के पीछे भागते हुए वैवाहिक जीवन के सुंदर क्षणों को गँवा रहा है। इस कहानी के शालिनी और दिनेश असफल दाम्पत्य जीवन जी रहे हैं। दिनेश अपनी जिंदगी में तरक्की हासिल करने के लिए अक्सर काम के कारण घर से बाहर रहता है, जिसके कारण पति-पत्नी के बीच संवाद स्थापित नहीं हो पाता है। इस कहानी की समीक्षा करते हुए सत्यकाम कहते हैं - “कहानी यह सोचने के लिए मजबूर करती है कि समाज में पुरुष का काम ही आवश्यक समझा जाता है, और नारी केवल घर में घुटने के लिए है।”² जीवन में पति-पत्नी का रिश्ता सुंदर और पवित्र माना जाता है। पत्नी अपने पति

को भाई, पिता, मित्र और मार्गदर्शक के रूप में देखती है। नारी के लिए उसका पति ही उसकी दुनिया होता है।

‘अकेली’ कहानी में भविष्य-विषयक दृष्टिकोण:

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य में मन्नू भंडारी का दृष्टिकोण भविष्य के प्रति यथार्थपरक और संवेदनशील दिखाई देता है। उन्होंने नारी-सशक्तिकरण, बदलते मानवीय संबंधों तथा सामाजिक सच्चाइयों का आवश्यक है; तभी मानवता और मानवीय धर्म सुरक्षित रह सकता है। सूक्ष्म विश्लेषण क्रिया है। उन्होंने नारी को परंपरागत रूढ़ियों में बंधी हुई नहीं, बल्कि स्वतंत्र सोच रखने वाली और अपनी पहचान के प्रति जागरूक व्यक्तित्व के रूप में चित्रित किया है। वे विवाह, प्रेम और पारिवारिक संबंधों पर प्रश्नचिह्न लगाती हैं। दिखावे, समझौते और खोखले रिश्तों के स्थान पर वे ईमानदार, संवेदनशील और मानवीय संबंधों की आवश्यकता पर बल देती हैं। उनका कहानी-साहित्य भविष्य के समाज के लिए एक सजग, समानतामूलक और संवेदनशील दृष्टि प्रदान करता है।

अकेली कहानी की नायिका सोमा बुआ का जीवन अत्यंत मार्मिक है। उनके पति संन्यासी हो गए हैं और पुत्र की मृत्यु के कारण वे बिल्कुल अकेली रह गई हैं। “सोमा बुआ अकेली है। सोमा बुआ परित्यक्ता है। सोमा बुड़ी है।”³ अपना समय बिताने के लिए वे गाँव के लोगों के समारोहों में शामिल होकर उनकी सहायता करती रहती हैं। लोगों के बीच रहकर वे अपने अकेलेपन और दुःख को भुलाने का प्रयास करती हैं। अकेलेपन आज के युग का एक सामाजिक यथार्थ बन चुका है। हमें केवल धन के पीछे न भागकर अपने परिवारजनों के साथ समय बिताना चाहिए। जब तक परिवार के सदस्य मिल-जुलकर नहीं रहेंगे, तब तक अकेलेपन की समस्या बढ़ती ही जाएगी। प्रेम, दया और त्याग जैसे मूल्यों का संरक्षण करना

‘राजा निरबंसिया’ कहानी में भविष्य-विषयक दृष्टिकोण:

नई कहानी आंदोलन के प्रमुख स्तंभों में से एक कमलेश्वर हैं। कमलेश्वर की कहानियों में भविष्य के प्रति दृष्टिकोण केवल कल्पना मात्र नहीं है, बल्कि वर्तमान में व्याप्त विसंगतियों से उपजा हुआ गहरा और यथार्थपरक विश्लेषण दिखाई देता है। नामवर सिंह जी का कहना है—“राजा निरबंसिया कहानी दो समानांतर कथाओं को समांतर चलाकर अतीत के रुमानी आदर्श और आधुनिक जीवन के यथार्थ के बीच की खाई को दिखाया है।”⁴ इस कहानी के माध्यम से भविष्य के समाज की विडंबनाओं को उभारने का प्रयास किया है। कहानी का ‘जगपति’ पात्र यह संकेत देता है कि भविष्य में धन और आर्थिक अभाव किस प्रकार मनुष्य के रिश्तों और आत्मसम्मान को प्रभावित कर सकता है। आर्थिक मजबूरी इंसान को ऐसे दोराहे पर खड़ा कर देती है, जहाँ वह न तो पूरी तरह परंपराओं को निभा पाता है और न ही आधुनिकता को सहज रूप से अपना पाता है। यह कहानी भविष्य के लिए एक चेतावनी भी प्रस्तुत करती है कि मनुष्य को शिक्षा और ईमानदारी के माध्यम से धन अर्जित कर अपने आत्मसम्मान और संबंधों की रक्षा करने का सतत प्रयास करना चाहिए। ऐसे भविष्य के प्रति जो चेतावनी और आशंकाएँ इस कहानी में हैं उस पर राजेंद्र यादव का विश्लेषण महत्वपूर्ण है—“भविष्य का समाज संबंधों को उष्मा खो देगा और आर्थिक लाभ-हानि ही रिश्तों का पैमाना बनेंगे।”⁵

निष्कर्ष :

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य केवल समकालीन यथार्थ की अभिव्यक्ति ही नहीं करता, बल्कि भविष्य के सामाजिक और सांस्कृतिक विकास के लिए एक

सशक्त वैचारिक आधार भी निर्मित करता है। इस साहित्य में स्त्री-स्वतंत्रता, सामाजिक न्याय, मानवतावाद, व्यक्ति की अस्मिता तथा लोकतांत्रिक मूल्यों की रक्षा जैसे प्रश्न प्रमुख रूप से उपस्थित हैं। ये प्रश्न आने वाली चुनौतियों की ओर संकेत करते हुए जीवन की जटिलताओं पर गंभीर विचार करने की प्रेरणा देते हैं। यह स्पष्ट होता है कि भविष्य का समाज केवल भौतिक प्रगति और आधुनिकीकरण से संतुलित नहीं रह सकता, बल्कि सामाजिक समानता, नैतिक चेतना और मानवीय मूल्यों के संरक्षण से ही स्वस्थ और सुदृढ़ बन सकता है। अतः स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कहानी साहित्य एक ऐसे भविष्य की संकल्पना प्रस्तुत करता है, जो लोकतांत्रिक चेतना से संपन्न हो। यह साहित्य समाज-निर्माण

की दिशा में प्रेरक और मार्गदर्शक भूमिका निभाता हुआ दिखाई देता है।

संदर्भ :

1. भीष्म साहनी, प्रतिनिधी कहानियाँ, चीप की दावत, राजकमल प्रकाशन, प्र.सं.1988, पृ. क्र. 47
2. सत्यकाम, उर्फ सैम, समीक्षा जनवरी-मार्च, 1987, पृ. क्र.32
3. मन्नू भंडारी, संपूर्ण कहानियाँ, अकेली, पृ. क्र.119
4. नामवर सिंह, नई कहानी, नई दिल्ली, राजकमल प्रकाशन, 1982, पृ. क्र 114
5. राजेंद्र यादव, कहानी: स्वरूप और संवेदना, नई दिल्ली, वाणी प्रकाशन, पृ. क्र 42

भारत की अतीत की शिक्षा नीति, नई शिक्षा नीति 2020 और भविष्य का भारत

श्री. विश्वास निवृत्ती पाटील

शोध छात्र – स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड, सहा.प्राध्यापक - आर्ट्स, कॉमर्स अँड सायन्स कॉलेज, आष्टा

Corresponding Author – श्री. विश्वास निवृत्ती पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18920536

सार (Abstract):

यह शोध-पत्र भारत की शिक्षा-नीतियों के ऐतिहासिक विकास, स्वतंत्रता-उपरांत सुधारों तथा National Education Policy 2020 के परिप्रेक्ष्य में भविष्य के भारत की संभावनाओं का विश्लेषण करता है। प्राचीन भारत की गुरुकुल प्रणाली से लेकर औपनिवेशिक शिक्षा मॉडल, स्वतंत्र भारत की 1968 और 1986 की शिक्षा नीतियाँ, तथा 21वीं सदी की वैश्विक प्रतिस्पर्धा के संदर्भ में शिक्षा के परिवर्तनशील स्वरूप का अध्ययन किया गया है। शोध का उद्देश्य यह समझना है कि शिक्षा नीति किस प्रकार सामाजिक-आर्थिक विकास, कौशल निर्माण, डिजिटल सशक्तिकरण तथा आत्मनिर्भर भारत के निर्माण में योगदान दे सकती है। विश्लेषण से स्पष्ट होता है कि नई शिक्षा नीति 2020 बहुआयामी, समावेशी तथा कौशल-आधारित शिक्षा की दिशा में एक महत्वपूर्ण कदम है, जो 2047 तक विकसित भारत के लक्ष्य को सशक्त आधार प्रदान कर सकती है।

बीज शब्द (Keywords): भारत की शिक्षा नीति, गुरुकुल प्रणाली, औपनिवेशिक शिक्षा, 1968 शिक्षा नीति, 1986 शिक्षा नीति, नई शिक्षा नीति 2020, कौशल विकास, डिजिटल शिक्षा, आत्मनिर्भर भारत, भविष्य दृष्टि 2047

प्रस्तावना:

भारत में शिक्षा का इतिहास अत्यंत समृद्ध और विविधतापूर्ण रहा है। प्राचीन काल में गुरुकुल प्रणाली ज्ञान, नैतिकता और जीवन-मूल्यों पर आधारित थी। तक्षशिला और नालंदा जैसे विश्वविद्यालय वैश्विक स्तर पर प्रसिद्ध थे। औपनिवेशिक काल में लॉर्ड मैकाले की शिक्षा नीति ने भारतीय शिक्षा को पश्चिमी ढाँचे में ढालने का प्रयास किया, जिससे भारतीय ज्ञान-परंपरा को आंशिक रूप से क्षति पहुँची। स्वतंत्रता के बाद भारत ने राष्ट्रीय विकास के अनुरूप शिक्षा-नीतियों का निर्माण किया। 1968 और 1986 की शिक्षा नीतियों ने समानता, राष्ट्रीय एकता और वैज्ञानिक दृष्टिकोण को बढ़ावा दिया। 21वीं सदी में वैश्वीकरण, तकनीकी क्रांति और कौशल-आधारित अर्थव्यवस्था की

आवश्यकताओं को ध्यान में रखते हुए 2020 में नई शिक्षा नीति लागू की गई।

यह शोध-पत्र इस ऐतिहासिक यात्रा का विश्लेषण करते हुए भविष्य के भारत की शैक्षिक दिशा को स्पष्ट करने का प्रयास करता है।

शोध के उद्देश्य:

1. भारत की प्राचीन एवं औपनिवेशिक शिक्षा-नीतियों का विश्लेषण करना।
2. स्वतंत्रता-उपरांत शिक्षा सुधारों का मूल्यांकन करना।
3. **National Education Policy 2020** की प्रमुख विशेषताओं का अध्ययन करना।
4. शिक्षा नीति और भारत के भविष्य (Vision 2047) के बीच संबंध स्पष्ट करना।

5. शिक्षा के माध्यम से सतत विकास एवं आत्मनिर्भर भारत की संभावनाओं का आकलन करना।

विषय-विवेचन:

1. प्राचीन भारत की शिक्षा प्रणाली:

प्राचीन भारत की शिक्षा प्रणाली जीवन-निर्माण की समग्र प्रक्रिया थी। 'विद्या' का आशय केवल ज्ञान-संग्रह नहीं, बल्कि आत्मबोध, नैतिकता और आध्यात्मिक उन्नति से था। शिक्षा को सत्य की प्राप्ति का साधन माना गया, इसलिए ज्ञान और आचरण का गहरा संबंध स्थापित किया गया।

गुरुकुल प्रणाली: जीवनोपयोगी और मूल्य-आधारित शिक्षा:

प्राचीन शिक्षा का मूल आधार गुरुकुल प्रणाली थी, जहाँ विद्यार्थी गुरु के आश्रम में निवास कर अध्ययन करते थे। यह व्यवस्था केवल पुस्तकीय ज्ञान तक सीमित न होकर व्यवहारिक और अनुशासित जीवन-शैली से जुड़ी थी। गुरु शिष्य की क्षमता के अनुसार मार्गदर्शन करते थे और सत्य, अहिंसा, संयम तथा कर्तव्य-बोध जैसे मूल्यों को जीवन में उतारने पर बल देते थे। वेद, उपनिषद, योग और दर्शन के अध्ययन के माध्यम से शिक्षा का अंतिम लक्ष्य आत्म-साक्षात्कार और मोक्ष की प्राप्ति माना जाता था।

समग्र विकास की अवधारणा:

इस शिक्षा-पद्धति में शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक और आध्यात्मिक—सभी आयामों के संतुलित विकास पर ध्यान दिया जाता था। व्याकरण, गणित, आयुर्वेद और खगोलशास्त्र जैसे विषयों के साथ धनुर्विद्या और योगाभ्यास का प्रशिक्षण भी दिया जाता था। आश्रम-जीवन श्रम, अनुशासन और सामुदायिक भावना का विकास करता था।

अंतरराष्ट्रीय ख्याति के शिक्षा-केंद्र:

तक्षशिला:

तक्षशिला प्राचीन भारत का प्रसिद्ध शिक्षण-केंद्र था, जहाँ राजनीति, आयुर्वेद और व्याकरण जैसे विषय पढ़ाए जाते थे। यहाँ विभिन्न देशों से विद्यार्थी अध्ययन हेतु आते थे।

नालंदा विश्वविद्यालय:

नालंदा विश्वविद्यालय एक प्रमुख बौद्ध शिक्षा-केंद्र था, जिसका विशाल पुस्तकालय 'धर्मगंज' विश्वप्रसिद्ध था। यहाँ देश-विदेश के विद्यार्थी अध्ययन करते थे। अतः प्राचीन भारत की शिक्षा प्रणाली ज्ञान, नैतिकता और आध्यात्मिकता का संतुलित समन्वय प्रस्तुत करती थी। यह केवल विद्वानों का निर्माण नहीं करती थी, बल्कि आदर्श और उत्तरदायी नागरिकों का निर्माण भी करती थी।

2. औपनिवेशिक शिक्षा नीति:

प्राचीन भारत की जीवन-मूल्य आधारित शिक्षा-परंपरा के पश्चात् औपनिवेशिक काल भारतीय शिक्षा-इतिहास का एक निर्णायक चरण सिद्ध हुआ। 18वीं-19वीं शताब्दी में ईस्ट इंडिया कंपनी के शासन-विस्तार के साथ अंग्रेजों ने प्रशासनिक सुविधा हेतु नई शिक्षा-व्यवस्था लागू की, जिसका उद्देश्य भारतीयों को औपनिवेशिक शासन के अनुरूप ढालना था।

1835 का मैकाले मिनट:

1835 में प्रस्तुत "मैकाले मिनट" अंग्रेजी शिक्षा को बढ़ावा देने की नीति का औपचारिक दस्तावेज था। मैकाले ने भारतीय भाषाओं की अपेक्षा अंग्रेजी और पाश्चात्य ज्ञान को श्रेष्ठ बताया तथा ऐसे वर्ग के निर्माण की बात कही जो "रक्त और रंग से भारतीय, परंतु विचार से अंग्रेज" हो। तत्कालीन गवर्नर-जनरल Lord William Bentinck ने इस नीति को मान्यता दी, जिससे अंग्रेजी माध्यम और पाश्चात्य पाठ्यक्रम को प्राथमिकता मिली।

प्रशासनिक आवश्यकताओं पर बल:

औपनिवेशिक शिक्षा का मुख्य उद्देश्य आदर्श नागरिक बनाना नहीं, बल्कि शासन के लिए कर्मचारी तैयार करना था। अंग्रेजी को प्रशासन और उच्च शिक्षा का माध्यम बनाया गया, जिससे एक नया अंग्रेजी-शिक्षित मध्यमवर्ग उभरा। इसका सकारात्मक पक्ष यह रहा कि भारतीय समाज आधुनिक विज्ञान, तर्कवाद और सामाजिक सुधार आंदोलनों से परिचित हुआ; किंतु शिक्षा का उद्देश्य सीमित होकर प्रशासनिक आवश्यकताओं तक सिमट गया।

भारतीय भाषाओं और परंपरा की उपेक्षा:

इस नीति के परिणामस्वरूप संस्कृत, फारसी और क्षेत्रीय भाषाओं की उपेक्षा हुई। गुरुकुल और मदरसा जैसी परंपरागत संस्थाएँ कमजोर पड़ीं। भारतीय दर्शन, आयुर्वेद और अन्य पारंपरिक विषय आधुनिक पाठ्यक्रम में गौण हो गए। परिणामस्वरूप शिक्षा का स्वरूप मूल्य-आधारित और आध्यात्मिक न रहकर अधिक उपयोगितावादी एवं परीक्षा-केंद्रित बन गया।

3. स्वतंत्र भारत की शिक्षा नीतियाँ:

स्वतंत्रता के पश्चात् भारत के समक्ष राष्ट्र-निर्माण की व्यापक चुनौती थी। शिक्षा को सामाजिक परिवर्तन, आर्थिक विकास और राष्ट्रीय एकता का प्रमुख साधन माना गया। संविधान के नीति-निर्देशक तत्वों में 14 वर्ष तक के बच्चों के लिए निःशुल्क और अनिवार्य शिक्षा का प्रावधान इस प्रतिबद्धता को स्पष्ट करता है। इसी दिशा में 1968 और 1986 की राष्ट्रीय शिक्षा नीतियाँ मील के पत्थर सिद्ध हुईं।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1968 – समान अवसर और तीन-भाषा सूत्र:

1968 की नीति कोठारी आयोग (1964-66) की सिफारिशों पर आधारित थी। इसका उद्देश्य राष्ट्रीय एकता को सुदृढ़ करना तथा सभी वर्गों को समान शैक्षिक अवसर प्रदान करना था। इसकी प्रमुख विशेषता 'तीन-भाषा सूत्र'

थी, जिसके अंतर्गत मातृभाषा/क्षेत्रीय भाषा, हिंदी (या अन्य भारतीय भाषा) और अंग्रेजी का अध्ययन अनिवार्य किया गया। साथ ही विज्ञान एवं प्रौद्योगिकी शिक्षा को प्रोत्साहन और शिक्षा पर राष्ट्रीय आय का 6% व्यय करने का लक्ष्य निर्धारित किया गया।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1986 (1992 संशोधन) – सार्वभौमिक प्राथमिक शिक्षा:

1986 की नीति ने शिक्षा को अधिक समावेशी और लोकतांत्रिक बनाने का प्रयास किया। 1992 के संशोधन के साथ इसे और सुदृढ़ किया गया। प्राथमिक शिक्षा के सार्वभौमिकरण पर बल दिया गया, जिसके परिणामस्वरूप आगे चलकर सर्व शिक्षा अभियान प्रारंभ हुआ। महिला शिक्षा, अनुसूचित जाति/जनजाति, पिछड़े वर्गों और दिव्यांग बच्चों के लिए विशेष योजनाएँ लागू की गईं। 'ऑपरेशन ब्लैकबोर्ड', शिक्षक-प्रशिक्षण, वयस्क शिक्षा और खुली विश्वविद्यालय प्रणाली जैसे नवाचार भी इसी काल की देन हैं।

शिक्षा का लोकतंत्रीकरण और सामाजिक न्याय:

स्वतंत्र भारत की शिक्षा नीतियों का मूल उद्देश्य शिक्षा को समाज के प्रत्येक वर्ग तक पहुँचाना था। समान अवसर, आरक्षण नीति, ग्रामीण विद्यालयों की स्थापना तथा महिला एवं अल्पसंख्यक शिक्षा को बढ़ावा देना इसी प्रक्रिया का अंग रहा। 2009 में Right of Children to Free and Compulsory Education Act 2009 लागू होने से 6-14 वर्ष के बच्चों के लिए शिक्षा मौलिक अधिकार बन गई। इस प्रकार स्वतंत्र भारत की शिक्षा नीतियाँ लोकतंत्रीकरण, समावेशन और सामाजिक न्याय के आदर्शों पर आधारित रही हैं, जिन्होंने राष्ट्र-निर्माण की प्रक्रिया को सुदृढ़ किया।

4.एनईपी 2020:

21वीं सदी के तकनीकी परिवर्तन, ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था और कौशल-केंद्रित रोजगार संरचना को ध्यान में रखते हुए 29 जुलाई 2020 को भारत सरकार ने नई शिक्षा नीति 2020 को स्वीकृति प्रदान की। यह स्वतंत्र भारत की तीसरी व्यापक शिक्षा नीति है, जिसका उद्देश्य शिक्षा को समावेशी, बहुविषयक, लचीला और वैश्विक मानकों के अनुरूप बनाना है। यह नीति केवल पाठ्यक्रम परिवर्तन तक सीमित नहीं, बल्कि शिक्षा के दर्शन, संरचना और उद्देश्यों में व्यापक परिवर्तन का संकेत देती है। इस नीति के अंतर्गत पारंपरिक 10+2 व्यवस्था के स्थान पर **5+3+3+4 संरचना** लागू की गई है, जो बाल-मनोविज्ञान पर आधारित है। प्रारंभिक स्तर पर खेल-आधारित और गतिविधि-आधारित शिक्षण पर बल देकर जिज्ञासा और सृजनात्मकता को प्रोत्साहित किया गया है।

मातृभाषा या क्षेत्रीय भाषा को कक्षा 5 (और जहाँ संभव हो कक्षा 8 तक) शिक्षण-माध्यम बनाने की अनुशंसा भाषायी विविधता और बाल-बौद्धिक विकास के प्रति संवेदनशील दृष्टिकोण को दर्शाती है। साथ ही भारतीय भाषाओं और पारंपरिक ज्ञान-परंपरा के पुनर्स्थापन का प्रयास भी इसमें निहित है। NEP 2020 की एक महत्वपूर्ण विशेषता **बहुविषयक और लचीली शिक्षा** है। कला, विज्ञान और वाणिज्य की पारंपरिक सीमाएँ समाप्त कर विद्यार्थियों को विषय-चयन में स्वतंत्रता दी गई है। उच्च शिक्षा में चार-वर्षीय स्नातक कार्यक्रम तथा बहु-प्रवेश एवं बहु-निर्गमन प्रणाली विद्यार्थियों को अधिक लचीलापन प्रदान करती है। इसके अतिरिक्त कक्षा 6 से व्यावसायिक शिक्षा और कौशल विकास को प्रोत्साहित कर शिक्षा को रोजगारोन्मुख बनाने का प्रयास किया गया है। डिजिटल शिक्षा, ई-लर्निंग और राष्ट्रीय शैक्षिक प्रौद्योगिकी मंच (NETF) जैसी पहलें तकनीकी एकीकरण को सुदृढ़ करती

हैं। अनुसंधान संस्कृति को बढ़ावा देने हेतु राष्ट्रीय अनुसंधान फाउंडेशन (NRF) की स्थापना का प्रस्ताव भी महत्वपूर्ण है। समावेशिता और सामाजिक न्याय इस नीति का आधार हैं। महिला शिक्षा, दिव्यांग विद्यार्थियों और वंचित वर्गों के लिए विशेष प्रावधान शिक्षा के लोकतंत्रीकरण को सुदृढ़ करते हैं।

इस प्रकार नई शिक्षा नीति 2020 भारतीय शिक्षा-व्यवस्था को समग्र, आधुनिक, कौशल-केंद्रित और मूल्य-आधारित दिशा प्रदान करती है, जो 21वीं सदी की चुनौतियों का सामना करने में सक्षम नागरिकों के निर्माण की ओर अग्रसर है।

भविष्य का भारत और शिक्षा:

1वीं सदी ज्ञान और नवाचार की सदी है, जहाँ राष्ट्रों की प्रगति मानव संसाधन की गुणवत्ता पर निर्भर करती है। National Education Policy 2020 शिक्षा को रचनात्मकता, आलोचनात्मक चिंतन और सामाजिक उत्तरदायित्व से जोड़कर भविष्य के भारत को ज्ञान-आधारित और आत्मनिर्भर राष्ट्र बनाने की दिशा प्रदान करती है।

आत्मनिर्भर भारत अभियान और कौशल-आधारित शिक्षा:

कौशल-विकास, व्यावसायिक प्रशिक्षण और इंटरशिप के माध्यम से विद्यार्थियों को रोजगारोन्मुख बनाया जा रहा है। इससे उद्यमिता को बढ़ावा, स्थानीय उद्योगों को दक्ष मानव संसाधन और आयात-निर्भरता में कमी संभव है।

Startup India और नवाचार:

अनुसंधान, इनक्यूबेशन केंद्र और बहुविषयक शिक्षा युवा वर्ग को रोजगार-सृजक बनने के लिए प्रेरित करती है, जिससे अर्थव्यवस्था अधिक गतिशील और प्रतिस्पर्धात्मक बनती है।

Digital India और ई-लर्निंग:

ऑनलाइन शिक्षा, वर्चुअल प्रयोगशालाएँ और डिजिटल सामग्री शिक्षा की पहुँच को व्यापक बनाती हैं तथा आजीवन शिक्षा की अवधारणा को सुदृढ़ करती हैं, यद्यपि डिजिटल विभाजन एक चुनौती है।

2047 की ओर: ज्ञान-आधारित भारत:

प्रभावी क्रियान्वयन से 2047 तक भारत उच्च स्तरीय अनुसंधान, तकनीकी दक्षता और सामाजिक न्याय पर आधारित ज्ञान-अर्थव्यवस्था के रूप में उभर सकता है। अतः समग्र, कौशल-केंद्रित और मूल्य-संपन्न शिक्षा ही भविष्य के भारत को सतत विकास और वैश्विक नेतृत्व की दिशा में अग्रसर कर सकती है।

निष्कर्ष:

भारत की शिक्षा-व्यवस्था ने प्राचीन गुरुकुल परंपरा से लेकर औपनिवेशिक काल और स्वतंत्र भारत की शिक्षा नीतियों तक एक लंबी ऐतिहासिक यात्रा तय की है। प्राचीन काल में समग्र और मूल्य-आधारित शिक्षा का आदर्श था, जबकि औपनिवेशिक शिक्षा ने आधुनिक ज्ञान और अंग्रेजी माध्यम को बढ़ावा दिया, परंतु भारतीय भाषाओं और परंपरागत ज्ञान की उपेक्षा भी की। स्वतंत्र भारत की 1968 और 1986 की नीतियों ने शिक्षा के लोकतंत्रीकरण, समान अवसर और सामाजिक न्याय को सुदृढ़ किया।

National Education Policy 2020 ने इन

सभी अनुभवों को समाहित करते हुए समग्र विकास, कौशल-आधारित शिक्षा, डिजिटल सशक्तिकरण और वैश्विक सहयोग पर बल दिया है। यदि इसका प्रभावी क्रियान्वयन सुनिश्चित किया जाता है, तो शिक्षा भारत को 2047 तक एक आत्मनिर्भर, समावेशी और ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था के रूप में स्थापित करने की क्षमता रखती है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. डी. एस. कोठारी। (1966)। *शिक्षा आयोग प्रतिवेदन (1964-66)*। नई दिल्ली: भारत सरकार।
2. जे. सी. अग्रवाला। (2010)। *भारत में शिक्षा व्यवस्था का विकास*। नई दिल्ली: शिप्रा पब्लिकेशन।
3. कृष्ण कुमार। (2005)। *शिक्षा का राजनीतिक एजेंडा*। नई दिल्ली: सेज पब्लिकेशन।
4. जे. बी. जी. तिलका। (2018)। *भारत में शिक्षा और विकास*। नई दिल्ली: ओरिएंट ब्लैकस्वान।
5. रामनाथ शर्मा। (2002)। *भारतीय शिक्षा का इतिहास*। आगरा: विनोद पुस्तक मंदिर।
6. मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार। (1986)। *राष्ट्रीय शिक्षा नीति 1986 (1992 संशोधन सहित)*। नई दिल्ली: भारत सरकार।

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता : यथार्थ से भविष्य-दृष्टि तक

आसमा मकबूल सौंदलगे

हिंदी विभाग देवचंद कॉलेज अर्जुन नगर

Corresponding Author – आसमा मकबूल सौंदलगे

DOI - 10.5281/zenodo.18920562

सार (Abstract):

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता पर अनेक विद्वानों ने सामाजिक यथार्थ और संवेदनात्मक परिवर्तन के संदर्भ में गंभीर अध्ययन किया है। स्वतंत्रता के बाद हिंदी कविता ने छायावाद की आत्मनिष्ठ प्रवृत्तियों से आगे बढ़कर यथार्थवादी और जनवादी स्वर ग्रहण किया। 'नई कविता' आंदोलन ने व्यक्ति के अस्तित्वगत संकट, विखंडित जीवन और सामाजिक विसंगतियों को स्वर दिया। इस दौर में कविता भावुकता से निकलकर बौद्धिक और वैचारिक धरातल पर आई। 'नई कविता' और 'समकालीन कविता' पर किए गए अध्ययनों में यह स्पष्ट हुआ है कि कविता ने सत्ता-विमर्श, सामाजिक असमानता, शहरीकरण, विस्थापन और नैतिक पतन जैसे विषयों को केंद्र में रखा। दुष्यंत कुमार की कविताओं पर हुए शोध बताते हैं कि उन्होंने व्यवस्था-विरोधी चेतना और जनसंघर्ष को अभिव्यक्ति दी। केदारनाथ सिंह की कविता पर हुए अध्ययनों में ग्रामीण संस्कृति, आधुनिकता का द्वंद्व और मानवीय संवेदना को विशेष रूप से रेखांकित किया गया है। मंगलेश डबराल की कविताओं पर विमर्श वैश्वीकरण, असुरक्षा और टूटते सामाजिक संबंधों के संदर्भ में किया गया है। स्त्री-विमर्श के परिप्रेक्ष्य में कात्यायनी तथा अन्य समकालीन कवयित्रियों की रचनाओं में प्रतिरोध और अस्मिता का स्वर प्रमुख रूप से उभरता है। अब तक के अध्ययनों में वर्तमान यथार्थ का विश्लेषण तो व्यापक रूप से हुआ है, परंतु भविष्य की संवेदना और कविता की दिशानिर्देशक भूमिका पर अपेक्षाकृत कम कार्य हुआ है। यही इस शोध का मुख्य आधार और शोध-क्षेत्र है।

प्रस्तावना:

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात भारत ने केवल राजनीतिक स्वाधीनता ही नहीं प्राप्त की, बल्कि सामाजिक, सांस्कृतिक और वैचारिक स्तर पर भी एक नए युग में प्रवेश किया। औपनिवेशिक शासन से मुक्त होने के बाद राष्ट्र-निर्माण की प्रक्रिया प्रारंभ हुई, जिसमें परंपरा और आधुनिकता, ग्रामीण और शहरी जीवन, आदर्श और यथार्थ, आशा और निराशा—इन सबका तीव्र अंतर्द्वंद्व उपस्थित था। यह संक्रमणकाल भारतीय समाज के लिए जितना संभावनाओं से भरा था, उतना ही जटिलताओं और विसंगतियों से भी घिरा हुआ था। इन व्यापक परिवर्तनों का

सबसे सशक्त और संवेदनशील प्रतिबिंब हिंदी साहित्य, विशेषतः कविता में दिखाई देता है।

अतः प्रस्तुत शोध-पत्र का उद्देश्य स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में अभिव्यक्त वर्तमान यथार्थ और भविष्य की संवेदना का सम्यक् विश्लेषण करना है, ताकि यह स्पष्ट किया जा सके कि हिंदी कविता राष्ट्र और समाज के वैचारिक निर्माण में किस प्रकार सक्रिय और दिशानिर्देशक भूमिका निभाती है।

सामाजिक राजनीतिक यथार्थ का तीखा बोध:

स्वतंत्रता प्राप्ति के पश्चात भारतीय लोकतंत्र ने समानता और न्याय पर आधारित समाज की परिकल्पना प्रस्तुत की, किंतु समय के साथ राजनीतिक विडंबनाएँ और सामाजिक असंतुलन तीव्र रूप में उभरकर सामने आए। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता ने इस संक्रमणकालीन यथार्थ को गहरी संवेदनात्मक और वैचारिक दृष्टि से अभिव्यक्त किया। इस काल की कविता में लोकतांत्रिक आदर्शों और जमीनी सच्चाइयों के बीच का अंतर बार-बार उद्घाटित होता है।

दुष्यंत कुमार की कृति साये में धूप (1975) स्वतंत्रोत्तर राजनीतिक यथार्थ की सशक्त अभिव्यक्ति है। उनकी गजल की प्रसिद्ध पंक्तियाँ—

“कहाँ तो तय था चरागाँ हर एक घर के लिए,

कहाँ चराग मयस्सर नहीं शहर के लिए”—

स्वतंत्रता के बाद किए गए वादों की विफलता को उजागर करती हैं। यहाँ ‘चरागाँ’ लोकतांत्रिक समृद्धि का प्रतीक है, जबकि उसका अभाव जनजीवन की निराशा का संकेत देता है। इसी संग्रह की एक अन्य पंक्ति—

“हो गई है पीर पर्वत-सी पिघलनी चाहिए,

इस हिमालय से कोई गंगा निकलनी चाहिए”—

राजनीतिक जड़ता के विरुद्ध परिवर्तन की आकांक्षा को व्यक्त करती है। यह कविता निराशा में भी क्रांतिकारी चेतना को जन्म देती है।

इसी प्रकार रघुवीर सहाय की काव्य-पुस्तक आत्महत्या के विरुद्ध (1967) में लोकतांत्रिक व्यवस्था की विडंबना का तीखा व्यंग्य मिलता है। उनकी कविता “हँसो हँसो जल्दी हँसो”के अंतर्गत “

हँसा-हँसो जल्दी हँसो

इसके पहले कि वह चले जाएँ

उनसे हाथ मिलाते हुए

नजरें नीची किए

उसको याद दिलाते हुए हँसो

कि तुम कल भी हँसे थे ” द्वारा निर्मित कृत्रिम उल्लास पर प्रश्नचिह्न लगाती है। वहीं “वे आदमी नहीं हैं” के अंतर्गत

“वो आदमी मिला था मुझे उसकी बात से

ऐसा लगा कि वो भी बहुत बेजुबान है” प्रस्तुत कविता में

नागरिक की अस्मिता के हास का चित्रण है। रघुवीर सहाय

की कविताएँ यह स्पष्ट करती हैं कि लोकतंत्र में नागरिक की

चेतना यदि निष्क्रिय हो जाए, तो व्यवस्था निरंकुश हो

सकती है। उनकी कविता सजग नागरिकता का आह्वान

करती है, जो भविष्य के लिए एक नैतिक चेतावनी है।

धूमिल की प्रसिद्ध कृति “ संसद से सड़क तक ” (1972) में

राजनीतिक व्यवस्था के प्रति तीखा प्रतिरोध दिखाई देता है।

उनकी कविता “मोचीराम” में कवी कहते हैं—

“बाबूजी सच कहूँ—मेरी निगाह में

न कोई छोटा है

न कोई बड़ा है

मेरे लिए, हर आदमी एक जोड़ी जूता है

जो मेरे सामने

मरम्मत के लिए खड़ा है।”

प्रस्तुत कविता में लोकतंत्र की वास्तविकता पर

प्रश्न उठाया गया है। मोचीराम का पात्र लोकतंत्र को अपने

अनुभवों के आधार पर परिभाषित करता है—यह परिभाषा

सत्ता की घोषणाओं से भिन्न और अधिक यथार्थपरक है।

धूमिल की भाषा कठोर और सीधी है; वे लोकतंत्र को शब्दों

की चमक से मुक्त कर उसकी जमीनी सच्चाई सामने रखते

हैं।

केदारनाथ सिंह की कृति अकाल में सारस (1988)

में भी सामाजिक यथार्थ का मार्मिक चित्रण मिलता है।

“बनारस” कविता में कवि कहते हैं -

किसी अलक्षित सूर्य को

देता हुआ अर्घ्य

शताब्दियों से इसी तरह
गंगा के जल में
अपनी एक टाँग पर खड़ा है यह शहर
अपनी दूसरी टाँग से
बिलकुल बेखबर!

प्रस्तुत कविता में परंपरा और आधुनिकता के बीच का द्वंद्व दिखाई देता है, जबकि “अकाल में सारस” में सूखे और अभाव के बीच जीवित रहने की जिजीविषा का चित्रण है। यह जिजीविषा केवल वर्तमान संघर्ष का संकेत नहीं, बल्कि भविष्य के प्रति आशा का प्रतीक भी है। इस प्रकार स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में सामाजिक-राजनीतिक यथार्थ का चित्रण केवल घटनात्मक विवरण नहीं है, बल्कि वह लोकात्मिक आदर्शों की आलोचनात्मक समीक्षा भी है। इन कविताओं में व्यवस्था के प्रति असंतोष है, किंतु साथ ही परिवर्तन की तीव्र आकांक्षा भी है। यही द्वंद्व—यथार्थ और संभावना के बीच-स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता को समय का सशक्त दस्तावेज बनाता है। यह कविता निराशा के अंधकार में भी प्रतिरोध और पुनर्निर्माण की चेतना जगाती है, जिससे भविष्य की संवेदना जन्म लेती है।

अस्तित्वगत संकट और आधुनिक मनुष्य:

स्वतंत्रता के पश्चात् भारत में सामाजिक और आर्थिक संरचनाओं में तीव्र परिवर्तन हुए। औद्योगीकरण, शहरीकरण और आधुनिकता के विस्तार ने जीवन-शैली को बदल दिया। परंतु इस परिवर्तन ने मनुष्य को केवल सुविधाएँ ही नहीं दीं, बल्कि उसे आंतरिक अकेलेपन, असुरक्षा और अस्तित्वगत संकट से भी परिचित कराया। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता ने इस आंतरिक विखंडन को अत्यंत संवेदनशीलता से अभिव्यक्त किया। यहाँ मनुष्य भीड़ के बीच भी अकेला है, प्रगति के बीच भी असुरक्षित है और विकास के बीच भी असंतुष्ट है।

नई कविता आंदोलन के प्रमुख कवि अज्ञेय ने आधुनिक मनुष्य के आत्मसंघर्ष और आत्मान्वेषण को गहन दार्शनिक धरातल पर व्यक्त किया। उनकी कविता “हरी घास पर क्षण भर” में जीवन की क्षणभंगुरता और अस्तित्व की नश्वरता का बोध है। अज्ञेय लिखते हैं—

“मैं क्षण का साक्षी हूँ,
क्षण मुझमें होकर बह जाता है।”

यहाँ ‘क्षण’ जीवन की अस्थिरता का प्रतीक है। आधुनिक मनुष्य समय की गति में स्वयं को स्थिर नहीं रख पाता। यह अस्थिरता अस्तित्वगत चिंता को जन्म देती है।

इसी प्रकार शमशेर बहादुर सिंह की कविताओं में आत्मचेतना और आंतरिक एकाकीपन का सूक्ष्म चित्रण मिलता है। उनकी कविता “काल तुझसे होड़ है मेरी” में वह कहते हैं—जीवंत वैभव से समन्वित
व्यक्ति मैं।

मैं, जो वह हरेक हूँ
जो, तुझसे, ओ काल, परे है।

प्रस्तुत काव्य में समय के साथ संघर्ष करता हुआ मनुष्य दिखाई देता है। शमशेर की भाषा में धुंधलापन और प्रतीकात्मकता आधुनिक जीवन की अनिश्चितता को व्यक्त करती है। यहाँ बाहरी यथार्थ से अधिक आंतरिक संवेदना का संकट है।

केदारनाथ सिंह की कविता “अकाल में सारस” में सूखे के बीच उड़ता हुआ सारस केवल प्राकृतिक दृश्य नहीं, बल्कि संघर्षरत मनुष्य का प्रतीक है। अकाल केवल भौतिक अभाव नहीं, बल्कि भावनात्मक रिक्तता का भी संकेत है। इसी प्रकार “बनारस” कविता में परंपरा और आधुनिकता के द्वंद्व के बीच खड़ा मनुष्य अपनी पहचान खोजता हुआ दिखाई देता है।

कुँवर नारायण की रचना “आत्मजयी” में इतिहास और वर्तमान के द्वंद्व के माध्यम से आत्मबोध की प्रक्रिया

दिखाई देती है। वे संकेत देते हैं कि मनुष्य यदि अपने भीतर के प्रश्नों से नहीं जूझेगा, तो वह बाहरी संसार को भी सही रूप में नहीं समझ पाएगा। उनकी पंक्ति—

“इतिहास केवल स्मृति नहीं, चेतावनी भी है”—

मनुष्य को आत्ममंथन की ओर प्रेरित करती है।

समकालीन संदर्भ में मंगलेश डबराल की कविताओं में विस्थापन और आंतरिक अकेलेपन का स्वर प्रमुख है। उनकी कविता “घर का रास्ता” में वह कहते हैं—

मैं अपनी उदासी के लिए

क्षमा नहीं माँगना चाहता था

मैं नहीं चाहता था मामूली

इच्छाओं को चेहरे पर ले आना

मैं भूल नहीं जाना चाहता था

अपने घर का रास्ता।

आधुनिक मनुष्य अपने ही परिवेश में अपरिचित हो जाता है। यह ‘घर’ केवल भौतिक स्थान नहीं, बल्कि आत्मिक स्थिरता का प्रतीक है, जिसकी खोज आधुनिक जीवन में कठिन होती जा रही है।

इस प्रकार स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में अस्तित्वगत संकट बहुआयामी रूप में उपस्थित है—समय का दबाव, पहचान का संकट, संबंधों का विघटन और आंतरिक रिक्तता। परंतु यह कविता केवल निराशा का आख्यान नहीं है। वह आत्मान्वेषण के माध्यम से आशा की संभावना भी निर्मित करती है। आधुनिक मनुष्य का संघर्ष ही भविष्य की संवेदना का आधार बनता है। संकट की स्वीकारोक्ति ही पुनर्निर्माण की पहली शर्त है।

अतः यह स्पष्ट है कि स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता आधुनिक मनुष्य के आंतरिक द्वंद्व को अभिव्यक्त करते हुए उसे आत्मचिंतन और पुनर्सृजन की दिशा में प्रेरित करती है। यही इसकी समकालीन प्रासंगिकता और भविष्य-दृष्टि है।

स्त्री चेतना और प्रतिरोध:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में स्त्री की उपस्थिति करुणा और संवेदना के पारंपरिक बिंबों से आगे बढ़कर आत्मबोध, अस्मिता और प्रतिरोध की सशक्त अभिव्यक्ति के रूप में सामने आती है। स्वतंत्रता के पश्चात सामाजिक संरचनाओं में परिवर्तन हुए, शिक्षा और रोजगार के अवसर बढ़े, परंतु पितृसत्तात्मक मानसिकता और लैंगिक असमानता की जड़ें गहरी बनी रहीं। हिंदी कविता ने इन अंतर्विरोधों को गंभीरता से अभिव्यक्त किया।

नई कविता और समकालीन कविता में स्त्री अब केवल ‘विषय’ नहीं, बल्कि ‘वक्ता’ बनकर उभरती है। वह अपने अनुभवों, पीड़ा और संघर्ष को स्वयं शब्द देती है।

कात्यायनी की कविताओं में स्त्री की आत्मचेतना और सामाजिक प्रतिरोध का स्पष्ट स्वर मिलता है। उनकी कविताओं में स्त्री केवल सहनशील नहीं, बल्कि प्रश्न करने वाली और परिवर्तन की आकांक्षा रखने वाली सत्ता है। वे लिखती हैं कि,

अम्मा कोसेगी—

‘किस घड़ी में पैदा किया था

ऐसी कुलच्छनी बेटी!’

बाबूजी चीखेंगे—‘सब तुम्हारा बिगाड़ा हुआ है’

घर ,फिर.... एक अँधेरे में ,डूब जाएगा, सब सो जाएँगे....दौड़ती हुई...बॉल के पीछे...स्टिक को साधे हुए हाथों में पृथ्वी के...छोर पर पहुँच जाएँगी।

स्त्री को केवल त्याग और समर्पण की मूर्ति बनाकर देखना अन्याय है। उनकी कविताओं में स्त्री अपनी पहचान स्वयं निर्मित करना चाहती है। यह प्रतिरोध व्यक्तिगत भी है और सामूहिक भी।

अनामिका की कविता में स्त्री के भीतर की जटिल भावनाओं और सामाजिक बंधनों का सूक्ष्म चित्रण है। उनकी कविता “स्त्रियाँ” में वह लिखती है—“पढ़ा गया हमको

जैसे पढ़ा जाता है कागज
बच्चों की फटी कॉपियों का
चनाजोर गर्म के लिफाफे बनाने के पहले!
देखा गया हमको
जैसे कि कुप्त हो उनींदे
देखी जाती है कलाई घड़ी
अलससुबह अलार्म बजने के बाद!”

अनामिका की कविताएँ औरतों के जीवन संदर्भों का चालीसा है। इनकी कविताओं के केन्द्र में स्त्री है, स्त्री संवेदना है, मार्मिकता है, स्त्री का स्त्री होने का दुःख, पीड़ा, उत्पीड़न इन कविताओं के साथ लगा है। उनकी कविताओं में मिथकों और इतिहास का पुनर्पाठ दिखाई देता है, जिससे स्त्री को नया अर्थ मिलता है।

किश्वर नाहिद की प्रसिद्ध कविता “हम गुनाहगार औरतें” यद्यपि उर्दू साहित्य की देन है, परंतु हिंदी के स्त्री-विमर्श पर उसका गहरा प्रभाव पड़ा। इस कविता में वह कहती हैं -हम गुनहगार औरतें हैं
जो अहल-ए-जुब्बा की तमकनत से न रोब खाएँ
न जान बेचें
न सर झुकाएँ न हाथ जोड़ें।

स्त्री स्वयं को ‘गुनाहगार’ कहकर समाज की रूढ़ियों को चुनौती देती है। यह स्वर हिंदी कविता की स्त्री चेतना से गहरे जुड़ता है।

गगन गिल की कविताओं में स्त्री का आंतरिक अकेलापन और आत्मसंघर्ष अत्यंत मार्मिक रूप में उभरता है। उनकी कविता “एक दिन लौटेगी लड़की” में स्त्री के भीतर की स्मृति और आत्मसम्मान की जिजीविषा दिखाई देती है। यहाँ प्रतिरोध शोरगुल नहीं, बल्कि शांत लेकिन दृढ़ आत्मनिर्णय है।

समकालीन हिंदी कविता में दलित स्त्री की चेतना भी महत्वपूर्ण रूप से सामने आई है। अनिता भारती जैसी

कवयित्रियाँ जाति और लिंग के दोहरे शोषण को उजागर करती हैं। यहाँ स्त्री-विमर्श केवल लैंगिक असमानता तक सीमित नहीं, बल्कि सामाजिक संरचना की व्यापक आलोचना बन जाता है।

इस प्रकार स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता में स्त्री चेतना बहुआयामी है—वह आत्मसम्मान की खोज है, पितृसत्ता के विरुद्ध संघर्ष है, सामाजिक रूढ़ियों का विखंडन है और समानता आधारित भविष्य की कल्पना भी है। यह कविता केवल पीड़ा का आख्यान नहीं, बल्कि स्वायत्त अस्तित्व की घोषणा है।

स्त्री चेतना का यह स्वर भविष्य की संवेदना से गहरे जुड़ा हुआ है, क्योंकि बिना लैंगिक समानता के कोई भी समाज प्रगतिशील और न्यायपूर्ण नहीं हो सकता। स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता इस सत्य को स्पष्ट रूप से रेखांकित करती है।

भविष्य की संभावनाएँ और नई काव्य-दृष्टि:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता वर्तमान यथार्थ की विसंगतियों को उजागर करते हुए भी भविष्य की संभावनाओं को नकारती नहीं है। वह निराशा में भी प्रतिरोध की ऊर्जा और परिवर्तन की संभावना खोजती है। इसीलिए यह कविता केवल दस्तावेज नहीं, बल्कि सामाजिक चेतना का सक्रिय हस्तक्षेप है।

दुष्यंत कुमार की पंक्तियाँ—

“हो गई है पीर पर्वत-सी पिघलनी चाहिए,

इस हिमालय से कोई गंगा निकलनी चाहिए।”

सामाजिक जड़ता को तोड़ने की आकांक्षा व्यक्त करती हैं।

मंगलेश डबराल कहते हैं—

“सबसे खतरनाक होता है हमारे सपनों का मर जाना।”

यह पंक्ति भविष्य की संवेदना को बचाए रखने का आह्वान है।

धूमिल की कविता में लोकतंत्र और व्यवस्था पर तीखा प्रश्न उपस्थित होता है—

“एक आदमी रोटी बेलता है,
एक आदमी रोटी खाता है,
एक तीसरा आदमी भी है
जो न रोटी बेलता है, न रोटी खाता है,
वह सिर्फ रोटी से खेलता है।”

यहाँ व्यवस्था की विडंबना उजागर होती है, किंतु इसी उद्घाटन में परिवर्तन की चेतना भी निहित है। भविष्य की कविता अन्याय को अनदेखा नहीं करती, बल्कि उसे पहचानकर सामाजिक पुनर्निर्माण की दिशा सुझाती है।

निष्कर्ष:

स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता भारतीय समाज की बदलती संरचना का जीवंत साक्ष्य है। इसने स्वतंत्रता के आदर्शवाद से आगे बढ़कर सामाजिक-राजनीतिक विडंबनाओं, अस्तित्वगत संकट, स्त्री और दलित अस्मिता, तथा वैश्वीकरणजन्य मानवीय चुनौतियों को अपनी संवेदना का केंद्र बनाया। यह कविता केवल यथार्थ का चित्रण नहीं करती, बल्कि उसे प्रश्नांकित भी करती है।

समकालीन कवियों ने यह स्पष्ट किया कि स्वतंत्रता केवल राजनीतिक उपलब्धि नहीं, बल्कि सामाजिक और नैतिक जिम्मेदारी भी है। जब व्यवस्था असमान हो, जब मनुष्य अपने ही बनाए ढाँचों में असुरक्षित महसूस करे, जब संवेदनाएँ बाजार के दबाव में क्षीण होने लगें— तब कविता प्रतिरोध की चेतना जगाती है। किन्तु स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता

की सबसे बड़ी शक्ति यह है कि वह निराशा में भी आशा की संभावना खोजती है। वह मानती है कि शब्द अभी भी समाज को बदलने की क्षमता रखते हैं। कविता मनुष्य को उसके मूल मानवीय मूल्यों— समानता, करुणा, न्याय और सह-अस्तित्व— की याद दिलाती है। इस प्रकार स्वतंत्रोत्तर हिंदी कविता वर्तमान यथार्थ का तीखा बोध कराते हुए भविष्य की मानवीय संवेदना की संरक्षिका बनती है। वह केवल समय का दस्तावेज नहीं, बल्कि समय को दिशा देने वाली सृजनात्मक शक्ति है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. दुष्यंत कुमार। साये में धूपा। भारतीय ज्ञानपीठ, 1975।
2. रघुवीर सहाय। आत्महत्या के विरुद्ध। राजकमल प्रकाशन, 1967।
3. धूमिला। संसद से सड़क तक। राजकमल प्रकाशन, 1972।
4. केदारनाथ सिंहा। अकाल में सारसा। राजकमल प्रकाशन, 1988।
5. मंगलेश डबराल। घर का रास्ता। वाणी प्रकाशन, 1994।
6. कुँवर नारायण। आत्मजयी। भारतीय ज्ञानपीठ, 1965।
7. ओमप्रकाश वाल्मीकि। सदियों का संताप। वाणी प्रकाशन, 1989।
8. अनामिका। स्त्रियाँ। वाणी प्रकाशन, 1996।

स्वातंत्र्योत्तर हिंदी कविता में वर्तमान की वास्तविकताएँ

प्रा. मेघा मनोहर संकपाळ

हिंदी विभाग, पार्वतीबाई मोरे महिला महाविद्यालय, सरवडे

Corresponding Author – प्रा. मेघा मनोहर संकपाळ

DOI - 10.5281/zenodo.18920588

प्रस्तावना :

कवि सर्वाधिक सजग एवं संवेदनशील व्यक्तित्व होता है। समाज में रहकर वह जो कुछ देखता है, अनुभव करता है उसी की अभिव्यक्ति वह काव्य में करता है। तत्कालीन युग-परिवेश का प्रभाव कवि पर न पड़े ऐसा हो ही नहीं सकता क्योंकि साहित्यकार जिस परिवेश में निवास करता है, जिन परिस्थितियों में जीवनयापन करता है, वही परिवेश उसकी रचना का सरोकार बनता है। साधारण शब्दों में कहा जाए तो 'कवि वह बात करता है जिसको सब लोग अनुभव करते हैं किन्तु जिसको सब लोग कह नहीं सकते। सहृदयता के कारण उसकी अनुभव शक्ति औरों से बढी-चढीहोती है। कवि की पुकार समाज की पुकार होती है। वह समाज के भावों को अपनी वाणी का बल ही नहीं देता वरन उन्हें नई दिशा भी देता है।'¹ स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कविता में युग-परिवेशगत यथार्थ को महत्त्व दिया गया है। इस प्रकार इन कवियों ने किसी एक वाद' में बंधकार काव्य-सृजन नहीं किया अपितु सामाजिक यथार्थ को अपना वर्ण्य विषय बनाया।

“मैं तुमसे कहा नहीं, न यह मेरा स्वर है,
यह जनता की कातर पुकार है, तडपन है
मैं तुमसे कहता नहीं, न यह मेरा स्वर है
यह जनता की बेचैनी है, यह धड़कन है।”²

भले ही आज हमने परतंत्रता से मुक्ति प्राप्त कर ली हो लेकिन आज भी समाज में दरिद्रता व्याप्त है। प्रस्तुत काव्य

पंक्तियों में कवि ने भूख, संघर्ष और जीवन के अर्थ को गहराई से दर्शाया है। यह पंक्तियाँ समाज के उन लोगों की पीड़ा को उजागर करती है जो भूख और अभाव में जी रहे हैं। “मैं विराट जीवन का प्रतिनिधि हूँ

मैं वन के मर्म से युग के जन्म से चिर परिचित हूँ।”³

यह पंक्तियाँ कवि के आत्मगौरव और व्यापक चेतना को व्यक्त करती हैं। कवि स्वयं को एक ऐसे संवेदनशील और जागरूक व्यक्ति के रूप में प्रस्तुत करता है जो व्यक्तिगत सीमाओं से ऊपर उठकर मानव जीवन, प्रकृति और युग परिवर्तन की व्यापक चेतना का प्रतिनिधित्व करता है।

केदारनाथ सिंह की कविता फर्क नहीं पड़ता की पंक्तियाँ यहाँ पर व्यक्त करते हैं-

“पर सच तो यह है कि यहाँ
या कही थी फर्क नहीं पड़ता
तुमने जहाँ लिखा है
प्यार वहाँ लिखे दो सड़क
फर्क नहीं पड़ता
मेरे, युग का मुहावरा है
फर्क नहीं पड़ता।”⁴

इन पंक्तियों के माध्यम से कवि यह कहना चाहते हैं कि शब्दों के अर्थ और जीवन की कोमलता अब अर्थहीन होती जा रही है। समाज में संवेदनशीलता की जगह एक ऐसी

ठंडी तटस्थता ने ले ली है जहाँ किसी भी चीज का होना या न होना अब कोई प्रभाव नहीं छोड़ता।

स्वातंत्र्योत्तर कवियों ने सदैव ही शोषित-पीड़ित मानव की वेदना को अपना वर्ण्य विषय बनाया और पूँजिपति वर्ग को लताडा है। इन्होंने ऊँच और नीच वर्ग के भेदभाव का यथातथ्यांकन इस प्रकार किया है -

“कहीं दूध के बिना तरसती मानव की संतान
कहीं खीर के मटके खाली करते जाते श्वान।
कही वसन रेशम के सस्ते महंगी कही लंगोटी
कोई घी से नहा रहा, मिलती न किसी को रोटी।”⁵

यह पंक्तियाँ समाज में व्याप्त भीषण आर्थिक असमानता और सामाजिक विसंगतियों को उजागर करती है। ये बताती है कि एक तरफ जहाँ कुछ लोग अपार वैभव में जी रहे हैं, वहीं दूसरी ओर निर्धन वर्ग के बच्चे दूध और रोटी जैसे मूलभूत जरूरतों के लिए तरस रहे हैं।

आजादी का उपहार हमें मिला तो अवश्य किन्तु देश की हवा खुशनुमा न रह सकी। अपने देश में अपनी ही सरकार थी पर ऐसा मालुम होता था मानो पहले हमें अंग्रेजों के गुलाम थे और अब अपने ही लोगों के देश में अव्यवस्था ज्यों की त्यों बनी हुई थी। दिनकर की इस कविता में दर्द प्रत्यक्ष होता है।

भारत धूलों से भरा, आँसुओं से गीला
भारत अब भी आकुल विपत्ति के घेरे में
दिल्ली में तो है खूब ज्योति की चहल-पहल
पर भटक रहा है सारा देश अंधेरे में।”⁶

यह पंक्तियाँ सामाजिक, राजनीतिक चेतना से जुड़ी भावना को व्यक्त करती है इसमें कवि ने देश की असमानता और आम जनता की पीड़ा पर तीखा व्यंग्य किया है। देश की जनता अभी भी गरीबी कष्ट और दुख से घिरी हुई है।

स्वातंत्र्योत्तर कवियों ने युवाओं को कर्म का संदेश दिया है तथा उन्हें प्रत्येक चुनौती का डट कर मुकाबला करने

के लिए प्रेरित भी किया है। स्वातंत्र्योत्तर कवि भाग्यवाद को दुत्कारते हैं तथा कर्म को महत्त्व देते हुए कहते हैं -

“भाग्य लेटै का सदा लेट रहा है
जो खड़ा है भाग्य उसका उठ खड़ा है
चल पड़ा जो भाग्य उसका चल पड़ा है।”⁷

स्वातंत्र्योत्तर कवियों का नारी के प्रति दृष्टिकोण सहानुभूतिमय रहा है। इन्होंने कहा है कि नारी दासी नहीं है वह कुशल गृहिणी है, वह भोग की वस्तु नहीं अपितु वन्दनीय है। नारी की महिमा का गुनगान किया है -

“क्यों नर की सहचरी न नारी
भोग्या एक पहर की?
क्यों नर नंदी रहे और क्यों
घर की बछिया नारी?”⁸

निष्कर्ष :

निष्कर्ष रूप में कह सकते हैं कि स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी कविता में सामाजिक सत्यों और तथ्यों का सजीवांकन हुआ है। इस युग की युवा पीढ़ी का असंतोष एवं एकाकीपण एक विचारणीय बिन्दू रहा है। इसी प्रकार टूटते सामाजिक पारिवारिक संबंध एवं बढ़ते भौतिकवाद ने अनेक प्रश्न हमारे सामने खड़े कर दिए हैं। भौतिक प्रतिस्पर्धा की भावना ने मनुष्य को यंत्रवत बना दिया है। समाज में राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक असन्तुलन बढ़ गया है। स्वार्थ की भावना एवं शोषण की वृत्ति ने अमीर-गरीब की खाई की और अधिक बढ़ गया है। स्वार्थ की भावना एवं शोषण की वृत्ति ने अमीर-गरीब की खाई की और अधिक बढ़ा दिया है। अतः ऐसे परिवेश स्वातंत्र्योत्तर कवियों ने लोगों की आशा-निराशा, बेरोजगारी, आक्रोश के भावों को अपनी कविता का वर्ण्य-विषय बनाकर जन-मन तक पहुँचाने का सार्थक प्रयास करके लोग इसका पठन-पाठन करके जीवन स्तर का उन्नत बन सके।

संदर्भ सूत्र :

1. गुलाबराय, काव्य के रूप, पृ.क्र. 5 संस्करण 1958
2. सोहनलाल द्विवेदी, मुक्तिगन्ध, पृ.क्र. 47, संस्करण 1972
3. पंत, रजतशिखर, पृ.क्र. 56, संस्करण 2008
4. सं. परमानंद श्री वास्तव प्रतिनिधि कविताएँ, पृ.क्र. 91
5. वही, नीलकुसुम, पृ.क्र. 93, संस्करण 1957
6. रामधारी सिंह दिनकर, दिल्ली, पृ.क्र. 25
7. बच्चन, चार खेमे चौसठ खूँटे, पृ.क्र. 134, संस्करण 1960

भारतीय समाज और हिंदी साहित्य में गीताश्री के उपन्यास में नारी चेतना और संघर्ष

(उपन्यास संग्रह 'हसीनाबाद' के संदर्भ में)

पूनम प्रवीण पाटील

शोध छात्रा शिवाजी विश्वविद्यालय, कोल्हापुर।

Corresponding Author – पूनम प्रवीण पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18920611

सार (Abstract):

साहित्य में समाज और हमारे आसपास हो रही अनेक घटनाओं का विवरण होता है। समाज में प्रचलित समस्याओं पर सोच-विचार करने से समाज में जागृति आती है और सुधार की लहर चलने लगती है। हिंदी साहित्य में स्त्री-विमर्श की शुरुआत छायावाद काल से मानी जाती है। हिंदी साहित्य में नारी चेतना का इतिहास बहुत लम्बा और जटिल है। प्रारंभ में नारी केवल एक विलास की सामग्री थी नारी के विभिन्न रूप माँ, बहन, पुत्री आदि अधिक विकसित न हो सके थे नारी का क्षेत्र बहुत संकुचित था। नारी को घर की चार दिवारी के अन्दर ही रहना पड़ता था। उन्हें पढ़ने-लिखने का कोई अधिकार नहीं था। नारियाँ एक प्रकार की घुटन भरी जिन्दगी अतीत कर रही थी।

हिंदी साहित्य का आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल, आधुनिक काल के साथ-साथ हिंदी गद्य साहित्य में भी नारी चेतना का विकास हुआ है। नारी चेतना का अर्थ है महिला का अपने अस्तित्व, अधिकारों और समाज में अपनी जगह के प्रति सचेत और जागरूक होना है। डॉ. वैशाली देशपांडे स्त्रीवाद को पारिभाषित करते हुए कहती हैं - “साहित्य के माध्यम से नारी के स्वत्व की पहचान करने के प्रयास आरम्भ हुए, उसे स्त्रीवाद कहा जाता है।”¹ आज की स्त्री समाज द्वारा बनाई गई सदियों पुरानी स्त्री विषयक नैतिकता की धारणाओं को तोड़कर अपनी पहचान की मांग करती है।

भारतीय संस्कृति में नारी का महत्वपूर्ण स्थान रहा है। नारी और पुरुष एक-दूसरे के पूरक हैं परन्तु इस पुरुष प्रधान संस्कृति में पुरुष ने हमेशा ही स्त्री को दासी समझा है। 21 वीं सदी की महिला उपन्यासकारों ने यथार्थपूर्ण चित्रण किया है।

शोध लेख :

गीताश्री के साहित्य में प्रमुखता से नारी के सामाजिक संघर्ष को नये दृष्टिकोण में प्रस्तुत किया है। 21 वीं सदी की महिला वरिष्ठ पत्रकार और रचनाकार गीताश्री ऐसी लेखिका हैं जिन्होंने अपनी कहानी उपन्यास में सामाजिक जीवन के प्रत्येक आयाम तथा पारिवारिक, राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक जीवनपर अपनी कलम चलाई है। गीताश्री के उपन्यास स्त्री चेतना और प्रेम की पृष्ठभूमि पर आधारित हैं। इनके उपन्यासों में स्त्री चेतना का स्वर मुखर हुआ है। स्त्री-

विमर्श उनके लिए स्त्री की दृष्टि से दुनिया को देखने का उपक्रम है। गीताश्री के कहानी और उपन्यास में स्त्री की वास्तव दुनिया दिखाई देती है। गीताश्री की कहानियाँ आज के समय की स्त्री के बेधडक जीवन का बेबाक बयान प्रस्तुत करती हैं। गीताश्री एक पत्रकार हैं और इसलिए उन्हें समाज के विभिन्न स्तरों पर हर तबके से आनेवाली स्त्रियों से मिलने का अवसर मिलता रहा है। उनकी रचनाओं में स्त्री समस्या दिखाई देती है। पर यह सच है कि कहानी पाठक के अंदर की जिज्ञासा को अंत तक बनाए रखती है।

समाज में पुरुषों की तुलना में स्त्रियों को अधिकार प्राप्त नहीं हुआ है। लड़कियाँ सुरक्षित नहीं हैं। उनका अकेले समाज में घुमना आसान नहीं है। पुरुषों का लड़कियों की तरफ देखने का अंदाज बदल गया है। स्त्रियों को जीना मुश्किल हो गया है।

‘हसीनाबाद’ इस उपन्यास में सुंदरी के माध्यम से स्त्री की पीड़ा और संघर्ष का चित्रण हुआ है। सुंदरी हसीनाबाद में रहती है, जिसे हसीनाबाद की अन्य लड़कियों की तरह किसी समय अपहरण कर के लाया गया था। वह वहा ठाकूरों की अय्याशी का माध्यम बन कर रह गई है। हसीनाबाद के स्त्रियों का चित्रण करते हुए सुंदरी कहती है कि, ‘उन आँखों में न कोई उम्मीद थी और न किसी का इंतजार, न मौसम का पता और न हवा की खबर। जिन्दगी यूँ ही तमाम हुई जाती है। सारे पहर एक समान ही तो थे। वे जिंदगी के हाथों उलीच दी गयी थी।’²

हसीनाबाद की स्त्रियाँ ठाकूरों के लिए ही थी, उन्हें दूसरी पत्नी का दर्जा भी नहीं दिया जाता था। उसपर लीला देवी कहती है, ‘अब का बच्चा है हम लोगों के पास..... सब तो लुट गया.....जिनगी काट रहे हैं। तुम कौन-सी उम्मीद में फिरती हो रामरती.....?’³

हसीनाबाद की स्त्रियाँ ठाकूरों की मर्जी के सिवा कुछ नहीं कर सकती थी। यहाँ तक कि उनकी संतानों को भी ठाकूरों द्वारा न अपना नाम दिया जाता, न अपनी बिरादरी में विवाह का अधिकार दिया जाता। ठाकूरों की अय्याशियाँ स्त्री देह तक ही सीमित थी। ऐसी स्त्रियों को समाज में अपने मर्जी से जीना भी मुश्किल हो गया था। समाज में आज भी ऐसे स्त्रियों पर अत्याचार करनेवाले पुरुष हैं।

एक माँ अपनी बेटी का दर्द नहीं देख सकती। समाज में अपने बच्चों का नाम उँचा करना चाहती है। खुद ने जो कष्ट छेला है वह अपने बच्चों को नहीं देना चाहती है। हर

माँ-बाप का सपना होता है कि अपना बच्चा पढ़ लिखकर बड़ा हो जाना चाहिए।

‘हसीनाबाद’ उपन्यास में सुंदरी अपनी बेटी को समझाना चाहती है। सुंदरी की बेटी का नाम गोलमी है। गोलमी चौदह साल की एक लड़की थी, जिसको नाच-गाना बहुत पसंद था। एक दिन गोलमी नाचते-नाचते गा रही थी। सब लोग गोलमी को नाचते हुए देख रहे थे। तो अचानक गोलमी की अम्मा सुंदरी वहाँ दहाड़ती हुई प्रकट होती है और गोलमी को कहती है, “नाच, नाच-नाच! क्या नाच-नाच लगा रखा है? क्या रखा है नाच में? मैं तुझे पढ़ाना-लिखाना चाहती हूँ, तू है कि नाच के पीछे बौराई हुई है। तेरी समझ में बात क्यों नहीं आती कि नाच से कुछ नहीं होगा जीवन में! पढ़ लिख ले.... नौकरी कर कुछ ढंग की..... क्यों बदनाम होने पर तुली है.....?”⁴

सुंदरी अपनी बेटी को पढ़ाना चाहती है। सुंदरी ने अपना सब-कुछ इस नाच-गाने में ही बिताया है अब वह अपनी बेटी को इसमें नहीं बौराना चाहती है। सुंदरी चाहती है की मेरा जैसा हाल हुआ है ऐसा हाल मेरे बेटी का ना हो जाए। समाज में ऐसे कई माँ होती है जो अपने जैसा हाल अपने बच्चों का ना हो ऐसा सोचती हैं। और बच्चों को भी समझना चाहिए की अपने माँ-बाप अपना भला ही सोचते है। समाज में स्त्री की तरफ देखने का तरीका बदल चुका है।

‘हसीनाबाद’ उपन्यास में लेखिका ने बेवफा पितृसत्ता को अपने साहित्य के माध्यम से स्पष्ट किया है। कई वर्षों बाद सुंदरी अपनी बेटी गोलमी के साथ ठाकूर से मिलती है तो ठाकूर उसे बेवफा कहता है। तब गोलमी कहती है कि, “मेरी अम्मा बेवफा नहीं है। बेवफा तो वह पितृसत्ता है, सामन्त और जमींदार है जिसने अपनी बेवफाई के लिए शहर और मोहल्ले बसाये, बेवफाई के स्मारक बनवाये, उन्हें ऐतिहासिक धरोहर घोषित करवाया। पुरुषों के लिए बेवफाई पराक्रम और मर्दानगी का परिचायक रही है और स्त्री के

लिए-पवित्रता की देवी, वफा की मूर्ति। हमारे लिए जग हँसाई देश निकाला, मन-निकाला और बेदखली...”⁵

गोलमी अपनी माँ को बेवफा नहीं मानती। उसके अनुसार अपना साथी चुनना हर स्त्री का हक है जिसे कोई भी नहीं छीन सकता। समाज में हर नारी को अपने हक्क से जीने का अधिकार है। उसपर गोलमी कहती है, “आपको मेरे माँ से इस शब्द के लिए माफी माँगनी चाहिए। वे बेवफा नहीं थी, उन्होंने अपने मन का साथी चुना। ये हक है उनका! यह हर स्त्री का हक है, जिसे कोई नहीं छीन सकता। जब चाहे अपने मन का साथी चुन सकती है। हालात नहीं बदलेंगे सोच नहीं बदलेंगे तो हर स्त्री एक दिन बेवफा नजर आयेगी आपको!”⁶

सुंदरी हमेशा आजीवन भयभीत रहती है। एक आशंका उसे सदा घेर लेती है। सुंदरी अपनी बेटी को अपने जैसी नहीं बनाना चाहती है। एक माँ अपनी बेटी के लिए परेशान होती है तो एक बेटी अपनी माँ के लिए परेशान रहती है। समाज में एक नारी का दर्द दूसरी नारी ही समझ सकती हैं। गोलमी अपनी माँ का दर्द नहीं देख सकती है। ठाकूर ने माँ का क्रिया अपमान उसे सहा नहीं जाता है। गोलमी ठाकूर को अपनी माँ से माफी माँगने को बोलती हैं। समाज में किसी भी लड़की से अपने माँ का अपमान देखा नहीं जाता है।

निष्कर्ष :

गीताश्री ने अपने उपन्यास के माध्यम नारी जीवन को व्यक्त किया है। एक नारी अपना जीवन अपने अधिकार नहीं जी पा रही है। इस उपन्यास के माध्यम से नारी का दर्द समझ में आता है। नारी अपना सर्वस्व न्यौछावर करती नजर आती हैं। माँ अपनी बेटी का सपना देख रही हैं। अपने साथ जो हुआ है वह बेटी के साथ न हो इसका हमेशा खयाल रखती है। औरत का अपने तरीके से जीना मुश्किल होता है। लेखिका के इस उपन्यास में समाज, संस्कृति, गाँव का उल्लेख हुआ है। लेखिका ने ‘हसीनाबाद’ उपन्यास में एक गुमनाम बस्ती की बदनाम दास्ताँ को स्पष्ट किया है।

संदर्भ सुचि :

1. वैशाली देशपांडे, स्त्रीवाद और महिला उपन्यासकार, विकास प्रकाशन कानपुर, 2006, पृष्ठ 13
2. गीताश्री, हसीनाबाद, दूसरा संस्करण, 2019, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, पृष्ठ 24
3. गीताश्री, हसीनाबाद, दूसरा संस्करण, 2019, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, पृष्ठ 24
4. गीताश्री, हसीनाबाद, दूसरा संस्करण, 2019, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, पृष्ठ 15
5. गीताश्री, हसीनाबाद, दूसरा संस्करण, 2019, वाणी प्रकाशन, दिल्ली, पृष्ठ 205

स्वातंत्रोत्तर मराठी साहित्याचे विविध पैलू

डॉ. विजया पांडुरंग पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग, सौ. मंगलताई रामचंद्र जगताप महाविद्यालय, उंब्रज

Corresponding Author – डॉ. विजया पांडुरंग पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18920637

सार (Abstract):

१९४७ चे स्वातंत्र्य केवळ राजकीय सत्तांतर नव्हते, तर ते भारतीय समाजजीवनात लोकशाही, विज्ञान आणि धर्मनिरपेक्षता यांसारखी आधुनिक मूल्ये रुजवणारे एक युगप्रवर्तक स्थित्यंतर होते. या बदलांमुळे जुन्या सरंजामी प्रवृत्ती आणि नव्या आधुनिक विचारांमध्ये जो संघर्ष निर्माण झाला, त्याचे थेट प्रतिबिंब मराठी कादंबरीत उमटले. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीने पारंपारिक रंजनवादाचा त्याग करून सामाजिक वास्तव, मानवी मानसशास्त्र आणि महानगरीय जीवनातील परात्मता यांचा सखोल वेध घेतला. नेहरूयुगीन आशावादापासून ते मूल्यन्हासाच्या संघर्षापर्यंतचा प्रवास मांडणारी ही कादंबरी अधिक वास्तववादी, प्रयोगशील आणि जीवननिष्ठ बनली, ज्यामुळे ती खऱ्या अर्थाने बदलत्या भारताचे 'वैचारिक महाकाव्य' ठरली.

मुख्य शब्द (Keywords): प्रादेशिक कादंबरी, दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आदिवासी व भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य,

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यप्राप्ती (१९४७) हा भारतीय इतिहासातील केवळ सत्ता हस्तांतरणाचा किंवा राजकीय संक्रमण काळाचा टप्पा नव्हता, तर देशाच्या समाजजीवनाला, विचारधारेला आणि जीवनशैलीला मूलभूत व युगप्रवर्तक दिशा देणारा, एका नव्या युगाचा, एका नव्या सांस्कृतिक पर्वाचा तो तेजस्वी आरंभ होता. ब्रिटिश पारतंत्र्याच्या जोखडातून मुक्त झाल्यानंतर, भारतीय समाज जीवनाच्या सामाजिक, राजकीय, आर्थिक आणि सांस्कृतिक अशा प्रत्येक स्तरावर अमूलाग्र स्थित्यंतरे घडून आली. ही स्थित्यंतरे म्हणजे लोकशाही, आधुनिक विज्ञान-तंत्रज्ञान, नियोजनबद्ध विकास, धर्मनिरपेक्षता आणि समाजवादी विचार यांसारखी नवी, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील मूल्ये आत्मसात करण्याचा, त्यांना भारतीय मातीत रुजविण्याचा एक ऐतिहासिक,

आव्हानात्मक टप्पा होता. या बदलांनी पिढ्यानपिढ्या रुजलेल्या जुन्या सरंजामशाही मूल्यांना, जातीय उतरंडीला आणि कर्मठ सामाजिक रूढींना थेट आव्हान दिले, ज्यामुळे समाजमनात, विशेषतः उच्च-निम्न वर्गांच्या मानसिकतेत, एक मोठा वैचारिक कल्लोळ आणि मूल्यांचा तीव्र संघर्ष निर्माण झाला. मराठी कादंबरीने कृत्रिमपणा सोडून अनुभवाच्या अस्सलपणाला जपण्यास सुरुवात केली. १९४७ नंतरच्या राजकीय परिस्थितीमुळे आणि दंगलींमुळे ध्येयवादाबद्दलचा भ्रमनिरास झाला, ज्यामुळे 'देशभक्त नायक' रंगवण्याची ओढ कमी झाली. या काळात सुशिक्षित पण अभिरुचीहीन वाचकवर्ग वाढला, तर दुसऱ्या बाजूला दि. के. बेडेकर, वा. ल. कुलकर्णी आणि बा. सी. मढेकर यांच्या समीक्षेमुळे अतिरेकी रंजनवादाला तडा गेला. स्वातंत्र्योत्तर कादंबरीत नायक कल्पित असला तरी तो

'संभवनीय' आणि वाचकाच्या प्रत्यक्ष जीवनव्यवहाराशी समांतर वाटू लागला.

शोधपद्धती:

साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील राजकीय घडामोडी, संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ, जागतिकीकरण यांचा साहित्यावर काय परिणाम झाला याचा अभ्यास समाजशास्त्रीय व तुलनात्मक पद्धतीने करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

साहित्यातील विविध प्रवाह :

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात अनेक नवे प्रवाह उदयाला आले. १९६० च्या दशकात बाबूराव बागेल आणि नामदेव ढसाळ यांसारख्या लेखकांनी दलित जीवनातील सत्य, अन्याय आणि संघर्षाचे चित्रण करून साहित्याला सामाजिक बदलाचे माध्यम बनवले. "आपली सुखदुःखे आपल्या भाषेत बोलणारे लेखन झाले पाहिजे" विशिष्ट प्रदेशातील मानवी जीवन आणि समस्यांना सामोरे जाणारे 'बनगरवाडी' (व्यंकटेश माडगूळकर) सारखे साहित्य याच काळात आले. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात कथा, कादंबरी, कविता आणि नाटक या प्रमुख वाङ्मय प्रकारांत 'नवा मनू' सुरू होऊन नवकाव्याची आणि नवकथेची निर्मिती झाली. उपेक्षित समाजघटक आणि स्त्रियांच्या जाणिवा व्यक्त करणारे साहित्य चळवळीच्या रूपात पुढे आले. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात तंत्रज्ञानाचा मानवी जीवनावरील प्रभाव आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन मांडणाऱ्या विज्ञानकथांची भर पडली.

नायक संकल्पनेतील स्थित्यंतर :

कादंबरीतील नायकाचे स्वरूप काळानुसार बदलत गेले. समाजावरील अन्यायाविरुद्ध आणि जातीभेदाविरुद्ध

लढणारा नायक (उदा. 'बळी' मधील आबा किंवा 'फकिरा'). मानवी अंतर्मनाचा शोध घेणारा नायक (उदा. बा. सी. मर्देकरांच्या 'रात्रीचा दिवस' मधील दिक्पाल). समाजापासून तुटलेला आणि मूल्यहीन जगात जगणारा कृतिशून्य नायक (उदा. 'कोसला' मधील पांडुरंग सांगवीकर). मानवी संबंधांच्या परिघात प्राण्यांनाही महत्त्वाचे स्थान मिळाले (उदा. 'गोतावळा' मधील नारबा).

नव्वदोत्तरी जागतिकीकरणाचा प्रभाव:

१९९० नंतर जागतिकीकरणामुळे व्यक्ती आणि समाजाचे अस्तित्व विस्कळीत झाले, ज्यामुळे साहित्यात ठराविक नायक राहिला नाही. उत्तर-आधुनिक विघटनाच्या विरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणून आपली सांस्कृतिक मूल्ये जोपासण्याची धडपड भालचंद्र नेमाडे यांच्या नायकांमध्ये (उदा. खंडेराव) दिसून येते. स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचे विविध पैलू आणि प्रवाह खालीलप्रमाणे आहेत. स्वातंत्र्यानंतर समाजाच्या विविध स्तरांत शिक्षणाचा प्रसार झपाट्याने झाला आणि बहुजन, मागास समाजाला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव झाली. यातूनच १९६५-६७ च्या दशकापासून मराठी साहित्यात अनेक नवे जीवनवादी साहित्यप्रवाह आपली स्वतंत्र अस्मिता घेऊन जन्माला आले. या साहित्याचे प्रमुख पैलू खालीलप्रमाणे आहेत.

ग्रामीण साहित्य:

खेड्यातील माणसांचे जीवन, त्यांचे अज्ञान, दारिद्र्य, कष्ट आणि जगण्यासाठी चाललेली धडपड यांचे समर्थ चित्रण ग्रामीण साहित्यातून घडले. १९९० नंतरच्या काळात गावातला शेतकरी, काबाडकष्ट करणारा माणूस आणि वेगाने बदलत जाणारे ग्रामजीवन साहित्यात आले वाढती बेकारी, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, जागतिकीकरणामुळे आलेला गावाचा बकालपणा, आणि

खेड्यातील बदलते विषारी राजकारण हे विषय या साहित्याने समर्थपणे शब्दांकित केले.

दलित साहित्य:

फुले-आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानाला अनुसरून दलित साहित्याने प्रस्थापित समाजव्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह पुकारला. या चळवळीने स्वतःच्या वेदनेची आणि विद्रोहाची एक वेगळीच शब्दलिपी मराठी साहित्यात निर्माण केली. दया पवार, बेबी कांबळे, शरणकुमार लिंबाळे यांसारख्या लेखकांच्या आत्मकथनांतून तत्कालीन महार-मांग समाजाची भीषण वास्तव्यता मराठी साहित्यात आली.

आदिवासी साहित्य:

आदिवासी साहित्य हा त्यांच्या संस्कृतीचा आरसा असून, त्यातून त्यांच्या रूढी, परंपरा, चालीरिती, आणि अंधश्रद्धा यांचा वेध घेण्यात आला आहे. आदिवासी स्त्रियांचे कौटुंबिक जीवन, आर्थिक विवंचना, नैतिकता आणि त्यांच्या परंपरेचे अनोखे दर्शन या साहित्यातून घडते.

भटक्या-विमुक्तांचे साहित्य:

चतकोर भाकरीसाठी गावोगावी स्थलांतर कराव्या लागणाऱ्या भटक्या जमातींचे आणि गुन्हेगार म्हणून शिक्षा मारल्या गेलेल्या समाजाचे दुःख या साहित्यातून मांडले गेले. पोटासाठी कसरत करणारे कोल्हाटी, गोपाळ यांसारखे समाज आणि त्यांच्यातील 'जातपंचायत' या व्यवस्थेने स्त्रियांवर केलेले अन्याय या साहित्याने (उदा. 'मरणकळा', 'कोल्हाट्याचं पोर') चव्हाट्यावर आणले.

स्त्रीवादी साहित्य:

जागतिकीकरणात आणि नव्या व्यवस्थेत स्त्रीच्या होणाऱ्या शोषणाचे आणि तिला केवळ 'भोगवस्तू'

मानणाऱ्या पुरुषसत्ताक दृष्टीकोनाचे चित्रण यात आले आहे. स्त्रियांवरील अत्याचार, असमानता आणि विधवा-तरुण स्त्रियांच्या व्यथा संवेदनशीलपणे लेखिकांकडून (उदा. प्रज्ञा लोखंडे, प्रतिमा इंगोले, छाया दातार) मांडल्या गेल्या आहेत. थोडक्यात सांगायचे तर, स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्याने केवळ एका विशिष्ट वर्गापुरते मर्यादित न राहता शेतकरी, कष्टकरी, दलित, आदिवासी आणि भटक्या समाजाच्या वेदनांना सामावून घेत मोठा प्रवास केला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्यातील विविध पैलू:

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी साहित्यात 'नवसाहित्य' ही संकल्पना अत्यंत महत्त्वाची ठरली. बा.सी. मढेकर यांनी कवितेत, तर गंगाधर गाडगीळ यांनी लघुकथेत नवनवीन प्रयोग केले. मानवी मनाचा तळ गाठणारा आणि महानगरीय जीवनातील विसंगती टिपणारा हा प्रवाह होता. शहरी साहित्याला पर्याय म्हणून ग्रामीण साहित्य प्रबळ झाले. ग्रामीण माणसाचे श्रम, कष्ट आणि मातीशी असलेले नाते या साहित्यातून व्यक्त झाले. या संदर्भात कविवर्य ना.धों. महानोर यांच्यासारख्या साहित्यिकांचे योगदान मोलाचे आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळातील सर्वात क्रांतिकारक प्रवाह म्हणजे 'दलित साहित्य'. दया पवार यांच्या 'बलुतं' (१९७८) सारख्या आत्मकथनांनी मराठी साहित्याच्या दिशा आणि दशा बदलून टाकल्या. या साहित्याने माणुसकीचे मोल अधोरेखित करत उपेक्षितांच्या वेदनांना वाचा फोडली. अरुण साधूसारख्या लेखकांनी 'मुंबई दिनांक' आणि 'सिंहासन' सारख्या कलाकृतींतून राजकीय जीवनातील गुंतागुंत प्रभावीपणे मांडली. तसेच सामाजिक प्रश्नांना भिडणारे साहित्य आजही तितकेच महत्त्वाचे आहे. साहित्यातून स्त्रीचे आत्मभान जागृत व्हावे आणि तिने स्वतःच्या अधिकारांसाठी 'बोलते' व्हावे, असा विचार डॉ. विजया वाड यांच्यासारख्या लेखिकांनी मांडला. डॉ. अरुणा

ढेरे यांच्या साहित्यातून स्त्री आणि तिचे भावजीवन, तिची मानसिक आंदोलने यांचे चित्रण मोठ्या ताकदीने केले जाते. मराठी साहित्यात समीक्षा विचारांचे महत्त्वही वाढले. डॉ. म.सु. पाटील यांनी 'सर्जनप्रेरणा आणि कवित्वशोध' सारख्या ग्रंथांतून आदिबंधात्मक समीक्षा आणि सर्जनप्रक्रियेचा सखोल शोध घेतला. आजचे बालसाहित्य केवळ मनोरंजन करणारे नसून ते तंत्रज्ञानाशी (वेबसाईट, ऑनमेशन फिल्मस) जोडलेले आहे. गणेश घुले यांच्यासारख्या कवींच्या कवितांतून मुलांची 'केमिस्ट्री' समजून घेण्याचा प्रयत्न दिसतो.

मराठी कादंबरीचे स्वातंत्र्योत्तर बदलते स्वरूप:

रंजनवादाकडून जीवननिष्ठा आणि वास्तवता: केवळ सुखात्मिका किंवा अद्भुतरम्यता चित्रित करण्याऐवजी, जीवनातील कठोर वास्तव, विसंगती आणि मानवी नियतीचा शोध घेण्याकडे तिचा कल वाढला. बाह्य सुखाच्या चौकटीतून ती अंतर्मनाच्या संघर्षाकडे वळली.

आशयाची व्यापकता आणि प्रादेशिकता: ती केवळ कौटुंबिक चौकटीतून बाहेर पडून दलित, ग्रामीण, महानगरीय, राजकीय, कामगार, आदिवासी आणि भटक्या-विमुक्त अशा विविध स्तरांवरील जीवनातील समस्यांचा वेध घेऊ लागली. महाराष्ट्राच्या विविध प्रादेशिक भूभागांना केंद्रस्थानी आणले.

रूपनिर्मितीतील प्रयोगशीलता: कथानकाची पारंपरिक रेखीय रचना सोडून, 'संज्ञाप्रवाह' (Stream of Consciousness), प्रतीकात्मकता, उपहास आणि विघटनाचे (Fragmentation) तंत्र वापरत ती अधिक आधुनिक आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावरची बनली. स्वातंत्र्यानंतरच्या पहिल्या दोन दशकांत भारतीय समाजात आधुनिकता, लोकशाही मूल्ये, विज्ञाननिष्ठा, नियोजन आणि धर्मनिरपेक्षता या नव्या मूल्यांची बीजे मोठ्या प्रमाणावर

रुजविण्याचा आणि ती समाजजीवनाचा आधार बनवण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. पंडित जवाहरलाल नेहरूंच्या नेतृत्वाखालील 'समाजवादी लोकशाही' (Socialist Democracy) च्या ध्येयाने प्रेरित होऊन देशाची वाटचाल सुरू झाली. कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेतून औद्योगिकीकरण आणि मिश्र अर्थव्यवस्थेकडे वळणे, हे महत्त्वाचे धोरण होते. ही मूलभूत आणि गतीने होणारी परिवर्तनेच मराठी कादंबरीसाठी नवा, समृद्ध आशय आणि नवी प्रेरणास्रोत बनली.

लोकशाही मूल्यांचे रुजवणूक आणि त्यापुढील आव्हाने:

भारताने संसदीय लोकशाही स्वीकारल्यानंतर, संविधानात अंतर्भूत असलेली स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय ही मूलभूत मूल्ये समाजाच्या केंद्रस्थानी आली. नव्या समाजव्यवस्थेच्या निर्मितीची धडपड सुरू झाली, परंतु ही प्रक्रिया सोपी नव्हती; ती अनेक अंतर्विरोधांनी ग्रासलेली होती, ज्याचे चित्रण साहित्यात झाले. प्रौढ मताधिकार, लोकशाही संस्था (उदा. विधानसभा, संसद), पंचायती राज आणि निवडणुकीच्या माध्यमातून सामान्य माणसाला पहिल्यांदा राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळाली. या मूल्यांचा आदर्श, त्यांनी निर्माण केलेला आशावाद आणि त्यांची समाजात होणारी उपेक्षा यातील द्वंद्व साहित्याच्या केंद्रस्थानी आले. साहित्याने लोकांच्या राजकीय आकांक्षा, नेतृत्वाबद्दलचा विश्वास आणि वास्तवातील निराशा यांचे भेदक दर्शन घडवले. उदा. ग्रामपातळीवरचा बदल र. रा. बोराडे यांच्या ग्रामीण साहित्यात दिसतो.

लोकशाही मूल्यांच्या या रुजवणुकीसोबतच, दुसरीकडे समाजात खोलवर रुजलेल्या जातीयवाद, वर्गसंघर्ष, सरंजामशाही वृत्ती, मूठभर लोकांचा वाढता

सत्तालोभ आणि प्रशासकीय उदासीनता यांमुळे या मूल्यांच्या अंमलबजावणीतील त्रुटी आणि विसंगती उघडकीस येऊ लागल्या. लोकशाही व्यवस्थेतील ढोंग, सत्तेसाठी होणारे कट-कारस्थान, नैतिकतेचा न्हास आणि सामान्य माणसाची होणारी फसवणूक याचे भेदक चित्रण अरुण साधूंच्या 'सिंहासन' आणि 'मुंबई दिनांक' सारख्या कादंबऱ्यांतून अत्यंत प्रभावीपणे मांडले गेले. हे लेखन पत्रकारितेच्या कठोर वास्तवाचे भान घेऊन आले होते, ज्यामुळे 'राजकीय कादंबरी' या नव्या प्रकाराचा उदय झाला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिलेला 'शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा' हा सामाजिक न्यायाचा विचार, जातीय विषमतेविरुद्धचा प्रखर लढा आणि मागास समाजाच्या आत्मभान व अस्मितेची प्रबळ जाणीव याच काळात साहित्यनिर्मितीचे मुख्य केंद्र बनली. सामाजिक विषमतेविरुद्धचा तीव्र विद्रोह, हजारो वर्षांची वेदना आणि आत्मभान यांचा अविष्कार दलित साहित्यातून झाला (उदा. नामदेव ढसाळ, दया पवार), ज्यामुळे मराठी साहित्याला एक नवा, दाहक, आणि अत्याचाराविरुद्धचा आवाज मिळाला.

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण आणि यंत्रयुगाचा मानवी मनावर प्रभाव:

दुसऱ्या महायुद्धानंतर आणि पंचवार्षिक योजनांमुळे देशात औद्योगिकीकरणाची प्रक्रिया वेगाने सुरू झाली. याचा थेट परिणाम कृषीप्रधान ग्रामीण जीवनावर आणि पर्यायाने मानवी जीवन, सामाजिक रचना आणि मानसिकतेवर झाला. उपजीविकेच्या, रोजगार आणि विकासाच्या संधींच्या शोधात खेड्यांकडून शहरांकडे आणि महानगरांकडे होणारे मानवी स्थलांतर मोठ्या प्रमाणात वाढले. या स्थलांतरामुळे ग्रामीण जीवनाची होणारी पडझड, शेती-व्यवसायाची अवहेलना, शेतकरी-कामगारांच्या पिढ्यांमध्ये झालेले

मानसिक बदल आणि महानगरातील कामगार-वस्तीचे प्रश्न, झोपडपट्ट्यांचे दाहक वास्तव कादंबरीचे विषय बनले. आनंद यादवांच्या साहित्यात ग्रामीण समाजातील शिक्षणाचा संघर्ष या स्थलांतराच्या पार्श्वभूमीवर दिसतो. यंत्रयुगाचा आणि महानगरीय धावपळीचा प्रभाव केवळ अर्थव्यवस्थेवर नव्हे, तर सामान्य माणसाच्या जीवनशैलीवर, पारंपरिक नातेसंबंधांवर आणि एकूणच मानसिकतेवर जाणवू लागला. महानगरीय जीवनातील विसंगती, वाढलेला एकाकीपणा (Loneliness/Alienation), मानवी भावनांमधील यांत्रिकता आणि संवेदनशून्यता हे साहित्याचे नवे, महत्त्वाचे विषय बनले. बा. सी. मर्ढेकरांच्या 'नवकादंबरी' मध्ये या मानसिकतेचे सूक्ष्म चित्रण आढळते. शहरांमधील गुन्हेगारी, लैंगिक विसंगती, वेश्यावस्ती, कामगार संघटनांचे राजकारण, वाढती गुंडगिरी आणि सामाजिक-नैतिक मूल्यांचा न्हास याचे वास्तववादी चित्रण भाऊ पाध्ये यांच्या 'वासूनाका' किंवा 'डोंबाऱ्याचा खेळ' यांसारख्या लेखनातून आले. हे लेखन पाश्चात्य अस्तित्ववादाने (Existentialism) आणि महानगराच्या विषमतेने प्रभावित होते आणि एका विशिष्ट वर्गाच्या जीवनातील कठोर वास्तव थेटपणे मांडते.

मराठी कादंबरीतील नवे प्रवाह आणि प्रवृत्ती :

स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी कादंबरीने आशयाच्या दृष्टीने नवीन अनुभवविश्व स्वीकारलेच, पण त्याचबरोबर तिची रूपनिर्मिती (Form), कथनशैली आणि अभिव्यक्तीची व्याप्तीही लक्षणीयरीत्या वाढली. अनेक महत्त्वपूर्ण आणि क्रांतिकारी प्रवाह या काळात उदयाला आले, ज्यामुळे मराठी कादंबरीची आंतरराष्ट्रीय साहित्याच्या स्तरावर बरोबरी करण्याची क्षमता वाढली.

विषयांची व्यापक विविधता आणि सखोलता:

प्रादेशिक कादंबरी (उदा. श्री. ना. पेंडसेंचे कोकणी जीवन, गो. नी. दांडेकरांचे कोकण-डोंगरी जीवन), ऐतिहासिक, पौराणिक, चरित्रात्मक, ग्रामीण, दलित, आदिवासी आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे संज्ञाप्रवाही (Stream of Consciousness) अशा विविध प्रकारच्या कादंबऱ्या मोठ्या प्रमाणावर लिहिल्या गेल्या. यातून महाराष्ट्राच्या विविध भूभागांचे (उदा. विदर्भ, मराठवाडा, कोकण) आणि तेथील बोलीभाषेचे अस्सल चित्रण साहित्यात आले, ज्यामुळे मराठी संस्कृतीची बहुपेडी ओळख साहित्यातून प्रकट झाली. लेखकांनी केवळ विशिष्ट विचारधारेवर किंवा एकांगी विषयावर लिहिण्याऐवजी, प्रत्यक्ष 'जीवनानुभवाचा' आणि त्यातील समग्रतेचा, अनेकपदरी वास्तवाचा कलात्मक आविष्कार करण्याकडे अधिक लक्ष दिले. साहित्यात एक प्रकारचा अस्सलपणा, दाहक वास्तवता (Harsh Reality) आणि सखोलता आली. बा. सी. मर्ढेकर आणि भालचंद्र नेमाडे यांच्या लेखनात ही प्रवृत्ती विशेषत्वाने जाणवते. लेखनात केवळ कथा न सांगता, जीवनातील 'अस्तित्व' (Existence) आणि 'वैयर्थता' (Absurdity) यांचा शोध घेण्याची, मानवी जीवनाचा अर्थ शोधण्याची प्रवृत्ती वाढली. लेखकाचा जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन अधिक तटस्थ आणि चिकित्सक बनला. अभिजातवाद (Classicism), वास्तववाद (Realism) आणि विशेषतः अतिवास्तववाद (Surrealism), तसेच अस्तित्ववाद (Existentialism) यांसारखे जागतिक साहित्यप्रवाह याच काळात मराठी साहित्यात ठळकपणे दिसू लागले. या प्रभावामुळे लेखनात प्रयोगशीलता आली आणि कथानकाच्या पारंपारिक चौकटी मोडीत निघाल्या. बा. सी. मर्ढेकर यांनी आणलेला 'नवकादंबरी'चा प्रवाह रंजनवादाऐवजी मानवी मनाच्या गुंतागुंतीचे, महानगरीय जीवनातील परात्मतेचे आणि

सामाजिक प्रश्नांचे चित्रण केंद्रस्थानी आणणारा ठरला. कथानक, स्वभावरेखन आणि रचनातंत्राच्या पारंपारिक कल्पनांना या प्रवाहाने आव्हान दिले, ज्यामुळे मराठी साहित्याला आधुनिक रूप प्राप्त झाले. भालचंद्र नेमाडे यांची 'कोसला' या नवकादंबरी परंपरेतील अत्यंत महत्त्वाचे आणि दिशादर्शक लेखन ठरले. परिवर्तनवादी लेखनाची दिशा या काळात अनेक समर्थ कादंबरीकारांनी पारंपारिक रंजनवादाला आव्हान देत वास्तववादी, सामाजिक जाणिवा जपणारे आणि प्रायोगिक लेखन केले.

निष्कर्ष:

मराठी कादंबरीचे जीवननिष्ठ स्वरूप आणि महाकाव्यात्मक विस्तार थोडक्यात, स्वातंत्र्योत्तर मराठी कादंबरीचा प्रवास सामाजिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक स्थित्यंतरांचा थेट आरसा आहे, जो वेळोवेळी आपला आशय आणि रूप बदलत गेला. या साहित्याने केवळ रंजन न करता, विविध स्तरांतील (शेतकरी, कष्टकरी, दलित, आदिवासी, स्त्रिया) वेदनांना, संघर्षांना आणि आत्मभानाच्या जाणिवांना सामावून घेतले. दलित आणि ग्रामीण साहित्यामुळे साहित्याचे लोकशाहीकरण झाले. नवकादंबरीच्या माध्यमातून तिने आधुनिक मानवी मनाचा गुंता आणि वैयर्थता समर्थपणे मांडली. सामाजिक बदलाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन म्हणून मराठी कादंबरीने आपला प्रवास कायम ठेवला, ज्यामुळे ती अधिक सखोल, व्यापक, प्रयोगशील आणि जीवनाच्या विविध पैलूंना स्पर्श करणारी जीवननिष्ठ बनली आहे. या प्रवाही रूपानेच मराठी कादंबरीला भारतीय साहित्यात एक विशिष्ट स्थान प्राप्त करून दिले आहे, जे एका अर्थाने आधुनिक महाराष्ट्राच्या अंतरंगाचे आणि संघर्षाचे प्रामाणिक वैचारिक आणि भावनात्मक दस्तऐवजीकरण आहे.

संदर्भ आणि टिपा:

1. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मराठी विश्वकोश खंड ७ वा
वाई पृ. ६६०
2. भालचंद्र फडके, दलित साहित्य वेदना व विद्रोह,
पुणे, १९७७
3. जान्हवी संत, कादंबरी एक वाङ्मयप्रकार, कोल्हापूर
4. बापट गोडबोले 'मराठी कादंबरी तंत्र आणि विकास',
पुणे,
5. मेश्राम नंदा, 'दलित कादंबरी-स्वरूप व समीक्षा',
डिंपल पब्लिकेशन, मुंबई,
6. डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर - आदिवासी साहित्य एक
अभ्यास, स्वरूप प्रकाशन 'अक्षर' ८५८, सह्याद्री
नगर, एन-५ सिडको, औरंगाबाद, १ आवृत्ती, २००९

साठोत्तरीमराठीसाहित्य:जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य

प्रा. (डॉ.) शिवाजी होडगे

प्राचार्य, सदाशिवराव मंडलिक महाविद्यालय, मुरगूड

Corresponding Author – प्रा. (डॉ.) शिवाजी होडगे

DOI - 10.5281/zenodo.18920654

प्रस्तावना:

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य साहित्य या अनुषंगाने विचार करताना जागतिकीकरणाचा एकूणच मराठी साहित्यावर खोलवर असा परिणाम झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणाने मानवी जीवनासंदर्भात निर्माण केलेल्या अनुकूल प्रतिकूल प्रश्नांचा वेध मराठी साहित्याने घेतलेला दिसतो. प्रामुख्याने अलिकडच्या काळातील मराठी साहित्याचे जागतिकीकरणाचे अनेक पडसाद उमटलेले दिसून येतात. त्या अनुषंगाने स्त्रीवादी साहित्याचा विचार प्रस्तुत विवेचनात केला जाणार आहे. प्रारंभी जागतिकीकरण या संकल्पनेबाबत काहीएक विचार करून स्त्रीवादी साहित्य संकल्पना आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम झालेल्या काही कलाकृतींचा विचार प्रस्तुत ठिकाणी केला जाणार आहे.

जागतिकीकरण ही संकल्पना अलिकडच्या वीसएक वर्षात उदयाला आलेली संकल्पना आहे असे प्रारंभी नमुद करावे लागेल. आज आपण जागतिकीकरण हा शब्द ग्लोबलायझेशन या अर्थाने वापरतो. जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य या अनुषंगाने मांडणी करताना जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या प्रश्नातून साहित्याची मांडणी झालेली दिसून येते. कथा, कादंबरी, कविता याच्या माध्यमातून जागतिकीकरणाने निर्माण झालेल्या प्रश्नांची मांडणी अलिकडच्या काही वर्षातील मराठी साहित्यावर नजर टाकल्यास याची जाणीव

झाल्यावाचून राहत नाही. जागतिकीकरण ही संकल्पना अर्थशास्त्राशी निगडीत असली तरी वाङ्मय व्यवहारावरही जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

जागतिकीकरणाने जशा चांगल्या गोष्टी आणल्या तसचे त्याचे दुष्परिणामही मानवी जीवनावर झाले. मूल्य, संस्कार, नातीगोती, श्रम, यासारख्या काही गोष्टींना जागतिकीकरणाने सुरूग लावण्याचे काम केलेले दिसून येते. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये प्रामुख्याने विषमता, शोषण, जीवघेणी स्पर्धा व नफेखोरीला महत्त्व प्राप्त झाले. तसेच पर्यावरणासंबंधीचे काही प्रश्नही निर्माण करून ठेवले. औद्योगिक विकासाच्या नावाखाली पर्यावरणाचे शोषणही मोठ्या प्रमाणात होताना दिसू लागले. बहुराष्ट्रीय कंपन्यांच्या मक्तेदारीचे आणि विस्ताराचे कार्य जागतिकीकरणामुळे झालेले दिसून येते. देशाच्या आर्थिक नियोजनावर या बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे नेहमीच वर्चस्व असलेले दिसून येते. जागतिकीकरणात पैसा आणि नफा यांना महत्त्व आल्याने मानवी मूल्येही मग पैशात मोजली जाऊ लागली. असे असले तरी प्रत्येक बाब नफा म्हणून कशी मोजता येणार? भाषा, संस्कृती, कला यांच्याबरोबरी मानवाचे जीवनही रसातळाला नेण्याचे कार्य जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेमध्ये होताना दिसते. एकूणच मराठी साहित्यावर जागतिकीकरणाचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो. त्यामध्ये कथा, कादंबरी, कविता, नाटक या साहित्याप्रकरांमधून जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या

प्रश्नांची मांडणी झाल्याचे दिसून येते. याबरोबरच मराठी साहित्यातील ग्रामीण, दलित साहित्य प्रवाहांवरही जागतिकीकरणचा प्रभाव पडलेला दिसतो तसाच तो स्त्रीवादी साहित्यावरही पडलेला दिसतो. प्रस्तुत ठिकाणी जागतिकीकरण आणि मराठी स्त्रीवादी साहित्य यांचा विचार केला जाणार आहे.

हा विचार करताना स्त्रीवाद या संकल्पनेचा विचार करू. १९६० नंतर पाश्चिमात्य जगात स्त्री प्रश्नासंबंधी नवा विचार सुरू झाला. सिमोन द बोव्हुआरचे 'द सेकंड सेक्स' हे पुस्तक १९४९ साली प्रकाशित झाले. पण पुस्तकाचा खरा प्रभाव १९६० नंतर झालेला दिसतो. मराठी साहित्याच्या बाबतीतही साठनंतर एक नवा विचारप्रवाह मराठी साहित्यामध्ये रूढ लागला. तो म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. मानवी समाज स्त्री आणि पुरुष अशा लैंगिक भेदाने दोन विभामध्ये साधारणपणे अर्धा अर्धा वाटला गेला आहे. परंतु साहित्य निर्मितीचा विचार केला तर या दोन वर्गांच्या योगदानाच्या प्रमाणातील व्यस्तता डोळ्यात खुपावी इतकी टोकदार आहे. या व्यस्त प्रमाणामुळे स्त्रियांच्या साहित्याचा स्वतंत्र विचार प्रस्तुत आणि समर्थनीय वाटतो. जीवनाच्या इतर अंगोपांगाप्रमाणेच साहित्य निर्मितीच्या क्षेत्रातही पुरुषप्रधान समाजरचनेमुळे स्त्रियांना वाव मिळाला नाही असे दिसून येते.

पुरुषानुगामी साहित्याचे स्त्रीवादी वाचन ही स्त्रीवादी समीक्षेची एक नवी दिशा आहे. स्त्री साहित्याचे मूल्यमापन स्त्रीच्या भूमिकेत जाऊन केले पाहिजे. अबला, माता, दासी किंवा देवता म्हणून स्त्रीरूपे साहित्यात येतात. ती मुख्यतः पुरुषप्रधान संस्कृतीचा आविश्कार असतात. स्त्रीदायित्व व देवत्व या दोन्ही प्रतिमा स्त्रीत्वाचा बळी देणाऱ्याच! स्त्रीवाचकाने स्वतःची वाचन मनोवृत्ती जोपासली तर तर लिखित साहित्याविषयी नवा दृष्टिकोन तयार होऊन त्याचे नवे स्पष्टिकरण मिळेल. स्त्रीने पुरुषनिर्मित साहित्य

वाचताना पुरुषीकरणाच्या प्रक्रियेला प्रतिरोध केला पाहिजे. तसेच स्त्रीनिर्मित साहित्य वाचताना त्यातील आशय, संदर्भ, परंपरा यांचे संबंध दुसऱ्यास्त्रियांशी, स्त्री समाजाशी जुळविले पाहिजेत. यातून स्त्रीवाचक दृष्टिकोनाची निर्मिती होईल. स्त्री साहित्यिकांच्या निर्मिती प्रक्रियेचा, कल्पनाशक्तीचा व वाङ्मयीन व्यक्तिमत्त्वाचा समग्र वेध घेण्यासाठी अशी स्वतंत्र स्त्रीनिष्ठ समीक्षादृष्टी विकसित करण्याची आवश्यकता आहे. स्त्रीसाहित्याचे स्त्रीवादी समीक्षादृष्टितून वर्णन, विश्लेषण, मूल्यमापन अजून फारसे झाले नाही. त्यासाठी स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून साहित्याचे पुनर्वाचन होण्याची गरज आहे. किंबहुना स्त्रीवादी वाचन संस्कृतीची वाढ झाल्यास स्त्रियांच्या साहित्याची योग्य समीक्षा होऊ शकेल. ती स्त्रीवादी साहित्याच्या वाढीस पोषक ठरेल असे वाटते.

जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्याचा विचार करत असताना यासंदर्भातील मराठी समीक्षकांच्या नोंदीच्या विचार करणे महत्त्वाचे ठरते. मराठीतील समीक्षक अविनाश सप्रे, हरिश्चंद्र थोरात यांनी यासंदर्भात प्रतिकूल अशी मते नोंदवलेली दिसून येतात. जागतिकीकरणाचा मानवी जीवनावर, संस्कृतीवर होत असलेला परिणाम समजून घेवून लेखनात त्याचे रूपांतर करण्यात लेखक अपयशी ठरलेले आहेत. असे याबाबतीत समीक्षकांनी आपले अभिप्राय नोंदविलेले आहेत. असे असले तरी सदानंद देशमुख यांची, बारोमास ही कादंबरी, गो. पु. देशपांडे यांचे म्युझिक सिस्टीम हे नाटक, शरणकुमार लिंगाळे यांची झुंड ही साहित्यकृती आणि मराठीतील अरूण काळे सारख्या कवींच्या कवितांमधून जागतिकीकरणाच्या भयावह अशा वास्तवाचा वेध घेतला गेला आहे हे नाकारून चालणार नाही.

मराठी स्त्रीवादी साहित्य आणि जागतिकीकरण या अनुषंगाने विचार करताना नव्वदनंतरच्या काही स्त्रीलेखिकांच्या साहित्याचा विचार करणे प्रस्तुत ठरते. पितृसत्ताक परंपरा, स्त्री-पुरुष लैंगिकता, धर्म, जात,

न्यायव्यवस्था यांच्या मध्ये होणारी घुसमट यांचा वेध काही स्त्री लेखिकांनी आपल्या लिखानातून घेतला आहे. त्यामध्ये गौरी देशपांडे, आशा बगे, मेघना पेठे, सानिया, कविता महाजन, उर्मिला पवार, प्रज्ञा पवार यांच्या लेखनातून जागतिकीकरणाचे पडसाद उमटलेले दिसून येतात.

गौरी देशपांडे आशा बगे यांच्या लेखनातून प्रामुख्याने स्त्रीच्या मानसिकतेचा, लैंगिकतेचा, समाजातील घुसमटीचा, पुरुषप्रधान संस्कृतीचा वेध घेतला गेला आहे. एकेक पान गळावया, चंद्रिके ग सारीके ग या गौरी देशपांडे यांच्या महत्त्वाच्या कादंबऱ्यातसेच सानिया यांची त्यानंर ही कादंबरी यामधून मध्यमवर्गीय सुक्षित स्त्रीच्या आयुष्यात नवऱ्याचे स्थान काय असते तसेच तो सोडून गेल्यानंतरची तिची आवस्था यासंदर्भात भाष्य केलेले दिसून येते. पारंपरिक मूल्यांना कवटाळून बसणारी नायिका उपरोक्त साहित्यकृतींमध्ये दिसून येत नाही तर जागतिकीकरणचा प्रभाव असणारी नायिका दिसून येते. त्यामुळे खोटया परंपरा, मूल्ये झुगारून देवून पारंपरिक चौकटीच्या बाहेर जाऊन पाहते.

कविता महाजन यांच्या ब्र आणि भिन्न या दोन्ही कादंबऱ्यामधून जागतिकीकरणाचे अनेक संदर्भ येताना दिसतात. ब्र मधील नायिकेला तिचा पती घटस्फोट देतो त्यानंती ती नायिका स्वतःच्या पायावर उभी राहण्यासाठी सेवाभावी संघटनेत काम करू लागते. अशा सेवाभावी संस्था जागतिकीकरणाशी नाते सांगणाऱ्या असतात. अशा सेवाभावी संस्थामागील वेगळा चेहरा या निमित्ताने पुढे येतो. जागतिकीकरणाने रूजवलेला निःस्वार्थी त्यागी जीवनाचा समज खोटा ठरतो. तसेच भिन्न या कादंबरीतूनही वेगळा विषय समोर येताना दिसतो. एडसग्रस्त माणसांचे जीवन आणि त्यांना मदत करणाऱ्या सेवाभावी संस्था यांच्यातील परस्पर संबंध आणि सेवाभावी संस्थाचे खरे रूप या निमित्ताने चित्रित झालेले दिसून येते. एकीकडे गंभीरपणे

काम करणारी माणसे आणि दुसरीकडे स्वतःचे हित पाहणाऱ्या संस्था आणि पदाधिकारी यांची गुंतागुत प्रस्तुत कादंबरीत पहावयास मिळते. मराठीमध्ये अशा प्रकारची महत्त्वपूर्ण कादंबरी म्हणून प्रस्तुत कादंबरीची नोंद घेतली गेली आहे.

मेघना पेठे यांची नातिचरामि ही कादंबरीही जागतिकीकरणाचे नवे भान देणारी अशी आहे. जागतिकीकरणाने स्त्रीला आलेल्या नव्या आत्मभानाची कहाणी प्रस्तुत कादंबरीमध्ये आलेली दिसते. प्रेमात आलेल्या नैराश्याला कवटाळून न बसता एका नव्या जोमाने जगणे या कादंबरीतील नायिका स्वीकारते. नवरा हा फक्त विरजणापुरता हे नवे भान आलेली नायिका प्रस्तुत कादंबरीत पहावयास मिळते. जागतिकीकरणाचा प्रभाव असणारे उर्मिला पवार यांचे आयदान हे आत्मकथन होय. जागतिकीकरणाने झालेल्या चांगल्या वाईट परिणामांचा वेध प्रस्तुत आत्मकथनामध्ये झालेला पहावयास मिळतो. दलित स्त्रियांसमोर वर्तमान जगण्यातील प्रश्न, जातपंचायत, कुटुंबव्यवस्था, समाज यांची स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन या सर्व गोष्टी नव्या अनुभव विश्वातून आपल्या समोर येताना दिसतात. प्रज्ञा पवार यांच्या आरपार लयीत प्राणांतिक या कवितेतून एका तमासगीर स्त्रीचा जीवनाचा वेध घेतला गेला आहे. नवभांडवलशाही व्यवस्थेमध्ये एक कलावंत असणाऱ्या विठा भाऊ मांग या स्त्रीची आत्मभानाची कहाणी या कवितेतून मांडली गेली आहे. जागतिकीकरणाने निर्माण केलेल्या अवहानांना ताठ मानेने समोरे जाण्याचे काम विठा करते. स्वतःचा शोध घेत नव्या जगात स्वतःची नवी ओळख निर्माण करण्याचे काम प्रज्ञा पवार यांनी विठाच्या माध्यमातून केले आहे असे म्हणावे लागेल.

स्त्रीवादाचा प्रभाव असणारे स्त्रीलिखित मराठी नाटक मराठी नाटय वाङ्मयात लक्षणीय असे दिसून येत नाही. तरीही काही थोडेफार प्रयत्न मराठीत झाले आहेत असे नमूद

करावे लागेल. जागतिकीकरणाचा फारसा परिणाम जरी या नाटकांवर पडला नसला तरी काही प्रश्न या निमित्ताने मांडले गेलेले दिसून येतात. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्रियांच्या प्रश्नांचा वेध घेणाऱ्या स्त्री-नाटककारांमध्ये तारा वनारसे (कक्षा), कुमुदिनी रांगणेकर (आंधळी कोशंबीर), सरिता पदकी (बाधा), विभावरी शिरूरकर (अलौकिक संसार, कलियुग ग बाई कलियुग, हिरा जो भंगला नाही) या नाटकांचं स्थान उल्लेखनीय आहे. पारंपरिक स्त्रीपेक्षा वेगळ्या विषयांवरची नाटकं लिहिणाऱ्या स्त्री-नाटककारांमध्ये शिरीश पै यांच्या नावाचा उल्लेख करता येतो. तसेच ज्योत्स्ना देवधर यांचं 'कल्याणी' हेही नाटक या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असे आहे.

सारांश:

जागतिकीकरणाचा जसा सर्व मानवी जीवनावर परिणाम झाला तसाचा साहित्यावरही झालेला दिसून येतो. जागतिकीकरणामुळे आलेले नवे भान, आणि त्यातून निर्माण झालेल्या नव्या प्रश्नांचा वेध स्त्रीवादी साहित्याने घेतलेला दिसतो. असे असले तरी तो जागतिकीकरणाचा स्त्रीजीवनावर झालेला परिणामाचा म्हणवा तितका वेध मराठी साहित्यात झालेला दिसून येत नाही.

संदर्भ:

1. समकालिन स्त्रियांच्या कादंबऱ्या - किशोर सानप
2. जागतिकीकरण, समाज आणि मराठी साहित्य - डॉ. रवींद्र शोभणे
3. स्त्रीवा आणि मराठी साहित्य - डॉ. वंदना महाजन
4. प्रवाह आणि प्रतिक्रिया - डॉ. रवींद्र ठाकूर

भारताच्या जडणघडणीतील मराठी साहित्याची भूमिका

(कुसुमाग्रजांच्या क्रांतीचा जयजयकार या कवितेच्या अनुषंगाने)

प्राचार्य प्रा. डॉ. संजय दशरथ पाटील

मराठी विभागप्रमुख, दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री (मौनिनगर), ता. कागल जि. कोल्हापूर

Corresponding Author – प्राचार्य प्रा. डॉ. संजय दशरथ पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18920665

ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त कुसुमाग्रज यांनी मराठी साहित्यात विविध प्रकारचे आणि विपुल प्रमाणात लेखन केले आहे. कुसुमाग्रजांसारखे साहित्यिक आपल्या लेखणीतून विविध वाङ्मयप्रकार सहजगत्या हाताळताना दिसतात. कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, ललित निबंध या सर्व वाङ्मयप्रकारात कुसुमाग्रजांनी लेखन केले आहे. तरीही कवी म्हणून कुसुमाग्रज मराठी वाङ्मयाला सुपरिचित आहेत.

कुसुमाग्रजांचे जीवनलहरी (१९३३), विशाखा' (१९४२), वादळवेल' (१९६९), 'रसयात्रा' (१९६९), छंदोमयी' (१९८२) आणि मुक्तायन' (१९८४) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. कुसुमाग्रजांच्या इतर कवितासंग्रहांपेक्षा 'विशाखा' कवितासंग्रह महत्त्वाचा आहे. या कवितासंग्रहातील कवितेने मराठी कवितेच्या क्षेत्रात आपले एक वेगळे स्थान निर्माण केले. 'विशाखा' मुळेच कुसुमाग्रजांचे नाव सगळीकडे झाले. या कवितासंग्रहात राजकीय, सामाजिक, प्रेमविषयक, मानवतावादी दृष्टीकोन व्यक्त करणाऱ्या कविता आहेत. या सर्वच कवितांचे गारुड आजही मराठी मनावर आहे. कुसुमाग्रजांनी सामाजिक बांधिलकी मानून आणि मानवतेचा विश्वात्मक विचार करून आपले काव्यलेखन केले आहे. मानवावर लादल्या गेलेल्या पारतंत्र्याविषयी आणि दारिद्र्याविषयी जशी त्यांना चीड आहे

तशीच चीड भारतावर राज्य करणाऱ्या आणि गुलामगिरी लादणाऱ्या इंग्रज सत्तेविरुद्ध आहे. आपल्या कवितेच्या माध्यमातून कुसुमाग्रज राष्ट्रीय बाणा व्यक्त करून इंग्रज सत्तेविरुद्ध बंड करण्यासाठी भारतीय स्वातंत्र्यवीरांना प्रोत्साहन देतात.

आपल्या कवितेविषयी आणि कविता लेखनाविषयी कुसुमाग्रज स्वतः लिहितात "मित्रहो, शालेय वयात मी लेखनाला सुरुवात केलेली आहे. पुढे मी बहुतेक सर्व वाङ्मय प्रकारात लेखन केले असले तरी प्रारंभ कवितेने झाला आणि आयुष्याच्या संधिकालात कविताच मला साथ करत आहे. म्हणजे गेली ६० वर्षे मी हा लेखनाचा प्रपंच केला आहे. या तळावरून मी मागे वळून पाहतो तेव्हा स्मृतीच्या पटलावर अनेक चित्रे मला दिसतात. व्यक्तिगत जीवनातील सुखदुःखाची चित्रे दिसतात त्याप्रमाणे राष्ट्रीय जीवनातील संघर्षाचे आणि साफल्याचे शिलालेख ही दिसतात. मानवी व्यवहारासंबंधी एक वेगळी दृष्टी देणारे रिकाम्या खिशाचे खडतर अनुभव मी घेतले आणि त्या अनुभवांनाही सोनेरी किनार देणाऱ्या १९४२ च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनासारख्या ऐतिहासिक घटनाही मी पाहिल्या देशाच्या मुक्ततेसाठी सामान्यांनी केलेले बलिदान मी पाहिले आणि त्यात रक्ताच्या समुद्रातून प्रकट होणारा स्वातंत्र्याचा सूर्योदयही मी साजरा केला. नंतरच्या चाळीस वर्षातील

अशा- निराशांचे उद्रेकही मी अनुभवले. या प्रदीर्घ यात्रेत कवितेने मला सोबत केलीच पण ती करताना, व्यक्तीगत, सामाजिक, राष्ट्रीय घटनांचे सत्व शोधण्याचा तिने प्रयत्न केला आणि पर्यायाने माझ्या जगण्याला तिने एक व्यापक आशयही मिळवून दिला. माझी कविता लौकिक दृष्टीने महालात बसलेली मानिनी नसेल, रस्त्यावर वावरणारी बैरागीन असेल.”^१ अशा प्रकारे कुसुमाग्रजांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारताला स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी आपल्या कवितेतून इंग्रजांच्या जुलमी सत्तेविरुद्ध आसूड ओढण्याची भूमिका घेऊन इंग्रजा विरुद्ध जनमत तयार करण्याचे वातावरण तयार केले. स्वातंत्र्यासाठी रस्त्यावर उतरून लढण्याची मानसिकता भारतीयांच्या मनात निर्माण करण्यासाठी कुसुमाग्रज यांची कविता योगदान देते. कुसुमाग्रजांची ‘क्रांतीचा जयजयकार’ या कवितेचा आशय आपण पाहू.

कुसुमाग्रजांच्या ‘क्रांतीचा जयजयकार’, या कवितेतून राष्ट्रीय बाणा व्यक्त होतो. जुलमी इंग्रज सत्ता उलथवून टाकण्यासाठी कुसुमाग्रज भारतीय सैनीकांना क्रांतीचा जयजयकार करण्याची प्रेरणा देतात. भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या वीरांना इंग्रज अमानुष वागणूक देतात. भूमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या शूर-वीरांचा इंग्रज अधिकारी छळ करतात. कारागृहात बंदिवानात टाकून साखळदंडांनी बांधून मारहाण करतात. भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी हे बंदिवान जेव्हा कारागृहात अन्नत्याग करतात ही बातमी समजताच कुसुमाग्रजांची लेखणी तळपते आणि ‘क्रांतीचा जयजयकार’ सारखे स्वातंत्र्यगीत लिहिले जाते. कारागृहातील आपल्या स्वातंत्र्यवीरांच्या पाठीशी ठामपणे उभे राहून कवी राजबंदाच्या ओठावरचे हे गीत गातात,

“गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार
अन वज्रांचे छातीवरती घ्या झेलून प्रहार!”^२

उदाम सर्परूपी इंग्रजांनी जरी आमच्या हातापायात पोलादी साखळदंड बांधून आम्हाला मरणाच्या दारात उभे केले असले तरी मातृभूमीच्या स्वातंत्र्याचा अभंग आवेश क्वचितही कमी होणार नाही. पोटात भुकेने थैमान घातले असेल, रक्ताचे पाणी झाले असेल तरीही त्यांना स्वाभिमानाने सांगणार-

“बलशाली मरणाहून आहे आमुचा अभिमान
मृत्यंजय आम्ही! आम्हाला कसले कारागार?”^३

कारागृहाची भीती बाळगणार नाही. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी हातात निखारे घेऊन, बेहोष होऊन आपण ध्येय गाठायचे आहे. कधीही मागे न पाहता, विश्रांती न घेता, प्रीतीच्या व कीर्तीच्या मागे न लागता पायतळी अंगार घेऊनही स्वातंत्र्यरूपी सूर्याला गवसणी घालायची आहे. या बंदिवानांच्या भावना भारतमातेच्या इतर बांधवांना सांगण्यासाठी कवी लिहितात-

“श्वासानो, जा वायुसंगे ओलांडूनि भिंत
अन आईला कळवा आमुच्या हृदयातील खंत
सांगा वेडी तुझी मुले ही या अंधारात
बद्ध करांनी अखेरचा तुज करिती प्रणिपात
तुझ्या मुक्तीचे एकच होते वेड परी अनिवार
गर्जा जयजयकार क्रांतीचा गर्जा जयजयकार!”^४

भारतीय स्वातंत्र्यासाठी हातात भारतमातेचा ध्वज घेताच इंग्रजांनी हातात बेड्या घातल्या, यशाची गाणी म्हणताना गळ्याला फास लावला, आम्हाला गुन्हेगार ठरवले तरीही भूमातेच्या स्वातंत्र्याचे आम्हास वेड लागले आहे. अशा आम्हा वेड्यांना भारतमातेने कुशीत घ्यावे एवढीच माफक अपेक्षा आहे. आमचे होणारे हाल पाहून भारतमातेला दुःख होत असेल परंतु आम्ही आशावादी आहोत म्हणून-

“कशास आई, भिजविसी डोळे, उजळ तुझे भाल
रात्रीच्या गर्भात उद्याचा असे उषःकाल

सरणावरती आज आमची पेटताच प्रेते
उठतील त्या ज्वालांतून भावी क्रांतीचे नेते.”^५

अशी दुर्दम्य इच्छाशक्ती आमच्या जवळ आहे. आमच्यातून प्रेरणा घेऊन सर्व बांधव पेटून उठतील. आता आम्हाला आमच्या मरणाची भीती नाही. आमच्या गळ्याला फास लावून, आमचे रक्तमास खाण्यास टपलेल्या गिधाडांनो आमच्या शरीरापेक्षा आम्हाला भारतमातेच्या स्वातंत्र्याची आस आहे. मरण्यातना भोगूनही भारतमातेचा जयजयकार करण्यास आम्ही कचरणार नाही. क्रांतीचा जयजयकार करतच राहणार. जुलमी इंग्रजी सत्ता उलथवून टाकणारे हे क्रांतीगीत राष्ट्रीय भावना जागृत करणारे, राष्ट्रप्रेम व्यक्त करणारे, राष्ट्रबांधणी करणारे आहे. कुसुमाग्रजांच्या क्रांतीचा जयजयकार या कवितेविषयी लिहिताना बोरकर म्हणतात, “त्यानंतरची मला अशीच थरारून सोडणारी त्यांची कविता म्हणजे क्रांतीचा जयजयकार ती लिहिली गेली १९३९ साली म्हणजे ४२ च्या क्रांती आधी तीन वर्षे. कवितेने क्रांती होत नसते असे म्हणणारे तसे खुशाल म्हणोत पण क्रांतीसाठी आवश्यक असणारी मनःक्रांती घडविण्याचे उत्कृष्ट साधन जर कोणते असेल तर ते कविताच याविषयी मला तरी यत्किंचीत शंका नाही. या कवितेने जशी मनक्रांती आपल्या महाराष्ट्रात घडवून आणली असे मी मानतो. या कवितेने जे पेटले त्यांनी ४२ व्या क्रांतीत छातीवर गोळ्या झेलल्या तर काही फासावर देखील गेले असे कुणी मला सांगितले तर मला आश्चर्य वाटणार नाही. ही कविता वाचताच मी पेटून निघालो. सुखी संसाराचे कारागृह मला दुःसह वाटू लागले.”^६ या कवितेचा बोरकर यांनी पोर्तुगीज भाषेत अनुवाद केला आणि त्यांनी ज्यांना आत्मिक आई मानले त्या डॉना प्रॉपर्स यांना दाखविला. त्यावरची त्यांची प्रतिक्रिया बोरकर लिहितात, “क्रांतीचा जयजयकार या कवितेचा माझा अनुवाद जेव्हा त्यांनी वाचला तेव्हा अशा

तोलाचा कवी आपल्या भारत वर्षात आहे याचा त्यांना अभिमान वाटला आणि त्या उदारल्या की ही कविता मार्सेलॅज या फ्रेंच राष्ट्रीयतापेक्षाही वरच्या दर्जाची आहे. या कवितेने माझ्यावर इतका खोल परिणाम केला की मी घरादारावर तुळशीपत्र ठेवून ४२ च्या लढ्यात सामील व्हायला उत्सुक झालो पण दहा माणसांचा संसार उघड्यावर टाकायला तेव्हा मन कचरले. पण ४६ साली जेव्हा डॉक्टर लोहिया यांनी क्रांतीचे आवाहन गोव्याच्या दाराशीच आणले तेव्हा मला राहवले नाही. जे ४२ मध्ये साधले नाही ते ४६ मध्ये साधले हे सारी त्या कवितेने केले असे मला म्हणावयाचे नाही पण माझ्यातला अंतरवन्ही फुलविण्यात तिचा फार मोठा वाटा आहे की तितकेच खरे आहे.”^७

कुसुमाग्रज यांनी 'क्रांतीचा जयजयकार' या कवितेतून भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लागणारे क्रांतिकारी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. विशाखा' कविता संग्रहातील ही कविता कुसुमाग्रजांनी १९३९ साली लिहिली आहे. या सारख्या कवितांमधून राष्ट्र प्रेमाची ज्योत तेवत राहते व अनेक क्रांतिकारक निर्माण होऊन या देशातून जुलमी इंग्रजांना हाकलून लावले जाते. कवी कुसुमाग्रज मानवतावादी कवी आहेत. सत्-मंगलावर त्यांचा विश्वास आहे. परंतु ज्यावेळी आमच्यांवर कोणी आक्रमण करित असेल, आम्हाला पारतंत्र्यात ठेवून गुलामगिरीचे जीवन जगायला भाग पडत असेल त्यावेळी अशी क्रांतीची कविता कुसुमाग्रज लिहितात. या कवितेतून प्रखर राष्ट्रवाद व्यक्त होतो. क्रांतीकारांचा इंग्रज अधिकाऱ्यांनी छळ मांडला, अमानुष वागणूक दिली. त्याच्यावरची प्रतिक्रिया म्हणून या कवितेकडे पाहावे लागेल. 'पाशवी सत्तेविरुद्ध निःशस्त्र आत्मबळ' हे या कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे.

निष्कर्ष:

१९४७ साली भारत देश स्वातंत्र झाला. परंतु त्यासाठी अनेक स्वातंत्र्यवीरांनी देशासाठी प्राणांची आहुती दिली आहे. त्यांना प्रेरणा देण्याचे काम कुसुमाग्रजांसारख्या कवींनी केले आहे. आजही आपल्या देशाच्या सीमारेषांवर परकीय कुरघोड्या करताहेत. अशावेळी निश्चितच आपल्याला कुसुमाग्रजाच्या 'क्रांतीचा जयजयकार' या कवितेची आठवण आल्याशिवाय राहणार नाही. भारतीय संस्कृती अहिंसक, सहिष्णूतावादी, मानवतावादी जरूर आहे. पण तो जर कोणी दुबळेपणा ठरवत असेल तर जशास तसे उत्तर द्यावेच लागेल. कुसुमाग्रजांच्या सामाजिक, राजकीय, प्रेमकवितांपेक्षा ही राष्ट्रीय बाण्याची कविता निश्चितच वेगळी आहे, किंबहुना सरस आहे. एका संवेदनशील मनाला राजबंद्यांविषयी आणि भारतमातेच्या स्वातंत्र्याविषयी काय वाटत असेल याचेच प्रतिक म्हणून कुसुमाग्रजांच्या 'क्रांतीचा जयजयकार' या कवितेकडे पाहावे लागेल. सर्व भारतीयांच्या समूह भावनाच कवी येथे व्यक्त करताना दिसतात.

संदर्भ:

१. वाबगावकर रमेश (मुख्य संपादक) साहित्याचे फलित: सत्यम शिवम सुंदरम 'कुसुमाग्रज लोकराज्य' (कुसुमाग्रज गौरवग्रंथ), १ ऑगस्ट १९८९ वर्ष ४५ वे अंक ७ पृ. क्र. ७ व ८

२. कुसुमाग्रज - क्रांतीचा जयजयकार विशाखा, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे ३० प्रथमावृत्ती १९४२ पृ. क्र. ४५
३. तत्रैव - पृ. क्र. ४५
४. तत्रैव - पृ. क्र. ४६
५. तत्रैव - पृ. क्र. ४६
६. वाबगावकर रमेश (मुख्य संपादक) लोकराज्य (कुसुमाग्रज गौरवग्रंथ), उनि. पृ. क्र. ११ व १२
७. तत्रैव - पृ. क्र. १२

संदर्भग्रंथ:

१. कुसुमाग्रज - विशाखा, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, विजयानगर, पुणे, ३० प्रथमावृत्ती १९४२, पुनर्मुद्रण १९९४.
२. डॉ. पुंडे दत्तात्रय - कुसुमाग्रज/शिरवाडकर: एक शोध, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे द्वितीयावृत्ती जुलै १९९१
३. संपादक डॉ. पुंडे दत्तात्रय/ डॉ. तावरे स्नेहल - त्रिदल स्नेहवर्धन हाऊस, पुणे आवृत्ती दुसरी: जानेवारी १९९४
४. वाबगावकर रमेश (मुख्य संपादक) लोकराज्य (कुसुमाग्रज गौरवग्रंथ), वर्ष ४५ वे अंक ७, १ ऑगस्ट १९८९

महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत मराठी चरित्रांचे योगदान.

प्रा. शिवाजी वसंत देसाई

मराठी विभाग, कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी

Corresponding Author – प्रा. शिवाजी वसंत देसाई

DOI - 10.5281/zenodo.18920680

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राला विस्तिर्ण भौगोलिक क्षेत्राबरोबरच संपन्न आणि समृद्ध अशी साहित्यिक आणि ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे. राजा रामदेवराय, छ. शिवाजी महाराज, छ. संभाजी महाराज, छ. शाहू महाराज असे पराक्रमी राजे महाराष्ट्रात होऊन गेले आहेत. संत नामदेव, संत ज्ञानेश्वर, चक्रधर स्वामी, संत तुकाराम, संत एकनाथ, महात्मा बसवेश्वर, गौतम बुद्ध, संत रामदास अशी संत महंत मंडळी होऊन गेली आहेत. या संत मंडळींनी माणसाला अध्यात्माचा मार्ग दाखविण्याबरोबर आत्मिक उन्नयन केले. मोक्षाचा मार्ग दिला. याप्रमाणे महाराष्ट्राला शौर्याची, अध्यात्माची मोठी परंपरा आहे. इतिहासातील ह्या परंपरेचे प्रतिबिंब साहित्यात न पडले तर नवलच. यामागे प्रामुख्याने दोन प्रेरणा होत्या. एक म्हणजे राज्यकर्त्यांच्या पराक्रमाचे गुणगान करणे आणि पुढच्या पिढीला तो पराक्रम संक्रमित करणे आणि दुसरी अध्यात्मातील अधिकारी मंडळींचे जीवन चित्रण कथन करणे. ह्या प्रेरणांमधून मराठी साहित्यामध्ये इंग्रजी आमदानी पासून विपुल चरित्र लेखन झाले आहे. मराठी वाचकांनी त्याला भरभरून प्रतिसाद दिलेला आहे. ह्या चरित्राच्या वाचनानेच महाराष्ट्रातील कर्तृत्व व प्रतिभाशक्ती पोसलेली आहे. त्या त्या क्षेत्रातील नवोदितांना पाऊलवाटा खुल्या झाल्या आहेत.

पारतंत्र्याच्या काळात भारतीय जनतेला गुलामगिरीच्या जोखडातून मुक्त होण्यासाठी चेतना देणे

गरजेचे होते. ह्या गरजेतून स्वातंत्र्य चळवळीला बळ देण्यासाठी महाराष्ट्रीयनांच्या मनात पराक्रमाची ज्योत पेटवली गेली. महाराष्ट्रामध्ये होऊन गेलेले पराक्रमी राजे, सरदार यांची चरित्रे लिहिली गेली. भारतीय समाज एकसंध राहण्यासाठी, सदाचरणी होण्यासाठी थोर संत मंडळींची चरित्रे लिहिली गेली. संतांचे विचार, मानवतावाद, आध्यात्मिक श्रेष्ठतेबरोबरच त्यांच्यातील माणूस वाचकांना ज्ञात करून दिला. राजामहाराजांच्या चरित्राबरोबरच संत महंतांची चरित्रे लिहिल्याने राजाचे पराक्रम आणि संतांचे कार्य, विचार मराठी साहित्यात आले आणि यातून एक सुसंस्कारित नागरिक घडण्याबरोबरच स्वातंत्र्याच्या लढ्यासाठी महाराष्ट्रीयन लोकांची मने पेटून उठली.

संतांच्या चरित्र वाचनाने अध्यात्म ज्ञानाबरोबर देव, देश आणि धर्मासाठी लढण्यासाठी मनोभूमी तयार झाली. राजे रजवाड्यांची चरित्रे वाचून स्वातंत्र्याविषयी जाणीव जागृती निर्माण होऊन इंग्रज सरकारशी लढण्यासाठी भारतीय सज्ज झाले. छ. शिवाजी महाराज, छ. संभाजी महाराज छ. शाहू महाराज, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्याबाई होळकर, राष्ट्रमाता जिजाऊ असे नायक मराठी चरित्रांचा विषय झाले. त्यांचा पराक्रम शब्दबद्ध झाला.

छ. शिवाजी महाराजांची स्वराज्य स्थापनेची शपथ, युद्धनीती, रयतेप्रती प्रेम, न्यायनिवाडे, परकीयांविरुद्ध संघर्ष, आरमाराची निर्मिती, सर्व धर्मातील समन्वय यामुळे शिवाजी महाराजांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे वेगळे पैलू आदर्श

म्हणून मराठी वाचकांसमोर दिसून आले. यातूनच महाराष्ट्राच्या तरुणांच्या मध्ये उत्तम चारित्र्य निर्मिती झाली. संभाजी महाराजांनी औरंगजेबाशी केलेल्या संघर्षामुळे पारतंत्र्यात राहणाऱ्या भारतीयांच्या लढ्यास बळ प्राप्त झाले. जिजाऊ राणीसाहेब, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, येसूबाई या राण्यांच्या पराक्रमी चरित्रामुळे भारतीय स्त्रिया स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये आणि स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरही अनेक क्षेत्रांमध्ये स्वतःचे अस्तित्व सिद्ध करू शकल्या. विविध आघाड्यांवर पुरुषांशी खांद्याला खांदा लावून लढू लागल्या. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडामध्ये चरित्र लेखनाची कक्षा विस्तारली. या कालखंडामध्ये पराक्रमी राजे, सरदार, संत-महंत यांच्या बरोबर लो. टिळक, महात्मा गांधी, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, पंडित जवाहरलाल नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर अशा राजकारणातील आणि स्वातंत्र्य चळवळीतील थोर व्यक्तींच्या चरित्रांचे लेखन झाले.

मराठी साहित्यामध्ये नेपोलियन बोनापार्ट, अब्राहम लिंकन, हिटलर, लेनिन, कार्ल मार्क्स, डॉ. श्वाइत्झर, गॉर्की, टॉलस्टॉय, फ्राईड आदि पाश्चात्य देशांतील सुप्रसिद्ध, कर्तबगार लोकांची चरित्रे लिहिली गेली. काही भाषांतरित झाली. ह्या ध्येयप्रेरित लोकांच्या जीवन कहाणी मधून महाराष्ट्रातल्या वाचकांनी आणि ध्येयवादी तरुणांनी आदर्श घेतला.

मराठी साहित्यामध्ये छ. शिवाजी महाराज, छ. संभाजी महाराज, छ. राजाराम महाराज, छ. शाहू महाराज, थोरले माधवराव पेशवे, सेनापती बापू गोखले, परशुराम भाऊ पटवर्धन, नाना फडणवीस, महादजी शिंदे, जनकोजी शिंदे, हरिपंत फडके, श्रीमंत सयाजीराव गायकवाड, तात्या टोपे, राजमाता जिजाऊ, अहिल्याबाई होळकर, राणी लक्ष्मीबाई, राणी ताराबाई आशा ऐतिहासिक राजपुरुषांची, मर्दानी स्त्रियांची आणि सरदारांची चरित्रे लिहिली गेली. यामुळे महाराष्ट्रातील वाचकांना पराक्रमाचा, शौर्याचा

वारसा कळला, इतिहासाच्या पायावर भविष्याची वाटचाल होते असे म्हणतात. महाराष्ट्रीय अभ्यासकांनी, राज्यकर्त्यांनी, समाजसुधारकांनी या महामानवांची चरित्रे डोळ्यासमोर ठेवून आपापल्या जीवनात यशस्वी वाटचाल केली आहे. जीवनात यश मिळवले, सुबत्ता आली तरी स्थिरता येण्यासाठी वैचारिक बैठक असावी लागते. स्वातंत्र्यांबरोबरच समता, बंधुता, मानवता, भूतदया अंगी बाणवणे आवश्यक असते. तरच परस्परात बंधुभाव उत्पन्न होतो. एकमेकास सहकार्य करण्याची भावना निर्माण होते. भौतिक विकासाबरोबरच आत्मिक विकास होतो. हा सदभाव जागृत करण्याचे काम संतांनी केले. कालौघात संत मंडळी समाधीस्थ झाली तरी त्यांचे कार्य, विचार आजही शिल्लक आहेत. चरित्र लेखकांनी तो विचार संतांच्या चरित्रामधून वाचकांपर्यंत पोहोचवला. असे महात्मा गौतम बुद्ध, महात्मा बसवेश्वर, संत कबीर, संत ज्ञानेश्वर, संत तुकाराम, संत नामदेव, संत एकनाथ, संत रोहिदास, संत रामदास, संत जनाबाई, संत बहिणाबाई, कान्होपात्रा, अशा संतांची चरित्रे लिहिली गेली.

अशा चरित्रामधून महाराष्ट्राची आध्यात्मिक जडणघडण झाली. संतांची उच्च विचारसरणी आणि शुद्ध आचरण याचा प्रभाव पडल्यामुळे कळत नकळत मराठी वाचकांच्या वैयक्तिक जीवनात परिवर्तन होण्याबरोबरच आपापल्या कार्यक्षेत्रांमध्ये नैतिकता आचरली गेली. 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरे' या तुकाराम महाराजांच्या अभंगामुळे पर्यावरणाचे महत्त्व कळले. 'येथ कुळ जाति अप्रमाण' या ज्ञानेश्वरांच्या ओवीमुळे जाती जातीतील भेदभाव संपला. 'ऊस डोंगा परी रस नोहे डोंगा' या चोखा मेळ्याच्या अभंगावरून माणसाच्या अंगच्या गुणांचे महत्त्व प्रमाण मानले गेले. अशा प्रकारे माणसाच्या जडणघडणीसाठीची शिकवण संतांच्या चरित्रामधून दिली

गेली. इथे महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये मराठी साहित्याची भूमिका निर्णायक ठरते असे दिसून येईल.

उद्योजक व्यावसायिक लोकांच्या चरित्र वाचनामुळे नवे उद्योजक निर्माण झाले. पूर्वाश्रमीच्या उद्योजकांनी केलेले परिश्रम, चोखाळलेल्या वाटा, संघर्ष नवोदितांना दिशादर्शक ठरल्या आणि महाराष्ट्रामध्ये उद्योगाचे वारे वाहू लागले. साहित्यिक, कलावंत, खेळाडू यांच्या चरित्र वाचनांमधून नवोदितांना प्रेरणा देण्याचे काम केले आणि महाराष्ट्राच्या साहित्य क्षेत्रात, कलाक्षेत्रात, क्रीडा क्षेत्रात उदंड उदयोन्मुख तारे चमकले.

सारांश:

एकूणच मराठी साहित्या मधील चरित्र या वाडःमय प्रकाराने महाराष्ट्राच्या सामाजिक, सांस्कृतिक, क्रीडा, राजकीय, औद्योगिक, आध्यात्मिक, साहित्यिक क्षेत्रामध्ये

यशस्वीतांची चरित्र लिहिल्याने महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान दिलेले आहे असे आपणास दिसून येईल.

संदर्भ:

१. जोशी अ. म. चरित्र आत्मचरित्र, स्नेहवर्धन पब्लिकेशन पुणे, चतुर्थ आवृत्ती, २००७.
२. रावते ग. का. मराठी चरित्र मूलतत्त्वे आणि समीक्षा, समर्थ प्रकाशन मुंबई, प्रथम आवृत्ती १९९१.
३. वस्त जयंत, मराठी चरित्र रूप आणि इतिहास, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे २००९.
४. बोरगावकर व. रा. प्राचीन मराठीतील चरित्र लेखन, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, प्रथम आवृत्ती २९७८.
५. गोखले द. न. चरित्रचिंतन, मौज प्रकाशन गृह मुंबई, प्रथम आवृत्ती २०००.

भारताच्या जडणघडणीसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कवींचे योगदान

प्रा. डॉ. आनंद वारके

मराठी विभाग, दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री ता. कागल. जि. कोल्हापूर

Corresponding Author – प्रा. डॉ. आनंद वारके

DOI - 10.5281/zenodo.18920703

सार (Abstract):

भारताच्या जडणघडणीसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कवितेतून राष्ट्राभिमान, राष्ट्रभक्ती, देशप्रेम, स्त्री पुरुष समानता, सर्वधर्मसमभाव, राज्याभिमान, राष्ट्रीय एकात्मता, श्रमप्रतिष्ठा, वक्तृशीरपणा, वैज्ञानिक दृष्टी, समता, नीटनेटकेपणा, न्याय, विषमता, बंधुता, इत्यादी बाबी व्यक्त झाल्या आहेत. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात भारताच्या जडणघडणीसाठी व मानवी जीवन समृद्ध करण्यासाठी या बाबी अतिशय महत्वाच्या आहेत.

प्रस्तावना:

भारताच्या हजारो वर्षांच्या सांस्कृतिक परंपरेत विविध भाषा व विचार यांनी भारताच्या समृद्धीसाठी भर टाकलेली आहे. मराठी भाषेतील अनेक कवींनी भारताच्या जडणघडणीसाठी काव्य लेखन करून भारताची सांस्कृतिक सामाजिक धार्मिक आणि राजकीय जडणघडण करण्यात एक महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. कविता ही केवळ एक अभिव्यक्ती नसते तर ती राष्ट्राच्या विकासातील एक महत्त्वाची बाब असते. भारताच्या जडणघडणीसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळात मराठीतील काही कवींनी आपल्या राष्ट्रीय बाण्याच्या काव्य रचनेद्वारे योगदान दिलेले आहे. या कवितेतून भारताच्या जडणघडणीसाठी राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्याचा प्रयत्न झालेला आहे. या एकात्मतेची गरज व्यक्त करताना पी.एन.शिंदे व ए. जी. थोरात म्हणतात, जनतेच्या मनात ऐकतेची भावना असेल तर ते राष्ट्र बनते."१

स्वातंत्र्यपूर्व काळात स्वातंत्र्याची उर्मी जनमानसात रुजवण्याचे कार्य अनेक कवींनी केले. या कवितेला राष्ट्रीय कविता म्हणतात. देशाचे स्वातंत्र्य केंद्रभूत मानून कविता करणारे अनेक कवी होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील कवीवर

अनेक बंधने होती. तरीही राष्ट्र निर्मितीसाठी त्यांनी स्वाभिमानी काव्य लेखन केले आहे.

कवी केशवसुत, कुसुमाग्रज, वि.दा.सावरकर, साने गुरुजी, तुकडोजी महाराज, वसंत बापट, भा.रा.तांबे इत्यादी नामवंत कवींच्या कवितांच्या अनुषंगाने या विषयाचा अभ्यास करता येईल. या कवींच्या कवितांमध्ये राष्ट्राच्या घडणीसाठी राष्ट्राभिमान, राष्ट्रभक्ती, देशप्रेम, राष्ट्रीय एकात्मता, सर्वधर्मसमभाव, स्त्री पुरुष समानता, राज्याभिमान, श्रमप्रतिष्ठा, वक्तृशीरपणा, वैज्ञानिक दृष्टी, समता, नीटनेटकेपणा, न्याय, विषमता, बंधुता, मानवता इत्यादी बाबी व्यक्त झालेल्या दिसतात.

देशाभिमान:

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील अनेक कवींच्या काव्यात देशाभिमान व्यक्त झाला आहे. त्यातून स्वातंत्र्यासाठी पोषक वातावरण निर्माण झालेले आहे.

आधुनिक मराठीच्या प्रारंभी काळी कवी केशवसुत यांनी पारतंत्र्याबद्दलचे चिंतन आपल्या कवितेमधून व्यक्त

केले आहे. 'गोष्टी घराकडिल' या कवितेत केशवसुत लिहितात,

"बापूगड्या ध्वज उभा करशील काय?

तू देशकारण करू झटशील काय?"

याचबरोबर पारतंत्र्याची प्रखर जाणीव त्यांच्या 'तुतारी' या कवितेमध्ये ही व्यक्त झालेली आहे. केशवसुत यांच्या या नव्या कवितेमुळे मराठी माणसांमध्ये नवा जोश निर्माण झालेला दिसतो. या संदर्भात रामकली पावसकर म्हणतात, " त्यांची स्वतःची समाजनिष्ठा व राष्ट्रनिष्ठा यातून त्यांच्या कवितेचा उगम झाला आहे. म्हणून त्यांच्या ज्या ज्या राष्ट्रीय कविता आहेत, त्या कविता पारतंत्र्याचे चिंतन आणि चिंता व्यक्त करणाऱ्या आहेत." २

कवी कुसुमाग्रज यांनी ' गर्जा गर्जा जयजयकार' या कवितेतून भारतीय स्वातंत्र्य मातेला परकीयांच्या बंधनातून मुक्त करण्यासाठी जाज्वल्य 'राष्ट्राभिमान' पेरलेला दिसतो. मातृभूमीला मुक्त करण्यासाठी प्रसंगी बलिदान दिले पाहिजे अशी इच्छा कुसुमाग्रज यांच्या या कवितेतून व्यक्त झाली आहे. दुःखाने त्रस्त झालेल्या भारत मातेला या कवितेतील देशभक्त म्हणतो,

"कशास आई भिजविसी डोळे उजळ तुझे भाळ

रात्रीच्या गभीत असे उद्याचा उषःकाल"

या कवितेतील देशभक्ताच्या मातृभक्तीबद्दल द.भि. कुळकणी म्हणतात, "मेघाला निरोप नेण्यास सांगणाऱ्या यक्षापेक्षाही या देशाभक्ताची अवस्था विकल झाली आहे." ३

वि.दा. सावरकर यांच्या 'जयोस्तुते' आणि ' ने मजसी ने' या कवितांतून 'राष्ट्रप्रेम' व्यक्त झाले आहे. वि.दा. सावरकरांनी 'जयोस्तुते' या कवितेतून राष्ट्र देवतेला अभिवादन केले आहे. असेच अभिवादन प्रत्येक व्यक्तीने करावे असे सावरकरांना वि.दा. स्वातंत्र्य राष्ट्राचे चैतन्य असते. स्वातंत्र्य प्रत्येकाला हवे असते. स्वातंत्र्य नसेल तर जन्मसुद्धा मृत्यू वाटतो. 'जयोस्तुते' या कवितेत वि.दा.

सावरकर म्हणतात, 'तुजसाठी जनन ते मरण तुजविण मरण ते जनन'. अंदमानच्या तुरुंगात असताना वि.दा. सावरकरांच्या लेखणीतून उतरलेली ' ने मजसी' ही कविता जाज्वल्य राष्ट्राभिमानाचे प्रतीक आहे. राष्ट्राभिमानाची ही संवेदना वि.दा. सावरकरांनी सागराशी संवाद करून व्यक्त केलेली आहे. तुरुंगातून समुद्रमार्गे भारत मातेच्या भेटीला येण्यासाठी तळमळणारा एक स्वातंत्र्यवीर या कवितेतून व्यक्त झालेला आहे. असाच जाज्वल्य स्वाभिमान प्रत्येक भारतीयांच्या मनात निर्माण करण्याचा हा मोठा प्रयत्न आहे. म्हणून भारताच्या जडणघडणीतील वि.दा. सावरकर यांचे योगदान अगदी मोलाचे आहे.

वि.दा. सावरकरांच्या मनातील राष्ट्रभक्तीप्रमाणे हे प्रत्येकाच्या मनात राष्ट्रभक्ती रुजली पाहिजे तरच देशाला स्वातंत्र्य मिळेल. अशा राष्ट्रप्रेमाने भारावून गेलेल्या एका स्वातंत्र्यवीराचे विचार येथे व्यक्त झाले आहेत.

मंगेश पाडगावकरांनी यांच्या 'जय जय भारत देशा' या कवितेतून 'राष्ट्रभक्ती' व्यक्त झाली आहे. या देशात अनेक नररत्ने जन्मास आली. त्यामुळे कोणत्याही परकीय सत्तेचा निभाव या देशापुढे टिकला नाही. अशी राष्ट्रभक्ती रुजवण्याचे काम या कवितेतून झालेले आहे.

बा. भ. बोरकर यांच्या 'चढवू गगनी निशाण' या कवितेतून 'देशप्रेम' व्यक्त झाले आहे. हे निशाण देशात मनःशांती निर्माण करणारे आहे. समता आणि विश्वशांतीचा संदेश देणारे आहे. हे निशाण उंचविण्यासाठी प्रसंगी शस्त्रांचा पाऊस झेलून घेण्याची उमेद प्रत्येकाने ठेवायला हवी. असा विचार कवीने या कवितेत सुचविलेला आहे.

अशीच राष्ट्र निष्ठा आनंद टेकाळे यांच्या 'हा हिंद देश माझा' या कवितेतून 'राष्ट्रनिष्ठा' व्यक्त झालेली आहे.

बंधुभावः

संत तुकडोजी महाराज यांच्या 'या भारतात बंधुभाव' या काव्यात व्यक्त झाला आहे. या कवितेने भारताच्या जडणघडणीत अतिशय मोलाची कामगिरी बजावली आहे. देशात सगळीकडे विषमतेचे वातावरण होते.या देशात अनेक जाती, धर्माचे, पंथाचे, भाषेचे लोक राहतात.त्यांच्यात राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण व्हावी हा या कवितेचा उद्देश आहे. तो या कवितेने बऱ्याच अंशी साध्य केला आहे.राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज देशातील सर्वधर्मसमभावासाठी परमेश्वराकडे वर मागताना म्हणतात, "या भारतात बंधुभाव नित्य वसू दे दे वरचि असा दे हे सर्व पंथ संप्रदाय एक दिसू दे मतभेद नसू दे"

या देशात गरीब, श्रीमंत, ख्रिश्चन, इस्लामी लोक राहातात त्यांना ही कविता एकसंघ राष्ट्रभावना शिकविते.देशातील तरुण उद्योगशील बनावेत. देशातील अस्पृश्यता समूळ नष्ट होऊ दे.वाईट व्यक्तीच्या मनात सत्य आणि न्याय निर्माण होऊ दे.अशी राष्ट्रभावना या काव्यातून बिंबवण्याचा प्रयत्न झालेला आहे.

साने गुरुजी यांच्या 'खरा तो एकची धर्म' या कवितेतून 'मानवता' व्यक्त झालेली आहे. भारतात अनेक धर्माचे लोक राहतात. धर्माधर्मांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो.जाती जातीमध्ये तेढ निर्माण होते.यासाठी सर्व समाज धर्महीन असला पाहिजे. महात्मा फुले यांनी मानवता हा एकच धर्म सांगितला त्याप्रमाणे साने गुरुजींनी प्रेम,माया हा एकच धर्म सुचविलेला आहे.दुर्बल,पतित, विकलांग, दलित यांना मायेचा हात द्यावा असा विचार या कवितेत आला आहे.

श्रममूल्यः

साने गुरुजी यांच्या 'आता उठवू सारे रान' या कवितेत 'श्रममूल्य' व्यक्त झाले आहे. आज श्रमाचे विविध अर्थ

निर्माण झाले आहेत.साने गुरुजींनी या कवितेद्वारे शेतकऱ्यांचे श्रम जगाला दाखवून दिले आहे.शेतकरी चिखलात राबतो, धान्य पिकवतो.तो जगाचा पोशिंदा आहे. एकजुटीने शेतकऱ्यांचे राज्य निर्माण होईल असा विश्वास त्यांना वाटतो.शेतकरी राष्ट्राच्या घडणीतील महत्वाचा भाग आहे ही बाब या कवितेतून अधोरेखित झाली आहे.शेतकऱ्यांचे हे जीवन 'कुळंबीण' या कवितेद्वारे महात्मा फुले यांनी सुरुवातीलाच दाखवून दिले होते.

स्त्री पुरुष समानताः

ग. दि. माडगूळकर यांच्या 'आम्ही भारतीय भगिनी' या कवितेतून स्त्री पुरुष समानतेचा विचार आलेला आहे.स्त्रीही पुरुषाप्रमाणे पराक्रम करू शकते.समरांगणात झुंज देऊ शकते.स्त्रिया अष्टभुजेच्या वंशज आहेत. राष्ट्राच्या घडणीसाठी त्याही आपले बाहू देऊ शकतात. मुक्त होऊन त्या समाजातील अहित नष्ट करू शकतील असा स्त्रीचा 'लढावू बाणा' या कवितेतून व्यक्त झाला आहे.

विनम्रताः

सुरेश भट्ट यांच्या 'गे मायभू' या कवितेतून 'विनम्रता' व्यक्त झाली आहे. स्वातंत्र्य मातेबद्दलची विनम्रता या कवितेतून अवतरली आहे. माय भूमी तुझ्या आरतीला चंद्र सूर्य तारे आणेन.माझ्या शब्दात तुझा दुग्धरस मिसळल्याने माझे हे काम किती गोड होईल.तुझ्या तुभाने माझी वाणी भिजून गेली आहे. रोज तुझी गाणी गाईन अशी 'विनम्रता' या कवितेतून व्यक्त झाली आहे.

हुतात्म्यांना प्रणामः

भास्कर रामचंद्र तांबे यांच्या 'रे हिंद बांधवा थांब या स्थळी' या कवितेतून झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांना प्रणाम केला आहे. तिच्या पराकमाला कवीने अभिवादन

केले आहे. तिच्या समाधीजवळ थांबून तिचे स्मरण करावे असे कवीला वाटते. या कवितेतून 'हुतात्म्यांना अभिवादन' व्यक्त झालेले आहे. कुसुमाग्रज यांच्या 'अनामवीरा' या कवितेतून देशासाठी बलिदान दिलेल्या त्यागी वीरांना 'प्रणाम' करण्यात आला आहे. त्यांच्या मृत्युच्या ठिकाणी साधा स्तंभही कोणी उभारत नाही. वीर संसाराचा त्याग करून मरणामध्ये विलीन होतात. मरणाची भीती न बाळगता बलिदान देतात. अशा मृत्युंजयवीराला कवी या कवितेतून प्रणाम करतो. राष्ट्राच्या घडणीत मृत्युंजय वीरांच्या पराक्रमाचा संस्कार, त्याचे बलिदान किती महत्वाचे आहे हे कवीने येथे दाखवून दिले आहे.

लढाऊवृत्ती:

'उत्तुंग आमची उत्तर सीमा' या कवितेतून वसंत बापट यांनी 'लढाऊवृत्ती' व्यक्त केलेली आहे. परकीयांचा हल्ला होताच सर्व जाती-धर्मांच्या लोकानी एकत्र येऊन प्राणपणाने प्रतिकार करायला हवा. स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांच्या जयघोष करायला हवा. असा विचार या कवितेतून व्यक्त झाला आहे. 'जिंकू किंवा मरू' ही ग. दि. माडगूळकर यांची कविताही भारताच्या जडणघडणीसाठी हाच संदेश देते.

भाषाभिमान:

संत ज्ञानेश्वर यांनी मराठी भाषेचा अभिमान मध्ययुगीन कालखंडात व्यक्त केला आहे. राष्ट्राच्या घडणीत भाषेलाही महत्व असते हे त्यांनी दाखवून दिले आहे. त्यांच्या या विचारप्रमाणेच मराठीतील अनेक कवींनी मराठी भाषेचा अभिमान आपल्या कवितांमधून व्यक्त केलेला आहे. वि. म. कुलकर्णी यांच्या 'माझ्या मराठीची गोडी' किंवा सुरेश भट यांच्या 'लाभले आम्हास भाग्य' या कविता 'भाषाभिमान' व्यक्त झालेला आहे याचबरोबर कुसुमाग्रज यांच्या 'माझ्या

मराठी मातीचा' या कवितेतून, व गोविंदाग्रज यांच्या 'मंगल देशा पवित्र देशा', श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या 'बहु असोत सुंदर संपन्न की महा' या महाराष्ट्र गीतातून 'राज्यप्रेम' व्यक्त झालेले आहे. 'बहु असोत सुंदर संपन्न की महा' या कवितेमध्ये श्री. कृ. कोल्हटकर म्हणतात, 'सतत महाराष्ट्रधर्म मर्म मनि वसो', अशा रितीने या कवितांतून राज्याभिमान व्यक्त झालेला आहे.

मातृप्रेम व वात्सल्य:

भास्कर दामोदर पाळंदे यांच्या 'आई थोर तुझे उपकार', नारायण सुर्वे यांच्या 'आई', यशवंत यांच्या 'आई म्हणोनी कोणी', माधव ज्युलियन यांच्या 'प्रेम स्वरूप आई' कविताद्वारे 'मातृप्रेम' व 'वात्सल्य' ही भावना व्यक्त झाली आहे. राष्ट्राच्या घडणीत जन्म देणाऱ्या मातेला मोठे स्थान आहे. ती प्रथमतः मुलांना राष्ट्र निर्मितीचा विचार शिकवित असते. त्यामुळे आईलाही तितकेच महत्व दिले पाहिजेत असे या कवीना वाटते. पद्मा गोळे यांच्या 'बाळ चालला रणा' या कवितेतून देशासाठी लढायला जाणाऱ्या सैनिकांच्या मातेचे मनोगत आले आहे. जगाची शांतता त्याच्या खांद्यावर विसावा घेत आहे. तो विजयी होऊन येईल तेव्हा माझी कूस धन्य झालेली असेल असे या कवितेतील वीर माता म्हणते आहे. या कवितेतून देशाला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लढले पाहिजेत असा विचार आला आहे.

कृतज्ञता:

कवी यशवंत यांच्या 'गाऊ त्यांना आरती' या कवितेच्या शिक्षणातून 'कृतज्ञता' व्यक्त झाली आहे. राष्ट्राचा उद्धार करण्यासाठी ज्या वीरांना रणांगणावर वीर मरण आले आहे. त्यांच्याप्रती 'कृतज्ञता' या कवितेतून व्यक्त झालेली आहे.

निष्कर्षः

1. भारताच्या जडणघडणीसाठी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील मराठी कवितेतून राष्ट्राभिमान, राष्ट्रभक्ती, देशप्रेम, स्त्री पुरुष समानता,
2. सर्वधर्मसमभाव, राज्याभिमान, राष्ट्रीय एकात्मता, श्रमप्रतिष्ठा, वक्तशीरपणा, वैज्ञानिक दृष्टी, समता, नीटनेटकेपणा, न्याय, विषमता, बंधुता, इत्यादी बाबी व्यक्त झाल्या आहेत.
3. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात भारताच्या जडणघडणीसाठी व मानवी जीवन समृद्ध करण्यासाठी या बाबी अतिशय महत्वाच्या आहेत.

संदर्भः

1. शिंदे पी.एन. व थोरात ए.जी., आधुनिक महाराष्ट्राचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती, सप्टेंबर २०१९, पृ. २
2. पावसकर रामकली, मराठी कविता प्रवृत्ती आणि प्रवाह, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, पहिली आवृत्ती, १ मे २०१५, पृ. ६
3. कुलकर्णी द.भि., दोन परंपरा, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९३, पृ. ५९.

बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, संकल्पना चित्रण व उद्गामी (विशेषण) या संशोधक विकसित अध्यापन कार्यनीतींचा ग्रामीण भागातील शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या

परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास

डॉ. रंजना रावसाहेब शेळके-ओलेकर

सहाय्यक प्राध्यापक शिक्षणशास्त्र विभाग, कर्मवीर हिरे कला, वाणिज्य, विज्ञान व शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, गारगोटी
(शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर)

Corresponding Author – डॉ. रंजना रावसाहेब शेळके-ओलेकर

DOI - 10.5281/zenodo.18920731

प्रस्तावना :

शिक्षण प्रक्रियेमध्ये सृजनशीलता ही विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी अत्यंत महत्त्वाची बाब मानली जाते. विशेषतः प्राथमिक शिक्षण स्तरावर विद्यार्थ्यांच्या कल्पनाशक्ती, अभिव्यक्ती कौशल्य, विचारशक्ती आणि समस्या सोडवण्याच्या क्षमतेचा पाया घातला जातो. मराठी विषय हा भाषिक तसेच सृजनशील अभिव्यक्तीसाठी सक्षम माध्यम असल्यामुळे सृजनशील कौशल्यवृद्धीसाठी त्याचा प्रभावी वापर करणे आवश्यक ठरते.

National Council of Educational Research and Training (NCERT) तसेच Maharashtra State Council of Educational Research and Training (MSCERT) यांनीही भाषाशिक्षणात कौशल्याधिष्ठित आणि क्रियाशील अध्यापन पद्धतींवर भर दिला आहे. या अनुषंगाने प्राथमिक स्तरावरील मराठी विषयाच्या अध्यापनात पारंपरिक पद्धतीपेक्षा नाविन्यपूर्ण आणि विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापन कार्यनीतींची आवश्यकता प्रकर्षाने जाणवते.

अशा प्रकारे प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयाच्या अध्यापनात सृजनशीलतेचा विकास घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त दिशा देणारे ठरते. हे संशोधन

शिक्षक, अभ्यासक्रम रचनाकार आणि शैक्षणिक धोरणनिर्माते यांच्यासाठी मार्गदर्शक ठरण्याची अपेक्षा आहे. प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये संशोधिकेने प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता पाचवीच्या विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, राऊंड रॉबिन व उद्गामी (विशेषण) अशा अध्यापन कार्यनीतींचे विकसन केले आहे. या कार्यनीतींची अंमलबजावणी इयत्ता पाचवीच्या वर्गावर केल्यानंतर या अध्यापन कार्यनीतींची परिणामकारकता अभ्यासण्यात आली त्याचे विश्लेषण प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये आलेले आहे.

की वर्ड : प्राथमिक स्तर, मराठी पाठ्यपुस्तक, अध्यापन कार्यनीती

कार्यनीतीची व्याख्या:

Teaching strategy is a generalized plan for a lesson which includes structure, instructional objectives and an outline of planned tactics, necessary to implement the strategies.

- Stone and Morris, in Issac, 2010

संशोधनाचे महत्त्व:

1. संशोधिका विकसित बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, संकल्पना चित्रण व उद्गामी (विशेषण) या अध्यापन कार्यनीतीद्वारे अध्यापन केल्यानंतर अध्ययन व अध्यापन प्रक्रिया अधिक प्रभावी व परिणामकारक होण्यास मदत होणार आहे.
2. सदर संशोधनामुळे विद्यार्थी केवळ निष्क्रिय अध्ययनकर्ते राहता ते स्वतः विचार करतील, नवनवीन कल्पना शोधून काढतील, ते स्वयं अध्ययन करतील. नवीन ज्ञान निर्मिती करतील.
3. शैक्षणिक संपादनाला सध्याच्या स्पर्धात्मक युगामध्ये महत्त्वाचे स्थान निर्माण झाले आहे. सृजनशीलता व शैक्षणिक संपादन यातील सहसंबंधाचा शोध घेतल्यामुळे शैक्षणिक संपादन वाढविण्यासाठी सृजनशीलतेचा उपयोग होऊ शकतो हे समजणार आहे.

संशोधनाची गृहितके:

1. प्राथमिक शिक्षण स्तरामधील इयत्ता पहिली ते पाचवी मराठी पाठ्यपुस्तकातील आशय विद्यार्थी वयोगटास अनुरूप असा आहे.
2. प्राथमिक शिक्षण स्तरामधील इयत्ता पाचवी मराठी पाठ्यपुस्तकातील आशय सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी अध्यापन कार्यनीतीद्वारे अध्ययन-अध्यापन करता येण्यासारखा आहे.

संशोधनाचे मुख्य उद्दिष्ट:

प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी पाठ्यपुस्तकातील पाठ्यांशासाठी विकसित केलेल्या बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, राऊंड रॉबिन व उद्गामी (विशेषण) या अध्यापन कार्यनीतींचा

ग्रामीण भागातील शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास अभ्यासणे.

संशोधन परिकल्पना:

1. संशोधक विकसित कार्यनीतींपैकी राऊंड रॉबिन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक आहे.
2. संशोधक विकसित कार्यनीतींपैकी बुद्धिमंथन व सारांशलेखन या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक आहे.
3. संशोधक विकसित कार्यनीतींपैकी सारांशलेखन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक आहे.
4. संशोधक विकसित कार्यनीतींपैकी युग्म विचार विनिमय व उद्गामी (विशेषण) या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक आहे.

शून्य परिकल्पना:

1. संशोधक विकसित कार्यनीतींपैकी राऊंड रॉबिन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण

भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक नाही.

2. संशोधक विकसित कार्यनीतीपैकी बुद्धिमंथन व सारांशलेखन या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक नाही.
3. संशोधक विकसित कार्यनीतीपैकी सारांशलेखन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक नाही.
4. संशोधक विकसित कार्यनीतीपैकी युग्म विचार विनिमय व उद्गामी (विशेषण) या कार्यनीतीद्वारे अध्यापनानंतर घेतलेल्या सृजनशील लेखन कसोटीमधील ग्रामीण भागातील शाळेतील प्रायोगिक गटातील विद्यार्थ्यांच्या संपादनामध्ये सार्थ फरक नाही.

संशोधनाची व्याप्ती:

1. प्रस्तुत संशोधनाचे निष्कर्ष मराठी विषयाचे शिक्षक, विद्यार्थी, त्या विद्यार्थ्यांचे पालक, परीक्षा मंडळ, मराठी विषयाचे अभ्यासक यांच्यासाठी उपयुक्त आहेत.
2. प्रस्तुत संशोधनामध्ये सृजनशीलतेच्या विविध पैलूंपैकी फक्त मराठी विषयातील सृजनशील कौशल्यांचा शोध घेण्यात आला आहे.

संशोधनाच्या परिमर्यादा:

प्रस्तुत संशोधन प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील इयत्ता पाचवी मराठी (प्रथम भाषा) पाठ्यपुस्तकापुरते, इयत्ता पाचवी मराठी पाठ्यपुस्तकातील आशयापुरते, संशोधक निर्मित सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या

अध्यापन कार्यनीतीपुरते व शैक्षणिक वर्ष 2023-24 मध्ये अध्ययन करत असलेल्या इयत्ता पाचवी वर्गातील 120 विद्यार्थ्यांपुरतेच मर्यादित आहे.

संबंधित साहित्याचा व संशोधनाचा आढावा:

सुशीलकुमार, व पाथरे, नीला (2019), Raj, Hans (2016), खडसे, वर्षा (2019), R, Jayalakshmi (2019), Lubna, Massarrat (2023), देसाई, शिवाजी (2008), पाठक, सतीश (2022), करंदीकर, सुरेश (2005), कुंडले, म.बा.(2008) प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये उपयोजन कार्यनीती निश्चितीसाठी या संदर्भ साहित्य संशोधनांचा उपयोग झाला आहे.

गायकवाड, महेश (2010), कोल्हटकर, शीला (2011), खडसे, वर्षा (2019), पंडित, बन्सी बिहारी व महाले, संजीवनी (2015), Best, w. John & Khan (2007). गुणात्मक व संख्यात्मक पद्धती, नमुना आकार, साधने व तंत्रे, निवड, संशोधन साधने तयार करण्यासाठी मिश्र पद्धती, गुणात्मक व संख्यात्मक पद्धती प्रस्तुत संशोधन अभ्यासामध्ये संदर्भ साहित्य व संशोधनाचा उपयोग झाला आहे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनात प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील इयत्ता 5 वी मध्ये अध्ययन करत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी अध्यापन कार्यनीती विकसित करण्यात आल्या व त्यांची अंमलबजावणी निवडलेल्या शाळांमध्ये करण्यासाठी प्रायोगिक संशोधन पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

न्यादर्श निवड:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये ग्रामीण भागातील प्रायोगिक व नियंत्रित अशा दोन शाळांची निवड केली. विद्यार्थ्यांना संशोधक विकसित पूर्व दर्जा चाचणीमध्ये (Pre status test) मिळालेले गुण व इयत्ता चौथीमध्ये वार्षिक परीक्षेमध्ये मराठी विषयामध्ये मिळालेले गुण विचारात घेऊन दोन समान गट करण्यात आले.

संशोधन साधन:

प्रस्तुत संशोधनामध्ये संशोधिकेने सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या अध्यापन

कार्यनीतींची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रायोगिक पद्धती वापरली आहे. कार्यनीतींची अंमलबजावणी करून झाल्यानंतर सृजनशील लेखन कसोटी द्यावयाची असल्यामुळे केवळ उत्तर चाचणी समान गट अभिकल्प निवडण्यात आला आहे.

संख्याशास्त्रीय साधने:

संशोधन साधनांद्वारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण SPSS या सॉफ्टवेअरचा वापर करून t test, मध्यमान, प्रमाण विचलन, इत्यादी संख्याशास्त्रीय साधनांचा करून विश्लेषण करण्यात आले आहे.

संशोधन साधनांद्वारे प्राप्त माहितीचे विश्लेषण:

सारणी - 1: प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी विषयामधून सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतींपैकी ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये राऊंड रॉबिन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या

अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटी मधील विद्यार्थी संपादनामधील फरक

चले कार्यनीती	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (SD)	न्यादर्श (N)	टी मूल्य ('t' Value)	स्वाधीनता मात्रा (df)	सार्थकता स्तर (Significant Level)	P Value	शेरा (Remark)
राऊंड रॉबिन	29.00	2.87	30	9.278	58	0.05	<.001	सार्थ
युग्म विचार विनिमय	18.60	5.42	30					

P < 0.05 Significant level - शून्य परिकल्पनेचा त्याग - सार्थ

P > 0.05 Significant level - शून्य परिकल्पनेचा स्वीकार - असार्थ

निरीक्षण व अर्थनिर्वचन:

वरील सारणी 1 वरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये राऊंड रॉबिन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या संपादनाचे

मध्यमान अनुक्रमे 29.00 व 18.60 इतके असून त्यातील फरक 10.40 इतका आहे. तसेच प्रमाण विचलन अनुक्रमे 2.87 व 5.42 इतके आहे. प्राप्त t मूल्य 9.278 इतके आहे. p मूल्य हे 0.05 या स्तरापेक्षा कमी आहे म्हणून 0.05 या सार्थकता स्तरावर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करून संशोधन

परिकल्पनेचा स्वीकार केला. राऊंड रॉबिन व युग्म विचार विनिमय या अध्यापन कार्यनीतींद्वारे ग्रामीण शाळेमध्ये

अध्यापन केल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या संपादनात सार्थ फरक दिसून येतो.

सारणी – 2: सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतींपैकी ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये बुद्धिमंथन व सारांशलेखन या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटी मधील विद्यार्थी

संपादनामधील फरक

चले कार्यनीती	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (SD)	न्यादर्श (N)	टी मूल्य ('t' Value)	स्वाधीनता मात्रा (df)	सार्थकता स्तर (Significant Level)	P Value	शेरा (Remark)
बुद्धिमंथन	20.80	9.31	30	7.334	58	0.05	<.001	सार्थ
सारांशलेखन	6.80	4.73	30					

निरीक्षण व अर्थनिर्वचन:

वरील सारणी 2 वरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये बुद्धिमंथन व सारांशलेखन या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या संपादनाचे मध्यमान अनुक्रमे 29.00 व 6.80 इतके असून त्यातील फरक 14.00 इतका आहे. तसेच प्रमाण विचलन अनुक्रमे 9.31 व 4.73 इतके

आहे. प्राप्त t मूल्य 7.334 इतके आहे. p मूल्य हे 0.05 या स्तरापेक्षा कमी आहे म्हणून 0.05 या सार्थकता स्तरावर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करून संशोधन परिकल्पनेचा स्वीकार केला. बुद्धिमंथन व सारांशलेखन या अध्यापन कार्यनीतींद्वारे ग्रामीण शाळेमध्ये अध्यापन केल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या संपादनात सार्थ फरक दिसून येतो.

सारणी – 3: सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतींपैकी ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये सारांशलेखन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटी मधील

विद्यार्थी संपादनामधील फरक

चले कार्यनीती	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (SD)	न्यादर्श (N)	टी मूल्य ('t' Value)	स्वाधीनता मात्रा (df)	सार्थकता स्तर (Significant Level)	P Value	शेरा (Remark)
सारांशलेखन	6.80	4.73	30	-8.973	58	0.05	<.001	सार्थ
युग्म विचार विनिमय	18.60	5.42	30					

निरीक्षण व अर्थनिर्वचन:

वरील सारणी 3 वरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये सारांशलेखन व युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या संपादनाचे मध्यमान अनुक्रमे 6.80 व 18.60 इतके असून त्यातील फरक -11.80 इतका आहे. तसेच प्रमाण विचलन अनुक्रमे

4.73 व 5.42 इतके आहे. प्राप्त t मूल्य -8.973 इतके आहे. p मूल्य हे 0.05 या स्तरापेक्षा कमी आहे म्हणून 0.05 या सार्थकता स्तरावर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करून संशोधन परिकल्पनेचा स्वीकार केला. सारांशलेखन व युग्म विचार विनिमय या अध्यापन कार्यनीतींद्वारे ग्रामीण शाळेमध्ये अध्यापन केल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या संपादनात सार्थ फरक दिसून येतो.

सारणी – 4: सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतींपैकी ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये युग्म विचार विनिमय व उद्गामी (विशेषण) या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटी मधील विद्यार्थी संपादनामधील फरक

चले कार्यनीती	मध्यमान (M)	प्रमाण विचलन (SD)	न्यादर्श (N)	टी मूल्य ('t' Value)	स्वाधीनता मात्रा (df)	सार्थकता स्तर (Significant Level)	P Value	शेरा (Remark)
युग्म विचार विनिमय	18.60	5.42	30	2.600	58	0.05	.012	सार्थ
उद्गामी (विशेषण)	15.53	3.51	30					

निरीक्षण व अर्थनिर्वचन:

वरील सारणी 4 वरून असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील प्रायोगिक गटामध्ये युग्म विचार विनिमय व उद्गामी (विशेषण) या कार्यनीतींद्वारे केलेल्या अध्यापनानंतर सृजनशील लेखन कसोटीमध्ये विद्यार्थ्यांच्या संपादनाचे मध्यमान अनुक्रमे 18.60 व 15.53 इतके असून त्यातील फरक 3.07 इतका आहे. तसेच प्रमाण विचलन अनुक्रमे 5.42 व 3.51 इतके आहे. प्राप्त t मूल्य 2.600 इतके आहे व p मूल्य .012 इतके आले आहे. p मूल्य हे 0.05 या स्तरापेक्षा कमी आहे म्हणून 0.05 या सार्थकता स्तरावर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करून संशोधन परिकल्पनेचा

स्वीकार केला. युग्म विचार विनिमय व उद्गामी (विशेषण) या अध्यापन कार्यनीतींद्वारे ग्रामीण शाळेमध्ये अध्यापन केल्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या संपादनात सार्थ फरक दिसून येतो.

निष्कर्ष:**मुख्य उद्दिष्ट :**

प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील मराठी पाठ्यपुस्तकातील पाठ्यांशासाठी विकसित केलेल्या बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, राऊंड रॉबिन व उद्गामी (विशेषण) या अध्यापन कार्यनीतींचा

ग्रामीण भागातील शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या संपादनावर होणाऱ्या परिणामांचा तुलनात्मक अभ्यास अभ्यासणे.

1. सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतीपैकी राऊंड रॉबिन ही कार्यनीती युग्म विचार विनिमय या कार्यनीतीपेक्षा अधिक परिणामकारक आहे.

(सारणी 1)

2. सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतीपैकी बुद्धिमंथन ही कार्यनीती सारांशलेखन या कार्यनीतीपेक्षा अधिक परिणामकारक आहे.

(सारणी 2)

3. सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतीपैकी युग्म विचार विनिमय ही कार्यनीती सारांशलेखन या कार्यनीतीपेक्षा अधिक परिणामकारक आहे.

(सारणी 3)

4. सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित केलेल्या कार्यनीतीपैकी युग्म विचार विनिमय ही कार्यनीती उद्गामी (विशेषण) या कार्यनीतीपेक्षा अधिक परिणामकारक आहे.

(सारणी 4)

समारोप:

प्रस्तुत संशोधनातून ग्रामीण भागातील शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये वृद्धीसाठी विकसित करण्यात आलेल्या बुद्धिमंथन, सारांशलेखन, युग्म विचार विनिमय, राऊंड रॉबिन, उद्गामी (विशेषण) या कार्यनीतीपैकी बुद्धिमंथन, युग्म विचार विनिमय व राऊंड रॉबिन या कार्यनीती अधिक परिणामकारक असल्याचे दिसून आले. यावरून असे लक्षात येते की, शिक्षकांनी पारंपरिक पद्धतीने अध्यापन न करता, अध्यापनाच्या विविध पद्धती वापरून अध्यापन केले तर विद्यार्थ्यांमध्ये सृजनशील कौशल्ये वाढण्यास नक्कीच मदत होणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

1. आगलावे, प्रदीप. (2000). *संशोधन पद्धतीशास्त्र व तंत्रे*. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
2. करंदीकर, सुरेश व मंगरुळकर, मीना. (2005). *मराठी आशय अध्यापन पद्धती*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
3. कुंडले, म.बा. (1997). *मराठीचे अध्यापन*. पुणे: श्री विद्या प्रकाशन.
4. कुंडले, म.बा. (एप्रिल 2008). *सर्जनशीलता*. पुणे: नित्य नूतन प्रकाशन.
5. खडसे, वर्षा दिलीपराव. (2019). *विद्यार्थ्यांच्या भाषिक सर्जनशीलता विकासात भाषिक सृजनशील विकास कार्यक्रमाची उपयुक्तता एक प्रायोगिक अभ्यास*. (पीएच.डी.शोध प्रबंध, कवी कुलगुरू कालिदास संस्कृत विद्यापीठ, रामटेक, भारत). Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/287673>.
6. जगताप, ह.ना. (2022). *शैक्षणिक संशोधन*. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.
7. जुनगरे, रेखा ज. (2001). *हिंदी भाषेतील (राष्ट्रभाषा) प्राविण्यांचा वाड: मयीन सृजनशीलता आणि भाषिक क्षमता यांच्या संबंधांचा अभ्यास*. (पीएच.डी. शोध प्रबंध शिक्षणशास्त्र, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, भारत). Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/72935>
8. देसाई, शिवाजी बाळकू. (2008). *माध्यमिक स्तरावर इतिहास विषयाच्या अध्यापनातून मूल्य शिक्षणासाठी अध्यापन कार्यनीतींचे विकसन*. (पीएच.डी.शोध प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर, भारत). Retrieved from <http://hdl.handle.net/10603/144924>.

9. पंडित, बन्सी बिहारी.(फेब्रुवारी 2010). *शिक्षणातील संशोधन*.पुणे. नित्य नूतन प्रकाशन.
10. राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद. (2014). *शिक्षक और अधिगम की सृजनात्मक पद्धतियां (माध्यमिक स्तर के शिक्षकों के लिए संदर्शिका)*. नई दिल्ली : एन.सी.आर.टी. प्रकाशन विभाग.
11. शैक्षिक मनोविज्ञान और शिक्षा आधार विभाग राष्ट्रीय शैक्षिक अनुसंधान और प्रशिक्षण परिषद. (2009). *सृजनात्मकता के लिए शिक्षा अध्यापक-प्रशिक्षकों के लिए स्रोत पुस्तक*. नई दिल्ली: एन.सी.ई.आर.टी. प्रकाशन विभाग.
12. सुशील कुमार व पाथरे, नीला. (2019). *अध्यापनाच्या आधुनिक कार्यनीती*. जळगाव: प्रशांत पब्लिकेशन्स.
13. Best, J.W. (2007). *Research in Education, (Ninth edition)*. New Delhi: Prentice Hall.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचे विविध प्रवाह

प्रा. जयवंत शंकर सुतार

मराठी विभाग, पार्वतीबाई मोरे महिला महाविद्यालय, सरवडे, ता. राधानगरी, जि. कोल्हापूर.

Corresponding Author – प्रा. जयवंत शंकर सुतार

DOI - 10.5281/zenodo.18920745

सार (Abstract):

१९४७ नंतर भारतातील सामाजिक-राजकीय बदलांमुळे मराठी साहित्याच्या आशय, रूप आणि अभिव्यक्तीत मोठे परिवर्तन झाले. या शोधनिबंधात स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्याचे प्रमुख प्रवाह ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, नवकथा, नवकाव्य, प्रयोगशील साहित्य, यांचा शोध घेण्यात आला आहे. या सर्व प्रवाहांनी मराठी साहित्याला नवे सामाजिक भान, नवीन अभिव्यक्ती आणि व्यापक दृष्टिकोन दिला आहे.

प्रस्तावना:

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारतीय समाजात जलद गतीने बदल घडू लागले. औद्योगिकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, लोकशाही व्यवस्था, सामाजिक चळवळी यांचा प्रभाव साहित्यावर पडला. स्वातंत्र्यानंतर बहुजन समाजात शिक्षणाचा प्रसार झाला. त्यांच्या भाव-भावना जागृत होऊ लागल्या. वैचारिक क्रांतीमुळे साहजिकच समाजात बदल होऊ लागले. जागृत झालेला वर्ग सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक रचनेकडे चिकित्सक वृत्तीने बघू लागला. हे सर्व बघताना, अनुभवताना अनेक बाबी समोर येऊ लागल्या. यातून प्रत्येकाला 'स्व'ची जाणीव झाली. यातून आपले अस्तित्व, सामाजिक निर्बंध, सामाजिक चालीरीती, प्रथा, परंपरा यामध्ये होणारी उपेक्षा आणि या उपेक्षित जीवनातून येणारे दुःख, या दुःखापासून निर्माण होणाऱ्या वेदना व या वेदनातून विद्रोहाकडे होणारी वाटचाल या बाबी अतिशय महत्त्वाच्या ठरू शकतात.

लोकशाही शासन प्रणालीमध्ये प्रत्येकाला अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याबरोबर समान दर्जा, समान सामाजिक

वागणूक, समान संधी प्रत्येक क्षेत्रात येणे अपेक्षित होते. परंतु असे झाले नाही. प्रस्थापित वर्गाच्या हाती सत्तासूत्रे एकवटलेली होती. त्याचबरोबर साहित्यात एकांगी जीवनचित्रण मांडले जाऊ लागले. त्यामुळे उपेक्षितांचे खरे जीवन बाजूला पडले.

महाराष्ट्रात मराठी समाज जाती-जातीत विभागला गेला होता. त्यासाठी इंग्रज राजवटीत समाजसुधारकांनी या जातीप्रथेला मूठमाती देण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला. थोडेफार सुधारणावादी विचार पुढे आले; परंतु, जातीयता समूळ नष्ट झाली नाही.

आधुनिक काळात आम्ही आधुनिक जीवनपद्धती स्वीकारली. परंतु, समाजातील जातिभेद, वर्गभेद मात्र शिल्लक राहिले. या भेदाबरोबरच औद्योगिकीकरणामुळे शहर आणि खेडे अशी मोठी दरी निर्माण करणारा भेद निर्माण झाला. शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणामुळे स्त्री शिक्षणाचा ओघ वाढला. स्त्री शिक्षित झाली, पण तरीही पुढे स्त्री-पुरुष असमानता ही बाबही मोठ्या प्रमाणावर समोर आली. त्याचबरोबर गावकुसाबाहेर जीवन जगणारा दलित

वर्ग याच शिक्षणामुळे जागृत होऊन एक नवा सामाजिक संघर्ष सुरू झाला.

१९६० नंतर या समाजगटांनी सांस्कृतिक, साहित्यक्षेत्रात स्वतःची नाममुद्रा उमटविण्यास सुरुवात केली. साहित्यक्षेत्रातून भावनांची अभिव्यक्ती होत असल्यामुळे साहित्यिक भाषा हे माध्यम प्रभावी बनले. यातून पुढे साहित्यक्षेत्रात अनेक साहित्यप्रवाह उदयास आले. यात प्रामुख्याने दलित साहित्य प्रवाह, ग्रामीण साहित्य प्रवाह व स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह हे प्रमुख साहित्य प्रवाह आहेत.

या साहित्य प्रवाहातून समाजातील विचारधारा पुढे आली. एवढेच नाही तर आपले दुःख, वेदना, स्वातंत्र्य, परिस्थिती हे सर्व काही मांडण्यास सुरुवात करून साहित्यिकांनी साहित्य प्रवाहांना भरपूर योगदान दिले आहे. विविध साहित्य प्रवाहा बद्दल डॉ. आनंद यादव यांच्या मते, "साहित्य प्रवाह म्हणजे 'साहित्य प्रकार' नव्हेत. त्या परस्पर भिन्न आणि वेगवेगळ्या संकल्पना आहेत. मात्र त्या विरोधी नाहीत. 'प्रवाह' ही संकल्पना अनेक साहित्य प्रकारांमधून निष्पन्न होणाऱ्या सामाजिक आशयाशी संबंधित आहेत. उलट 'प्रकार' ही संकल्पना साहित्यकृतीच्या अभिव्यक्तीच्या विशिष्ट रूपाशी संबंधित असते, ती साहित्याच्या बाह्यांगाशी निगडित असते. उदा. 'ग्रामीण', 'दलित', 'स्त्रीवादी' ही साहित्यकृतीची प्रवाहवाचक विशेषणे असून ती साहित्यकृतीच्या आशयासंबंधीची माहिती सांगतात तर 'कथा', 'कादंबरी', 'नाटक', 'कविता' ही प्रचारवाचक विशेषणे असून, ती साहित्याची अभिव्यक्ती कोणत्या विशिष्ट रूपात (आकृतिबंधात) झालेली आहे, याची माहिती सांगतात."^१ या वरून असे लक्षात येते की, सामाजिक आशय व साहित्यकृतीची अभिव्यक्ती हा फरक 'प्रवाह' आणि 'प्रकार' यात असतो. या भिन्न अशा संकल्पना आहेत. त्या समजून घेण्यासाठी त्यांनीच साहित्य

प्रवाहांचा अर्थ व महत्त्व यांचा मांडलेला विचार लक्षात घेणे अगत्याचे ठरते. याबद्दल ते म्हणतात, "साहित्यप्रवाह ही संकल्पना 'वादा' इतकी व्यापक नाही. ही संकल्पना एखाद्या 'विशिष्ट समाजातील' साहित्यापुरतीच मर्यादित असते. त्या समाजाच्या साहित्यातही तो प्रवाह विशिष्ट काळात जन्माला आलेला असतो. तो नित्य स्वरूपात अस्तित्वात राहिलच याची शाश्वती नसते. कारण तो एक विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीत जन्माला आलेला असतो. त्या विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीचे अस्तित्व (सामाजिक परिवर्तन होऊन) संपुष्टात आले, तर तो विशिष्ट साहित्यप्रवाह त्या समाजाच्या मूळ साहित्यप्रवाहाशी एकजीव होऊन विसर्जित होतो; तो इतिहासजमा होतो. नंतरच्या काळात त्याचे अस्तित्व फक्त ऐतिहासिक स्वरूपात राहते; पण म्हणून साहित्यप्रवाह कमी महत्त्वाचे आहेत, असे मुळीच नाही. उलट त्या विशिष्ट समाजस्थितीत अपरिहार्यपणे निर्माण झालेली ती साहित्यधारा किंवा तो साहित्यप्रवाह असतो."^२ साहित्य प्रवाहातून एखाद्या समाजाचेच चित्रण येते. त्या समाजाच्या एका विशिष्ट सामाजिक परिस्थितीचे ते अपत्य असते. या अपरिहार्यतेतून निर्माण झालेला तो त्या समाजाचा हुंकार असतो. याबद्दल डॉ. अविनाश सांगोलेकर लिहितात, "कालतत्त्व, समाज, परिस्थिती, प्रवृत्ती हे वाङ्मयीन प्रवाहातील घटक असून त्यांना वाङ्मयीन प्रवाहामध्ये महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. जसा काळ, तसे वाङ्मय या उक्तीमधून कालतत्त्व आणि वाङ्मयीन प्रवाह यांच्या परस्पर संबंधावर नेमका प्रकाश पडतो."^३ कोणत्याही प्रवाहामध्ये त्या समाजाचे चित्रण बघावयास मिळते. काळानुरूप होणारे बदल व त्या बदलानुसार होणारे प्रत्यक्ष परिवर्तन हे प्रवाहातून येत असते. याबद्दल डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांनी व्यक्त केलेले मत अधिक सुलभतेकडे घेऊन जाते. ते म्हणतात, "समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि स्वाभिमान या मानवी मूल्यांची जाण झाल्यामुळे राष्ट्र,

समाज आणि व्यक्तीच्या जीवनात क्रांतिकारक बदल घडून येऊ लागला. विषय अवस्था आणि त्या विरुद्धचे असमाधान यामुळे समाजमनात वेदना आणि विद्रोहाने पेट घेतला. याचेच वाङ्मयीन रूप म्हणजे, स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाङ्मयप्रवाह होत."४ स्वातंत्र्यानंतर लोकशाही व शिक्षणामुळे बदल होऊ लागले व 'मी' चा शोध लागला. यातूनच पुढे 'मी' चे रूपांतर 'माझा समाज' यात होऊन 'समाजाचे ते माझे' हा विचार परिपक्व होऊन मनातले मांडले जाऊ लागले. शिक्षणामुळे आत्मशोधाची जाणीव होऊ लागली, स्वतःचा परिसर स्वतःच रेखाटावा असे वाटू लागले. यातून हे प्रवाह तयार झाले.

साहित्य प्रवाहातून समाजातील विचारधारा पुढे आली. एवढेच नाही तर आपले दुःख, वेदना, स्वातंत्र्य,

परिस्थिती हे सर्व काही मांडण्यास सुरुवात करून साहित्यिकांनी प्रवाहांना भरपूर योगदान दिले आहे.

संदर्भ:

१. यादव आनंद, '१९६० नंतरची सामाजिक स्थिती आणि साहित्यातील नवे प्रवाह' मेहता पब्लिशिंग हाऊस पुणे, प्र.आ. २००१ पृ.क्र. १,२
२. तत्रैव पृ.क्र.८
३. डॉ. सांगोलेकर अविनाश, 'दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास' प्रतिमा प्रकाशन पुणे, प्र.आ. २०१० पृ.क्र.११
४. डॉ. लिंगबाळे शरणकुमार, 'साठोत्तरी मराठी वाङ्मयातील प्रवाह, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, २००७ पृ.क्र.५

मराठीतून कोकणीमध्ये अनुवादित झालेली नाटके

डॉ. प्रदीप एकनाथ कांबळे

दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री

Corresponding Author – डॉ. प्रदीप एकनाथ कांबळे

DOI - 10.5281/zenodo.18942712

अनुवाद हा मूळ इंग्रजी भाषेतील Translation या शब्दापासून तयार झालेला शब्द आहे. Trans आणि leation या दोन शब्दांच्या संयोगातून हा शब्द तयार झाला आहे. Trans म्हणजे पलिकडे व leation म्हणजे घेऊन जाणे. या दोन शब्दांपासून Translation शब्द तयार झाला आहे. या बरोबरच प्राचीन काळी अनेक धर्मग्रंथांचे अनुवाद संस्कृत मधून मराठी भाषेत केले जात असत. ज्यामुळे संस्कृत मधील 'वद' धातूला 'अनु' हा उपसर्ग लावल्यानंतर 'अनुवाद' शब्द तयार होतो. याचा अर्थ 'पुनःकथन' किंवा कुणाच्यातरी म्हणण्यानंतर असा असल्याचे दिसते. त्यानंतर हिंदी भाषेत ही हा शब्द 'संस्कृत' भाषेतूनच आल्याचे दिसते व वेगवेगळ्या अभ्यासकांनी तसा तो स्वीकारल्याचे ही दिसते.

सर्व अभ्यासकांच्या मताचा विचार केल्यानंतर असे लक्षात येते की, अनुवाद म्हणजे फक्त एका भाषेतील शब्द दुसऱ्या भाषेत घेऊन जाणे नव्हे, तर मूळ साहित्य कृतीत लेखकांनी निर्माण केलेला सांस्कृतिक परिपोष, आशय अभिव्यक्ती, घटना यांची लक्ष्य भाषेत आपल्या पद्धतीने करावयाची मांडणी असते. फक्त अर्थ सांगणे एवढाच मर्यादित अर्थ अनुवादाचा नाही. तर लेखकांची मूळ भावना किंवा विचार दुसऱ्या भाषेतील वाचकापर्यंत पोहचविणे म्हणजे खरा अनुवाद असतो.

इंग्रजी, संस्कृत, हिंदी व मराठी या भाषांमध्ये अनुवाद शब्दाची व्याख्या ज्या समीक्षकांनी केली आहे. त्या समीक्षकांच्या मताचा विचार करता अनुवाद हा मूळ लॅटिन भाषेतील शब्द आहे. कारण ट्रान्सलेशन या इंग्रजी शब्दापासून तो तयार झाला आहे. तर संस्कृत मधील 'अनु' या शब्दाला 'वद' हा उपसर्ग लागल्यानंतर या शब्दाची भारतात निर्मिती झाली आहे. तिचा अनेक भाषांनी स्वीकार केलेला आहे असे वाटते.

वेगवेगळ्या भाषेतील अनुवाद अभ्यासकांनी अनुवादात मुळ कलाकृतीतील सहजता, लेखन वैशिष्ट्ये, रचनाविचार, भाव व विचार व्यक्त करण्यासाठी ज्या अभिव्यक्तींचा प्रयोग केलेला आहे. त्यामध्ये जास्तीत जास्त समानता आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे असे म्हटले आहे. तसेच अनुवादाच्या सहाय्याने मूळ भाषेतील सहजता, स्वाभाविकता, लक्ष्य भाषेत आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. प्रतिक व्यवस्था नीट सांभाळत अनुवाद केला पाहिजे. या सर्व गोष्टींची काळजी घेऊन केलेला अनुवाद हा उत्कृष्ट अनुवाद ठरतो.

साहित्यिक अनुवाद, काव्यानुवाद, नाटकानुवाद, कथानुवाद तर विषयाला प्राधान्य देऊन मुलनिष्ठ भाषांतर, लक्षनिष्ठ भाषांतर असे प्रकार केले आहेत. याबरोबरच शब्दानुवाद, छायानुवाद, भावानुवाद, सारानुवाद, टीकानुवाद, वार्तानुवाद

(आशु-अनुवाद), रूपांतरण असे अनुवादाचे अनेक प्रकार संभवतात.

आजच्या काळात अनुवादाची गरज अनेक क्षेत्रात निर्माण झाली आहे. त्यामुळे त्याचे महत्त्व अनन्य साधारण झाले आहे. आज छोटी मोठी राष्ट्रे, छोट्या मोठ्या जाती एकमेकांशी संपर्क साधू इच्छितात. सामान्य माणसाच्या मनात सुद्धा जगातील अनेक माणसांशी संपर्क साधावा अशा भावना निर्माण होत आहेत. दोन भिन्न भाषिक समुदायांमध्ये संपर्क व्यवस्था निर्माण करण्याचे काम, मध्यस्थी निर्माण करण्याचे काम अनुवाद करतो. मध्यस्थांची भूमिका पार पाडताना त्याला कमीत कमी दोन भाषेशी सामना करावा लागतो. हे करताना मूळ भाषेतील प्रथा परंपरा यांचा अभ्यास व शब्दांची निवड व लक्ष भाषेतील प्रथा, परंपरा व शब्दांची निवड याला खूप महत्त्व असते. अनुवादक हा दोन संस्कृतींचा समन्वयक असतो आणि या अनुवादाच्या कामामुळे विभिन्न प्रदेशातील विभिन्न संस्कृती एकत्रपणे गुण्या गोविंदाने नांदतात. अशा पद्धतीने आज अनुवाद व्यवहाराच्या प्रत्येक क्षेत्रात कोणत्या कारणाने आवश्यक झाला आहे. दिवसेंदिवस त्याचे महत्त्व वाढते आहे.

महाराष्ट्राप्रमाणेच आजच्या गोव्यातील नाटकाचा विकास तेथील लोककलांच्या सहाय्याने झाला आहे. परंतु गोव्यात बोलल्या जाणाऱ्या कोकणी भाषेतील पहिले नाटक बोळंतर कृष्णप्रभू यांनी कर्नाटकातील बंटवाळ गावात सादर केले. त्यानंतर पुढे शणै गोयबांब यांनी 'पवनाची तपेली' व 'मोगाचे लग्न' ही नाटके अनुवादित केली. सुरुवातीला कोकणी नाटक म्हणजे विनोदी नाटक अशी कोकणी नाटकांची प्रतिमा होती. या काळात पुंडलिक दांडे यांनी निर्माण केलेली 'बाप्पा' आणि 'व्हनीबाय' ही दोन पात्रे तुफान गाजली. नंतरच्या काळात मात्र कोकणी नाटकात बदल झाले. दर्जेदार नाटक लिहिणारे पुंडलिक नायकांच्या सारखे नाटककार कोकणी भाषेत निर्माण झाले. त्यांनी

गोव्यातील ज्वलंत प्रश्न कलात्मक पद्धतीने नाटकातून मांडले. त्यांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार ही मिळाले. या काळातच गोव्यात अनुवादित नाटकांची मोठी लाट आली. त्यांनी जगातील सर्व भाषांतील नाट्यकृती कोकणीत अनुवादित केल्या. त्यामुळे कोकणी प्रेक्षकांची अभिरूची बदलली.

ही नाटके कोकणीत अनुवादित करताना नाटककारांनी ती आहे तशीच फक्त भाषा बदलून अनुवादित केली नाहीत. तर त्यातील पात्रांच्या मध्ये, स्थल कालांच्यामध्ये, संस्कृतीमध्ये बदल करून गोव्याच्या संस्कृतीचा वापर करून कोकणी भाषेत सादर केली. अशी अनुवादित व मूळची गोव्याची असलेली नाटके गोव्याबरोबरच मंगळूर, कारवार व केरळ या ठिकाणी सण-उत्सवाच्या निमित्ताने सतत सादर केली जातात.

भारतात महाराष्ट्र आणि गोवा ही शेजारी असणारी दोन राज्ये आहेत. या दोन्ही राज्यांची भाषा ही वेगळी आहे. महाराष्ट्राची मराठी तर गोव्याची कोकणी. या राज्यांत सादर होणाऱ्या सर्वच कला ही वेगवेगळ्या आहेत. त्यांनी या राज्याच्या जडणघडणीत खूप मोठे योगदान दिले आहे. लोकसाहित्याप्रमाणेच लोककला हे इथल्या लोकांचे संचित आहे. या लोकसाहित्याच्या आधारेच इथल्या कलांचे लेखन केले जाते. सादरीकरण केले जाते. कथा, कविता व कादंबरी प्रमाणे या दोन्ही प्रांतांमध्ये नाटक हा वाङ्मय प्रकार अतिशय जिवाळ्याने लिहिला जातो, सादर केला जातो व पाहिला जातो. त्यामुळेच या दोन्ही राज्यांनाही नाटकाची खूप मोठी परंपरा असल्याचे दिसते. महाराष्ट्राची नाटक परंपरा पाहताना लोककलांमध्ये जसे त्याचे मूळ बीज सापडते. त्याचप्रमाणे कोकणी भाषेच्या नाट्यपरंपरेचे बीज ही त्यांच्या लोककलांच्या मध्येच सापडते. समाजात घडणाऱ्या, लेखकाच्या आयुष्यात घडणाऱ्या अनेक

घटना प्रसंगाचे वर्णन नाटककारांनी करून या दोन्ही राज्यात समृद्ध नाट्य परंपरा निर्माण केलेली आहे.

महाराष्ट्रावर इंग्रजांचे दिडशे वर्षांचे राज्य होते. या काळात मराठी नाट्य क्षेत्रात अनेक बदल झाले. समाजातल्या अनेक घटनांचे चित्रण सांस्कृतिकतेच्या अंगाने नाटककारांनी केले त्याच प्रमाणे गोव्यावर साडेचारशे वर्षे पोर्तुगीज लोकांचे राज्य होते. त्या काळात घडलेल्या अनेक घटनांचा प्रभाव पुढील काळातील गोव्यातील लोकांवर पडलेला दिसतो जुलुमी राजवटीच्या काळात लोकांचे धार्मिक, भाषिक इ. सर्वच पातळीवर शोषण केले. गोव्याची बोली असणारी कोकणी भाषा बोलू व लिहू दिली नाही. त्यावेळी स्थानिक गोव्यातील लोकांनी शेजारील महाराष्ट्र राज्याच्या मराठी भाषेतील वेगवेगळ्या कला आपल्या राज्यांत सादर करून लोक जागृती करण्याचा प्रयत्न केला लोकसंस्कृती टिकविण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे गोव्यात मराठी कला अनेक शतकांच्या पासून सादर केल्या जातात व आवडीने त्या पाहिल्याही जातात.

गोवा मुक्तीनंतर (१९६२) या गोष्टीत बदल झाला. स्वतंत्र गोव्याला कोकणी ही राजभाषा मिळाली. इथल्या कार्यकर्त्यांनी कोकणीच्या व प्रचारासाठी व प्रसारासाठी जाणिवपूर्वक प्रयत्न करणे सुरू केले. त्यातून कोकणी साहित्याचीही निर्मिती होऊ लागली. परंतु साडेचारशे वर्षे पारतंत्र्यात स्वत्व हरवून बसलेले लोक कोकणी भाषेला भाषा म्हणून स्वीकारत नव्हते. तेव्हा इथल्या लेखकांनी अनुवादकांनी जगातील अनेक भाषांमधील दर्जेदार, नावाजलेल्या साहित्यकृतींचे अनुवाद कोकणीत केले. मराठी भाषेतीलही दर्जेदार, उत्तम नाटके या भावनेतूनच कोकणीत अनुवादित झाली हे अनुवाद करताना अनुवादकांनी ते नाटक गोव्यातच घडते आहे असे कोकणी प्रेक्षकांना दाखविण्यासाठी मूळ मराठी नाटकाच्या आशयसूत्रात विशेष फरक न करता नाटकातील पात्रांची रचना व त्यांचे स्वभाव रेखाटन गोव्याच्या संस्कृतीला अनुसरून केले. तसेच

मूळ नाट्यकृतीतील सामाजिक चालीरिती व प्रथा-परंपरांच्यात बदल करून गोव्याच्या सामाजिक प्रथांच्या चालीरितीच्या अनुषंगाने नाट्यकथानक मांडले नाटकातील विनोदाची निर्मिती गोव्यातील कोकणी संस्कृतीला अनुसरून केली. तर स्थलांचे वर्णन हे गोव्यातील कोकण भूमीतील केले. भाषाशैलीत कोकणी म्हणी व वाक्प्रचार यांच्या गरजेनुसार वापर केला आहे. तर रंगमंचावर त्यांचे सादरीकरण करताना गोव्यातील सामाजिकतेच्या आधाराने सांस्कृतिकतेच्या आधाराने केले. त्यामुळे नवीन पद्धतीने लिहिलेले नाटक मराठी न वाटता कोकणीच आहे असे प्रेक्षकांना वाटू लागले.

कोकण प्रदेश हा रानावनांचा वर्षभर हिरव्यागार डोंगर दऱ्यांचा सुंदर समुद्र किनारे असलेला प्रदेश आहे. वर्षानुवर्षे पारंपरिक शेती करून पोटभरणारे शेतकरी इथे आहेत. सुंदर निसर्ग संपन्नता या प्रदेशाला लाभली आहे. इथल्या निसर्गा प्रमाणेच इथल्या माणसांचा स्वभावही सुंदर आहे. साधा भोळा स्वभाव असलेली इथली माणसे माणुसकीला खूप जपणारी, पाहुण्याचे स्वागत करणारी त्यांना देव माणणारी अशी आहेत. सुरुवातीच्या कोकणी नाटकांमध्ये अशाच स्वभावाची अनेक पात्रे वाचकांना/प्रेक्षकांना भेटतात. मासे हेच अन्न मानून अनेक वर्षे मासेमारीवर जगणारी माणसे या प्रदेशात होती व आज ही आहेत. हीच माणसे नाटककारांनी नाटकामध्ये पात्रांच्या रूपाने प्रेक्षकांना भेटवली आहेत.

मराठीतून कोकणीत अनुवादित झालेल्या नाटकांच्या सादरीकरणात बदल करून ती रंगमंचावर सादर केल्यामुळे कोकणी प्रादेशिकतेनुसार प्रेक्षकांना खूप आवडलेली आहेत. या सादरीकरणासाठी नाटकाच्या सर्वच घटकांचा अतिशय काळजीपूर्वक कौशल्याने वापर केला आहे. नाटक गोव्याच्या लोकांचे, गोव्याच्या संस्कृतीचे आहे. हे प्रेक्षकांना पटावे म्हणून अनुवादकांनी नाटकातील पात्रांचा

स्वभाव, नेपथ्य, प्रकाशयोजना, संगीत त्यातील वाद्य या गोष्टींचा परिणामकारक वापर केला आहे. ठिकठिकाणी गोव्यातील नारळाची झाडे, समुद्रकिनारे इ. गोष्टींचा वापर करून नाटकाचे सादरीकरण प्रभावी केलेले आहे.

मूळ मराठी भाषेत असलेली नाटके महाराष्ट्रात सादर करताना नाट्य दिग्दर्शकांनी प्रादेशिक वैशिष्ट्यानुसार बदल केले आहेत. त्याचप्रमाणे कोकणी भाषेत ही नाटके अनुवादित होताना अनुवादकांनी गोव्याच्या प्रादेशिक वैशिष्ट्यांचा भाषिक वेगळेपणाचा, वेशभूषेचा, निसर्गाचा वापर दृश्यांच्या परिणामकारकतेसाठी केला आहे. त्यामुळे या नाटकांची मूळची संकल्पना मराठी असूनही नाटक पाहिल्यानंतर ते मराठी संस्कृतीतील नाही. तर कोकणी संस्कृतीतील आहे असे प्रेक्षकांना वाटते.

गोवा सोडून अन्य प्रदेशातही कोकणी नाटक सादर केले जाते व त्याला आवडीने पाहणारे प्रेक्षकही आहेत. त्यामुळेच फक्त गोव्यातच नव्हे तर कर्नाटकातील मंगळूर होन्नावर, दांडेली, कारवार या ठिकाणी कोकणी नाटक वेगवेगळ्या कारणांनी सादर केले जाते व पाहिले जाते. तसेच केरळ या राज्यातील येथील स्थानिक राजभाषा असलेल्या मलयालम भाषेबरोबरच कोकणी नाटके ही सादर केली जातात. इतकेच नव्हे तर गोव्या बाहेरील या प्रदेशांच्यामध्ये 'कोकणी नाटक अकादेमी' स्थापन करून कोकणी नाटक लोकप्रिय करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

पूर्वी गोव्यात फक्त मराठी नाटकेच सादर होत असत. विविध सण-उत्सवाच्या मध्ये मराठी नाटकांना खूप मागणी होत असे. पुढे कोकणी भाषेतील नाटके लिहिली जावी, सादर केली जावी म्हणून गोवा सरकारने जाणिवपूर्वक प्रयत्न सुरू केले. आणि १९९३ ते २००६ या काळात गोव्यातील विविध परिसरात १४ नाट्य महोत्सव घेऊन लोकांच्यात कोकणी नाटकाबद्दल प्रेम निर्माण करण्याचे काम सरकारने केले. त्यामुळे खूप

प्रमाणात कोकणी नाटक वाढले. त्याचे सादर होण्याचे प्रमाण ही वाढले. त्यातील कलाकारांची संख्या ही वाढली. कोकणी लोकांच्यात या नाटकाबद्दल आवड निर्माण झाली. परिणामी मराठी नाटकांची संख्या घटली व तीच मराठी नाटके कोकणीत अनुवादित होऊन कोकणी पद्धतीने सादर होऊ लागली.

आज कोकणी भाषेत माणसाच्या जीवन-जाणिवेची जाण असलेली, वेगवेगळे विषय असलेली नाटके गावो-गावी गल्लो-गल्ली वेगवेगळ्या जत्रे-यात्रेच्या उत्सवा निमित्त सादर होतात. लोकांचा खूप चांगला प्रतिसाद ही त्यांना मिळतो. जागतिक रंगभूमीत योगदान दिलेल्या इब्सेन, ब्रेक्स, चेकॉव्ह इ. सारख्या नाटककारांचा प्रभाव घेऊन नाटकाच्या तंत्रात अनेक बदल केले जातात. त्यातील अनेक लेखकांना देशात परदेशात मान ही मिळतो. परंतु एक गोष्ट प्रकर्षाने जाणवते, ती म्हणजे १९६० नंतरच्या काळात मराठी साहित्यात दलित, ग्रामीण असे जे वाङ्मयीन प्रवाह निर्माण झाले. त्यातून ज्या जीवन जाणिवे व्यक्त झाल्या त्याप्रमाणे कोकणी भाषेतील नाटकांतून झालेल्या नाहीत. किंबहुना अशा प्रवाहाची नाटके निर्माण झालेली नाहीत. थोडीफार अनुवादित होऊन कोकणीत आलेली आहेत एवढेच. परंतु नाटकासाठी जीवाचे रान करणाऱ्या या भूमीत अशा पद्धतीची नाटकेच निर्माण होऊ नयेत याचे आश्चर्य वाटते. असे जरी असले तरी कोकणी रंगभूमीचे जागतिक रंगभूमीतील योगदान नाकारता येत नाही. अनेक वर्षांपासून चाललेली ही अखंड परंपरा आजही तितक्याच जोमदारपणे चालू आहे.

मराठी व कोकणी नाटकांनी लोककलांच्या मधून कांही महत्त्वाचे घटक घेऊन आपल्या नाट्यपरंपरांना सुरुवात केली. परंतु दोन्ही भाषेतील नाटकांची प्रेरणा कर्नाटकातील नाटके पाहून झाली. पुढे काळानुसार तिच्यात बदल होत गेले. काळ व परिस्थिनुसार त्यांनी होणारे बदल स्वीकारले आणि

दोन्ही ही रंगभूमी आज स्वतःचे स्वतंत्र अस्तीत्व टिकवून नाट्य निर्माणाचे काम करताना दिसत आहेत.

कोकणी भाषेतून मराठी भाषेत संख्येने कमी नाटके अनुवादित झालेली आहेत असे असले तरी कोकणीतील दर्जेदार व गाजलेली नाटके मराठीत अनुवादित झालेली आहेत. कोकणीतील आघाडीचे लेखक पुंडलिक नायक यांच्या आशयगर्भ नाटकांचा अनुवाद मराठीत झाला आहे त्यांच्या 'श्री विचित्राची जात्रा' या नाटकाचा त्यांनीच मराठीत अनुवाद करताना जत्रेत ज्याप्रमाणे अनेक पद्धतीची, अनेक प्रकारच्या स्वभावाची माणसे भेटतात. त्याचप्रमाणे जगातही अशा पद्धतीने वेगवेगळ्या स्वभावाची प्रवृत्तीची माणसे भेटतात हे प्रतिक्रियात्मक पद्धतीने सांगितलेले आहे. याबरोबरच त्यांच्या 'चैतन्याक मठ ना' या कोकणी नाटकाचा अनुवादात ही आळशी लोकांना सक्रिय करणाऱ्या महाराजांची कथा सांगते. कंटाळवाणी, आळशी माणसे स्वतःचे काम दुसऱ्यावर ढकलून आपण आराम राहण्याचा प्रयत्न करतात. व आपल्या पराभवाचे खापर दुसऱ्याच्या माथी मारतात त्यांना प्रेरीत करणाऱ्या अंकुश या महाराजाची कथा या नाटकात पहावयास मिळते. तर 'सुरींग' या नाटकात दगड फोडून आयुष्याशी झुंजणाऱ्या लोकांच्या आयुष्यातील विद्रोह, वेदना व्यक्त केल्या आहेत. तर 'पिपळ पेटला' या नाटकात आजच्या समाजातील विकृत कामवृत्तीवर लक्ष केंद्रित केले आहे. कामवृत्तीने प्रेरीत झालेल्या लोकांची मानसीकता वयाच्या पलिकडे जाऊन विचार करते. या संबंधी चर्चा या नाटकात पहावयास मिळते. तर 'माझ्या मातीचे गायन' या नाटकात विष्णू वाघ यांनी पोर्तुगीजांच्या अन्यायाविरुद्ध लढणाऱ्या तरुण गोंयकरांची लढाई वर्णन केली आहे. अशा पद्धतीने कोकणी भाषेतील काही निवडक नाटके मराठीत अनुवादकांनी अनुवादित करताना आशयात खूप बदल न करता तो आहे तसाच ठेवला आहे.

महाराष्ट्र व गोवा ही दोन राज्ये भारतातील महत्त्वपूर्ण राज्ये आहेत. यांच्या सिमा जरी जवळ जवळ असल्या तरी त्यांची संस्कृती त्यातील प्रथा-परंपरा, सण-उत्सव यामध्ये फरक आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या भाषेत ही फरक आहे. सह्याद्रीच्या पर्वत रांगामध्ये विसावलेला राकट, कणखर वृत्तीचा महाराष्ट्र तर निसर्ग संपन्न समुद्र किनाऱ्यांच्या सहाय्याने वेगळे अस्तित्व दाखविणारा सुंदर हिरवागार गोवा. त्याचप्रमाणे तेथील कला, साहित्य यामध्ये पडलेल्या फरकाचा विचार अनुवादकांनी जाणीवपूर्वक केलेला बदल, त्या त्या कलाकृतीचे वेगळेपणा दाखवितो.

याबरोबरच अनुवादित नाटकांमध्ये वापरलेल्या म्हणी व वाक्प्रचार यांचा विचार करता प्रादेशिक वैशिष्ट्यांनी व संदर्भांनी तयार झालेल्या शब्दांचा वापर अनुवादित नाटकांत केला आहे. असे करताना अनुवादकांनी शब्दानुवादापेक्षा अर्थानुवादांकडे, भावानुवादाकडे जास्त लक्ष दिले आहे. ज्यामधून दोन्ही भाषेतील अनेक वर्षांचा अनुभव व्यक्त होईल व संवादातील परिणामकारकता साधता येईल याकडे लक्ष दिले आहे.

भाषाशैली बरोबरच या दोन्ही भाषेतील अनुवादित नाटकात अनुवादकांनी लिहिलेले संवाद हे प्रभावी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. काही नाटकांमध्ये हा प्रयत्न खूपच यशस्वी झाला आहे. तर काही नाटकांमध्ये हा प्रयत्न दुबळा ठरला आहे. त्यामुळे मूळ नाटकाचा त्यातील संवादांचा पुर्णअनुभव रसिकांना मिळत नाही. तरीही 'ओ बाय' सारख्या नाटकातील संवाद गोव्यातील प्रेक्षकांना पाठ होताना दिसतात. असे संवादात बदल करून अनुवादित नाटके यशस्वी केलेली आहेत. त्यामुळेच मूळ मराठी किंवा मूळ कोकणी नाटके अविट गोडीची, स्वादाची व पुन्हा पुन्हा पहावीत अशी झालेली आहेत.

साठोत्तरी मराठी नाटकावरील लोकरंगभूमीचा प्रभाव

डॉ. सुखदेव नारायण एकल

मराठी विभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Corresponding Author – डॉ. सुखदेव नारायण एकल

DOI - 10.5281/zenodo.18920817

प्रस्तावना:

लोकरंगभूमी आणि मराठी नाटक यांच्या वाङ्मयीन अनुबंधाची चर्चा करणे हे या निबंधाचे उद्दिष्ट आहे. प्राचीन काळापासून महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील लोकजीवनामध्ये नाट्यामय आविष्काराची परंपरा प्रचलित असल्याचे अनेक पुरावे सापडतात. रूढीविधींमधील नाट्यामयतेमुळे त्यांचे स्वरूप लक्षणीय झाले आहे. त्यामध्ये मग आदिवासीचे दंडार, कोकणातील दषावतार, गोंधळ, जागरण, तमाषा, कीर्तन, बोहाडा, पंचमी, सोंगीभजन, वासुदेव, बहुरूपी इत्यादी कलाविष्कारांनी लोकमानसाचे पारंपरिक जीवन समृद्ध केले आहे. या कलाविष्कारांनाच लोकरंगभूमी म्हणून संबोधले जाते. तसचे या कलाविष्कारांना प्रयोगरूप लोककला असेही संबोधले जाते. प्रस्तुत विषयाच्या अनुषंगाने मांडणी करत असताना लोकरंगभूमीच्या स्वरूपाचा प्रारंभी विचार केला जाणार आहे.

नाट्याविष्कार हा आदिम मानवाच्या जगण्याचाच एक भाग होता. अन्न, वस्त्र, निवाऱ्याइतकीच ती त्याची गरज होती. आजची लोकरंगभूमी, अथवा प्रयोगरूप लोककलांचा उगम हा आदिमानवाच्या विधी आचरणातून झाला आहे. आदिम मानवाचे जीवन निसर्गनिर्भर असे होते. निसर्गात घडणारे बदल हे त्याच्या एकूणच कल्पनाशक्तीच्या व बुद्धीच्या बाहेरचे होते. म्हणजेच चंद्रसूर्याचा प्रकाश, अचानक येणारा पाऊस, जंगलातील वणवा या सर्व गोष्टी

त्याच्यादृष्टीने अद्भूत होत्या. या अद्भूत गोष्टींचा त्याने आपल्या बौद्धिक कुवतीनुसार त्याचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला असेल. या सर्व गोष्टी आपल्या शक्यतेबाहेरच्या आहेत, अलौकिक आहेत, अनाकलनीय आणि जादूमय आहेत. ही बाब आदिमानवाच्या लक्षात आली असावी. या जादूमय शक्तींनाच अभ्यासकांनी 'यातूशक्ती' असे संबोधले. यातील काही शक्ती या आदिमानवासाठी उपकारक व काही शक्ती अपकारक आहेत. प्रार्थनेमुळे या शक्ती आपल्यावर प्रसन्न होतात. उपकारक शक्तींनी आपल्यावर कृपादृष्टी ठेवावी तसेच अपकारक शक्तींचा आपल्याला त्रास होऊ नये म्हणून आदिमानव त्यांची पूजाअर्चा करू लागला, मंत्र-तंत्र म्हणू लागला, शक्तींना प्रसन्न करून घेण्यासाठी बळी देऊ लागला. यातूशक्तींना प्रसन्न करून घेण्यासाठी ज्या मार्गाचा आदिमानवाने अवलंब केला ती 'यातुविद्या' होय. या यातुविद्याच्या सहायाने आदिमानव यातूशक्तींना प्रसन्न करून घेण्यासाठी जे विधी करू लागला तो 'यातुविधी' होय. पण इथे एक गोष्ट ध्यानात घ्यायला हवी की, यातुविधी म्हणजे नाट्याविष्कार नव्हे. पण कालक्रमात विधीचे स्वरूप बदलत गेले आणि नाट्याविष्कारांच्या काही घटकांचा समावेश विधीमध्ये होत गेलेला दिसतो. या यातुविधींमध्ये प्रामुख्याने निसर्गदेवतांचा समावेश होतो. पुढे या देवतांचे स्वरूपही बदलले. 'समाजात संस्कृतिविकासाच्या टप्प्यात जसजसे निसर्गातील पंचमहाभूतांच्या शक्तींचे भौतिक नियम लक्षात येतात, व मानवी जीवनातील अन्न, प्रजोत्पत्ती, यांची

नियंत्रण करणारी कोणी अद्भूत यातुशक्ती नसून निसर्गशक्ती आहे. तसतसे यातुश्रद्धा जाऊन परमेश्वराच्या उदयाची कल्पना त्या जागी येते. त्यातूनच विविध देव-देवता, मूर्ती यांच्या उपासना जन्माला येतात; आणि यातूनच यातुश्रद्धेची जागा धर्मश्रद्धा घेते.' (भवाळकर: 1995: 10)

उपरोक्त विवेचनाचा विचार करता असे म्हणता येईल की, आदिम जीवनामध्ये देवदेवतांची निर्मिती कशी झाली याची कल्पना येते. निसर्गशक्ती मृत पूर्वज यांची प्रतिक्रियात्मक पूजा आदिमानवांनी सुरू केली. त्याचेच रूपांतर पुढे ग्रामदेवतांमध्ये झाले. या ग्रामदेवतांमध्ये जशा मातृदेवता होत्या तशा पुरुषदेवताही होत्या. उग्र रूपाच्या देवतांबरोबर सौम्य रूपाच्या देवतांचाही समावेश त्यामध्ये होता. त्यातील काही देवतांना ग्रामदेवतांचे स्वरूप प्राप्त झाले. ग्रामदेवतांनी गावावर येणाऱ्या संकटांचे निवारण करावे म्हणून सामूहिक पातळीवर त्या देवदेवतांचे पूजन होऊ लागले. त्यांनाच पुढे ग्रामदेवतांचे स्वरूप प्राप्त झाले. काही देवतांची पूजा-अर्चा घराण्याचा कुलाचार म्हणून केली जाऊ लागली. ग्रामपातळीवरील, कौटुंबिक पातळीवर जे विधी साजरे होऊ लागले त्याला कालांतराने धार्मिक स्वरूप येत गेले. यातूनच लोकधर्म नावाच्या संकल्पनेचा उदय झाला. आणि या लोकधर्माचे स्वरूप हे लोकांच्या समाजाच्या जगण्या वागण्यातून निश्चित झाले. कोणताही प्रमाणग्रंथ नसणाऱ्या, विषिष्ट असे तत्त्वज्ञान नसणाऱ्या लोकधर्माचे तत्त्वज्ञान लोकजीवन हेच होते. या लोकजीवनाची जी संस्कृती आहे तिलाच लोकसंस्कृती असे आपण म्हणतो. ही संस्कृती माणसांच्या सवयीतून, रूढीतून, नृत्यगीतातून निर्माण झाली. यालाच प्रयोगरूप लोककला म्हणजे लोकसंस्कृती म्हणून ओळखले जाते. लोकसंस्कृतीचा विचार केल्यानंतर लोकसंस्कृती आणि मराठी नाटक यांच्या अनुबंधाची चर्चा आता करू.

रंगभूमीची घडण ही लेखक, नाटकाची संहिता, दिग्दर्शक, गायन, वादन नेपथ्यरचना, प्रेक्षक, रंगमंचीय संकेतव्यवस्था या सर्वांच्या सामूहिक कृतीमधून होते. आजचे मराठी नाटक आणि रंगभूमीचा विचार करता आधुनिक रंगभूमीवर अनेक वैविध्यपूर्ण असे प्रयोग करण्यात आले. त्याचाच एक भाग म्हणजे मराठी नाटकाने लोकसंस्कृती, लोकाचार, लोकश्रद्धा, दंतकथा, लोकथा, लोककला यांच्याशी निगडित आशयाचा आविष्कार स्वीकारला. आधुनिक रंगभूमी ही परंपरागत रंगभूमीतून आकार धारण करित होती. संस्कृत व पाश्चात्य नाटकांच्या परंपरेने ती प्रभावित झाली होती पुढे आपल्या मुळांचा शोध घेताना रंगभूमी लोकलोकसंस्कृतीची सामर्थे अंगिकरू लागली.

आधुनिक रंगभूमीने लोकसंस्कृतीचा कोणता संस्कार किंवा प्रभाव स्वीकारला ते आपण पाहू. आशयसूत्रे, लोकतत्त्वे, सादरीकरणाची पद्धती, लोकभाषा, अभिनय शैली, रंगमंचीय संकल्पना, संगीत सादरीकरण व प्रेक्षकांचे नाते इत्यादी बाबतीत लोकसंस्कृतीचा आशयात्मक व आविष्कारात्मक प्रभाव मराठी नाटकाने स्वीकारलेला दिसतो. कीर्तन, तमाश, जागरण, गोंधळ सारख्या लोककला, दंतकथा, लोकथा, गीते सारखे वाङ्मय, वासुदेव, पिंगळा, मरीआई सारखे लोकसंस्कृतीचे उपासक, लोकनृत्ये, लोकसंगीत, भवाडा, दशावतार सारखे खेळ यांच्यासारखे सादरीकरणचे प्रयोग इत्यादी लोकसंस्कृतिक संचित वेळोवेळी मराठी रंगभूमीने स्वीकारले आहे.

लोकसंस्कृतीचा प्रभाव मराठी आधुनिक रंगभूमीवर, नाटकांवर का पडला या प्रश्नाचा उहापोह करणे आवश्यक वाटते. इंग्रजी राजवटीच्या आगमनापासून औद्योगिकीकरणास प्रारंभ झाला आणि माणसाचे सर्व जीवनमान बदलून गेले. हा बदल माणसाला त्याच्या मुळापासून दूर नेणारा असा होता. प्रारंभी हे सर्व सुखकारक

वाटलेही पण का कालांतराने संवेदनक्षम मनाला या सर्व गोष्टी खटकू लागल्या आणि त्यातूनच माणूस पुन्हा आपल्या मातीषी नाते जोडण्याचा प्रयत्न करू लागला. मातीकडे आणि आपल्या मुळांकडे आकर्षित होणे ही मराठी रंगभूमीच्या दृष्टीने एक महत्त्वपूर्ण प्रक्रिया ठरते. स्वतःचा शोध घेताना आधुनिक रंगभूमीला आपले उपरेपण खुपायला लागल्याने लोकरंगभूमीवरील आकृतिबंधांना आपलेसे केले गेले. लोकरंगभूमीचे खुले धोरण आणि त्यामधील मुक्तपणा हा नाट्यानिर्मिती करणाऱ्या नव्या लेखकांना आव्हानाचा होता. जे लोकरंगभूमीवर घडते ते नाटकाच्या रंगभूमीवर घेऊन चालणार नाही. तसे झाल्यास नवा तमाशा सादर केल्यासारखे होईल. आधुनिक दृष्टीकोनातून लोकनाट्याची तत्त्वे वेगळ्या पद्धतीने सांगण्याचे नवे प्रयोग नाटककारांना करावे लागले.

साधारणपणे 1925-30 च्या दरम्यान जर्मन नाटककार बर्टोल्ड बेख्ट यांच्या नाटकांचा जन्म झाला. त्याने 'इपिक थिएटर'ची संकल्पना नाटकात वापरली. त्याच्या या नाट्यातंत्राचा प्रभाव जगभरातील रंगभूमीवर पडला. त्याचे हे नाट्यातंत्र 1960 नंतरच्या मराठी रंगभूमीवर अवतरले. यातूनच त्यांच्या 'श्री पेनी ओपेरा', 'कॉकेशियन चॉक सर्कल' या नाटकांची मराठी रूपांतरेही साकार झालेली दिसतात. पारंपरिक लोकरंगभूमीची वैशिष्ट्यअंगिकारून ब्रेश्टने नाट्यानिर्मिती केली. पारंपरिक लोककलांमधून आविष्कृत होऊ शकेल असा व्यापक, सखोल जीवनाभूव मांडणाऱ्या नाट्यावस्तू म्हणून निवडल्या आणि सोबत त्यांना समकालीन जीवनातील समस्यांची जोड दिली. ब्रेश्टच्या या नाट्याकृतीच्या परिचयामुळे मराठी नाटककारांना नाटक आणि रंगभूमी यांच्या मर्यादांचे स्वरूप तीव्रतेने जाणवू लागले. मराठी नाटक आणि रंगभूमी यांच्या कक्षेचा विस्तार करण्यासाठी प्रकषर्षने गरज भासू लागली. याच प्रेरणेतून मराठी नाटककार

लोकरंगभूमीकडे वळाले असे आपल्याला म्हणता येईल. यामध्ये आधुनिक मराठी नाटकांचा विचार केल्यास विजय तेंडुलकर- 'घाशीराम कोतवाल', 'सरी ग सरी', रत्नाकर मतकरी - 'लोककथा78', 'आरण्यक', 'विठो रूखमाय', सतीष आळेकर- 'महानिर्वाण', व्यंकटेश माडगुळकर- 'पती गेले गं काठेवाडी', अरूण साधू - 'पडघम', गिरीश कर्नाड- 'नामंडल, हयवदन', चिं.त्र्य. खानोलकर- 'अजब न्याय वर्तुळाचा', पु. ल. देशपांडे - 'तीन पैशाचा तमाशा', शफाअत खान 'पोपट पंची', ज्योती म्हापसेकर- 'मुलगी झाली हो' इत्यादी नाटकांवर आशयात्मक आणि आविश्कारात्मक प्रभाव पडल्याचे दिसून येते. विधिनाट्यो, लोकनाट्यो यामधील लोकतत्त्वांचे अनुसरण करीत आधुनिक रंगभूमी विकसित होत राहिली.

प्रस्तुत विशयांची मांडणी करत असताना उपरोक्त काही नाटकांचा विचार आपल्या करता येईल. व्यंकटेश माडगूळकर यांचे 'पती गेले ग काठेवाडी' या नाटकामध्ये माडगूळकरांनी तमाशातील गण, गवळण, बतावणी, वग, लावणी, रंगबाजी यांचा योग्य असा वापर केला आहे. माडगूळकरांनी संस्कृत नाट्यातंत्रानुसार नांदीचा प्रवेश टाकला आहे. पण या नांदीत सूत्रधार-नटी या प्रवेशाऐवजी सूत्रधार-शाहीर अशीयोजना केली आहे. माडगूळकरांनी केलेल्या लोकनागर रंगभूमीच्या समन्वयामुळे या प्रवेशाचे स्वरूप नांदीचे न राहता बतावणीचे झाले आहे. (ढेरें: 1989: 94) लोकरंगभूमीचा अंगीकार करून नागर रंगभूमीवर नाट्याप्रयोग करण्याची जी प्रक्रिया भारतभर सुरू झाली होती त्याच प्रक्रियेचे फलित म्हणून विजय तेंडुलकर यांच्या 'सरी ग सरी', 'घाशीराम कोतवाल' या नाटकांचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल. या दोन्ही नाटकामध्ये तेंडुलकरांनी लोकरंगभूमीवरील विविध कलाविश्कारांचा कल्पकतेने वापर केला आहे. रत्नाकर मतकरी यांची 'विठोरखुमाय', 'लोककथा 87' या नाटकामध्ये लोकरंगभूमीचा वापर केला

आहे. 'लोककथा 78' मध्ये मतकरी यांनी दंडार या लोककलोचा वापर केला आहे. तर 'विठो र खुमाय' नाटकामध्ये लोककथेचा वापर केला आहे.

सतीश आळेकर यांचे 'महानिर्वाण' हे नाटक लोकरंगभूमीच्या सामर्थ्याचा कल्पक उपयोग करून जीवनाविष्काराची कक्षा विस्तृत करणारे महत्त्वपूर्ण नाटक आहे. मृत्यूसारख्या करून, गंभीर विषयाच्या आधाराने विनोद, विडंबन, उपहास इत्यादीची निर्मिती या नाटकातून केली जाते. एका मध्यमवर्गीय व्यक्तीचा अंत्यविधी आणि त्या अंत्यविधीच्या प्रक्रियेशी निगडीत असणाऱ्या घरातल्या आणि घराबाहेरच्या प्रतिक्रिया आविष्कृत होतात. मृताचा बहिःश्वर आत्मा आपल्या निवार्णाचे कथन कीर्तनातून-आख्यानातून करतो आहे. या नाटकात आळेकर पूर्वापार चालत आलेल्या अंत्येष्टी विधीलाच नाट्यारूप देतात. नाटकामध्ये प्रामुख्याने कीर्तन या लोककलेचा आळेकर समर्पक उपयोजन करतात. महानिर्वाण हे नाटक आषय आणि रूपबंध या दोन्ही अंगांनी लोकाविष्कारासी जवळीक साधते. त्यामुळे लोकसाहित्याचे अभ्यासक रा. चिं. ढेरे या नाटकास 'एक लोकधर्मी विरूपिका' असे म्हणतात. (इनामदार-साने रेखा: 1999: 2-31)

बादल सरकार, गिरीश कर्नाड, चंद्रशेखर कंबार यांच्या नाटकांची भाषांतरे होऊन मराठी रंगभूमीवर आली आणि मराठी प्रेक्षकांनी ती स्वीकारलीही कारण भारतीय लोकसमूहनासातील श्रद्धा, आकांक्षा, मूल्यसरणी ही सर्वकालीन असल्याने दुसऱ्या भाशेत असूनही मराठी मनाला आपलीषी वाटली. तसेच ब्रेष्ठसारख्या पाश्चात्य नाटककाराची नाट्यारूपांतरे लोकरंगभूमीच्या आविष्कारपद्धतीमधून मराठी रंगभूमीवर रूजली. लोकसाहित्यातील काही लोकतत्त्वे सनातन आणि वैश्विक स्वरूपाची असतात, काही जीवनमूल्य कालातीत असतात. अशा जीवनमूल्यांचा व वैश्विक भावसत्यांचा आविष्कार

यांचे संस्कार आधुनिक रंगभूमीने स्वीकारण्यात काहीही गैर केले असे वाटत नाही.

गिरीष कर्नाड हे कन्नड भाशेतील नामवंत नाटककार तसेच आंतराष्ट्रीय ख्यातीचे रंगकर्मी म्हणून ओळखले जातात. प्रायोगिकदृष्ट्या नाटक अधिक समृद्ध व्हावे यासाठी त्यांनी जशी आधुनिक नाट्यातंत्रे स्वीकारली तसेच त्यांनी लोकसंस्कृतीमधील सत्त्वे कलात्मकतेने अंगिकारली आहेत. त्यामुळे लोकरंगभूमीवरील आविष्कार कलात्मतेने उपयोजन करणारे, मानवी जीवनातील गुढ, चिरंतन प्रश्नाचा प्रभावी आविष्कार करणारे नाटक म्हणून कर्नाडांच्या 'हयवदन', 'नागमंडल' नाटकाचा विचार करणे अपरिहार्य आहे. कर्नाटकातील यक्षगान, भागवत लोकनाट्या शैलीतील हे नाटक आहे. या नाटकातील मूळ कथा कथासरित्सागर, वेताळपंचवीशीतील कथा आहे. नाटकच्या संहितेमध्ये कर्नाडांनी मूळ कथेत आपल्या कल्पनेप्रमाणे लक्षणीय बदल करून नाटकातील आशयाला बहुस्तरीयता प्राप्त करून दिली आहे. स्थल काल या दृष्टीने प्रचंड आवाका असणाऱ्या या नाटकाचा आशय नागर मराठी नाटकाच्या रूढफॉर्ममधून आविष्कृत होणे शक्यच नाही म्हणून कर्नाड या नाटकासाठी लोकरंगभूमीवरील लोककलांचा उपयोग करतात. नाट्याशय प्रयोगक्षम होण्यासाठी नाटकामध्ये भागवत-सूत्रधाराची योजना केली जाते. 'नागमंडल' या नाटकातही कर्नाड प्राक्कथेचा वापर केला आहे. चंद्रशेखर कंबार यांनी आपल्या 'जोकुमारस्वामी' या नाटकामध्ये यक्षगान, बयलाटा या लोककलांचा वापर केला आहे. हे नाटक पूर्वरंग आणि उत्तररंग अशा दोन्ही विभागात विभागले आहे.

लोकरंगभूमीचे आवाहन हे लोकसमूहाच्या सामूहिक मनाला असते. आधुनिक रंगभूमी ही लोकरंगभूमी होण्यासाठी वाटचाल करित असताना लोकरंगभूमीचा आकृतिबंध अंगिकारताना दिसते. बेर्रेष्ठ या जर्मन

नाटककाराची 'एपिक थिएटर' ची संकल्पना मराठी रंगभूमीने स्वीकारली. ही संकल्पना समूहमनांना विचारप्रवृत्त व कृतिप्रवृत्त करते. कृतिप्रवण समाजनिर्मितीची जाणीव त्यामधून प्रकटत असते. लोकसमूहाला आवाहन करण्याचे सामर्थ्य लोकनाट्याच्या आविश्कारांमध्ये असल्याने ब्रेष्टने लोककलांचे उपयोजन केल्याचे दिसते. मराठी रंगभूमीचा या अनुशांगाने विचार करता 'जुलूस', 'घोटभर पाणी', 'देवनवरी', 'अजब न्याय वर्तुळाचा' या नाटकांवर ब्रेष्टच्या आविश्कार पद्धतीचा प्रभाव दिसतो. लोकरंगभूमी ही मिथकांचा आश्रय घेतात आणि मिथकनिर्मिती ही समूहमनाची एक खूण मानली जाते. आधुनिक रंगभूमीनेदेखील मिथकांचे उपयोजन केलेले दिसते. भारतीय लोकसंस्कृतीची वैशिष्ट्ये लोकरंगभूमीमधून जपली आणि या वैशिष्ट्यांना आधुनिक रंगभूमीने, मराठी नाटकाने अनुसरले. या प्रभावातून आधुनिक रंगभूमी समृद्ध झाली असे आपल्याला या ठिकाणी म्हणता येईल.

उपरोक्त विवेचनाच्या आधारे लोकरंगभूमी आणि मराठी नाटक प्रभावक्षेत्रांचा विचार करू. त्यामध्ये प्रामुख्याने लोकमानसातील लोकश्रद्धांवर आधारलेले धार्मिक विधी व त्यांचे उपयोजन, पौराणिक आषय, सादरीकरणातील सुलभता, प्रेक्षक व सादरकर्ते यांच्यातील सुसंवाद, नृत्य, गीत, वाद्य यांचा सुंदर असा मेळ, पौराणिक आषय, आकलनसुलभ आषय, विविध रचनाबंध, वेषभूशा, रंगभूशा, रंगमंच इत्यादी गोष्टींचा प्रभाव आधुनिक रंगभूमीवर अर्थातच मराठी नाटकावरही पडल्याचे दिसून येते. आधुनिक रंगभूमीवरील रंगकर्मी जेव्हा मुळांचा षोध

घेऊ लागतात तेव्हा त्यांना विधिनाट्ये, लोकनाट्ये, लोकखेळ यामधून जीवनरस मिळतो.

आधुनिक रंगभूमी पूर्णतः याच प्रभावाखाली वावरत असे असे मानण्याचे कारण नाही. रंगभूमीवरील आषयद्रव्य व सादरीकरणाच्या पद्धतींना जेव्हा गरज भासे तेव्हा अशा प्रभावांचा उचित संस्कार आधुनिक रंगभूमीवर होईल. आधुनिक काळातील काही जीवनाषय लोकतत्वांनी संपृक्त असेल तर प्रभावाची स्वीकारशीलता वाढते. थोडक्यात आधुनिक मराठी रंगभूमीवर लोकरंगभूमीचे संस्कार आहेत व मराठी नाटक हे लोकरंगभूमीच्या आविश्कारांनी प्रभावित झाले आहे असे आपल्याला या ठिकाणी म्हणता येईल.

संदर्भ:

1. आद्य रंगाचार्य (अनु- रा. प्र. कानिटकर) भारतीय रंगभूमी, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, नवी दिल्ली, 1971.
2. भवाळकर तारा, मराठी नाट्यापरंपरा शोध आणि आस्वाद, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, 1995.
3. ढेरे. रा. चिं., लोकरंगकला आणि नागररंगभूमी, सविता प्रकाशन, औरंगाबाद, 1989.
4. साने-इनामदार रेखा, संपा-महाविर्वाणः समीक्षा आणि संस्मरणे, राजहंस प्रकाशन, 1999.
5. भवाळकर तारा, लोकनागर रंगभूमी, नीहारा प्रकाशन, प्रथमावृत्ती, 1989.

महानुभाव संप्रदायाचे मराठी भाषा आणि साहित्यातील योगदान

प्रा. सौ. शुभांगी संतोष किरोळकर

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग कर्मवीर हिरे महाविद्यालय गारगोटी

Corresponding Author – प्रा. सौ. शुभांगी संतोष किरोळकर

DOI - 10.5281/zenodo.18920947

सार (Abstract):

महानुभाव पंथाच्या साहित्यातील 'आइकता तुटे भवबंधू' असा प्रमुख हेतू असला तरी लौकिक स्वरूपाची वर्णनेही भरपूर प्रमाणात आलेली आढळतात. मराठी भाषेच्या प्रारंभी महानुभाव पंथांनी मराठी वाङ्मय निर्मिती केली ती अनन्यसाधारण अशी आहे.

मराठीतील आद्य चरित्र, आद्य चरित्रकार, आद्य कवयित्री असे बहुमान पंथांनी मिळवलेले आहेत. मराठी गद्याची मुहूर्तमेढ महानुभाव पंथाने रोवली आहे. एवढेच नव्हे तर पद्यरचनेतील सौंदर्य, मनाला भुरळ घालणारे आहे. यादवकालीन सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक जीवनदर्शन तत्कालीन बोलीभाषेचे मनोज्ञदर्शन लीळाचरित्र, रुक्मिणीस्वयंवर इत्यादी काव्यातून घडते. मराठी पद्याचे वैभव ही महानुभाव पंडितांनी दाखवून दिलेले आहे. संस्कृत भाषेच्या वर्चस्वाच्या काळात, देशी भाषेचा आग्रह धरण्याचे सामर्थ्य त्याकाळी महानुभाव पंथाने खऱ्या अर्थाने दाखवून दिले. यादवकालीन समाजात संस्कृत व कन्नड भाषेचा प्रभाव होता. यादव राजांनी तत्कालीन गरज ओळखून मराठी भाषेचा पुरस्कार केला. महानुभाव पंथाने मराठी भाषेला धर्मभाषेचा दर्जा दिला. स्थानिक लोकभाषेमध्ये असणारे भाषा विशेष यामध्ये शब्द, वाक्य, वाक्यप्रचार, म्हणी यांचे चित्र स्पष्टपणे आपल्या साहित्यातून मांडले. मराठी भाषेच्या विकासाच्या मार्गाने झालेले अस्सल दर्शन महानुभाव साहित्यातून समाजासमोर आलेले दिसते.

मुख्य शब्द (Keywords): महानुभाव पंथ, संप्रदाय, धर्मग्लानी, धवळे, साती ग्रंथ इत्यादी

प्रस्तावना:

मराठी वाङ्मयाला मोठी परंपरा आहे. मध्ययुगीन वाङ्मय निर्मितीचा कालखंड हा मराठी साहित्याचा आदिकाल म्हणून ओळखला जातो. कारण त्या काळापूर्वीचे वाङ्मय कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. सुरुवातीच्या काळात मौखिक परंपरेने चालत आलेले मराठी साहित्य सातव्या शतकात शिलालेख, ताम्रपट या माध्यमातून शब्दरूपाने समोर आले. अकराव्या शतकापासून वाक्यरूपाने प्रकट झाले. हे वाङ्मय त्या काळात निर्माण झालेल्या विविध पंथ, संप्रदाय, धर्मसंप्रदाय

यांच्याशी संबंधित होते. त्या काळात मराठी भाषा कशी होती? तिच्यात कोणते साहित्य निर्माण झाले? त्यावेळी समाज कसा होता? इत्यादी तत्कालीन सामाजिक व धार्मिक स्थितीबाबत लिहिल्या गेलेल्या महानुभवनीय वाङ्मयाचा अभ्यास, मराठी भाषा आणि तिचा होत गेलेला विकास अभ्यासणे गरजेचे आहे.

बाराव्या शतकात महाराष्ट्रात देवगिरीच्या यादव राजांची कारकीर्द होती. यादव राजे कला, साहित्यप्रेमी, संगीत, ज्योतिष, व्याकरण, वेदांत यांची आवड असणारे होते. त्यामुळे या विषयावर संस्कृत भाषेत ग्रंथ निर्मिती

झाली. यादव घराणे सनातनी व धर्माचा अभिमान बाळगणारे होते. पण तत्कालीन धार्मिक जीवन बघितले तर कर्मकांड व्रतवैकल्ये, उच्चनीचता, चातुर्वर्ण्य व्यवस्थायामुळे समाजात अज्ञान निर्माण झाले होते. अज्ञान झटकून टाकण्यासाठी व खरा धर्म म्हणजे काय? यांची समाजाला ओळख करून देण्यासाठी चक्रधर स्वामींनी महानुभाव पंथाची स्थापना केली. या पंथाने द्वैती तत्त्वज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी सर्वसामान्यांची भाषा म्हणजेच मराठी भाषेचा उपयोग केला. महानुभव पंथीय पंचकृष्ण मानतात. पंचकृष्णामध्ये १. श्रीकृष्ण चक्रवर्ती २. श्री दत्तत्रय प्रभू ३. श्री चांगदेव राऊळ ४. गोविंद प्रभू ५. श्री चक्रधर. यांची पुजा केली जाते. त्याकाळी संस्कृत भाषाच ज्ञान भाषा होती. सगळे तत्त्वज्ञान संस्कृतमध्ये सांगितले जायचे. पण संस्कृत भाषा सर्वांना येत नव्हती. जनसामान्यांच्या उद्धारसाठी लोकांच्या भाषेत ते सांगायला हवे. याचे भान संप्रदायाच्या प्रवर्तक आणि त्यातील सत्पुरुषांना होते. त्यामुळे महानुभाव पंथातील साहित्यकारांनी आपले साहित्य मराठी भाषेतून लिहिले. महानुभाव पंथाचे तत्त्वज्ञान व आचारधर्म अध्यात्मिक व सामाजिक बाबतीत पुरोगामी असल्याचे त्यांच्या साहित्यातून दिसून येते.

मराठी भाषेच्या संवर्धन व विकासाशी निगडित असणाऱ्या महानुभव पंथाची कामगिरी. तसेच महानुभाव साहित्यातून मराठी भाषेच्या समृद्धीमध्ये होत गेलेला विकास, त्याचबरोबर महानुभव साहित्याची भूमिका प्रस्तुत शोध प्रबंधातून अभ्यासायची आहे.

उद्दिष्टे:

१. मराठी भाषेच्या आद्य स्वरूपाचा शोध घेणे.
२. यादवकालीन लोकभाषा व बोलीभाषांचा अभ्यास करणे.

३. मराठी भाषेच्या संवर्धनामध्ये महानुभाव साहित्याची भूमिका आणि योगदान अभ्यासणे.
४. महानुभावीय साहित्याच्या शैली, व्याकरण, सुभाषितवजा वाक्यांचा अभ्यास करणे.
५. महानुभव पंथ आणि समकालीन पंथातील मराठी भाषेच्या विकासासाठीचे विचार अभ्यासणे.
६. स्त्री साहित्याचा उगम अभ्यासणे.

विषय प्रवेश:

महानुभाव पंथाचे प्रवर्तक स्वामी चक्रधर होते. महाराष्ट्रात भागवत संप्रदायाच्या पूर्वी महानुभाव पंथांनी केलेली वाङ्मयीन कामगिरी ही अत्यंत मोलाची आहे. मराठी गद्याची सुरुवात महानुभव पंथांनीच केली आहे. त्यावेळी महाराष्ट्रात महानुभाव पंथासह वारकरी संप्रदाय, नाथ, दत्त, समर्थ, आनंद, चैतन्य, सुफी, जैन, वीरशैव असे अनेक संप्रदाय व त्यांचे वाङ्मय आढळते. मराठीत आद्य ग्रंथरचनेचा मान महानुभावाकडे जातो. पहिली स्त्री कवयित्री महदंबा जिने 'धवळे' या काव्यप्रकाराची रचना केली.

महानुभाव, वारकरी, नाथ यांनी या संप्रदायांनी मध्ययुगीन काळात मराठी भाषेचा पुरस्कार केला. त्या काळात आजच्या इंग्रजी भाषेप्रमाणेच त्यावेळी संस्कृत भाषा ही ज्ञानभाषा होती. पण संस्कृत भाषा मुठभर माणसांपूर्तीच मर्यादित होती. तत्कालीन लोकभाषा ही संस्कृतच्या वर्चस्वाला धक्का देणारी होती. महानुभावी संप्रदायाच्या धर्मशिक्षण आणि महानुभाव पंथातील असलेल्या परंपरांचा शोध घेण्यासाठी महानुभाव साहित्याचा अभ्यास करणे अपेक्षित आहे.

महानुभावांची वाङ्मयसंपदा:

महानुभाव पंथाने मराठी भाषेला धर्मभाषेचे स्थान दिले. परिणामी मराठी भाषा काव्य, चरित्र, टीका, सूत्र, छंद,

व्याकरण व कोश इत्यादी अनेक अंगाने विकसित झाली. भाष्यग्रंथ, दैनंदिनी, टीप ग्रंथ, स्थान ग्रंथ, अन्वय ग्रंथ, कथा ग्रंथ, आरत्या, स्रोत, पदे इत्यादी वाङ्मय प्रकार महानुभाव पंथातील साहित्यात लिहिले गेले.

महानुभावी वाङ्मय साहित्य हे गद्य आणि पद्य अशा दोन्ही प्रकारांमध्ये आहे. त्या साहित्याचे उद्दिष्ट पंथीयनिष्ठा आणि समाजात धर्म तत्त्वज्ञान रूजवणे हे होते. वाङ्मय निर्मिती प्रामुख्याने देशी भाषेतच व्हावी असा आग्रह चक्रधर स्वामी आणि नागदेवचार्य यांनी धरलेला होता. त्याप्रमाणे इतर महानुभावांनी आपले साहित्य मराठी भाषेतूनच लिहिले. महानुभाव साहित्याने भाषिकदृष्ट्या आणि साहित्यदृष्ट्या मराठी साहित्यामध्ये मोलाची अशी भर घातली.

मराठी भाषेविषयक समकालीन संप्रदायांचे विचार:

केसोबास हे महानुभाव पंथातील एक निष्ठावंत शिष्य होत. केसोबासांनी चक्रधरांच्या लीळा आठवत असताना तल्लीन अवस्थेत लीळा त्यांनी संस्कृत भाषेत लिहिल्या. हा ग्रंथ म्हणजे 'रत्नमाला स्रोत' होय. त्यांचा हा पहिला ग्रंथ इ.स १३६७ मध्ये लिहिला गेला. त्यावर नागदेवचार्य हे केसोबासांचे गुरु त्यांनी केसोबासांना उपदेश केला की, "तुमचा अस्मात तस्मात मी नेते गा: मज श्रीचक्रधरे निरूपली मन्हाठी: तियेची पुसा: "(स्मृती:६६) म्हणजे 'अस्मात तस्मात' ही संस्कृत भाषेची रूपे मी जाणत नाही. श्री चक्रधरांनी मला मराठीत निरूपण केले आहे. त्याच भाषेत विचारा. डॉ. सतीश बडवे यांनी यासाठी वरील उदगाराची साक्ष दिली आहे.

वारकरी संप्रदायाने मराठी भाषेचा पुरस्कार केला. त्यामध्ये ज्ञानेश्वर अग्रस्थानी होते. त्यात त्यांनी ओवी, अभंग, गौळण इत्यादी लेखन केले. संत ज्ञानेश्वर म्हणतात, "माझा मन्हाठी बोलू कवतिके परि अमृतातेही पैजा जिंके ।

ऐसी अक्षरे मिळविन ॥ (ज्ञानेश्वरी अ.६.१४) ज्ञानेश्वराने अमृताला ही प्रतिज्ञापूर्वक जिंकण्याचे सामर्थ्य मराठी भाषेत आहे असे प्रतिपादन केले आहे.

संत एकनाथ यांच्या काळात तत्कालीन समाजाने संस्कृत भाषेला 'देववाणी' म्हटले आहे. त्यावर संत एकनाथ कडाडून टीका करतात. "संस्कृत वाणी देवे केली । मग प्राकृत काय चोरापासोनि आली ?" असा प्रश्न ते समाजाला विचारतात. यावरून तत्कालीन संप्रदायांचे मराठी भाषेबद्दल असणारे प्रेम प्रकट होते.

सांकेतिक लिपीचा वापर:

महानुभाव साहित्याचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सांकेतिक लिपीचा वापर. या वापरामुळे अनेक वर्षे हे साहित्य सामान्यांपासून लांब राहिले, तरी पण लीपीच्या वापरामुळे ते परकीय आक्रमणापासून सुरक्षित राहिले. बाराव्या शतकात महानुभाव पंथातील साहित्य 'सकळ' आणि 'सुंदरी' लिपी मध्ये होते. त्यानंतर आधुनिक मराठीतून महानुभाव संप्रदायाचे साहित्य समाजासमोर आले.

मराठीतील आद्यग्रंथ : लीळाचरित्र:

मराठीतील आद्य चरित्र ग्रंथाचा मान लीळाचरित्रास जातो. त्यामुळे लीळाचरित्रास मराठी साहित्याची गंगोत्री मानले जाते. महिंद्रव्यास उर्फ म्हाइंभट यांनी हा चरित्रग्रंथ इ.स १२७८ साली संकलित केलेला आहे. त्यामुळे म्हाइंभट यांना पहिले चरित्रग्रंथकार म्हणूनही मान मिळाला आहे.

चक्रधरांच्या नंतर त्यांच्या आठवणी, स्मृती लीळांचे स्मरण करण्यासाठी एकत्र येऊन नागदेवचार्यांच्या मदतीने म्हाइंभट्टाने लीळा संकलित केल्या. चक्रधर स्वामी यांच्या संबंधीच्या एकूण १५०९ लीळा म्हाइंभट्टांनी

संकलित केल्या. एकांक ,पूर्वांग, उत्तरार्ध असे लीळाचरित्राचे तीन विभाग करण्यात आले. चक्रधरांच्या पुर्वायुष्यातील लीळा त्यांची शिष्या महदंबा हिच्या कडून मिळविल्या.

चक्रधर हे एकांतातुन लोकांतात कसे आले या विषयी लीळाचरित्रात कथेच्या माध्यमातून चित्रण केले आहे. लीळाचरित्राची भाषा यादवकालीन मराठी भाषा आहे. यादवकालीन महाराष्ट्रातील सामाजिक ,सांस्कृतिक ,धार्मिक आणि राजकीय अभ्यासाच्या दृष्टीने एक विश्वसनीय साधन म्हणून स्वतंत्र वाङ्मय कलाकृती म्हणून लीळाचरित्रेकडे पाहिले जाते. छोटी-छोटी अर्थपूर्ण वाक्ये, अलंकाररहित साधी भाषा ही तत्कालीन मराठी भाषेची वैशिष्ट्ये आहेत. दीड ते दोन हजार वर्षांचा प्राचीनतेचा पुरावा लीळाचरित्र या ग्रंथाने सिद्ध केला आहे. म्हणूनच मराठी भाषेला अभिजात भाषेचा दर्जा मिळण्यामध्ये लीळाचरित्राचा वाटा अनन्यसाधारण आहे. लीळाचरित्राचे भाषिक आणि सांस्कृतिक योगदान अमूल्य आहे.

मराठीतील आद्य कवयित्री : महदंबा

महदंबा ही मराठीतील आद्य कवयित्री होय. चक्रधरस्वामींची शिष्या. ती जिज्ञासू असल्याचा उल्लेख चक्रधरांनीही केला आहे . ते म्हणतात 'म्हातारी जिज्ञासकःम्हातारी चर्चकः म्हातारी ऐथ काही पुसतचि असे.' नागदेवाचार्य हे तिचे चुलत बंधू. 'धवळे' आणि 'मातृकी- रुक्मिणी- स्वयंवर' ही तिची वाङ्मय निर्मिती आहे. महदाईसेच्या नावावर धवळ्यांचा पूर्वार्ध व उत्तरार्ध आहे . पूर्वार्ध हा ज्ञानेश्वरीपूर्वी निर्माण झाला असावा व उत्तरार्ध शके १२३४ पूर्वी केव्हातरी तयार झाला असावा ,असा तर्क संशोधक करतात.धवळा हा शब्द धव+व (स्वार्थी) असा तयार झाला असून,याचा अर्थ लग्नात गावयाचे वराविषयीचे गीत असा होतो. 'धवल' हा प्राचीन लोकगीतांचा एक

वृत्तप्रकार असल्याचेही सांगितले जाते. कृष्ण-रुक्मिणी विवाहावरील मराठीतील हे पहिले कथाकाव्य होय. महादंबेकडे शीघ्र कवित्व होते .त्यामुळे श्रीगोविंदप्रभूंच्या आज्ञेबरोबर ती लगेच गायला लागली.

' मातृकी- रुक्मिणी- स्वयंवर' एकशे दहा ओव्यांचे हे महदंबेचे दुसरे काव्य. या काव्याचे विशेष म्हणजे प्रत्येक कडव्यात मातृका (अ ,आ, इ पासूनची अक्षरे) अशी रचना लयबद्ध रीतीने केलेली आहे. प्रा.वा.ना देशपांडे म्हणतात 'धवळे' चा प्रतिध्वनी म्हणजे 'मातृकी रुक्मिणी स्वयंवर' हे काव्य होय.

पूजावसर – दैनंदिनी:

बाईदेवबास यांनी इ.स १२७८ मध्ये हा ग्रंथ लिहिला. बाईदेवबास त्यांना चक्रधर व गोविंद प्रभू यांची जवळीता लाभली. प्रश्नावली, नामाचे दहा ठाय, मूर्तिज्ञान व चार पूजावसर अशी लहान गद्य प्रकरणे त्यांनी लिहिले आहेत. शेवटच्या ग्रंथात त्यांनी चक्रधरांची 'नित्यदिनी लीळा' म्हणजेच दिनचर्या वर्णन केले आहे. प्राप्तः काळ, मध्यान्हकाळ व सायंकाळ. याकाळी त्यांच्या पूजाविधीचे प्रसंग या प्रकरणात आलेले आहेत. चक्रधरांच्या बारीकसारीक हालचालींची नोंद यात आहे. स्वामीनिष्ठा, सूक्ष्म अवलोकन आणि सरळ , सुबोध ,चटकदार भाषाशैली हे पूजावसर या ग्रंथाचे विशेष आहेत.

मराठीतील व्याकरण ग्रंथः पंचवार्तिकः

महानुभाव पंथातील पंडित भीष्माचार्य वाईदेशकर यांनी तेरावे शतकाच्या दरम्यान पहिला मराठीतील व्याकरण ग्रंथ 'पंचवार्तिक' हा सूत्रबद्ध स्वरूपात लिहिला. यावरून महानुपंथातील साहित्य किती समृद्ध असल्याचे दिसून येते.

महानुभव पंथातील वाङ्मय साहित्यः

श्रीगोविंदप्रभु चरित्रः

म्हाइंभटांचा हा दुसरा चरित्र ग्रंथ. यामध्ये चक्रधरांचे परमगुरु श्रीगोविंदप्रभू यांचे जीवनचरित्र स्मृती रूपाने रंगविले आहे. या ग्रंथाला 'ऋद्धीपुर लीला' किंवा 'ऋद्धीपूर चरित्र' असे म्हटले जाते. या ग्रंथावर अभिप्राय देताना डॉ. कोलते म्हणतात "प्राचीन मराठी गद्याचाचा नमुना म्हणून तर भाषाभ्यासकांना हा ग्रंथ नव्हाळीचा वाटेल. तत्कालीन वऱ्हाडी भाषेचे स्वरूप समजण्यासाठी या ग्रंथासारखे दुसरे महत्त्वाचे साधन नाही." चरित्र नायक वऱ्हाड भागातील असल्यामुळे त्यांच्या व त्यांच्या भक्तजनांच्या तोंडचे मराठी शब्द व वाक्य या ग्रंथात प्रामुख्याने दिसून येतात. अनेक भौगोलिक स्थानांचाही उल्लेख यामध्ये आहे. श्रीगोविंदप्रभूंचे बसणे, बोलणे, देणे, घेणे इत्यादीची नोंद या ग्रंथात मिळते. 'आवो मेली जाव' ही श्रीगोविंदप्रभूंच्या तोंडची शिवीची नोंद या ग्रंथात आहे. स्थानिक बोलीभाषेतील शिव्या, शब्द, वाक्य ही बोलीभाषेची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यामुळे तत्कालीन समाजाचे सामाजिक, सांस्कृतिक चित्रण प्रस्तुत ग्रंथातून होते. त्याच बरोबर मराठी भाषेची समृद्धता पहावयास मिळते.

दृष्टांत पाठ :

चक्रधर स्वामींचे तत्त्वज्ञान केसोबास यांनी शास्त्रशुद्ध पद्धतीने या ग्रंथात मांडले आहे. "हा ग्रंथ म्हणजे चक्रधरांच्या उद्धरणसिद्धांतावरील जणू एक उपनिषदक होय." असे डॉ. शं.गो.तुळपुळे यांनी म्हटले आहे. चक्रधरांनी आपले धर्मविषयक तत्त्वज्ञान देशी भाषेत सर्वसामान्यांना समजेल अशा दृष्टांतून सांगितले. त्यांनी हे दृष्टांत लोकजीवनातून निवडलेले होते. या ग्रंथात एकूण ११४ दृष्टांतांचे संपादन आहे. केशबासांनी दृष्टांतांचे तीन भाग पाडले आहेत. प्रथम श्रीचक्रधर यांचे सूत्र आणि त्या

सूत्रातील विचार किंवा तत्त्व पटवणारा दृष्टांत आणि शेवटी त्या दृष्टांतातून काढलेले निष्कर्ष म्हणजे दृष्टांतिक. दृष्टांतिक हे केसोबासांचे आहेत.

समर्पक दृष्टांत आणि मार्मिक शब्दयोजना हे मराठी भाषेचे संपन्न रूप दृष्टांत पाठाच्या माध्यमातून पहायला मिळते. दृष्टांताच्या माध्यमातून धर्मविषयक तत्त्वज्ञान देशी भाषेत सर्वसामान्यांना समजेल अशा मराठी भाषेत सांगितले आहे. त्यामध्ये अल्पाक्षरत्व हे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. छोटी- छोटी वाक्ये व त्यातील अर्थ, तसेच म्हणी, वाक्यप्रचार, उखाणे, अलंकार सुभाषिते इत्यादी मराठी भाषेचे विशेष यामध्ये आढळतात. लहान आटोपशीर, सुटसुटीत वाक्य असल्याने सुलभता निर्माण झाली आहे. कुष्ठियाचा दृष्टांतातील वाक्य - "तैसे देवो माझा: मी देवाचा ऐसेया होउनि असिजो कां देमती:

सामासिक शब्द:- कानवाथर, आडीदरडी

वाक्यप्रचार:- पाखवा देणे - ऊब देणे. मुळी इळा घालणे - व्यत्यय आणणे.

बोली भाषेतील शब्द - कोथळा- धान्य ठेवण्याची कणगी.

पाइक - सेवक, निके- चांगले

सुभाषिते - देव माझा मी देवाचा, जीवाचे जीवन परमेश्वरू, साधनापसी साध्य उत्तम.

दृष्टांत पाठामध्ये कथनाला अभिनयाची जोड आहे. त्यामुळे मूळ दृष्टांत अधिकच रोचक व आकर्षक झाला आहे. 'दृष्टांत सूरीयेचा' मध्ये लोहार सुरी पारखुन बघतो. त्यासाठी "तो हाती घे: ऐसी पाहे: ऐसी पाहे". अशा वाक्यातून अभिनय दिसतो.

यावरून मराठी भाषा तिची वैशिष्ट्यपूर्ण शैली, व्याकरण, शब्दांची रचना, संवादात्मक भाषा इत्यादीमुळे मराठी भाषा अधिकच उठावदार होत गेली आहे.

सूत्रपाठः

केसोबासांनी लीळाचरित्रात चक्रधरांच्या तोंडची जी सूत्रे आलेली आहेत ती क्रमवार व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने 'सूत्रपाठ' या ग्रंथाच्या रूपाने इ.स.१२८० साली मांडलेले आहेत. महानुभाव पंथाचे सर्व तत्त्वज्ञान या सूत्रपाठावरच आधारलेले आहे. अनेक ग्रंथांचे प्रेरणास्थान सूत्रपाठ हा ग्रंथ होय. छोट्या छोट्या वाक्यातून आलेले हे तत्त्वज्ञान अधिक प्रभावी झालेले आहे.

साती ग्रंथः

महानुभाव पंथात साती ग्रंथांना अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. श्रीकृष्णभक्ती हाच या साती ग्रंथाचा मुख्य विषय आहे. साती ग्रंथ हे ओवीबद्ध असून सर्व ग्रंथकार हे पंडित कवी म्हणून नावारूपाला आलेले कवी आहेत.

'रुक्मिणीस्वयंवर' हे मराठीतील पहिल्या दर्जाचे हे आख्यानकाव्य, नरेंद्र या कवीने लिहिले. तो रामदेवराय यादवांच्या दरबारात कवी होता. १८०० ओव्यांचा हा ग्रंथ इ.स.१२९२ मध्ये लिहिला गेला. रामदेवराय यादव यांनी प्रत्येक ओवीस एक सुवर्ण देऊ केले असता "ना राजे हो आमचेया कवीकुळा बोलू लागेल " असे नरेंद्रने उत्तर दिले. ग्रंथाच्या भाषेतील वर्णनशैली अलंकार युक्त आहे. हे आख्यानकाव्य म्हणजे मराठी शारदेच्या अंगावरील एक अनुपम लेणेच होय. अशी प्रचिती येते.

'शिशुपालवध' या काव्याचे कवी भास्करभट्ट बोरीकर हे महानुभाव पंथातील दुसरे आचार्य. पंथनिष्ठा, प्रतिभा, प्रज्ञा आणि रसाळ वाणी याचे ठळक वैशिष्ट्य त्यांचे व्यक्तिमत्त्वात होते. शिशुपालवध हा त्यांचा काव्यग्रंथ इ.स. १३१३ मध्ये लिहिला गेला. भक्ती आणि शृंगार यांचा मेळ कवीने या ग्रंथात मांडला आहे.

'उद्धवगीता' भास्करभट्ट बोरीकरांचा हा दुसरा ग्रंथ इ.स. १३१४ मध्ये लिहिला गेला. यामध्ये श्रीकृष्णाने उद्धवास केलेला उपदेश कवीने आपल्या शब्दात सांगितला आहे.

'वछाहरण' ची रचना दामोदर पंडित यांनी इ.स.१३१६ मध्ये केली. अधासुरवध व वत्सहरण या भागवतातील कथा प्रसंगावर मराठीत लिहिलेले पहिलेच काव्य होय. या काव्यात भक्तीरसाला अधिक महत्त्व दिले आहे.

'ज्ञानप्रबोध' पंडित विश्वनाथ बाळापुरकर यांचा हा ग्रंथ इ.स. १३३१ मध्ये लिहिला आहे.

'सह्याद्रीवर्णन' हा खळोव्यास यांचे काव्य सह्याद्री वर निवास करणाऱ्या श्रीदत्तात्रयाचे वर्णन या ग्रंथात आहे.

'ऋद्धीपूरवर्णन' नारोव्यास बहाळिये यांनी इ.स. १३६३ मध्ये हे काव्य लिहिले.

तत्कालीन समाजात संस्कृतचा प्रभाव होता. पंडित कवी संस्कृत समजणारे होते. तरीही त्यांनी मराठी भाषेचा अभिमान बाळगला. देशी भाषेत तत्त्वनिरूपण करण्याचे श्रेय महानुभावांना द्यायला हवे, श्रीचक्रधरस्वामी गुजरात कडील असून सुद्धा त्यांनी मराठी भाषा आत्मसात केली. तिच्यावर मनापासून प्रेम केले. आपल्या शिष्यांना मराठी भाषेत साहित्य निर्मिती करण्यासाठीचा आग्रह त्यांनी धरला. साधी भोळी माणसे, स्त्रिया, म्हाताकोतारी आपल्या उपदेशापासून वंचित राहू नये म्हणून त्यांनी स्थानिक मराठी भाषेतच आपल्या पंथाचे तत्त्वज्ञान सांगितले. मराठी भाषा खऱ्या अर्थाने समृद्ध करण्याचा मान महानुभाव पंथालाच जातो.

निष्कर्षः

१. महानुभाव पंथांनी मराठी भाषेत साहित्य निर्मिती केलेली आहे.
२. महानुभाव पंथाने लोकाभिमुख समाजाभिमुख वाङ्मय निर्मिती केलेली आहे.

३. सर्वसामान्य लोकांना पंथाचे आचार विचार तत्त्वज्ञान सोप्या मराठी भाषेत समजण्यास मदत झाली.
४. मराठी भाषेच्या समृद्ध होण्यामागे महानुभाव पंथाचे योगदान आहे.
५. देशी भाषांचा पुरस्कार आणि बोलीभाषांचे संवर्धन महानुभाव पंथांकडून झालेले आहे.
६. महानुभाव पंथाचे अभिजात भाषेच्या दर्जामधील योगदान फार मोठे आहे.

२. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचे स्वरूप: ह .श्री. शेणोलीकर, डायमंड पब्लिकेशन पुणे, आवृत्ती २०११
३. धर्मसंपदाय आणि मध्ययुगीन मराठी वाङ्मय: रत्नाकर बाबुराव मंचकर, प्रतिमा प्रकाशन, आवृत्ती २०००
४. लीळाचरित्र -दर्शन- संपादक - प्रा.डॉ. शिवशंकर उपासे, प्रा.डाॅ. जयसिंग कळके, आवृत्ती २००५
५. श्रीगोविंदप्रभुचरित्र: डॉ. वि. भि. कोलते स्नेहवर्धन पब्लिकेशन पुणे, आवृत्ती २०००
६. वाङ्मय प्रवाहाचे अध्ययन- मध्ययुगीन: बी.ए. भाग III

संदर्भसूची:

१. मराठी वाङ्मयाचा विवेचक इतिहास :प्राचीन काळ, प्र.न. जोशी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, आवृत्ती २००८

महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या श्रद्धा- अंधश्रद्धाविषयक विचारांचे

साहित्यातील तत्वचिंतनात्मक योगदान

प्रा. मतिवडे अनिता वसंत

संशोधक विद्यार्थी, मौनी विद्यापीठ, कर्मवीर हिरे महाविद्यालय, गारगोटी ता.भुदरगड, जि.कोल्हापूर

Corresponding Author – प्रा. मतिवडे अनिता वसंत

DOI - 10.5281/zenodo.18920971

सारांश:

महाराष्ट्राच्या सामाजिक, वैचारिक, सांस्कृतिक आर्थिक जडणघडणीत डॉ. नरेंद्र दाभोलकरांच्या लेखनाने महत्त्वपूर्ण अशी भूमिका पार पडली असून त्यांनी विवेकवाद, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, धर्मचिकित्सा, धर्मनिरपेक्षता, मानवतावाद, धर्म, स्त्रिया आणि अंधश्रद्धा निर्मूलन यांच्या आधारे श्रद्धा-अंधश्रद्धा यातील भेद स्पष्ट केला. त्यांच्या साहित्याद्वारे समाजमनात तर्कनिष्ठ विचार, संविधान मूल्यांची जाणीव आणि सामाजिक परिवर्तनाची प्रेरणा निर्माण झाली. प्रस्तुत लेखनात महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धाविषयक विचारांचे साहित्यातील तत्वचिंतनात्मक योगदान अभ्यासून महाराष्ट्राच्या प्रगतिशील परंपरेशी त्यांची सांगड घालण्यात आली आहे.

बीज शब्द - श्रद्धा, अंधश्रद्धा.

प्रस्तावना:

महाराष्ट्राला पुरोगामी विचारांची संपन्न परंपरा आहे. राष्ट्राच्या तसेच समाजाच्या जडणघडणीचा जन्म हा मानवाच्या वैचारिक क्रांतीतून झालेला दिसून येतो. महात्मा फुले, राजाराममोहन रॉय, न्यायमूर्ती रानडे, लोकहितवादी, आगरकर यांनी भारतीयांच्या आचार विचारांना योग्य अशी पुरोगामी दिशा देण्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची केले. सामाजिक चळवळीत १९ व्या शतकात जातिसंस्थेवर आणि स्पृशास्पृश्यतेवर प्रखर हल्ले केले. अशा नवसमाज निर्मितीचे काम २०व्या शतकात बुद्धिवाद्यांनी चालू ठेवले. संतांनी आध्यात्मिक समतेचे पाऊल जरी टाकले. असे जरी आपण म्हणत असलो तरी त्यामुळे ना जातीभेद नष्ट झाले, ना अस्पृश्यता कमी झाली, ना वंचितांचे दुःखनिरसन झाले, ना समाजातील अनिष्ट अंधश्रद्धा, प्रथा,

परंपरा, रूढी दूर झाल्या. मात्र समाजजीवनाला मानवतावादी, विवेकवादी वळण लागले ते फक्त सुधारकांच्या कार्यामुळेच. आपल्या अनेक कठीण समस्यांचे मूळ हे आपल्या वृत्तीमध्ये दडलेले असून आपल्या जीवनात अज्ञान, दारिद्र्य यामुळेच निर्माण होते. आपण 'एकाच परमेश्वराची लेकरे आहोत' असे म्हणतो व एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीशी पशुप्रमाणे वर्तन करते. तळागाळातील लोक हे जीवनात आलेले दारिद्र्य व कष्टमय जीवन हे पूर्व जन्माच्या कर्मांमुळे येते असे मानतात व गुरु, भोंदूबाबा, घाडी, भगत चेटूक नाटुक करणारे, चमत्कार करणाऱ्यांवर विश्वास ठेवतात. काळ व परिस्थितीनुसार व्यक्तीने बदलणे आवश्यक असूनही आपण बदलत नाही. समाजातील प्रतिष्ठित लोक ही स्वतः अंधश्रद्धा व प्रतिगामी विचारांनीच वागत असतात. त्यांना शाळा, दवाखाने, शिक्षण

यापेक्षा मंदिर बांधणे, त्यावर सोन्याचा कळस चढवणे, धार्मिक कार्यात मिरवणे, कमकुवत लोकांवर अन्याय करणे हे कार्य करणे म्हणजे कौतुकास्पद वाटते. यामुळेच हे लोक वृत्तीने अजूनही अंधश्रद्धा, दैववादी परंपरा, रूढीप्रिय आहेत. आधुनिक काळामध्ये विचारांना बळकटी देणाऱ्या विचारवंतांमध्ये डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांचे नाव अग्रक्रमाने घेतले जाते. त्यांनी अंधश्रद्धा निर्मूलनाच्या चळवळीतून समाजमनाला तर्काधिष्ठीत विचारसरणीकडे वळवण्याचे कार्य केले. त्यांच्या लेखनाचा केंद्रबिंदू 'श्रद्धा' हा होता परंतु त्यांनी आंधळ्या श्रद्धेला विरोध केला. श्रद्धा ही वैयक्तिक बाब असली तरी ती विवेक, नैतिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनाशी सुसंगत असावी असे त्यांचे मत होते. आपल्याला स्वातंत्र्य मिळून ७८ वर्षे पूर्ण झालेली असली तरी आपणच आपल्या विकृत सनातनी वृत्तीच्या शृंखला तोडण्यास अयशस्वी आहोत. जेव्हा यशस्वी होऊ तेव्हाच समाज खरा स्वतंत्र व मुक्त होईल.

उद्दिष्टे:

1. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांचा परिचय करून घेणे.
2. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धाविषयक विचारांचे साहित्यातील तत्त्वचिंतनात्मक योगदान समजून घेणे.

विषय मांडणी:

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर :

डॉ. नरेंद्र दाभोलकर हे पुरोगामी, बुद्धिवादी विचारांचे होते. चांगल्या विचारांची माणसे उन्नत आणि निकोप समाज घडवितात. हे दाभोलकरांच्या कार्यावरून स्पष्ट होते. त्यांनी १९८९ साली 'महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीची' (अंनिस) स्थापना करून त्याद्वारे अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे स्वतंत्र कार्य, प्रबोधन, उपक्रम त्यामध्ये जटा

निर्मूलन, जातपंचायती, सामाजिक कृतज्ञता निधी व्यसनमुक्ती केंद्र अशी सामाजिक कार्ये १९८० सालापासून दाभोलकरांनी सुरु केली. ते अखिल भारतीय अंधश्रद्धा निर्मूलन समितीचे सदस्य व उपाध्यक्ष होते. तसेच जातिसंबंधीच्या हिंसाचाराच्या चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. दाभोलकरांनी अंनिस कार्याची चतुः सूत्री मांडली. ती शोषण, फसवणूक, दिशाभूल करणाऱ्यांशी सतत संघर्ष करणे, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार प्रसार धार्मिक प्रथा परंपरा रूढी यांची काल सुसंगत अशी चिकित्सा करून धर्मनिरपेक्षतेचा वेगळा दृष्टिकोन रुजवणे, व्यापक परिवर्तनाचे नेहमी भान ठेवून कार्य करणे ही होती. दाभोलकरांनी आपल्या लेखन कार्यातून जवळजवळ ४५ वर्षे समाज प्रबोधनाचे कार्य केले. अशा या समाजसुधारकांने माणसांना विनाशाकडे नेणाऱ्या अंधश्रद्धा मुळातून नष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. तरी आजही अनेक जीवघेण्या श्रद्धा समाजात व समाज मनात मूळ धरून आहेत. दाभोलकरांनी चालवलेल्या अंधश्रद्धा निर्मूलनाची चळवळ हि लाखो लोकांचे डोळे उघडण्यासाठी, अज्ञान दूर करण्यासाठी उपयुक्त ठरते आहे. यात काही शंका नाही पण लोकांची फसवणूक करून त्यांच्यातील अंधश्रद्धेचा गैरकायदा घेत अनेक जण आपले पोटभरून पाहत असतात. अशाच काही समाजकंटकांच्या हातूनच त्यांची हत्या घडली. ही गोष्ट राष्ट्राला पुन्हा अधोगतीकडे घेऊन जाणारी आहे. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांनी 'अंधश्रद्धा: प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम', 'अंधश्रद्धा विनाशाय', 'ऐसे कैसे झाले भोंदू' 'ठरलं.....डोळस व्हायचंय', 'तिमिरातून तेजाकडे', 'प्रश्न मनाचे', 'भ्रम आणि निराश', 'मती भानामती', 'विचार तर कराल', 'विवेकाची पताका घेऊन खांद्यावरी', 'श्रद्धा-अंधश्रद्धा', लढे-अंधश्रद्धेचे अशा साहित्य लेखनातून महाराष्ट्राच्या जडणघडणीचे कार्य केले.

श्रद्धां अंधश्रद्धा:

श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा हे दोन्ही शब्द आपण समाजात सर्रास वापरतो. अगदी प्रत्येक वाक्याला 'श्रद्धा' या शब्दाची जोड देण्याची वृत्ती आजकाल दिसते. कारण 'जे मला योग्य वाटते ते मी करणार कारण ती माझी श्रद्धा आहे' अशी वाक्य उच्चारल्यानंतर या विषयावरील चर्चेची सगळी दारं बंद झाल्यासारखी स्थिती होते. श्रद्धा हीच अंधश्रद्धा म्हणून समाजात वावरत असते. तिचे अस्तित्व मान्य करणे म्हणजे आपला उपमर्द होत आहे असा समज होतो. त्यामुळे श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्या संदर्भामध्ये असणाऱ्या जाणीवा समज व संभ्रमअवस्था निर्माण करणाऱ्या ठरतात.

'श्रद्धा' हा शब्द धार्मिकतेच्या अंगाने उच्चारला जातो. यात माणसावरील श्रद्धा, विचारावरील श्रद्धा, देशावरील श्रद्धा, गावावरील श्रद्धा या पद्धतीने आपण शब्द वापरतो. श्रद्धेचे अर्थ हे नेहमी बदलत असतात. एखाद्या ठिकाणी आपली श्रद्धा आहेत असे म्हणतो. तेव्हा त्यासाठी आपले सर्वस्व देण्याची आपली तयारी आहे असा अर्थ उद्घुक्त होतो. आणि दुसऱ्या पातळीवर श्रद्धा म्हणजे विश्वास असाही अर्थ जनमनात रूढ आहे. एखाद्यावर विश्वास आहे असे म्हणणे म्हणजे त्या व्यक्तीकडून आपल्याला काही धोका नाही, आपली फसवणूक होणार नाही याची खात्री असणे होय. यामध्ये प्रत्यक्ष कृतीद्वारे विश्वास अनुभवता येतो. कारण विश्वासामध्ये कार्यकारणभाव असतो तो सिद्ध करता येतो. जेव्हा कार्यकारणभाव दाखवता, सिद्ध करता येत नाही तेव्हा विश्वासाला तडे जातात. विश्वास सिद्ध करणे शक्य नाही हे जेव्हा वारंवार सिद्ध होते तेव्हा एखादी व्यक्ती आपण म्हणतो तेच खरे असं म्हणते तिथेच अंधश्रद्धा सुरू होते. 'अंध' या शब्दातच 'जे दिसत नाही किंवा ज्याचा अनुभव येत नाही' असा अर्थ अभिप्रेत होतो. ज्या गोष्टीचे ज्ञान नाही, अनुभव नाही तरीही मान्य करणार अशा वृत्तीतून

अंधश्रद्धेचा उगम होतो. दाभोलकर म्हणतात की, "उपलब्ध वस्तुस्थितीतील ज्ञानाच्या आणि अनुभवाच्या साह्याने प्रश्न विचारल्यानंतर जे टिकते ती श्रद्धा आणि टिकत नाही ती अंधश्रद्धा होय". (श्रद्धां-अंधश्रद्धा दाभोलकर, १९९६ पृ. १३) 'अंधश्रद्धा' या शब्दामध्येही 'श्रद्धा' हा शब्द आहे. बहुसंख्य लोक हे तो 'धर्मश्रद्धा' या अर्थानेच घेत असतात. श्रद्धेबाबत हजारो कीर्तनकरांनी लक्षावधी मंदिरामध्ये कीर्तन करताना जे सांगितले आहे ते हे की, 'श्रद्धा ठेवा म्हणजे भावसागर तरुण जाल' यामुळे श्रद्धेची चिकित्सा म्हणजे लोकांना स्वतःच्या श्रद्धेवरचा हल्ला वाटतो. त्यांच्या लेखी श्रद्धा काय असते? तर तर्ककुतर्काशी ठाव न लागे सायासी ॥ येथे भावाची प्रमाण ठेवा जाणीव गुंडोन ॥ श्रद्धेची चिकित्सा करताना दाभोलकरांनी शब्दप्रमाण्य, ग्रंथप्रमाण्य, व्यक्ती स्वतः श्रद्धेची चिकित्सा करत नाही आणि इतरांनी केलेली त्याला चालत नाही या बाबी मांडल्या आहेत. दाभोलकर म्हणतात की, "श्रद्धा याचा अर्थ भावनेचं विचारांमध्ये विकसित झालेलं सत्याधिष्ठित व कृतिशील मूल्यात्मक रूप होय. (श्रद्धा- अंधश्रद्धा, दाभोलकर, १९९६ पृ. २२) 'श्रद्धा' या शब्दाचे सोयीनुसार निष्ठा, डोळस श्रद्धा, विश्वास असे अर्थ घेतले जातात. मात्र दाभोलकरांना हे शब्दच्छल मान्य नाही. त्यांच्या मते मेंदू किंवा बुद्धी गहाण ठेवून केलेली कृती ही अंधश्रद्धा असते. अंधश्रद्धा व्यक्ती कार्यकारण भाव लक्षात न घेता कृती करित असते. श्रद्धेची व्याख्या डॉ. दाभोलकर असे करतात की, "जी गोष्ट आहे किंवा नाही याचा पुरेसा पुरावा उपलब्ध नाही असे मानणं आणि कृतिशील बनणं म्हणजे श्रद्धा".

श्रद्धेचे निकष चार असून पहिला निकष हा सत्य तपासण्याचा म्हणजे आपण ज्या गोष्टीवर श्रद्धा ठेवतो त्या श्रद्धेला सत्याच्या आधारे तपासणे आवश्यक. दुसरा निकष असा, आपल्यापेक्षा वेगळ्या श्रद्धा असणारे लोक समाजात असणार. त्यांच्यामुळे जोपर्यंत लोक सर्व प्रकारचे

औचित्याचे बंध पाळून वेगळ्या श्रद्धांचा प्रसार करतात. तोपर्यंत त्यांना परवानगी दिली पाहिजे. हे सर्व दुसऱ्या श्रद्धेच्या आदराशी संबंधित,सहिष्णूतेशी संबंधित, आणि जीवनातल्या अहिंसेच्या मूलभूत नियमांशी संबंधित आहे.म्हणजेच माझी श्रद्धा हीच सत्य आहे. माझ्यापेक्षा वेगळ्या श्रद्धा बाळगणाऱ्याला येथे स्थान नाही असं म्हणणं ही अतिशय मोठी अंधश्रद्धा आहे. श्रद्धेची पहिली कसोटी सत्याची, दुसरी कसोटी अहिंसेची व तिसरी कसोटी श्रद्धा ही कृतीशील असते. 'भीती आणि मोह' या माणसाला दुर्बल करणाऱ्या दोन प्रबळ प्रेरणा आहेत. भीती आणि मोह यामुळे माणसाने स्वतःच्या निर्णयामध्ये मोठमोठे बदल घडवून आणले आहेत. आणि चौथी कसोटी म्हणजे श्रद्धा माणसाचा मूल्य विवेक उन्नत करते आणि अंधश्रद्धा ही माणसाचा मूल्यविवेक अवनत करते.दाभोलकरांच्या मते,अंधश्रद्धा या अज्ञानावर आधारित असतात. अमानुष्य व अघोरी असतात. मनाला धक्का लागू नये. म्हणून अशा अंधश्रद्धांचा आधार घेतला जातो. अंधश्रद्धेच्या आहारी जाणे म्हणजेच मानसिक गुलामगिरी पत्करणे व माणसाचे माणूस पण संपवून टाकणे होय.श्रद्धा ही कालसापेक्ष आणि व्यक्तीसापेक्ष असतात.कारण एकाची श्रद्धा ही दुसऱ्याची अंधश्रद्धा असू शकते व तिसऱ्याची अंधश्रद्धा ही चौथ्याची जीवनमरणाची श्रद्धा असते त्यामुळेच श्रद्धा अंधश्रद्धा हा विषय स्फोटक बनतो.

निष्कर्ष:

२१ व्या शतकात भारतात तरुणांची संख्या सर्वाधिक आहे. समाजात भ्रष्टाचार, हिंसाचार, अपघात, वाढती व्यसनाधीनता, महागाई व जीवघेणे प्रश्न दिवसागणित उग्र होत वाढत आहेत. जीवनात माणसाच्या

वाटेला येणारी तीव्र निराशा माणसाला अंधश्रद्धेची कृती करण्यास प्रवृत्त करते. त्यामुळे तरुणांनी इंद्रियांना जाणवणारे सत्य हे निरीक्षणाने पडताळले पाहिजे.व्यक्तीवर मुळातच कुटुंबातून समाजातून असे संस्कार होतात की ती व्यक्ती विज्ञाननिष्ठ चिकित्सा टाळण्याचा नेहमी प्रयत्न करते. ही गोष्ट लक्षात घेऊन दाभोलकर यांनी अंधश्रद्धेची चिकित्सा करताना वैज्ञानिक दृष्टिकोन हे आयुध म्हणून वापरले आहे. श्रद्धा म्हणजे कार्यकरणाचा प्रभाव व अंधश्रद्धा म्हणजे कार्यकरणाचा अभाव अशी साधी सोपी व्याख्या दाभोलकर यांनी केली आहे. श्रद्धा नेहमी मूल्यविवेक उन्नत करणारी असावी असे ते म्हणतात श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यातील सूक्ष्मभेद ते स्पष्ट करतात. स्वतःला खरे ज्ञानी सुशिक्षित म्हणविनाऱ्यांनीच त्यांच्या प्रबोधनाचा वसा पुढे चालवायला हवा. श्रद्धा अंधश्रद्धेची जबरदस्त किंमत अडाणी, निष्पाप माणसांना द्यावी लागते. हे दाभोलकरांनी अधोरेखित केले आहे.

संदर्भ:

१. दाभोलकर, डॉ. नरेंद्र.(१९९६).श्रद्धा अंधश्रद्धा. पुणे:राजहंस प्रकाशन.
२. दाभोलकर डॉ. नरेंद्र (२०१३).अंधश्रद्धा: प्रश्नचिन्ह आणि पूर्णविराम.पुणे: राजहंस प्रकाशन.
३. दाभोलकर, डॉ. नरेंद्र (२०१०).तिमिरातून तेजाकडे समग्र अंधश्रद्धा निर्मूलन व पुढे. पुणे: राजहंस प्रकाशन.
४. दाभोलकर, डॉ. नरेंद्र(२०१३).विचार तर कराल? पुणे:राजहंस प्रकाशन.
५. शानेदिवाण, डॉ. राजेखान.(२०१७). डॉ.नरेंद्र दाभोलकर व्यक्ती आणि विचार.कोल्हापूर: अक्षर दालन.

आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान

प्रा. कविता राहुल हातकणंगलेकर

सहाय्यक प्राध्यापक, मराठी विभाग,
जयवंत महाविद्यालय, इचलकरंजी, कोल्हापूर.

Corresponding Author – प्रा. कविता राहुल हातकणंगलेकर

DOI - 10.5281/zenodo.18920990

सारांश :

भारताच्या जडणघडणीचा इतिहास पाहता आधुनिक भारताची जडणघडण आणि भूतकाळातील धडे या संकल्पने अंतर्गत छत्रपती राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. त्यांनी केलेल्या सामाजिक कार्य, मानवी मूल्यांचा पुरस्कार आणि शैक्षणिकसुधारणा, कृषी, औद्योगिक धोरण वर्तमानातही दिशादर्शक ठरतात. या सर्वांचा धांडोळा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये घेण्यात आला आहे.

प्रस्तावना :

कोल्हापूर संस्थानचे राजे छत्रपती शाहू महाराज यांनी त्यांच्या दूरदृष्टीकोनातून अनेक मूलभूत सुधारणा केल्या. त्यांनी १८ व्या शतकात घेतलेले निर्णय आज १०० वर्षांनंतरही त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करतात. भारताच्या जडणघडणीचा इतिहास पाहता आजही छत्रपती शाहू महाराजांच्या नावाचा उल्लेख अग्रक्रमाने येतो. त्यांचा सामाजिक सुधारणांचा कृतिशील दृष्टिकोन आजही सर्वांना मार्गदर्शक ठरतो.

छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक धोरण : छत्रपती शाहू महाराजांनी शिक्षण प्रसार, सामाजिक सुधारणा, जातीभेद विरहित समाज रचना, बहुजनांचे हित, कृषी-औद्योगिकीकरण यांचा विकास केला. स्वातंत्र्य, समतेचा पुरस्कार त्यांनी प्रथम आपल्या राज्यात केला. त्यांचे हे विचार केवळ स्वतःच्या संस्थानापुरते मर्यादित नसून संपूर्ण जगभरात या मूल्यांचा स्वीकार केला जावा

अशी त्यांची धारणा होती. शिक्षण विषयक विचार मांडताना शाहू महाराज म्हणतात, "शिक्षणानेच आमचा तरणोपाय आहे, असे माझे ठाम मत आहे. शिक्षणा शिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. ज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात उत्तम मुत्सद्दी व लढवय्ये वीर कधीही निपजणार नाहीत."

म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची मुहूर्तमेढ त्यांनी आपल्या संस्थानात प्रथमतः रोवली. शैक्षणिक विकासाचे धोरण त्यांनी द्रष्टेपणाने शंभर वर्षांपूर्वी रुजवले. आणि आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत हे अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरले. छत्रपती शाहू महाराज यांच्यावर क्रांतीबा ज्योतिबा फुले यांच्या विचारांचा प्रभाव होता. ज्योतिबांनी सुरू केलेल्या शैक्षणिक कार्याचा वसा शाहू महाराजांनी आपल्या राज्यातही अव्यहतपणे सुरू ठेवला. छत्रपती शाहू महाराजांनी प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे आणि मोफत केले.

आपल्या राज्यात शैक्षणिक विकासाचे कृतीशील धोरण त्यांनी राबविले.

त्या कालखंडातील जाती-जातींमधील तेढ, सामाजिक विषमता लक्षात घेऊनच विविध वसतिगृहांची स्थापना केली. शाळा तपासणीची व्यवस्था, शिष्यवृत्ती योजना, अस्पृश्य मुलांना सवर्णांच्या शाळेत प्रवेश असे अनेक सामाजिक बदलही त्यांनी केले.

छत्रपती शाहू महाराजांचा सामाजिक दृष्टिकोन :

“१९व्या आणि २०व्या शतकातील भारतात, सामाजिक सुधारणांचा लढा हा प्रामुख्याने जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता आणि सामाजिक बहिष्कार यांच्याविरुद्धचा लढा होता, यामध्ये राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यासारख्या दूरदृष्टीच्या नेत्यांनी मोलाची भूमिका बजावली.” आधुनिक समाज क्रांतीचे प्रणेते क्रांतीबा ज्योतिबा फुले, छत्रपती शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, शैक्षणिक, राजकीय कार्य सर्वश्रुत आहे. सामाजिक लोकशाहीचा विचार शाहू राजांनी प्रत्यक्षात अंमलात आणला. सामाजिक सुधारणांचा आग्रह त्यांनी धरला होता.

ज्योतिबा फुले यांचे विचार शाहू महाराजांनी आपल्या कृतीतून प्रत्यक्षात आणले. आणि भारतीय लोकशाहीला राज्यघटनेत दर्जा प्राप्त करून देण्याचे कार्य डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी करून दिले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर असे लिहितात की, "कोल्हापुरात खरी लोकशाहीची मुहूर्तमेढ रोवली. सामाजिक लोकशाहीच्या मूल्यांचे जतन आणि संवर्धन छत्रपती शाहू महाराजांच्या कार्यातून होत होते. सामाजिक समतेची चळवळ छत्रपती शाहू महाराजांनी अविरतपणे सुरू ठेवली. सकल समाजाचे हित लक्षात घेऊन त्यांनी सामाजिक कृतीशील धोरण

आपल्या संस्थानात प्रत्यक्षात आणले. जातीभेद रहित समाज संरचनेचा पाया त्यांनी रचला.

कोल्हापूर संस्थानातील गंगाराम या अस्पृश्य समाजातील व्यक्तीच्या उपहारगृहात ते स्वतः जात त्यांच्यासोबत इतर सर्वांनाही त्या ठिकाणी सोबत घेऊन जाऊ लागले. कारण राजाचे अनुकरण प्रजा करीत असते. त्यामुळे सामाजिक विषमते विरुद्ध असे पाऊल त्यांनी उचलले. हा विचार समाज मनात रुढणे तसे कठीण होते परंतु, त्यांनी तो हळूहळू लोकांच्या मनावर बिंबवला. त्या ही पुढे जाऊन कायद्याच्या आधारे या सुधारणांचा अंमल करावयाचा होता, त्यांच्या या विचाराला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी राज्यघटनेतून कायद्याचे अधिष्ठान दिले,

"श्री शाहू छत्रपतींचा सामाजिक विचार द्वेषाधिष्ठीत तर नव्हताच उलट प्रेमातून निर्माण झालेला होता, समतेचा पुरस्कार करणारा होता." त्यांच्या या विचारात सामाजिक द्वेष कुठेच नव्हता. समाज हा एकसंघपणे रहावा ही प्रामाणिक भावना त्यामागे होती. सामाजिक स्तरीकरणामुळे अडथळा आणणाऱ्या, विषमता प्रस्थापित करणाऱ्या विचाराला कलाटणी देण्याचे कार्य शाहू महाराजांनी केले.

छत्रपती शाहू महाराजांचे कृषी आणि पर्यावरण विषयक धोरण :

सन १९०२ मध्ये कोल्हापूर संस्थानात दुष्काळजन्य परिस्थिती उद्भवली होती, त्यावर उपाययोजना म्हणून करवीर भागात दुष्काळ प्रतिबंधासाठी स्वतंत्र इरिगेशन विभाग त्यांनी सुरू केला. त्याचबरोबर विहिरी, तलाव बांधून शेतीला पूरक असे कार्य केले. जुन्या विहिरीतील गाळ काढून, दुरुस्ती करून तलावांची खोली वाढवली, जनतेला बिकट अडचणींचा सामना करावा लागू नये यासाठी त्यांनी या गोष्टींचा अवलंब केला. यामध्ये प्रामुख्याने रंकाळा तलाव, कळंबा तलाव, मौजे शिरोली

येथील तलाव यांचा उल्लेख करावा लागेल. या ठिकाणी तलावात घाण करू नये असाही ठराव महाराजांनी इ.स. १९२१ रोजी केला होता.

छत्रपती शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थानातील काही जंगले राखीव ठेवलेली होती. "सन १८९४ मध्ये मौजे बालिंगे येथे वनौषधी भाग करण्यासाठी आठ एकर क्षेत्र फॉरेस्ट खात्याच्या ताब्यात देण्यात आले होते." त्यासोबतच काही जंगले वन्य प्राण्यांसाठी राखीव ठेवली होती. जंगल संरक्षणासाठी करवीर संस्थानात नियमही केले होते. शिकारी करिता गेल्यावर पिकांचे, शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊ नये म्हणून त्यांनी शिकार रद्द केल्याचाही उल्लेख सापडतो. या ठिकाणी शिकारी पेक्षाही प्रथम रयतेचा विचार त्यांना करावासा वाटतो.

"गडावर आधी उदक पाहून किल्ला बांधावा, पाणी नाही आणि ते स्थळ तो अवश्य बांधणे प्राप्त झाले तरी खडक फोडून तळी, टाकी बांधावी. गडाचे पाणी बहुत जतन करावे.""

छत्रपती शिवाजी महाराजांची जलनीती शाहू महाराजांनी आपल्या कारकिर्दीत प्रत्यक्षात उतरविली. 'राधानगरी धरण' हे त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणून उल्लेख करता येईल. राधानगरी धरणाचे बांधकाम हे महाराजांच्या कारकिर्दीतील उत्तम सामाजिक सलोखा जपणारे आणि जनउद्धाराचे कार्य म्हणून गौरवावे लागेल, कारण, या धरण बांधणीच्या इतिहासात डोकावून पाहिले तर असे लक्षात येते की, शाहू महाराजांनी समाजाने बहिष्कृत केलेल्या भटक्या माणसांना एकत्रित करून त्यांना रोजगार दिला. शिवाय धरणाच्या निर्मितीचे प्रयोजन करून ह्या माणसांना सामाजिक प्रवाहात आणले. एकरूप करून घेतले, त्यांचे पुनर्वसन करून सामाजिक समतेचा संदेशही त्यांनी जनमानसात रुजवला. समाजाप्रती असणारी सामाजिक बांधिलकी ही जपली.

समारोप :

राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य, जनते विषयी असणारा कळवळा, प्रत्यक्ष निर्णयांची अंमलबजावणी केली. लोक कल्याणाचा मार्ग दाखवून रयतेला खऱ्या अर्थाने सुखी केले. पर्यावरण विषयक विविध धोरणांची अंमलबजावणी करून कृषी विषयक गोष्टींचे अनुसंधान साधून कोल्हापुर खऱ्या अर्थाने 'सुजलाम सुफलाम' केले. म्हणूनच शाहू महाराजांना 'लोकराजा' असे संबोधले जाते. आपल्या संस्थानात औद्योगिक वसाहती, बाजारपेठा, रेल्वे सुरू केली. असे अनेक अमुलाग्र बदल केले. त्यांचे अखंड कार्य आजच्या घडीलाही प्रेरणादायी आहे. म्हणूनच भारताच्या जडणघडणीत छत्रपती शाहू महाराजांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे.

निष्कर्ष :

- १) छत्रपती शाहू महाराजांचे विचार आणि कार्य प्रेरणादायी असून आजच्या काळातही अनुकरणीय आहे.
- २) जगराहाटीच्या दोन पावले पुढे जात त्यांनी समाजासाठी, लोकोद्धारासाठी दूरदृष्टीकोनाचे धोरण बजावले.
- ३) छत्रपती शाहू महाराजांच्या शैक्षणिक कार्यावर क्रांतीबा ज्योतिबा फुले यांचा प्रभाव जाणवतो.
- ४) क्रांतीबा ज्योतिबा फुले यांच्यानंतर सत्यशोधक विचारांचे कार्य पुढे नेण्याची क्षमता छत्रपती शाहू महाराजांच्या सामाजिक कार्यातून जाणवते.
- ५) छत्रपती शाहू महाराजांच्या एकुण विकासाच्या धोरणांचा अभ्यास केल्यास आजच्या भारतीय विकासाच्या दृष्टिकोनातही नवी भर पडते.
- ६) आजच्या भारताला भेडसावणाऱ्या समस्यांवरील उपाय म्हणून शाहू महाराजांच्या सामाजिक,

शैक्षणिक, पर्यावरण विषयक दृष्टिकोनाचा विचार करता येऊ शकतो.

- ७) छत्रपती शाहू महाराजांचे राज्य हे 'धर्मनिरपेक्ष', जातीभेद विरहित समाज रचनेवर आधारित होते. समतेचा पुरस्कार करणारे होते.
- ८) भारताच्या जडणघडणीत आधुनिक समाजक्रांतीचे उगाते म्हणून छत्रपती शाहू महाराजांचा गौरव करावा लागेल.

संदर्भसूची :

- १) खामगाव (विदर्भ) येथील भाषण २७ डिसेंबर, १९१७. राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज
- २) मोफत व सक्तीच्या प्राथमिक शिक्षणाबाबत आदेश. दि.२५-७-१९१७. काही आदेश, हुकूम व कायदे. 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, सचिवालय मुंबई. २०१६.
- ३) डॉ. कपिल राजहंस, 'सामाजिक समतेचे सैद्धांतिक आधार 'राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. आंबेडकरांचे परस्पर संबंध, निर्मिती

- १) प्रकाशन/श्रावस्ती प्रकाशन पृ. क्र.११.
- ४) 'जनता' पत्रातील लेख-डॉ. बी. आर. आंबेडकर. संपा. अरुण कांबळे मधून साभार.
- ५) गो. मा.पंवार, 'राजर्षी श्री शाहू महाराज यांचा सामाजिक दृष्टिकोन', 'राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, सचिवालय मुंबई, २०१६. पृ.क्र.८६२.
- ६) अमित सुरेश अडसुळे, 'राजर्षी शाहू: पर्यावरण विषयक विधायक दृष्टिकोन, राजर्षी शाहू गौरव ग्रंथ', महाराष्ट्र राज्य शिक्षण विभाग, सचिवालय मुंबई, २०१६.पृ.क्र. ९५५. ७) तत्रैव..

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषीधोरण आणि घडून आलेले परिवर्तन

प्रा. निशांत दिनकर खाबडे

स. ब. खाडे महाविद्यालय, कोपर्डे ता. करवीर, जिल्हा – कोल्हापूर

Corresponding Author – प्रा. निशांत दिनकर खाबडे

DOI - 10.5281/zenodo.18921001

सार (Abstract):

या लेखात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या कृषीविषयक विचारांचा आणि त्यातून घडून आलेल्या धोरणात्मक परिवर्तनाचा अभ्यास करतो. ब्रिटिश काळातील शोषणकारी जमीन महसूल व्यवस्था, कर्जबाजारीपणा, सिंचनाचा अभाव आणि लहान-लहान तुकड्यांत विभागलेली जमीन यांमुळे भारतीय शेती आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत झाली होती, ही पार्श्वभूमी लेखात मांडली आहे. आंबेडकरांनी शेतीकडे केवळ उपजीविकेचे साधन म्हणून न पाहता राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू म्हणून पाहण्याची भूमिका मांडली. जमिनीचे एकत्रीकरण, सामूहिक व सहकारी शेती, शेतीचे राष्ट्रीयीकरण, तसेच राज्याच्या सक्रिय सहभागातून नियोजित सिंचन व बहुउद्देशीय नदीखोरे प्रकल्प राबविण्याची गरज त्यांनी अधोरेखित केली. शेती व औद्योगिकीकरण यांचा समन्वय साधून ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी करणे आणि उत्पन्न वाढवणे हा त्यांचा व्यापक दृष्टिकोन होता. शेतकऱ्यांना योग्य दर, कर्जसुविधा आणि संस्थात्मक आधार मिळावा, तसेच दलित व भूमिहीन शेतमजुरांच्या सामाजिक-आर्थिक उन्नतीसाठी शेतीसुधारणा केंद्रस्थानी असाव्यात, असा या लेखाचा निष्कर्ष आहे.

प्रस्तावना:

भारतीय संस्कृती हि अतिप्राचीन मानली जाते. या संस्कृतीमध्ये शेतीला विशेष महत्व होते प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळात भारत हा शेतीतील विविध उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होता ज्यामध्ये 'मसाल्याचे पदार्थ' ज्यांना विदेशात मोठी मागणी होती. भारतात शेतीला उपजीविकेचे व व्यवसायाचे मुख्य मानले जात होते. भारतीय शेती ही केवळ अन्ननिर्मितीची व्यवस्था नसून ती देशाच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवनाची आधाररेषा आहे. भारतीय शेती हि पावसावर अवलंबून होती आणि आहे. त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतांना दिसतात. ब्रिटिश काळात भारतीय शेती प्रचंड दारिद्र्य, कर्जबाजारीपणा, पाण्याची टंचाई, जमीनधारणेतील विषमता आणि शेतकऱ्यांच्या शोषणाने ग्रासलेली होती. अशा

परिस्थितीत शेतीकडे केवळ पारंपरिक दृष्टिकोनातून नव्हे, तर आधुनिक अर्थशास्त्रीय, सामाजिक न्यायाच्या आणि वैज्ञानिक दृष्टीने पाहण्याची गरज होती. ही गरज ओळखून शेतीविषयक प्रश्नांना व्यापक राष्ट्रीय विकासाच्या चौकटीत बसवणारे विचारवंत म्हणजे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर होत. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ह्यांना प्रामुख्याने दलितांचे नेते म्हणून ओळखले जाते. डॉ. आंबेडकर यांचे कार्य प्रामुख्याने सामाजिक न्याय, राज्यघटना, अस्पृश्यता निर्मूलन आणि राजकीय हक्कांशी जोडले जाते. परंतु हे पूर्णपणे चुकीचे आहे. बाबासाहेबांनी शेती, सिंचन, जमीनधोरण, ग्रामीण अर्थव्यवस्था आणि कृषी-आधारित औद्योगिकीकरण जलव्यवस्थापन या क्षेत्रात मोलाचे कार्य केले आहे. भारतीय शेतीच्या रचनेत मूलभूत परिवर्तन

घडविण्यासाठी त्यांनी मांडलेले विचार आजही मार्गदर्शक ठरतात.

स्पष्टीकरण:

भारतीय शेतीची पार्श्वभूमी:

भारतात शेती हि चाकोरीबद्ध पद्धतीने केली जात असे. निसर्गाच्या मर्जीने शेतीचे काम चालत असे दुष्काळ, अतिवृष्टी, सततची आक्रमणे याने शेतकरी हवालदिल झाला होता. ब्रिटीश काळात शेतीचे व्यापारीकरण मोठ्या प्रमाणात झाले. शेतीचे व्यापारीकरण म्हणजे शेती हि व्यावसायिक दृष्टीने केली जाते काही विशिष्ट पिके घेतली जातात जी घरात वापरण्यासाठी नाही तर आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत विक्रीसाठी घेतली जातात. इंग्रजांनी भारतीय शेतीचे व्यापारीकरण सुरु केले. चहा, कॉफी, कापूस निळ यांची शेती करण्याची सक्ती केली जाऊ लागली त्याचा विपरीत परिणाम शेतीव्यवस्थेवर झाला. शेतकऱ्याला यातून काही फायदा झाला नाही परंतु ब्रिटिशांना मोठा आर्थिक फायदा होऊ लागला. पुढे शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागले ज्यामध्ये कर्जबाजारीपणा, पारंपारिक पिकांचा तुटवडा शेतीविषयक सोयी सुविधांचा अभाव इ. ज्याकडे इंग्रजांनी पूर्णपणे दुर्लक्ष केले. ब्रिटिश काळात जमीन महसूल व्यवस्था, कायमस्वरूपी बंदोबस्त, रयतवारी पद्धत आणि जानिनदार सावकार यांमुळे शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या कमकुवत झाला होता. शेती उत्पादनाचे दर कमी, शेतीचा खर्च जास्त आणि कर्जासाठी सावकारांवर अवलंबून राहणे वाढले होते. सिंचनाची साधने अत्यल्प होती आणि पावसावर अवलंबून असलेली शेती मोठ्या प्रमाणावर जोखमीची बनली होती.

डॉ. आंबेडकर यांनी या संपूर्ण व्यवस्थेकडे केवळ सामाजिक अन्याय म्हणून नव्हे, तर 'अकार्यक्षम आर्थिक रचना' म्हणून पाहिले. त्यांच्या मते शेतीचे प्रश्न केवळ

शेतकऱ्यांपुरते मर्यादित नसून ते राष्ट्रीय आर्थिक विकासाशी थेट जोडलेले आहेत.

डॉ. आंबेडकरांची शेतीविषयक दृष्टीकोन :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते भारतीय शेतीचे पुढील महत्वाचे घटक आहेत ते म्हणजे जमिनीची रचना व मालकी हक्क, पाणी व सिंचन व्यवस्थापन आणि शेती व उद्योग यांचा समन्वयबाबासाहेबांच्या मते, भारतातील पारंपारिक शेती हि अनेक समस्यांनी ग्रासलेली आहे. लहान आणि तुकड्या-तुकड्यांत विभागलेली जमीन, आधुनिक साधनांचा अभाव आणि भांडवलाची कमतरता यामुळे भारतीय शेती उत्पादक बनू शकत नव्हती.

जमीनधारणेच्या प्रश्नावर आंबेडकरांचे विचार:

डॉ. आंबेडकर यांचे मत होते की पारंपरिक शेती पद्धतीमध्ये बदल करणे आवश्यक आहे. केवळ जमीन वाटप करून शेतकऱ्यांचे प्रश्न सुटणार नाहीत. उलट, फारच लहान भूखंडांवर शेती केल्यास आधुनिक तंत्रज्ञान, यंत्रसामग्री आणि वैज्ञानिक पद्धती वापरणे शक्य होत नाही. बाबासाहेबांनी 'Small Holdings in India and their Remedies' हा लेख १९१८ मध्ये लिहिला या लेखात त्यांनी भारतीय शेतीचे लहान-लहान तुकडे होणे हि एक मुख्य समस्या आहे असे मत व्यक्त केले. व यावर उपाय म्हणून जमिनीचे एकीकरण सामुहिक शेती (collective farming) आणि सहकारी शेतीचा विचार पुढे मांडला. मात्र ही सामूहिकता सक्तीची नसून आर्थिक कार्यक्षमतेवर आधारित असावी, असे त्यांनी स्पष्ट केले. त्यांच्या मते शेती ही व्यक्तीगत नव्हे, तर 'उत्पादन केंद्र' म्हणून पाहिली पाहिजे.

शेतीचे राष्ट्रीयीकरण:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी शेतीचे राष्ट्रीयीकरण म्हणजेच सामुदायिक शेती ही संकल्पना मांडली. मोठ्या जमीन मालकांकडून शेतीचे हक्क काढून घेऊन सरकारने जमिनीचा ताबा घ्यावा. शेतीचे सामुदायिक शेतीत रूपांतर करून, जात, धर्म, पंथ इत्यादी भेद न करता शेतजमिनीचे समान वाटप केले पाहिजे. जर हे केले तर श्रीमंत, गरीब, शेतमजूर, कुळ राहणार नाही. गावपातळीवरील जमीन कुळांना शेतीसाठी वाटली पाहिजे. जमिनीचा आकार पुरेसा असल्याने, राज्य सरकार अशा शेतांमध्ये जैविक, रासायनिक आणि यांत्रिक अवजारे, खते, बियाणे इत्यादींचा पुरवठा करेल. शेतीचे उत्पादन कामगारांना समान प्रमाणात वाटता येईल. यामुळे जमीनदारी व्यवस्था थांबेल आणि शेतीच्या विकासाला चालना मिळेल तसेच शेतकऱ्यांच्या समस्या कमी होतील आणि शेतकरी आत्महत्या थांबतील. शेती आर्थिकदृष्ट्या प्रगत होईल.

सिंचन आणि जलसंपदा व्यवस्थापनावर भर:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मानत असत की भारतीय शेतीचा खरा पाया पावसावर नव्हे, तर नियोजित सिंचनावर उभा राहिला पाहिजे. ब्रिटिश काळात धरणे आणि मोठे जलप्रकल्प फारच मर्यादित प्रमाणात उभारले गेले होते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात केंद्रीय पातळीवर जलसंपदा धोरण ठरवण्याचा ठोस प्रयत्न डॉ. आंबेडकरांनी केला. बाबासाहेब १९४२ ते ४६ या कालावधीत केंद्रीय कॅबिनेटमंत्री असताना चार वर्षांच्या काळात त्यांनी दामोदर नदी प्रकल्प, हीराकुंड प्रकल्प, सोनू नदी प्रकल्प व देशातील १५ मोठ्या धरणांची कामे सुरु केली होती. या सर्व प्रकल्पांचा उद्देश पूर नियंत्रण, जलसिंचन, विद्युतनिर्मिती, पाणीपुरवठा हा होता. यांसारख्या प्रकल्पांमुळे लाखो हेक्टर शेती क्षेत्र सिंचनाखाली आले. या धरणांमुळे पावसावरचे अवलंबित्व कमी झाले, एकापेक्षा

अधिक हंगामात पीक घेणे शक्य झाले, नगदी पिकांची लागवड वाढली तसेच ग्रामीण रोजगारनिर्मितीला चालना मिळाली. या सर्व बदलांचे मूळ आंबेडकरांच्या बहुउद्देशीय नदीखोरे विकास संकल्पनेत दिसून येते.

नदी जोड प्रकल्पाबाबत बाबासाहेबांनी त्या वेळेस तत्कालीन सरकारला सूचना दिल्या होत्या ज्यामध्ये भारतातील नद्या एकमेकांना जोडणे जेणेकरून अतिरिक्त पाणी असलेल्या नद्यांचे पाणी टंचाईग्रस्त भागात वळवणे. त्या वेळेस हा सल्ला प्रत्यक्षात अमलात आला असता तर आज भेडसावणाऱ्या अनेक समस्या सुटल्या असत्या.

शेती आणि औद्योगिकीकरण:

डॉ. आंबेडकर त्यांच्या मते, भारतातील अतिरिक्त श्रमशक्ती शेतीत अडकलेली आहे. येथील तरुणांनी उद्योग व्यवसायाकडे वळणे गरजेचे आहे. जेणेकरून शेतीवरील लोकसंख्येचा ताण कमी होईल. यासाठी त्यांनी औद्योगिकीकरणवर भर दिला. उद्योग वाढल्याशिवाय ग्रामीण भागातील बेरोजगारी कमी होणार नाही आणि शेतीतून मिळणारे उत्पन्नही वाढणार नाही, असा त्यांचा ठाम विश्वास होता. त्यामुळे शेती सुधारणा आणि उद्योगविकास हे परस्परपूरक घटक आहेत, असा त्यांचा दृष्टिकोन होता. डॉ. आंबेडकर शेती विकासासाठी केवळ योजना किंवा कायदे पुरेसे मानत नव्हते. त्यांच्या मते कृषी शिक्षण, संशोधन संस्था आणि तांत्रिक प्रशिक्षण हे शेतीच्या आधुनिकतेचे आधारस्तंभ आहेत. वैज्ञानिक शेतीशिवाय भारतातील शेती आंतरराष्ट्रीय पातळीवर स्पर्धात्मक ठरणार नाही, असे ते स्पष्टपणे सांगत.

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक प्रश्नांविषयी आंबेडकरांचे चिंतन:

डॉ. आंबेडकर यांनी शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचे मूळ फक्त कमी उत्पादनात नाही, तर बाजारव्यवस्थेतील असमानतेत असल्याचे मांडले. शेतकऱ्यांना योग्य दर, कर्जाची सुलभ उपलब्धता आणि सुरक्षित आर्थिक व्यवस्था आवश्यक आहे, असे ते ठामपणे सांगत. याच व्यापक आर्थिक दृष्टीकोनातून पुढे देशात 'Reserve Bank of India' सारख्या संस्थेच्या स्थापनेची प्रक्रिया बळकट झाली. ग्रामीण पतव्यवस्था, सहकारी बँका आणि कृषी कर्ज व्यवस्थेला संस्थात्मक आधार मिळण्यामागे आंबेडकरांच्या आर्थिक विचारांचा प्रभाव दिसून येतो.

भारतीय शेती आणि सामाजिक व्यवस्था :

डॉ. बाबासाहेब शेतकऱ्यांबद्दलचे आपले विचार मांडताना म्हणतात की शेती व्यवसाय हा सामाजिक व्यवस्थेशी संबंधित आहे. जर आपल्याला जातीवर आधारित समाज बदलायचा असेल तर आपल्याला शेती बदलण्याची गरज आहे. शेतीकडे केवळ उदरनिर्वाहाचे साधन म्हणून न पाहता औद्योगिक क्षेत्र म्हणून पाहिले पाहिजे. मूलभूत सुविधा देऊन शेतकऱ्यांचा आर्थिक विकास केला पाहिजे. जर शेतकरी आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाला तर त्याचा फायदा शेती कामगारांना आणि शेतीशी संबंधित सर्व घटकांना होईल. आर्थिक संसाधने शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचतील. ग्रामीण समुदायाच्या मानसिकतेत सकारात्मक बदल होऊन समाज बदलेल. आर्थिक असमानता जातिव्यवस्थेला पूरक आणि पोषण देते. म्हणून जर आर्थिक असमानता कमी झाली तर जातीभेदाच्या आधारावर असलेली दरी कमी होईल.

दलित व वंचित शेतमजुरांचा प्रश्न:

डॉ. आंबेडकर म्हणतात की शेतकरी आणि शेतमजूर समृद्ध झाले तरच देश समृद्ध होईल. त्यांनी शेतकऱ्यांसाठी पीक विमा योजनेची संकल्पना सुचवली. १९२८ पासून, त्यांनी गरीब आणि निराधार शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी शेतकऱ्यांचा मुद्दा हाती घेतला. ऑगस्ट १९३६ मध्ये त्यांनी स्वतंत्र कामगार पक्षाची स्थापना केली आणि त्यांचा जाहीरनामा प्रकाशित केला. नवीन व्यवसाय सुरू करून, कुळांचे रक्षण करून, कामगारांच्या हिताचे कायदे करून, भूमिहीनांना जमीन देऊन, सुविधा देऊन आणि विविध शेतकरी सभामध्ये सहभागी होऊन त्यांनी शेतकरी आणि शेतमजुरांच्या समस्या जाणून घेतल्या. त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी त्यांनी एक चळवळ सुरू केली. डॉ. आंबेडकरांच्या शेतीविषयक विचारांचा केंद्रबिंदू सामाजिक न्याय हा होता. ग्रामीण समाजरचनेत दलित आणि भूमिहीन मजूर अत्यंत असुरक्षित स्थितीत होते. शेतीवर प्रत्यक्ष श्रम करूनही त्यांना जमीन, पाणी आणि साधनसंपत्तीवर अधिकार नव्हता. त्यांनी स्पष्टपणे मांडले की, शेती सुधारणा म्हणजे केवळ उत्पादन वाढ नव्हे, तर शेती व्यवस्थेतील सामाजिक विषमता दूर करणे होय. जमीनधोरण, सिंचन सुविधा आणि सहकारी संस्थांमध्ये वंचित घटकांचा सहभाग वाढविल्याशिवाय खरा विकास शक्य नाही, असे ते मानत.

शेती संघटना आणि सहकारी चळवळ:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते, जर शेतकऱ्यांना त्यांच्या समस्या सोडवायच्या असतील तर त्यांच्यासाठी संघटना असणे महत्त्वाचे आहे. त्यांनी शेतकरी बैठका आणि परिषदांद्वारे संघटनेची आवश्यकता वारंवार स्पष्ट केली होती. शेतकरी चळवळीच्या निमित्ताने त्यांनी हे केले. १ जानेवारी १९३८ रोजी शेतकऱ्यांना संघटित

राहण्याचे आवाहन करताना ते म्हणाले की, "तुम्हाला तुमच्या समस्या कमी करण्यासाठी कठोर परिश्रम करावे लागतील. तुमची संघटना जितकी मजबूत असेल तितक्या लवकर तुमच्या समस्या सोडवल्या जातील." त्यांनी शेतकऱ्यांना शेतकरी संघटनेचे महत्त्व पटवून दिले. डॉ. बाबासाहेबांच्या मते, शेतकऱ्यांनी त्यांच्या समस्या सोडवण्यासाठी संघटित होऊन संघर्ष करणे आवश्यक आहे. ते म्हणतात की यासाठी केवळ बदलच नाही तर क्रांती देखील आवश्यक आहे. कोकणातील खोती प्रथा शेतकऱ्यांवर अन्याय करणारी प्रथा होती अनेक वर्षे शेतकरी हा अन्याय सहन करित होता. खोतकडे शेतसारा वसुलीचे काम होते शेतसारा वसुली करताना ते शेतकऱ्यांवर जुलूम जबरदस्ती करित होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी याविरुद्ध आवाज उठविला शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्न केले आणि खोती प्रथा नष्ट केली. डॉ. आंबेडकर सहकारी संस्थांना शेती विकासाचे प्रभावी साधन मानत. लहान शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन बियाणे, खत, यंत्रसामग्री आणि विपणन व्यवस्था उभी केल्यास उत्पादन खर्च कमी होतो आणि नफा वाढतो, असा त्यांचा विश्वास होता. आज देशभरात कार्यरत असलेली सहकारी साखर कारखाने, दूध संघ, कृषी सहकारी संस्था या सर्व संकल्पनांना वैचारिक अधिष्ठान देण्याचे काम आंबेडकरांच्या आर्थिक दृष्टीने केलेले दिसते.

आंबेडकरांच्या विचारांतून घडून आलेले परिवर्तन:

डॉ. आंबेडकर यांच्या शेतीविषयक कार्याचा थेट आणि अप्रत्यक्ष परिणाम स्वतंत्र भारताच्या कृषी धोरणावर दिसून येतो.

१. सिंचन क्षेत्राचा विस्तार – मोठ्या धरणांमुळे शेती अधिक स्थिर व सुरक्षित झाली.

२. बहुउद्देशीय जलप्रकल्पांची संकल्पना – केवळ शेती नव्हे, तर उद्योग, वीज आणि पूरनियंत्रण यांचा एकत्रित विकास घडला.

३. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला संस्थात्मक आधार – बँकिंग, सहकारी संस्था आणि पतव्यवस्थेमुळे शेतकऱ्यांचा सावकारांवरील अवलंबित्व कमी झाले.

४. शेती व उद्योग यांचा समन्वय – ग्रामीण भागात पूरक रोजगारनिर्मितीला चालना मिळाली.

५. सामाजिक न्यायाचा दृष्टिकोन – वंचित घटकांच्या शेतीतील सहभागाबाबत राष्ट्रीय पातळीवर संवेदनशीलता निर्माण झाली.

मर्यादा आणि आजचे आव्हान:

आजही भारतीय शेती अनेक समस्यांना सामोरी जात आहे – हवामान बदल, पाण्याची टंचाई, बाजारातील अस्थिरता आणि उत्पन्नातील असमानता. मात्र या समस्यांवर उपाय शोधताना डॉ. आंबेडकरांचा समग्र दृष्टिकोन अत्यंत उपयुक्त ठरतो. शेती, उद्योग, जलव्यवस्थापन आणि सामाजिक न्याय यांचा एकत्रित विचार केल्याशिवाय शाश्वत कृषी विकास शक्य नाही, हे त्यांनी अनेक दशकांपूर्वीच अधोरेखित केले होते.

निष्कर्ष:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शेतीविषयक कार्य हे केवळ कृषी धोरणापुरते मर्यादित नव्हते. अनेक शतके भारतीय शेती व्यवस्थेमध्ये बदल झालेला नव्हता बाबासाहेबांनी शेतीला राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेचा केंद्रबिंदू मानून तिचा पुनर्विचार केला. जमीनधारणेतील सुधारणा, सामूहिक व सहकारी शेती, नियोजित सिंचन, बहुउद्देशीय नदीखोरे प्रकल्प आणि ग्रामीण उद्योगविकास यांचा समन्वय साधण्याची व्यापक दृष्टी त्यांनी भारताला दिली. आज

भारतातील शेतीसमोरील नव्या संकटांच्या पार्श्वभूमीवर डॉ. आंबेडकरांचा विचार अधिकच महत्त्वाचा ठरतो. शेती विकास म्हणजे केवळ उत्पादन वाढ नव्हे, तर सामाजिक समता, आर्थिक सुरक्षितता आणि मानवी प्रतिष्ठेची जपणूक होय—ही मूलभूत जाणीव त्यांनी आपल्या शेतीविषयक कार्यातून भारतीय समाजाला दिली, हेच त्यांच्या कार्याचे खरे आणि दीर्घकालीन परिवर्तनकारी योगदान आहे.

संदर्भ साधने:

१. प्रल्हाद लुलेकर, अनंत पैलूंचा सामाजिक योद्धा- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, सायन पब्लिकेशन प्रा. लि. पुणे
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची भाषणे खंड १७ व १८
३. श्री. सुखदेव थोरात, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जल नियोजन – भूमिका योगदान, सुगावा प्रकाशन पुणे २०१६.
४. बोल महामानवाचे – नरेंद्र जाधव, खंड – ३
५. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर चरित्र – धनंजय किर

भारतीय स्त्रियांचे स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. सुरज दशरथ चौगुले

सहाय्यक प्राध्यापक महावीर महाविद्यालय, कोल्हापूर

Corresponding Author – प्रा. सुरज दशरथ चौगुले

DOI - 10.5281/zenodo.18921032

सार (Abstract):

प्रस्तुत संशोधन पेपरमध्ये भारतीय स्त्रियांचे योगदानाविषयी सविस्तर लिहिले आहे. भारतीय स्त्रियांचे राष्ट्रनिर्मितीतील योगदान मोठे आहे. भारतीय स्त्रिया सुरवातीला थोड्या प्रमाणात इतिहासाच्या पानांमध्ये आढळतात परंतु त्यांचा चळवळीतील वाढलेला सहभाग निश्चितच कलाटणी देणारा आहे. केवळ राज्यकर्त्या स्त्रियाच नव्हे तर समाजातील सामान्य स्त्रियांचा राष्ट्रनिर्मितीतील सहभाग अचंबित करणारा आहे. स्त्रीचे योगदान तिच्या कुटुंबापुरतेच मर्यादित नाही हे यावरून आपल्याला दिसून येते. भारतीय स्त्रियांच्यात असणारी ही देशप्रेमाची ओढ त्यांच्या कार्यातून प्रतिबिंबित होते. चळवळ केवळ पुरुषांचे क्षेत्र आहे त्यात स्त्रिया काय करू शकतात ह्या विधानाला स्त्रियांनी खोडून टाकले आहे. भारताला इंग्रजांच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी जो लढा उभारला गेला त्यात स्त्रियांचा वाटा लक्षणीय आहे. मराठा काळात स्त्रियांना युद्ध, मर्दानी खेळ तसेच राज्यकारभाराचे शिक्षण दिले जात होते. राजाराममोहन रॉय, ब्राह्मो समाज, सत्यशोधक समाज, महात्मा फुले यांच्या कार्यामुळे आणि सामाजिक चळवळीमुळे भारतीय स्त्रीचे मागासलेपण संपुष्टात आले. त्यानंतर विसाव्या शतकात स्त्रिया म.गांधींच्या प्रेरणेने राजकारण आणि समाजकारणाकडे वळल्या. नंतरच्या काळात भारतात स्त्रीवादी चळवळीनी जोर धरला. क्रांतिकारी चळवळी, सत्याग्रह, संप, मोर्चे यामध्ये स्त्रियांनी उत्स्फूर्तपणे सहभाग घेतला. स्त्रियांनी क्रांतिकारी चळवळीत पुरुषांच्या बरोबरीने सक्रीय सहभाग घेतला. स्त्रिया संघटितपणे आंदोलने करू लागल्या. भारत देशाला इंग्रजांच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी जनआंदोलने करावी लागली या सर्व आंदोलनामध्ये स्त्रियांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरीत्या सहभाग घेतला. देशाला या अन्यायाच्या जोखडातून बाहेर काढण्यासाठी त्यांनी केलेले कार्य ऊर्जादायी आहे. या क्रांतिकारी महिला आपल्या देशाचे भूषण आहे. स्त्रियांचे हे योगदान अपूर्व आहे.

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ संपूर्ण भारताला आजसुद्धा स्फूर्ती देते आहे. इतिहासाचा अभ्यास करत असताना असे दिसून येते कि हा जाज्वल्य इतिहास किती महान आहे जो आजही आपल्याला सकारात्मक उर्जेचे केंद्र बनून स्फूर्ती देतो आहे. ही चळवळ केवळ मोठ्या नेत्यांची नव्हती तर ती सर्वसामान्य माणसाची सुद्धा होती. स्त्रियांचा भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील सक्रीय सहभाग आपल्याला दाखवून देतो कि हा लढा किती महत्वाचा होता.

स्वातंत्र्यासाठी लढत असताना स्त्रिया केवळ मूक साक्षीदार ठरल्या असे काही इतिहासकारांनी मांडले पण अनेक स्त्रियांनी स्वातंत्र्याच्या अग्निकुंडात आहुती दिल्या. या लढाईच्या गर्दीत अनेक स्त्रिया बिनचेहर्यांच्या ठरल्या. लेनिन म्हणतो कि जोपर्यंत स्त्रिया राजकीय जीवनात सहभागी होत नाहीत तोपर्यंत जनता यात ओढली गेली असे म्हणता येणार नाही यावरून आपल्याला समजते कि स्त्रियांचा सहभाग किती महत्वाचा ठरतो. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये लाखो स्त्री पुरुष उच्च नीच या गोष्टी विसरून एकत्र

आल्यामुळे ब्रिटीश सत्तेला येथून बाहेर पडावे लागले .असंख्य क्रांतीकारांच्या बलिदानातून हे स्वातंत्र्य भारताला मिळाले.स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी जी काही आंदोलने झाली त्यात सक्रीय सहभाग महिलांनी घेतला.म.गांधींची चळवळ ,चंपारण्य सत्याग्रह ,असहकार आंदोलन ,सविनय कायदेभंग, छोडो भारत चळवळ ,शेतकरी चळवळ या सर्व चळवळीमध्ये महिलांनी चांगला सहभाग घेतला

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागाचा अभ्यास करणे .
२. विविध चळवळीतील स्त्रियांच्या योगदानावर प्रकाशझोत टाकणे .
३. स्त्रियांचे स्वातंत्र्यचळवळीतील स्थान स्पष्ट करणे.
४. स्त्रियांच्या सहभागामुळे झालेले परिणाम स्पष्ट करणे.
५. म.गांधीजींच्या चळवळीतील स्त्रियांचे योगदान स्पष्ट करणे.
६. भारताच्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील स्त्रियांची भूमिका स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनासाठी मुख्यतः दुय्यम संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे. यामध्ये इतिहासकारांनी स्त्रियांच्या चळवळीतील योगदान लिहलेले ग्रंथांचा सखोल अभ्यास केला आहे .शोधनिबंधात विविध संशोधन लेख ,शास्त्रीय निबंध आणि संदर्भ ग्रंथांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच काही ऐतिहासिक दस्तऐवज आणि त्या काळातील लिहलेल्या संदर्भांचा अभ्यास करून माहितीची विश्वसनीयता सुनिश्चित केली आहे .हे दुय्यम स्रोत संशोधनाला वैचारिक गहनता आणि ऐतहासिक संदर्भ प्रदान करतात.ग्लान्ट्सासम्पादन व लेखनशैली आणि संदर्भांचे

विश्लेषण करून स्त्रियांचे स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदानाचा सखोल अभ्यास केला आहे .

विश्लेषण:

भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी जी जनआंदोलने झाली त्यांचा अभ्यास करताना विविध आंदोलने समोर येतात .महात्मा गांधी यांच्यामुळे स्त्रियांमध्ये धाडस निर्माण होऊन त्या सक्रीय झाल्या.महात्मा गांधींच्या आवाहनाला हजारो स्त्रियांनी प्रतिसाद दिला.स्त्रिया या आंदोलनात सक्रीयपणे कार्य करून आदर्शवत ठरल्या आहेत . स्त्रियांचे स्वातंत्र्यचळवळीतील योगदान अमूल्य असे आहे .स्त्रियांच्या सक्रीय सहभागामुळे राष्ट्रनिर्मितीला नक्कीच बळकटी आली आहे .

१.सविनय कायदेभंग सत्याग्रहातील स्त्रियांचा सहभाग

– हा महात्मा गांधींचा अहिंसात्मक मार्ग होता.ज्यावेळी संपूर्ण स्वातंत्र्याचा ठराव लाहोर अधिवेशनात मांडण्यात आला आणि २६ जानेवारी १९३० हा पहिला स्वातंत्र्य दिन म्हणून साजरा करण्याचे ठरले तेव्हा दुसऱ्या व्यापक राष्ट्रीय आंदोलनाला प्रारंभ झाला तो सत्याग्रह म्हणजे सविनय कायदेभंग होय.१९३० साली मिठाचा कायदा मोडण्याचे महात्मा गांधींनी ठरवले.मिठाचा कायदा मोडणे अत्यंत महत्वाचे होते.हा कायदा मोडण्यासाठी साबरमती आश्रमापासून दांडी गावापर्यंत पायी चालत जावून ७९ आपल्या सदस्यांसह पहिली तुकडी निवडली गेली.या आंदोलनात स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय होता.या सत्याग्रहात महत्वपूर्ण भूमिका बजावणाऱ्या सरोजिनी नायडू ह्या होय .महात्मा गांधींनी मिठाचा कायदा मोडून धारासना सत्याग्रहाचे नेतृत्व सरोजिनी नायडू यांच्याकडे दिले. या सत्याग्रहात लाठीमार झाल्यास प्रतिकार करू नये असा स्पष्ट सल्ला सरोजिनी नायडू यांनी दिला होता. हे सर्व मिठा गाराकडे जाताच ब्रिटिशांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व करणाऱ्या

सरोजिनी नायडू यांना अटक केली.या सत्याग्रहामुळे ग्रामीण भागातील स्त्रिया यांनादेखील अहिंसक लढा देण्याचे शस्त्र मिळाले.लोकांना दिशा मिळाली.यामध्ये मुंबई व महाराष्ट्रातील स्त्रिया मोठ्या संख्येने सामील झाल्या.ब्रिटीशांनी धरपकड सुरु केली असताना सुद्धा या सत्याग्रहात स्त्रियांचा सहभाग लक्षणीय होता.सरोजिनी नायडू आणि अवंतिका गोखले यांच्या नेतृत्वाखाली स्त्री संघ कार्य करू लागला.यामध्ये जयश्री रामजी,हौसा मेहता, अवंतिकाबाई गोखले ,कृष्णाबाई घुमटकर, यशोदाबाई भट या महिलांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले.हा सत्याग्रह बेकायदेशीर ठरवून स्वयंसेविकाना अटक करण्यात आली.डॉ.ना.सु.हर्डीकर यांनी हिंदुस्तान सेविका दल स्थापन केला .तसेच कमल भागवत,कावेरी चौधरी ,बचुबाई वागळे, गोदाताई परुळेकर ,कुसुम सोहोनी यांनी सहभाग घेतला.या स्त्रियांनी दारू दुकानासमोर निदर्शने केली तसेच खादी तयार करणे व वापरणे ,विदेशी कपड्यांची दुकाने बंद पाडणे व त्यांची होळी करणे अशी महत्वाची कामे केली.मुंबईच्या चौपाटीवर कायदा मोडण्याचे महत्वाचे काम अवंतिकाबाई गोखले व कमलादेवी चटोपाध्याय यांनी केले.कस्तुरबा गांधींच्या नेतृत्वाखाली ठाण्यामध्ये सत्याग्रह करण्यात आला.ब्रिटीशांनी दहशतीचा वापर करून सत्याग्रह मोडून काढण्याचा प्रयत्न केला.परंतु ही चळवळ संपूर्ण भारतात पोहोचली.लाठी हल्याला न जुमानता स्त्रियांनी जन आंदोलनात सहभाग घेतला.बंगालमध्ये लतिका घोष या स्त्रीने जी महिला शिक्षिका होती तिने महिला राष्ट्रीय संघाची स्थापना केली.यामध्ये एलफिस्टन कॉलेजच्या विद्यार्थ्यांनी सहभाग घेतला.नारी सत्याग्रहाची स्थापना करून ब्रिटीशांना विरोध केला.यामध्ये विमल प्रतिभादेवी, उर्मिला देवी, ज्योतिर्मयी गांगुली यांनी सक्रियपणे सहभाग घेतला.याचबरोबर नौखाली,मिदनापूर,चितगाव येथील स्त्रियांनी मोठ्या संख्येने सहभाग घेतला.मद्रासमध्ये

कृष्णाबाई राव यांनी देश सेविका संघ स्थापन करून मिठाचा कायदा मोडण्याचे महत्वाचे कार्य केले .पार्वती देवी,तारा देवी ,सत्यवती देवी ,अनुसयाबाई काळे ,सुभद्राकुमारी चौहान यांचे योगदान अत्यंत महत्वाचे आहे .

२.चंपारण्य व खेडा सत्याग्रहातील स्त्रियांचा सहभाग – गांधींच्या नेतृत्वाने झालेला हा पहिला सत्याग्रह .१९१९ मध्ये बिहार राज्यातील चंपारण्य जिल्ह्यामध्ये निळीच्या उत्पादनाची सक्ती केली होती ही सक्ती अन्यायकारक होती.इंग्रज मळेवाले त्यांच्या स्वार्थापोटी नगदी पिके घेण्याची शेतकऱ्यांना सक्ती करत होते.ब्रिटीशांनी शेतकऱ्यांवर हे कर लादले होते त्यामुळे त्याविरुद्ध हे आंदोलन होते.लहान शेतकऱ्यांनी केलेला हा सत्याग्रह होता .निळीच्या शेतीची सक्ती केली जात होती व त्याचा योग्य मोबदला देखील दिला जात नव्हता.नगदी पिके व्यापारी फायद्यासाठी घेतली जात होती मात्र शेतकऱ्यांवर त्यामुळे अन्याय होत होता.या अन्यायाविरुद्ध इंग्रज मळेवालेविरुद्ध जो मोठा लढा उभा राहिला त्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया सामील झाल्या होत्या.या लढ्यातून महात्मा गांधींना स्त्रीशक्तीची जाणीव झाली.स्त्रियांचा हा लढा नक्कीच स्फूर्तीदायी ठरला.गुजरात मध्ये खेडा जिल्ह्यामध्ये करबंदी सत्याग्रह करण्यात आला.

३.असहकार आंदोलनातील स्त्रियांचा सहभाग- असहकार आंदोलन हे अत्यंत महत्वपूर्ण ठरलेले आंदोलन होय.महात्मा गांधींनी असहकाराचा कार्यक्रम जनतेला देण्याचे महत्वपूर्ण कार्य केले.हे आंदोलन महात्मा गांधींच्या चळवळीतील महत्वाचे आंदोलन होते.या असहकार आंदोलनानुसार शाळा व महाविद्यालयांवर बहिष्कार,विदेशी दुकाने,दारू,कपडे यांवर बहिष्कार,निवडणुकांवर बहिष्कार असे स्वरूप होते.या असहकार चळवळीत लाखो लोक सहभागी झाले होते.यामध्ये स्त्रियांचा सहभाग कौतुकास्पद होता. महात्मा गांधींनी स्त्रियांना आवाहन केले त्या

आवाहनाला स्त्रियांनी प्रतिसाद दिला.त्यांनी रामायण ,महाभारत यातील उदाहरणे दिली .उर्मिलादेवी ,वासंतीदेवी व सुनितीदेवी यांनी बंगालमध्ये खाडी चळवळ सुरु केली .कस्तुरबा गांधींच्या नेतृत्वाखाली अनेक स्त्रिया एकत्र आल्या आणि त्यांनी या आंदोलनात सक्रीय सहभाग घेतला.त्यांनी चरखा चालवला,खादीचा प्रचार केला स्वदेशी कापडाचा स्वीकार केला आणि स्वदेशी बांगड्यांचा पुरस्कार करून स्त्रीयान्च्यामध्ये जनजागृती घडवून आणण्याचे महत्वाचे कार्य केले.राजकुमारी अमृत कौर या स्त्रीने गांधीजींची सेक्रेटरी म्हणून कार्य केले .स्त्रियांचा सहभाग वाढून भरीव कार्य व्हावे म्हणून यशोदाबाई भट्टानी कीर्तनाचा वापर केला.त्यांनी हुतात्म्यांचे बलिदान तसेच काँग्रेसची ध्येये व इतिहासातील स्त्री पुरुषांची चरित्रे हे विषय कीर्तनातून प्रभावीपणे मांडले.सरोजिनी नायडू यांनी महिलांना एकत्र काम करण्याचे व त्यांच्यामध्ये राष्ट्रीय जागृतीसाठी अनेक बैठका घेतल्या. इतिहासातील महान स्त्रियांची उदाहरणे देऊन महिलांना या लढ्यात सक्रीय सहभागासाठी आवाहन केले.महात्मा गांधींच्या आवाहनाला हजारो स्त्रियांनी प्रतिसाद दिला.त्यांना आत्मविश्वास मिळाला.देशासाठी आम्हीही कार्य करू शकतो हे त्यांना समजले.यामध्ये राधाबाई आपटे ,दंडा बहण,दाई बहन,भक्तीबा,मणी बेन ,नंदू बेन ,नर्मदा बेन,मदनादेवी मुखोपाध्याय,दुर्गाबाई देशमुख ,अमृत कौर,मुत्थुलक्ष्मी रेड्डी,स्वरूपाराणी नेहरू,कमला नेहरू,सरलादेवी चौधरी,सरोजिनी नायडू यांनी सक्रीय सहभाग घेतला.

४. छोडो भारत चळवळ आणि त्यातील स्त्रियांचा सहभाग- एक महत्वाचे आंदोलन.मुंबई येथील गवालिया टंक मैदानावर काँग्रेसचे अधिवेशन भरले होते त्या अधिवेशनात मौलाना आझाद यांनी स्पष्ट केले कि ब्रिटिशांनी तात्काळ भारत सोडावा असे नसून त्यांनी सर्व

सूत्रे सोपवावीत असा आहे.यावेळी असंख्य स्त्रिया तेथे उपस्थित होत्या.अरुणा असफ अली यांनी दळणवळणाची साधने नष्ट केली आणि त्यामुळे सरकारची प्रशासकीय यंत्रणा खिळखिळी झाली.त्यांच्या सोबत सुचेता कृपलानी,मृदुला साराभाई याही मदतीला होत्या.अरुणा असफ अली यांनी इन्क्लान्ब चे संपादन केले.त्यांना झांसीची राणी किताब देऊन त्यांना गौरव करण्यात आला.उषा मेहता यांनी गुप्त रेडीओ केंद्रातून सामान्य जनतेला संदेश देण्याचे अत्यंत महत्वाचे कार्य केले.रेडीओच्या माध्यमातून ब्रिटीश तुम्ही लवकर भारत सोडा तसेच वंदे मातरमच्या घोषणा दिल्या जात असत.स्त्रियांवर होणारे अत्याचार लोकांपर्यंत पोहोचवण्याचे कार्य केले.नेत्यांची भाषणे प्रसारित करण्याचे कार्य केले.त्यांना रेडीओ स्टेशन वर छापा टाकून पोलिसांनी पकडले.सुचेता कृपलानी यांनी बनारस विश्व हिंदू विद्यालयात प्राध्यापक म्हणून काम केले.त्या महात्मा गांधींच्या वैयक्तिक सत्याग्रही होत्या.त्यांनी भूमिगत आंदोलनामध्ये महत्वपूर्ण कार्य केले.स्वातंत्र्यानंतर त्या लोकसभेच्या सदस्या होत्या.लीलाताई पाटील यांनी क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या नेतृत्वाखाली प्रतिसरकार चळवळमध्ये स्त्रियांनी भरीव सक्रीय सहभाग नोंदवला.तुफानी सेनामध्ये स्त्रियांना सहभागी करण्याचे काम लीलाताई पाटील यांनी केले.त्यांच्या सोबत राजमती पाटील याही सक्रियपणे कार्य करत होत्या.राजमती पाटील यांनी सोलापूरमध्ये तिरंगा ध्वज फडकवला पण त्यामुळे त्यांना कारावासाची शिक्षा झाली.या क्रांतिकारी स्त्रिया आणि त्यांचे हे सक्रीय कार्य संस्मरणीय आहे.महात्मा गांधींनी सुरु केलेल्या या आंदोलनात देशातील अनेक स्त्रियांनी अत्यंत सक्रियपणे सहभाग घेतला.

५.जालियानवाला बाग हत्याकांड व स्त्रियांचा सहभाग
-रौलेट कायद्यानुसार सरकारने दडपशाहीचा वापर करून

अन्यायी कायदे भारतीयांवर लादण्याचे कार्य केले.त्याचा प्रतीकार करणे गरजेचे होते.ब्रिटीशांविरुद्ध असंतोष व्यक्त करण्यासाठी गांधीजीनी हा सत्याग्रह पुकारला होता.जालियानवाला बागेत चालू असणाऱ्या सभेवर जनरल डायरने बेछूट गोळीबार केला.माता अमर कौर व रतनदेवी यांचे कार्य महत्वाचे आहे .अनुसया बेन यांनी या सत्याग्रहात महत्वपूर्ण कार्य केले.सरोजिनी नायडू यांनी लंडनमध्ये जालियानवाला बाग हत्याकांडाबद्दल निर्भयपणे भाषण केले.

निष्कर्ष:

१. भारताच्या स्वातंत्र्यचळवळीतील स्त्रियांचा सहभाग अत्यंत महत्वपूर्ण होता.
२. महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली झालेल्या चळवळीमध्ये सहभागी होऊन गांधींच्या आवाहनाला लाखो स्त्रियांनी प्रतिसाद दिला.
३. महात्मा गांधींच्या प्रेरणेने वरिष्ठ वर्गापासून सामान्य वर्गातील स्त्रिया चळवळमध्ये सहभागी झाल्या.

शिफारशी:

१. शालेय व महाविद्यालयीन इतिहास अभ्यासक्रमात स्वातंत्र्यचळवळीतील स्त्रियांचे योगदान समाविष्ट करावे.

२. स्वातंत्र्यचळवळीतील सहभागी स्त्रिया त्यांचे कार्य व त्यांची आंदोलने यावर अधिक संशोधन प्रकल्प हाती घ्यावेत.

३. स्वातंत्र्यचळवळीतील स्त्रियांचे कार्य यावर संशोधनपर पुस्तके,चित्रपट व माहितीपट तयार करून समाजात ऐतिहासिक जाणीव वाढवावी.

संदर्भ:

१. जोशी व्ही.एस . अग्निपथावरील परागंदा,मनोरमा प्रकाशन ,मुंबई १९८७,पृ.११९
२. प्रधान ग प्र.,स्वातंत्र्याचे महाभारत ,साधना प्रकाशन,पुणे१९८९.पृ.२६३-६४
३. भट्टाचार्य, एस., आणि सचदेव, बी के (२०२१). भारतातील स्वातंत्र्यलढ्यात महिलांची प्रभावी भूमिका आणि त्यांचे योगदान. वर्ल्ड जर्नल ऑफ अडवान्स रिसर्च आणि रिव्ह्यू,१२(३),१२४-१३०
४. आपटे पा.श्री ,गांधीदर्शन,अ .वि गृह प्रकाशन ,पुणे १९४८,पृ.९५
५. भुस्कुटे विनायकराव,मुळशी सत्याग्रह, दास्ताने आणि कं .पुणे ,१९६८ पृ .१७२-२४९

कोल्हापूर जिल्हा काँग्रेस आणि हिंदुराव पाटील

प्रा. डॉ. संजय रामचंद्र पाटील

प्राध्यापक व विभागप्रमुख, इतिहास विभाग, दूधसाखर महाविद्यालय बिद्री तालुका कागल जिल्हा कोल्हापूर

Corresponding Author – प्रा. डॉ. संजय रामचंद्र पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18921042

प्रस्तावना:

कोल्हापूर जिल्हा काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व व सहकार चळवळीतील मेरुमणी म्हणून हिंदुराव पाटील यांना ओळखले जाते. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलन आणि कोल्हापूर प्रजापरिषद जवळ या दोन्ही क्रांतीकारक घटना जवळून पाहिल्या होत्या. तरुण वयातच सामाजिक स्थित्यंतरे त्यांनी अभ्यासली होती. दूधगंगा नदीकाठच्या हरित क्रांतीचे निर्माते, सर्वसामान्य लोकांसाठी उत्पन्नाचे स्रोत निर्माण करणारे, चेअरमन, सामुदायिक मोफत विवाह पद्धती व शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून समाजकार्य, राजकारण धुरंधर अशी त्यांची ओळख होती. त्यांनी गावाच्या ग्रामपंचायतीपासून समाजसेवेचा श्री गणेशा गिरऊन तालुका आणि जिल्हा स्तरावरील अनेक सेवाभावी आणि महत्त्वाची पदे भूषविली. त्यांचा जन्म कागल तालुक्यातील वाळवे खुर्द येथे २३ ऑगस्ट १९२८ रोजी एका सामान्य शेतकरी कुटुंबात झाला.^१

१९४५ साली त्यांनी राजकारणात प्रवेश केला. जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्षपद, शेतकरी संघाचे संचालक, तंबाखू संघाचे सदस्य, सन १९७५-७६ सालीत्यांनी कोल्हापूर जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे अध्यक्ष म्हणून उत्कृष्ट कार्य केले. तसेच एकोणीस वर्षे दूधगंगा- वेदगंगा सहकारी साखर कारखान्याचे अध्यक्ष म्हणून कारखान्याच्या सर्वांगीण विकासासाठी मोलाचे योगदान दिले.^२

बिद्री येथील श्री दूधगंगा - वेदगंगा सहकारी साखर कारखान्याच्या उभारणीत व विकासात हिंदुराव पाटील यांचा मोठा वाटा होता. १९७३ साली त्यांनी कुटुंब नियोजनाची मोहिम अत्यंत प्रभावीपणे राबविली. त्यांचे पारितोषिक ही त्यांनी प्राप्त केले होते. बिद्री येथील श्री दूधगंगा वेदगंगा सहकारी साखर कारखान्याच्या माध्यमातून त्यांनी 'सामुदायिक मोफत विवाह' समारंभ घडवून आणले. या विवाह सोहळ्याची मूळ कल्पना हिंदुराव बळवंत पाटील यांची होती. त्यांनी राज्यात सर्वप्रथम अशा विवाह सोहळ्याचे आयोजन करून लग्नातील अनावश्यक खर्च वेळेच्या अनाठायी अपव्याला फाटा दिला. या विवाह सोहळ्यामुळे हुंडा, मानपान, आहेर व भेट वस्तू इत्यादी अनिष्ट प्रथा कमी होण्यास मदत झाली. एकाच वेळी शेकडो विवाह लावून त्यांनी आर्थिक बचत केली. दूध साखर बँक, दूध साखर विद्यानिकेतन या संस्था निर्माण करून आर्थिक गंगाजळी बरोबर ज्ञानाची गंगा शेतकरी आणि कष्टकरी श्रमजीवी वर्गाच्या युवकांना खुली केली.^३

१९६९ साली अखिल भारतीय काँग्रेस महासमितीच्या बेंगलोर अधिवेशनात काँग्रेस पक्षांतर्गत संघर्ष निर्माण झाला. आणि काँग्रेस पक्षाची दोन शकले झाली. मोरारजी देसाई, निजलिंगप्पा, अजय बोस, संजीव रेड्डी, कामराज या रती महारतींच्या नेतृत्वाखालील संघटनेने काँग्रेसच्या बॅनरखाली नवीन गट तयार केला. महाराष्ट्रातील काँग्रेस पक्षात नेतृत्वची स्थिती दोलायमान

झाली होती. यावेळी काँग्रेस जिल्ह्यात बाबासाहेब खंजिरी हे जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष होते. यावेळी काँग्रेस पक्षामध्ये श्रेष्ठी गटाचा वरचष्मा जिल्हा राजकारणात होता. रत्नाप्पाण्णा कुंभार गट जणूकाही निष्प्रभच होता. यावेळी असा प्रश्न निर्माण झाला होता की, कोल्हापूर जिल्हा काँग्रेस अंतर्गत असलेल्या दोन्ही गटांना सामावून घेणाऱ्या व त्यांच्यात दिलजमाई घडवून आणणाऱ्या नेत्याची गरज जाणवत होती. यावर उत्तर म्हणून हिंदुराव पाटील यांनी जिल्हा काँग्रेसचे अध्यक्ष पदी निवड झाली. अध्यक्षपदाच्या काळात काँग्रेस पक्षाच्या विकासाच्या दृष्टिकोनातून अनेक महत्त्वपूर्ण निर्णय घेतले. व विधायक स्वरूपाची कामे केली. १९७१ सालचे कोल्हापूर जिल्ह्यातील लोकसभा निवडणूक जिल्ह्याच्या राजकारणात खूपच गाजली. यावेळी हिंदुराव पाटील यांच्या नेतृत्वाची खरी कसोटी लागली. कोल्हापूरलोकसभा मतदारसंघातून राजाराम दादासाहेब निंबाळकर यांना काँग्रेस श्रेष्ठीनी उमेदवारी दिली होती. तर इचलरकंजी लोकसभा मतदारसंघात सहकार क्षेत्रातील दत्ताजीराव बाबुराव कदम यांना तिकीट देण्यात आले होते. काँग्रेस अंतर्गत संघर्षही या काळात जोर धरून होता. परंतु हिंदुराव पाटील यांनी अगदी संयमाने परिस्थिती हाताळली. दोन्ही उमेदवारांना विजयासाठी अवसर मिळवून दिला. परिणामी दोन्ही उमेदवारांचा प्रचंड मताने विजय झाला. ५ जसे राजकारणात हिंदुराव पाटलांचे नेतृत्व मुत्सद्दी तसेच मुरब्बी ठरले. तसेच सहकार क्षेत्रातही त्यांनी मोठे कार्य केले. तत्कालीन गृहमंत्री बाळासाहेब देसाई व सहकार मंत्री विनायकराव पाटील यांच्याशी त्यांचे जिवाळ्याचे संबंध होते. साखर कारखान्याच्या विस्तारासाठी व विकासासाठी त्यांनी काही निर्णय या काळात घेतले. ६ हिंदुराव पाटलांनी १९६२-६४ या दोन वर्षांमधील अल्प काळ सोडला तर सतत चार वेळा दूधगंगा - वेदगंगा सहकारी कारखान्याचे अध्यक्ष पद भूषवले होते. तसेच जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचे

अध्यक्ष म्हणून कार्यरत असताना विविध सहकारी संस्थांची स्थापना करून त्यांनी त्यांना मदत केली. परिणामी सहकाराच्या माध्यमातून त्यांनी कोल्हापूर जिल्ह्याचा विकास करण्याचा प्रयत्न केला. यामुळे काँग्रेस पक्षाला कोल्हापूर जिल्ह्यात बळकटी मिळण्यास मदत झाली. ६

साखर कारखाना उभारणी व काळम्मावाडी धरण यामागील जाणीवा:

साखर कारखाना उभारणी किंवा काळम्मावाडी धरण यामागील जाणीवा समजून घेणे गरजेचे आहे. त्या काळात दूधगंगा - वेदगंगा या नद्यांच्या काठावर केवळ पावसाळी पीक भात घेतले जात होते. त्याचबरोबर हरभरा, वाटाणा अशी पिके पिकवली जात होती. मात्र ऊस पिकाला जास्त प्रमाणात पाणी लागत होते. नदीतील पाणी लवकर संपायचे लोक खड्डे काढायचे. त्यात खर्च येई, मग लोकांना सोसायट्यांचे कर्ज काढावे लागत असे. पाणी कमी असल्याने ऊस पीक वाढायचे नाही. त्यामुळे उसाचा उतारा कमी पडत होता. त्यामुळे कर्ज फेडता येत नसे. या दरम्यान बिद्री साखर कारखान्याची निर्मिती झाली. कारखान्यासाठी भरपूर पाण्याची गरज होती. ते पाणी भोगावती नदीवर मोठ्या अश्वशक्तीच्या मोटर पंप बसवून सायपनद्वारे बिद्रीवरपाणी आणले जात होते, सायपनद्वारे आणलेल्या पाण्याची गळती रोखण्यासाठी व पाणी सोडण्यासाठी अनेक कामगारांची नेमणूक केली होती. कारखान्याच्या पाण्याचेही दुर्भिक्ष लक्षात घेऊन राधानगरी धरणाच्या धर्तीवर काळम्मावाडी येथे धरण बांधण्याची योजना काही मंडळींनी उचलून धरली. हिंदुराव पाटील यांच्या अथक प्रयत्नांमुळे १९७८ साली मुख्यमंत्री शंकरराव चव्हाण यांनी २८ टी.एम.सी इतक्याक्षमतेच्या काळम्मावाडी धरणाची घोषणा केली.

काळम्मावाडी धरण जाहीर घोषणेप्रमाणे ३६ टी.एम.सीचे कालव्यासह मंजूर करून घेण्यासाठी उभारावयाची जनआंदोलनातील पहिला ताबडतोबीचा निर्धारित कार्यक्रम म्हणून सोमवार दिनांक २७ मे १९७४ रोजी कोल्हापूर येथे जिल्हाधिकारी कचेरीसमोर प्रचंड निदर्शने करण्याचा ठराव सुमारे दहा हजार जनसमुदायाच्या काळम्मावाडी धरण वचनपूर्ती विराट जनता परिषदेत सर्वानुमते पास करण्यात आला. तरी बिद्री सहकारी साखर कारखान्याच्या जागेवर भरलेल्या या परिषदेचे अध्यक्ष स्थानी कृती समितीचे अध्यक्ष व कारखान्याचे अध्यक्ष श्री हिंदुराव पाटील हे होते.^९

महाराष्ट्र सरकारने दोनदा मंजूर केलेली ३६ टी.एम.सी काळम्मावाडी धरण योजना ऑक्टोबर १९७३ पासून सात वर्षात पूर्ण करण्याची वचनपूर्ती सरकारने करावी यासाठी कोल्हापूर जिल्हाधिकारी कचेरीसमोर सविनय कायदेभंगाचा विराट सत्याग्रह करण्यात आला. यात सुमारे १५४५ लोकांना पोलिसांनी अटक केली. मोर्चाचे नेतृत्व कृती समितीचे चिटणीस श्री हरिभाऊ कडव, जिल्हा काँग्रेस उपाध्यक्ष श्री दौलतराव निकम साती शंकर धोंडी पाटील जी.आर.पाटील इत्यादींनी केले. या मोर्चात आमदार रत्नाप्पाणा कुंभार आमदार टी.सी कारखानीस, बिद्री सहकारी साखर कारखान्याचे व कृती समितीचे अध्यक्ष श्री हिंदुराव पाटील कॉंग्रेस संतराम पाटील इत्यादी मंडळींनी भाग घेतला होता.^६

३६ टी.एम.सी काळम्मावाडी धरण वचन पूर्तीसाठी चालू असलेल्या आंदोलनात सामुदायिक बैठका सत्याग्रह गुरुवार तारीख ७ नोव्हेंबर १९७४ रोजी भुदरगड तालुक्यात, सोमवार दिनांक १८ नोव्हेंबर १९७४ रोजी राधानगरी तालुक्यात, २५ नोव्हेंबर १९७४ रोजी शिरोळ तालुक्यात संघटित करण्यात यावा असा निर्णय काळम्मावाडी धरण कृती समितीच्या सुकाणू समितीच्या बैठकीत घेण्यात

आला. या तीन समुदाय बैठका सत्याग्रहानंतर एक लाखाहून अधिक शेतकऱ्यांचे विराट निदर्शन कोल्हापूर येथे यापुढील उग्र आंदोलनाचा निर्धार व पुढील आंदोलनाची दिशा व्यक्त करण्यासाठी या बैठकीत विचार करण्यात आला होता. सभेच्या अध्यक्षस्थानी कृती समितीच्या अध्यक्षपदी हिंदुराव पाटील होते.^९ काळम्मावाडी धरणास ताबडतोब सुरुवात करावी यासाठी राधानगरी तालुक्यातील सुमारे सात हजार शेतकऱ्यांनी तहसीलदार कचेरीवर १८ नोव्हेंबर १९७४ रोजी बैठका सत्याग्रह केला.^{१०} बिद्री साखर कारखान्याच्या माध्यमातून हिंदुराव पाटील यांनी महाराष्ट्रातील शेतकरी वर्गाचा विकास डोळ्यासमोर ठेवून काळम्मावाडी धरणाचा आग्रह धरला. त्याकरिता जिल्ह्यातील सर्व राजकीय पक्षांच्या नेत्यांना एकत्र करून काळम्मावाडी कृती समितीचा कार्यास सुरुवात केली. आणि सर्व शेतकऱ्यांना एकत्र करून महाराष्ट्र शासनाला जाग आणण्यासाठी प्रचंड मोर्चाचे नियोजन केले. महाराष्ट्राच्या सत्ताधारी नेत्यांना या जनआंदोलनाची नोंद घ्यावी लागली.^{११} काळम्मावाडी धरण योजना कृती समितीच्या वतीने कोल्हापूर जिल्हाधिकारी कार्यालयावर ३६ टी.एम.सीचे पाणीच पाणी मंजूर करून कामास प्रारंभ करण्याच्या मागणीसाठी काढण्यात आलेल्या एक लाख शेतकऱ्यांच्या विराट मोर्चाचे नेतृत्व हिंदुराव बळवंत पाटील व देशभक्त पद्मश्री रत्नाप्पाणा कुंभार यांनी केले. तसेच कृती समिती आदेशाप्रमाणे झालेल्या अनेकविध लढ्यात त्यांनी हिरिरीने भाग घेतला.^{१२}

१९७८ साली काँग्रेस पक्षातर्फे आमदारकीचे तिकीट हिंदुराव पाटील यांना मिळाले मात्र अल्पशा मतांनी त्यांना पराभव पत्करावा लागला. त्या पराभवाची कारणमीमांसा पुढीलप्रमाणे- १९७७ ला शंकरराव चव्हाण यांना मुख्यमंत्रिपदाचा राजीनामा द्यावा लागला. त्यानंतर विधिमंडळ काँग्रेस पक्षाचे नेते पदाची निवडणूक वसंतदादा पाटील विरुद्ध यशवंतराव मोहिते अशी झाली. यशवंतराव

मोहिते यांच्याशी सदाशिवराव मंडलिक यांचे निकटचे संबंध व दोस्ती होती. त्यामुळे मोहिते यांचा प्रवक्ता म्हणून सदाशिवराव मंडलिक यांना नेमले. पण यामध्ये वसंतदादा विजयी झाले. मात्र सदाशिवराव मंडलिक यांना अधिकृत काँग्रेसची उमेदवारी नाकारली. हिंदुराव पाटलांना काँग्रेसची अधिकृत उमेदवारी मिळाली. मात्र विरोधात सदाशिवराव मंडलिक, राजे विक्रमसिंह घाटगे हे दोन मातब्बर अपक्ष उमेदवार काँग्रेस विरोधी असल्यामुळे तसेच राजे विक्रमसिंह घाटगे यांच्याकडे अमाप सत्ता साधनसंपत्ती व राजघराण्याचे वलय त्यातच त्यांना जनता पक्षानेही पाठिंबा दिला होता. १९७८ च्या निवडणुकीपूर्वी कागल येथे शाहू सहकारी साखर कारखान्यास मान्यता मिळाली होती. त्यामुळे लोकांच्या अपेक्षा वाढल्या होत्या. अशा परिस्थितीमुळे हिंदुराव पाटलांचा पराभव झाला.

एकंदरीत राजकारणाबरोबरच सरकारी क्षेत्रात त्यांनी मोठे कार्य केले. कागल तालुका खरेदी-विक्री संघाचे संस्थापक संचालक, दूध साखर बँकेचे संस्थापक, दूधगंगा - वेदगंगा सहकारी कारखान्याचे संचालक व अध्यक्ष के.डी.सी.सी बँकेचे संचालक व अध्यक्ष काळम्मावाडी धरण कृती समितीचे अध्यक्ष इत्यादी विविध ठिकाणी त्यांनी काम केले.

हिंदुराव पाटील यांच्या प्रयत्नाने सामान्य लोकांवर झालेला परिणाम म्हणजे सर्वसामान्य लोकांना रोजगार उपलब्ध झाला. गंगाजळी बरोबरच ज्ञानगंगा सर्व सामान्यांच्या पर्यंत पोहचल्यामुळे सामान्य मुले उच्च पदापर्यंत पोहचली.

निष्कर्ष:

१) बिद्री येथील श्री दूधगंगा - वेदगंगा सहकारी साखर कारखान्याच्या उभारणीत व विकासात हिंदुराव पाटील यांचा मोठा वाटा होता.

- २) हिंदुराव पाटील यांनी गावागावात माणसे जोडली व काँग्रेस पक्षाला जनाधार मिळवून दिला.
- ३) बिद्री येथील श्री दूधगंगा वेदगंगा सहकारी साखर कारखान्याच्या माध्यमातून त्यांनी 'सामुदायिक मोफत विवाह' समारंभ घडवून आणले. या विवाह सोहळ्याची मूळ कल्पना हिंदुराव बळवंत पाटील यांची होती. त्यांनी राज्यात सर्वप्रथम अशा विवाह सोहळ्याचे आयोजन करून लग्नातील अनावश्यक खर्च वेळेच्या अनाठायी अपव्याला फाटा दिला. या विवाह सोहळ्यामुळे हुंडा, मानपान, आहेर व भेट वस्तू इत्यादी अनिष्ट प्रथा कमी होण्यास मदत झाली.
- ४) दूध साखर बँक, दूध साखर विद्यानिकेतन या संस्था निर्माण करून आर्थिक गंगाजळी बरोबर ज्ञानाची गंगा शेतकरी आणि कष्टकरी श्रमजीवी वर्गाच्या युवकांना खुली केली.
- ५) काळम्मावाडी प्रकल्पाकरिता आपल्या सहकारी कार्यकर्ता समवेत शेतकऱ्यांची मोठी चळवळ उभी केली.

संदर्भ:

- १) मोरे प्रकाश, काळम्मावाडी प्रकल्पाचे खरे शिल्पकार कै. हिंदुराव बळवंत पाटील, जाधव गजाननराव बाळासाहेब (संपादकीय), साप्ताहिक नमस्कार, हिंदुराव बळवंत पाटील स्मृती विशेषांक, १८ मार्च १९८८, कोल्हापूर, पृष्ठ क्र. २५
- २) मुलाखत, भैरवनाथ डवरी, कोल्हापूर (पत्रकार दैनिक महासत्ता), दि. २०/०५/२०१६
- ३) कवठेकर जी.आर, एक कल्पवृक्ष कै. हिंदुराव पाटील, जाधव गजाननराव बाळासाहेब (संपा) उपरोक्त पृष्ठ ३३-३४

- ४) कुपेकर नारायणराव बुजू शकेना विधाता तयना, जाधव गजानन बाळासाहेब (संपा) उपरोक्त पृष्ठ ३९
- ५) कित्ता, पृष्ठ ४१
- ६) पाटील डी.बी तडफदार जिद्दीचे महत्वकांक्षी बुद्धिवादी नेतृत्व स्वर्गीय हिंदुराव बळवंत पाटील जाधव गजानन बाळासाहेब (संपा), उपरोक्त पृष्ठ क्र. ५६
- ७) दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, २० मे १९७४, पृष्ठ क्र.०३
- ८) दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, २७ ऑगस्ट १९७४ पृष्ठ क्र.०३
- ९) दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, २० मार्च १९७४ पृष्ठ क्र.०१
- १०) दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, १९ नोव्हेंबर १९७४ पृष्ठ क्र.०३
- ११) पाटील भिकशेठ, सहकारातील जिद्दीचे नेतृत्व आणि तडफदार चेअरमन कै. हिंदुराव पाटील जाधव गजाननराव बाळासाहेब (संपा), उपरोक्त पृष्ठ क्र.१५
- १२) मोरे प्रकाश, काळम्मावाडी प्रकल्पाचे खरे शिल्पकार कै.हिंदुराव बळवंत पाटील, जाधव गजाननराव बाळासाहेब (संपा), उपरोक्त पृष्ठ क्र.२८

सावित्रीबाई फुले यांचे राष्ट्र निर्मितीतील योगदान

डॉ. शिवाजी आनंदा परीट

इतिहास विभाग दूधसाखर महाविद्यालय बिद्री

Corresponding Author – डॉ. शिवाजी आनंदा परीट

DOI - 10.5281/zenodo.18921063

प्रस्तावना:

सावित्रीबाई फुले हे नावच भारतीय समाजास क्रांतिकारक व प्रेरणादायी आहे. सावित्रीबाई फुले यांच्यामुळे भारतातील स्त्री शैक्षणिक दृष्ट्या स्वावलंबी झाली. परिणामी स्त्रियांच्या जीवनात अमुलाग्र बदल झाला. ती स्वतःच्या पायावर उभा राहिली. एकोणिसाव्या शतकामध्ये प्रबोधनाला भारतामध्ये प्रारंभ झाला. त्यात अनेक समाजसुधारकांनी समाजासाठी आपले योगदान दिले. प्रतिकूल परिस्थितीमध्ये समाजकार्य केले. त्यामध्ये सत्य, न्याय, समता व बंधुता यांच्या पायावर उभा असलेला ज्ञानोन्मुख, विज्ञानवादी आणि कर्तव्यनिष्ठ असा एकात्मक समाज निर्माण करणे हे ध्येय होते. या स्वप्नपूर्तीसाठी ज्या समाजसुधारकांनी आपल्या सांस्कृतिक जीवनाचा त्याग करून समाजासाठी स्वतःला वाहून घेतले. त्यात प्रामुख्याने नाव घेता येईल ते म्हणजे महात्मा ज्योतिबा फुले आणि त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाई फुले या होय.

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म, बालपण आणि विवाह:

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म शिरवळ नजीकच्या सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील नायगाव या गावी ३ जानेवारी १८३१ रोजी माळी कुटुंबातील नेवसे-पाटील घराण्यात झाला. त्यांचे आईचे नाव लक्ष्मीबाई आणि वडिलांचे नाव खंडोजी होते. या दांपत्याला एकूण चार मुले

झाली. त्यात सावित्री पहिली कन्या होती. त्यानंतर सिद्धी, सखाराम व श्रीपती असे तीन पुत्र होते.

नायगावच्या नेवसे-पाटील घराण्याला इतिहासाची परंपरा आहे. देवगिरीच्या यादवांच्या सैन्यामध्ये नेवसे-पाटील यांचे पूर्वज होते. त्यांनी सैन्यामध्ये चांगली कामगिरी केलेली होती. तसेच तालिकोटच्या लढाईमध्ये सुद्धा त्यांनी पराक्रम केलेला होता. देवगिरीच्या यादवांचे राज्य अलाउद्दीन खिलजी यांनी खालसा केल्यानंतर नेवसे-पाटील घराण्यातील लोक शेती करू लागले.

सावित्रीबाई फुले यांचा विवाह सातारा जिल्ह्यातील खटाव तालुक्यातील कटगुन या गावचे जोतिबा फुले यांच्याशी १८४० साली झाला. जोतिबा फुले यांनी सावित्रीबाई फुले यांना शिक्षणाचे महत्त्व पटवून सांगितले व त्यांना स्वतः शिकविले.

सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक कार्य:

सावित्रीबाईंच्या शिक्षणात जोतिबा, सगुनाबाई व मिसेस मिचेल या व्यक्ती अतिशय महत्त्वपूर्ण भूमिका निभावलेल्या आहेत. मिसेस मिचेल यांच्या सल्यानुसार मिसेस मिचेल यानी चालवलेल्या नॉर्मल स्कूलमध्ये प्रवेश सावित्रीबाईंना घेतला. त्यांनी चार वर्षांचा कोर्स पूर्ण केला. या कोर्समध्ये त्यांनी विशेष प्राविण्य मिळवले होते.

तत्कालीन समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम दर्जा होता. त्यांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता. त्यांना शिक्षण दिले तर

धर्मबुडला जाईल. असे मानण्यात येत असे. तसेच स्त्रीने शिक्षण घेतले; तर तिला अकाली विधवा होते. अशी समजूत होती. थोडक्यात स्त्रीला शिकवणे म्हणजे वेदुयाच्या हाती कोलीत दिल्यासारखे होईल अशा प्रकारच्या चुकीच्या समजूती त्याकाळी समाजामध्ये होत्या. परिणामी फुले दांपत्याने आपले शैक्षणिक कार्याचे विचार तत्कालीन समाजात रुचवण्याचा प्रयत्न केला. शिक्षण संदर्भात ज्या भ्रामक कल्पना समाजामध्ये होत्या त्या दूर करून शिक्षणाचे फायदे समाजाला समजावून सांगितले. समाजावर जी काही संकटे येतात त्यातील बरीच स्त्री शिक्षणाच्या अभावानेच येत आहेत. याची जाणीव समाजाला करून दिली. यासाठी स्त्रीवर्ग, शूद्र, अतिशूद्र यांना केंद्रबिंदू मानून त्यांना ज्ञानाचे दरवाजे जोतिबांनी आणि सावित्रीबाई यांनी खुले केले^३.

शिक्षण घेतलेली स्त्री ही परिपूर्ण विचार करण्यास सक्षम होऊ शकते. एक स्त्री सुशिक्षित झाली तर तिचे एक कुटुंब ती नीट सांभाळू शकते. तिला आपल्या हक्काची व कर्तव्याची जाणीव होईल. आपल्या मुलांचे भवितव्य ती चांगल्या प्रकारे घडवेल. याची जाणीव जोतिबा व सावित्रीबाई यांना होती. त्यामुळे त्यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार केला. जोतिबांच्या पाठीशी सावित्रीबाई स्त्री शिक्षणामध्ये खंबीरपणे उभा राहिल्या. शैक्षणिकदृष्ट्या विचार केल्यास शिक्षणाचा प्रसार, अध्ययन, अध्यापन प्रक्रिया महत्त्वपूर्ण ठरतात आणि हेच महत्त्वपूर्ण कार्य सावित्रीबाईंनी केले आहे.

सावित्रीबाईंचा शैक्षणिक इतिहास जेव्हा आपण अभ्यासतो. त्यावेळी त्यांनी समाजामध्ये क्रांतीकारक विचार पेरलेले दिसतात. मनुस्मृतीतील ज्ञानबंदीचा व वेदांमधील वर्ण धर्माचा कायदा धडकवून त्यांनी लावला. फुले दांपत्याने शैक्षणिक व सामाजिक कार्यासाठी दिलेले योगदान त्यांच्या कार्याला उजळून टाकणारे आहे. फुले दांपत्याने एकूण अठरा शाळांची स्थापना केलेली होती^४. यामध्ये पुणे व पुणे

जिल्ह्यामध्ये पुढील प्रमाणे शाळा होत्या. १) भिडेवाडा २) महारवाडा ३) हडपसर ४) ओतूर ५) सासवड ६) आलशेराचे घर (कसबा) ७) तळेगाव दाभाडे ८) शिरूर ९) अंजीरवाडी १०) मुंढवे ११) अण्णासाहेब चिपळूणकर वाडा १२) रास्ता पेठ १३) नाना पेठ १४) वेताळ पेठ तर सातारा जिल्ह्यात १५) करंजे १६) भिंगार १७) शिरवळ १८) नायगाव या ठिकाणी होत्या. तसेच या आठरा शाळा चालवताना यामध्ये अध्यापनाशी संबंधित, अध्ययन, अध्यापन, वातावरण निर्मिती, निकाल तयार करणे, अभ्यासक्रम, विद्यार्थ्यांची संख्या वाढवणे यासाठी प्रयत्न करणे ही सर्व कामे सावित्रीबाई स्वतः करत असत^५.

एक जानेवारी १८४८ रोजी सावित्रीबाई फुले यांच्या शाळेमध्ये दाखल झालेल्या विद्यार्थ्यांनी खालील प्रमाणे होत्या. अन्नपूर्णा जोशी वय वर्षे पाच, सुमती मोकाशी वय वर्षे चार, दुर्गा देशमुख वय वर्षे सहा, माधवी भत्ते वय वर्षे सहा, सोनू पवार वय वर्षे चार, जानी करडीले वय वर्षे पाच या सहा मुली होत्या. त्या मुलींमध्ये चार ब्राह्मण, एक धनगर व एक मराठा अशा विविध जातीच्या विद्यार्थिनी एकत्र बसून शिक्षण घेत होत्या. हे तत्कालीन समाजातील जातीव्यवस्थेला आव्हान होते. जातीमुक्तीचे संस्कार अध्यापनातून रुजविण्याचे कार्य सावित्रीबाईंनी केले. त्याचाच परिणाम म्हणून आज प्रत्येक क्षेत्रामध्ये विविध धर्म जातीच्या मुली एकत्र शिक्षण घेताना दिसत आहेत. या कार्यात सावित्रीबाईंना उस्मान शेख यांच्या भगिनी फातिमा शेख यांनी मदत केली होती^६.

शाळेतील अभ्यासक्रम हा स्थानिक गरज पाहून जोतिबा व सावित्रीबाई या दोघांनी संयुक्तरीत्या बनवलेला होता. यामध्ये बाळशास्त्रीकृत हिंदुस्तानचा इतिहास, मोडी लिपी लिहिणे व वाचणे, व्याकरण, शुद्धलेखन, ग्रंथावरून व्याकरण करणे, भूगोल, युरोप, आशिया व हिंदुस्थानचे

नकाशे, बालबोध, गणित, आकडेमोड, महाराष्ट्राचा अखेरचा संक्षेप या अभ्यासक्रमाचा समावेश होता^९.

मुक्ता साळवे ही सावित्रीबाईंची विद्यार्थिनी होती.या विद्यार्थिनीने सावित्रीबाई यांच्या अध्यापनाची साक्ष दिली आहे.मानवनिर्मित उपेक्षित असलेल्या मातंग समाजातील १४ वर्षीय विद्यार्थिनीने आपल्या निबंधामध्ये मांग - महारांच्या पतनास प्रामुख्याने जबाबदार असलेल्या वेदग्रंथावर आणि त्यांच्या निर्मितीवर आपल्या शब्दसंज्ञाने प्रहार केला आहे.तसेच तिने अनेक प्रश्न उपस्थित केले आहेत.त्या म्हणतात वेदांमधील जे ज्ञान आहे.ते आपल्याजवळ बळकावून बसणे हे किती क्रूर कर्म आहे.तसेच देवाधर्माच्या नावाखाली शूद्र, अति शूद्र व स्त्री वर्गास अनेक बंधनात जखडून टाकले आहे.याच बंधनांना व अंधश्रद्धेला तडा देण्याचे कार्य मुक्ताने आपल्याने निबंधातून केले आहे.

मुक्ताने हा आपल्या निबंधाचे वाचन 'ज्ञानोदय' पाक्षिकाचे संपादक डॉ. सॅम्युअल बेकन फेअरबॅक यांच्या शाळेच्या भेटी प्रसंगी केले होते. हा निबंध ऐकल्यावर ते एवढे प्रभावित झाले की त्यांनी आपल्या ज्ञानोदय पक्षिकांमध्ये १८५५ साली दि.१५ फेब्रुवारी (अंक तीन) आणि दि.१ मार्च (अंक चार) मध्ये क्रमशः दोन भागात 'मांग - महारांचा दुःखाविषयी निबंध' या शिक्षकाखाली प्रकाशित केला.

मुक्ताच्या निबंधावरून लक्षात येते की सावित्रीबाईंनी दिलेले ज्ञान हे फक्त पोपटपंची नसून, तर ते समाजाला मानवतेच्या दृष्टिकोनातून विचार करायला लावणारे होते. तसेच सावित्रीबाईंच्या प्रभावी प्रणामकारक अध्यापनातून विद्यार्थिनी घडत होत्या या निबंधावरून दिसते. त्या शाळेतील शिक्षकेचा विचार, अध्यापनाची उंची ही किती उच्च कोटीची होती ते कळते^९.

सावित्रीबाईंनी ह्या स्वतः शूद्र मुलींच्या शाळेवर शिकवायला जात. आनंदी शिक्षणाचा प्रयोग त्यांनी राबवला. तसेच कष्टकरणाच्यासाठी रात्र शाळेचा प्रयोग केला. त्याचबरोबर प्रौढ व्यक्तीसाठी प्रौढ शिक्षणाचा प्रयोग त्यांनी यशस्वी केला.

तत्कालीन समाजातील धर्ममार्तंड लोकांनी जोतिबांचे वडील गोविंदराव यांच्यावर मानसिक दबाव आणला. त्यामुळे गोविंदरावांनी जोतिबा व सावित्रीबाई यांना एक तर घर सोडा किंवा शिक्षणाचे कार्य सोडा असे सांगितले. तेव्हा जोतिबा व सावित्रीबाईंनी घराचा त्याग केला. पण आपले शैक्षणिक कार्य सोडले नाही. सावित्रीबाईंना शाळेत शिकवण्यासाठी जात असताना अनेकांचे दगड धोंडे खावे लागले. एवढेच काय शेणाचे गोळे देखील फेकले. त्यावर उपाय म्हणून त्या रोज एक जादाची साडी शाळेत घेऊन जात असत. एके दिवशी एका धटिंगाने तर सावित्रीबाईंना भर रस्त्यातच अडवून बोलून भीती वाटेल असे वर्तन करू लागला तेव्हा त्यांनी त्याच्या एक कानाखाली लावली होती^९. यावरून त्या आपले संरक्षण करण्यास स्वतः समर्थ होत्या हे दिसते.

तत्कालीन समाजातील वाईट प्रथाविरुद्ध कार्यः

प्राचीन काळी वेदकाळामध्ये स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार होता. त्याकाळी आप्पाला, लोपामुद्रा, गार्गी अशासारख्या महिलांनी ऋग्वेदामध्ये सूक्ते रचलेली होती. पण वेदोत्तर काळामध्ये स्त्रियांच्यावर बंधने हळूहळू लागण्यास सुरुवात झाली. त्याचे परिणाम पुढील काळात गुलामगिरी, बालविवाह, सतीप्रथा अशा अमानवी प्रथा अस्तित्वात आल्या. भारतात पुरुषप्रधान समाज व्यवस्था असल्याने या समाज व्यवस्थेतील स्त्रीला नेहमीच दुय्यम स्थान होते. स्त्रीच्या स्त्रीतत्वाचे सतत गोडवे गायलेले गेल्यामुळे पती हेच सर्वस्व आणि त्यांच्याशिवाय आपल्या

अस्तित्वाला अर्थ नाही अशी त्यांची मनोधरना झाली होती. त्यामुळे स्त्रियांना यातून मुक्त करावयाचे असल्यास शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही; आणि मुक्ती शिवाय स्त्रीतत्त्वाला अर्थ नाही. त्यामुळे या वाईट प्रथा - परंपरांना विरोध जोतिबा व सावित्रीबाई यांनी केला. यासाठी त्यांनी समाजाचे प्रबोधन केले^{१०}. त्याचबरोबर सावित्रीबाई यांनी महिला मंडळ बालहत्या प्रतिबंधक गृह, विधवा गृह, दुष्काळमुक्तीचे कार्य, तत्कालीन समाजामध्ये विधवा स्त्रिया सुंदर दिसू नयेत व त्यांच्याकडे कोणत्याही पुरुषाचे लक्ष जाऊ नये. यासाठी विधवांचे केशवपन केले जाईल. ही प्रथा अमानुष होती ती बंद करण्यासाठी त्यांनी पुण्यामध्ये नाभीकांचा संप घडवून आणणे, स्वतःची विहीर अस्पृश्यासाठी खुले करणे, प्लेग साथी मधील रुग्णांना मदत कार्य करणे अशी कार्ये केलेली आहेत. १८९७ साली पुण्यामध्ये मोठी प्लेग ची साथ आलेली होती. या साथीमध्ये रुग्णांना मदत करत असताना. सावित्रीबाईंना प्लेगची लागण होऊन त्यांचा १० मार्च १८९७ रोजी मृत्यू झाला^{११}. याप्रकारे सावित्रीबाई यांनी स्त्री शिक्षणाचा पुरस्कार करून व समाजामध्ये स्त्रियांच्या संबंधी ज्या काही चालीरीती, वाईट प्रथा - परंपरा निर्माण झाल्या होत्या. त्यांना विरोध करून राष्ट्रनिर्मितीतील योगदानाचे महत्त्व स्पष्ट होते.

निष्कर्ष:

- १) सावित्रीबाई फुले या भारतातील पहिल्या शिक्षिका आहेत.
- २) शाळेमध्ये विद्यार्थ्यांच्या गरजेनुसार अभ्यासक्रम तयार केला त्यामुळे त्यांचा फायदा विद्यार्थिनींना दैनंदिन व्यवहारात झाला.
- ३) परीक्षेचे नियोजन चांगल्या प्रकारे केले होते. त्यामुळे गुणवत्तेला वाव मिळाला.

- ४) वेगवेगळ्या जातीच्या विद्यार्थिनी एकत्र शिक्षण घेण्याचे संस्कार तत्कालीन समाजामध्ये रुजवल्यामुळे आज प्रत्येक क्षेत्रात विविध धर्म - जातीच्या मुली एकत्र शिक्षण घेताना दिसत आहेत.
- ५) जोतिबांचे शैक्षणिक कार्य हे सावित्रीबाईंच्या शिवाय अपूर्ण आहे व सावित्रीबाईंचे शैक्षणिक कार्य हे जोतिबांच्या शिवाय पूर्ण आहे.
- ६) फुले दांपत्याचे कार्य हे भारतीय समाजावर मोठे उपकार आहेत.
- ७) फुले दांपत्याने सुरुवातीला शिक्षणासंबंधी समाजामध्ये जागृती केली. तसेच सावित्रीबाई ह्या स्त्री असल्यामुळे मुलींशी त्यांची जवळीकता लवकर निर्माण झाली. परिणामी विद्यार्थिनी संख्या वाढण्यास मदत झाली.
- ८) सावित्रीबाईंच्या स्त्री शैक्षणिक कार्यामुळे अनेक स्त्रिया आज वेगवेगळ्या क्षेत्रामध्ये शिक्षण घेऊन समर्थपणे काम करीत आहेत.
- ९) सावित्रीबाईंच्या शैक्षणिक कार्यामुळे प्रथम महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी, प्रथम महिला राष्ट्रपती प्रभाताई पाटील, प्रथम महिला मुख्यमंत्री सुचेता कृपलानी, मीरा कुमार- लोकसभा अध्यक्ष, सुषमा स्वराज- परराष्ट्र मंत्री, निर्मला सीतारामन- अर्थमंत्री, प्रथम महिला आदिवासी राष्ट्रपती श्रीमती द्रोपती मुर्मु, प्रथम महिला उपमुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य सुनेत्रा पवार इत्यादी स्त्रिया उच्च पदावर कार्य करत होत्या आणि आहेत.
- १०) मुक्ता साळवे या विद्यार्थिनींच्या निबंधावरून सावित्रीबाईंच्या अध्यापनाचा दर्जा किती उच्च होता हे कळते.
- ११) सावित्रीबाईंनी तत्कालीन परिस्थितीमध्ये प्रौढ शिक्षणाचा प्रयोग शिक्षणामध्ये केलेला होता. त्याची आज सुद्धा गरज दिसते.

१२) आज सुद्धा बालहत्या, भ्रूणहत्या होत आहेत. त्यामुळे बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची आज सुद्धा गरज भासते.

१३) थोडक्यात सावित्रीबाई फुले यांनी काळाच्या पुढचा विचार केलेला होता असे दिसते.

संदर्भ:

१. झोडगे फुलवंताबाई, साध्वी सावित्रीबाई फुले, चिनार पब्लिशर्स पुणे, २००६, पृ. क्र. ३३
२. प्रा. कांबळे झुंबरलाल, सावित्रीबाई फुले, सुगावा प्रकाशन पुणे, २००५, पृ. क्र. १०
३. कीर धनंजय, महात्मा जोतिराव फुले, (आमच्या समाज क्रांतीचे जनक), पॉप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९९२, पृ. क्र. ५८
४. कित्ता
५. झोडगे फुलवंताबाई, उपरोक्त, पृ. क्र. ५८

६. नरके हरी, महात्मा फुले गौरव ग्रंथ, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, २००६, पृ. क्र. २६४
७. फडके य. दि., महात्मा फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, १९९१, पृ. क्र. ५५४, ६४१
८. जाधव निर्मला, मुक्ता साळवे भारतीय स्त्रीवादी परिदृष्टी, हरिती पब्लिकेशन्स, २०२५, पृ. क्र. १४ ते १७
९. डॉ. मा.गो.माळी, सावित्रीबाई फुले समग्र वाङ्मय, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, २००६ पृ. क्र. ९८ ते १००
१०. डॉ. पवार ना.ग., सावित्रीबाई फुले - अष्टपैलू व्यक्तिमत्व, पद्मगंधा प्रकाशन पुणे, २००४, ३४ ते ४०
११. प्रा. कांबळे झुंबरलाल, उपरोक्त, पृ. क्र. ३७ ते ३९

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत भुदरगड तालुक्यातील क्रांतिकारकांचे योगदान : एक अभ्यास

प्रा. सुनिल वसंत सुतार

इतिहास विभाग दूधसाखर महाविद्यालय बिद्री

Corresponding Author – प्रा. सुनिल वसंत सुतार

DOI - 10.5281/zenodo.18921086

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही केवळ राष्ट्रीय नेत्यांच्या नेतृत्वाखालील चळवळ नव्हती, तर ती गावोगावी, तालुक्यापर्यंत रुजलेली लोकचळवळ होती. महात्मा गांधी यांच्या असहकार, सविनय कायदेभंग आणि 'भारत छोडो' आंदोलनाच्या आवाहनाला प्रतिसाद देताना ग्रामीण भागातील तरुण, शेतकरी, शिक्षक आणि कारागीर यांनी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग नोंदविला. महाराष्ट्र मधील कोल्हापूर जिल्ह्यातील भुदरगड तालुका हा भागही या राष्ट्रीय लढ्यात सक्रिय होता. प्रस्तुत शोधनिबंधात भुदरगड तालुक्यातील क्रांतिकारकांचे योगदान, त्यांच्या चळवळीतील भूमिका आणि स्थानिक परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

कोल्हापूर जिल्ह्यातील भुदरगड तालुका हा डोंगराळ प्रदेश, घनदाट जंगल व ग्रामीण भाग असून सामाजिकदृष्ट्या जागरूक परंपरा असलेला आहे. राजर्षी शाहू महाराज यांच्या सामाजिक सुधारणांच्या धोरणांमुळे शिक्षण व सामाजिक समतेचे वातावरण तयार झाले. त्यामुळे स्वातंत्र्य, स्वराज्य आणि हक्क यांविषयीची जाणीव ग्रामीण समाजात वाढीस लागली. युवकांनी यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. आपल्या प्राणांचे बलिदान दिलेले स्वातंत्र्याची मशाल तेवत ठेवली.

असहकार आणि सविनय कायदेभंग आंदोलनातील सहभाग:

१९२०-३० च्या दशकात असहकार चळवळीच्या काळात भुदरगड तालुक्यातील कार्यकर्त्यांनी परदेशी वस्त्रांचा बहिष्कार, सरकारी शाळा व न्यायालयांचा त्याग, आणि स्वदेशी प्रचार यामध्ये सहभाग घेतला. १९३० च्या सविनय कायदेभंग आंदोलनात मीठ सत्याग्रहाच्या प्रेरणेने स्थानिक पातळीवर निदर्शने, सभा आणि प्रभातफेऱ्या आयोजित करण्यात आल्या. अनेक कार्यकर्त्यांना अटक होऊन त्यांना कारावास भोगावा लागला.

भारत छोडो आंदोलन आणि गारगोटी कचेरीवरील हल्ला:

भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याचे ४ सप्टेंबर 1942 रोजी अखेरचे पर्व सुरू झाले. अखिल भारतीय काँग्रेसने छोडो भारत हा ठराव पास केला. महात्मा गांधींनी भारतीय जनतेला ब्रिटिश गुलामगिरीतून मुक्त करण्यासाठी करा अथवा मरून जा असे आवाहन केले. गांधीजींच्या विचाराने प्रभावित होऊन करवीर क्रांतीचे सेनापती रत्नाप्पा कुंभार यांनी भूमिगत राहून चळवळ सुरू केली. कोल्हापूर संस्थानचे मुख्य प्रधान पेरीहे मिशनरी प्रवृत्तीचे होते. त्यांनी संस्थानातील राजबंदी यांची मुक्तता केली. दरम्यानच्या काळामध्ये भाई माधवराव बागल यांच्या नेतृत्वाखाली कामगारांचा संप घडून आला. स्वातंत्र्यसंग्रामाच्या

आंदोलनाने कोल्हापूर संस्थानात उग्र रूपधारण केले होते. रत्नाप्पा कुंभार यांना पकडण्यासाठी त्या काळामध्ये पाच हजारांचे बक्षीस जाहीर केले होते.ते भूमिगत राहून स्वातंत्र्यसैनिकांना अर्थसाह्य पुरवत असत.कोल्हापूर संस्थानच्या चळवळीची धुरा रत्नाप्पा कुंभार यांच्याकडे सोपविली गेली.मुंबई काँग्रेस अधिवेशनासाठी रत्नाप्पा कुंभार व गोपाळराव बकरेहे उपस्थित राहिले होते. त्या दोघांनी पुण्यातील मास्टर विनायक दामोदर यांच्यासह रूपेष्ठा आखण्यास सुरुवात केली. सुरवातीलात्यांनीटोपण नावे ग्रहण करण्याचे ठरविले त्याप्रमाणे त्यांनी करवीरय्यास्वामी (संताजी) नारायण वारके यांना (धनाजी) तुकाराम भारमल (सावळ्या)मल्लाप्पा चौगुले (लाटमल्लू) रत्नाप्पा कुंभार (भाऊ) अशा प्रकारची टोपण नावे ग्रहण केली होती.कोल्हापूर संस्थानातीलदारुगुप्ते उध्वस्त करणे,ब्रिटिश सरकारची संपर्क यंत्रणा विस्कळीत करणे,टपाल खात्यातील तारा तोडणे,गावातील चावड्या व कचेऱ्यावर तिरंगा ध्वज फडकविण्याचे ठरले.नागरिकांनी स्वतंत्र वागावे,मामलेदार कोर्टकचेरी यावर शांततेत ताबा मिळवावा,रेल्वे रस्ते तारायंत्र यामध्ये अडथळे आणावेतअशा प्रकारच्या योजना आखण्यात आल्या. नारायण वारकेनी जबरदस्तीने रिक्लुटमेंट करणाऱ्या एका इंग्रज अधिकाऱ्याला‘भारत माता की जय’असे बोलायला लावले.त्यामुळे तणावाचे वातावरण निर्माण झाले.त्यांना पकडण्यासाठी अटक वॉरंट निघालेतसेच जत्राटच्या बाळू जबडेयांनी गावातील सरकारी दप्तर जाळले त्यामुळेतेथील पाटलाने तक्रार केल्याने त्यांच्यावर गुन्हा दाखल झाला.खडकलाटचे परशुराम साळुंखे यांनी कन्नड भागात प्रभात फेऱ्या काढूनब्रिटिश विरोधी वातावरण तयार केले.मुर्गुड चे तुकाराम भारमल यांनी जबरदस्तीने रिक्लुट भरती थांबविण्यासाठी मुर्गुड येथीलअंबाबाई मंदिरात तरुणांना जमवून भरती करणाऱ्या ऑफिसरवर दगडफेक

केलीव पळून जाऊन जवळच्या वाघ्याबुवाच्या मठात लपून बसले.अशा प्रकारच्या घटना घडत असतानागारगोटी पोलीस कचेरीचे फौजदार हिंदुराव भोसले यांनीनारायण वारकेयांना जिवंत अथवा मृत पकडून आणण्याचे आदेश दिले.मुर्गुड कचेरीचे फौजदार नबी साहेब मोहम्मद हुसेन चिकोडीकरयांनी करवीरय्या स्वामी यांना पकडण्यास सांगितले.हे सर्व क्रांतिकारक रत्नाप्पा कुंभार यांच्या पत्राद्वारे गोपाळराव बकरेच्या माध्यमातूनमुर्गुड मधील शत्रुघ्न पोतदार मंगलवन हॉटेलव मुर्गुडच्या हद्दीतील वाघ्याबुवाच्या मठातून तसेचभुदरगड परिसरातील पालीच्याराईतनियोजन करत होते.

मुर्गुड भागातील सर्व क्रांतिकारक एकमेकांना शिवाजीतर कापशी भागातील संताजी आणि गारगोटी भागातील क्रांतिकारकधनाजी म्हणून एकमेकांना साद घालत असत. यातून आपणास किती दक्षता घेतली जात होती हे समजून येते.भुदरगड पेठ्यातील गावातून जुलूम जबरदस्तीतून जमा होणारा शेतसारा,सामूहिक दंड व इतर मार्गाने येणारा पैसाहा गारगोटी कचेरीमध्ये जमा व्हायचात्याला खजिना म्हटले जायचे.याची सर्व माहिती करवीरया स्वामी,गोधडे,काका देसाई आणि डॉक्टर कुलकर्णीयांच्यामाध्यमातूनरत्नाप्पा कुंभारयांना मिळालेली होती.त्यामुळे इकडे स्वामींच्या नेतृत्वातपालीच्या राईत क्रांतीकारकांचीखलबत्ते सुरू झालीहोती.डिसेंबर 1942 च्या पहिल्या आठवड्यापासूनस्वातंत्र्यवीरांनी पपालीच्या राईत वास्तव्य करण्यास सुरुवात केलीया गुहेचा आश्रय मिळाल्याने गुप्तपणेनियोजन करण्यास मदत झाली.गारगोटी लढ्याची संपूर्णजबाबदारी करवीरया स्वामी यांनी स्वीकारलेली होती.पाली परिसरातील भूमिगत क्रांतिकारकांना ‘सारजा’ या महिलेनेप्रेमाने भाजी-भाकरीदेऊन जेवणाची सोय केली.तिने क्रांतिकारकांसोबत बहिण भावाचे नाते जीवापाळीकडेजपले होते.तिने आपल्या

जीवाचीपर्वा केलीनाही.पोलिसांना याची कुणकुण लागताच तिची चौकशी करण्यासाठी तिला गारगोटी कचेरीत बोलावले. पणती वाधीण घाबरली नाहीव क्रांतिकारकांचा सुगावाही तिने लागू दिला नाही. केवढे ते धैर्य न साहस व हुशारी आपणास दिसून येते.

गारगोटी कचेरीतील खजिना लुटण्याबरोबरच कुर येथील पूल उडविण्याची योजना आखली गेली. ब्रिटिशांची सत्ता दहशतीने जहालपणाने घालविली पाहिजे असे नारायण वारकेंचे मत होते.तर इंग्रजांची सत्ता अहिंसा मार्गाने गांधीवादाने घालविता येते असे स्वामींचे मत होते.कुर येथील पूल उडविण्यासाठीचेरत्नाप्पा कुंभारांचे पत्र घेऊन गोधडेपालीत दाखल झाले.त्याप्रमाणे स्फोटके,दारूगोळा ही सामग्री घेऊनमलगोंडा पाटील,मल्लू चौगुले,निजाम काझीहे येणार असे ठरले. दरम्यानच्या काळातनांगरगाव गावकामगार पाटीलयांनी नारायण वारकेयांना ओळखलेव तेथील गुप्त पोलीस म्हणूनकामकरणाऱ्या'कर्णिक'या हवालदारास सांगितलेवारकेवेशांतर करून तेथून निसटले.पुढेपालीच्या राईतील बैठकीत कार्जीनीडायनामाइट गट,कॉटन स्लिप, सुतळीचे आपट बॉम्बयाची सविस्तर माहिती क्रांतिकारकांना दिली.ठरल्याप्रमाणे कुर येथील पूल उडविण्याची मोहीमशुक्रवार 11 डिसेंबर 1942रोजी ठरलीही योजना ठरल्यानंतर स्वामी यांनीगावातील रामू ढोरयास पंचांग पाहण्यास सांगितले. त्याच्या चेहऱ्यावर चिंता दिसू लागलीतो म्हणाला 13 डिसेंबर हा दिवसबरोबर नाही.जीवित हानी होण्याचा संभव आहेत्यावर स्वामी म्हणाले 13 तारखेचा रविवार हाइंग्रजांसाठी घातवार ठरविणार आहोत.नारायण वारके मात्र या भविष्यापासून अनभिज्ञ होते.कार्जीनीडायनामाईटने कुर येथीलपूल उडविण्याची योजना सांगितली.मुरगुड व कापशीच्या लोकांना गुप्तपणेगारगोटीच्या इंजुबाईच्या देवळात जमण्यास सांगितले. वेदगंगा नदीवरील कुरया ठिकाणी असणारा

'विलबर फोर्स बिल' हा पूल गारगोटी कचेरीवर हल्ला करण्यासाठी अडथळा ठरत होता.ठरल्याप्रमाणे रात्रीहे नियोजन सुरू झालेत्या काळात नदीला पाणीखूप असल्यामुळे रात्रीच्यावेळीनदीत उतरणे शक्य नव्हतेतसेचआजूबाजूस शेतीची राखण करणारे अनेक शेतकरी होते.त्यामुळेअडचणनिर्माण झालीअंधाऱ्या रात्री शांततेत पुलाला खिळे ठोकणेशक्य होणार नव्हते कारण त्याचा आवाज सर्वत्र पसरणार होता.याचवेळीमुरगुडचा जयराम मसवेकरयांनी दत्ता चव्हाण व लक्ष्मण सुतारयांना आपल्या बैलगाडीतून पुलावर आणले. जयरामही स्वातंत्र्याच्या विचाराने भारावलेला होता त्यामुळेच सहकार्यांच्या भावनेने त्यानेक्रांतिकारकांना मदत केली. लक्ष्मण सुतारने खिळे ठोकण्यापूर्वी जयरामने बैलगाडीच्या चाकाची कडांनी काढूनवंगण करण्यासाठी खडक खडक आवाज सुरू केला.लक्ष्मणने घाईघाईने डायनामाइट जोडूनसुरंगाची वात गडबडीने जोडलीवात मडिलगेच्या बाजूने पेटविलीपण स्फोट झालाच नाही.थोड्यावेळाने डायनामाइटचास्फोट झाला पण पूल मात्र उडाला नाही.नारायण वारकेंनीफुल उडाला नसल्याची खात्री केलीकारण डायनामाइट पाण्यात पडला होता.तो स्फोट पाण्यात झाला होतात्यामुळे गारगोटी ते कोल्हापूरदळणवळणाचा मार्ग उध्वस्त करण्याचा प्रयत्न अयशस्वी झाला. तरीही स्वामींनी 13 डिसेंबर ची योजना पूर्ण करायची माघार घ्यायची नाही असा निर्धार केला.गारगोटी कचेरीतअसणारे नायकवडे हा पोलीस काझीचा पाहुणा असल्याने स्वामींनी कार्जीना माहिती काढण्यासाठी पाठविले.स्वामी व बाळू जबडेहे आड मार्गाने भुदरगडच्याभैरीच्या देवळात आले.स्वामींनी गुरवाच्या मदतीने कौल लावलापण भैरी काही कौल देत नव्हतीथोड्यावेळानेभैरीनेडावा कौल दिला.स्वामींची चिंता वाढली पुढे संकट दिसत होते.जबडेला घेऊन स्वामी पुन्हा

गुहेत आले. पुढेसंकटआहेअसे समजल्यावरहीस्वामींनी माझ्या बलिदानाने जर लढ्याची पूर्तता होणार असेलतर काहीही होऊ देत.असा विचार केलामात्र हा लढा अहिंसा मार्गानेच असायला हवा असे त्यांचे मत होते.त्यांनी कुलदैवत महादेव चरणी प्रार्थना केली. काझींनी नायकवडेकडून आणलेल्या माहितीनुसार मॅजिस्ट्रेट शेड्डी त्यादिवशी मुक्कामास असणार होते. त्यादिवशी भाऊ म्हणजेच रत्नाप्पा कुंभार यांनी नांद्रेचा गजानन वालीयाच्यामार्फत अंगठ्या म्हणजेच परदेशी बनावटीची गोव्याहून आणलेली दहा पिस्तुले पाठविली.तसेचखडू म्हणजेकाढतुसेसुद्धा पाठविलीअंगठी व खडू ही त्यांची टोपण नावे होती.रात्रीच्या जेवणाच्या वेळी स्वामी जेवणार नाहीत म्हटल्यावर वारकेनीआपण सर्वजण कामगिरी पार पाडल्यावरच जेवणार असे ठरविले यावरून आपल्याला क्रांतीकारकांची स्वामींवर असणारी श्रद्धा, विश्वास दिसून येतो. ठरल्याप्रमाणे अग्नीकुंड तयार करून त्या रणदेवीला साक्षी ठेवून भारत मातेची शपथ घेतली गेलीआणिपुढे जायचे ठरले.रत्नाप्पा कुंभारांनी पाठवलेल्या पिस्तुलांचा वापरमारण्यासाठी नाही तर फक्त भीती दाखविण्यासाठी करायचा असे ठरले.पोलिसांना फक्त बांधून घाला त्यांना मारू नकाअसे स्वामींनी आवाहनकेले.13 डिसेंबरलढ्याचा मुख्य हेतू म्हणजेकैदेतअसणारे राजबंदीशिरमो मिठारी, बाबुराव गोखले, गोटखिंडे डॉ.सखाराम बोरगावे, शत्रुघ्न पोतदार,अर्जुनराव विचारे यांना सोडवायचे आणि कचेरीतील खजिना ताब्यात घ्यायचा. ब्रिटिशांची आर्थिक रसद बंद करायची. ठरल्याप्रमाणे गोपाळराव बकरे, नारायण वारके यांनी पोलीस लाईनच्या घरांना कड्या घालायच्याअसे नियोजन केले.स्वामींनी विठू लोहार यांनी त्यांच्यासाठीतयार केलेले चिलखत घालण्यास मनाई केली.मी आत्मबलिदान करीन पण स्वतःचे प्राण वाचवून दुसऱ्याचे प्राण धोक्यात घालणार नाही असा विचार केला.

13 डिसेंबर 1942रोजीपहाटे दोन वाजले होते.स्वामी व सहकारी इंजुबाई देवीच्या मंदिरात पोहोचले.स्वामींनी फोडलेला नारळ आडवा न फुटता उभाच फुटलात्यामुळे स्वामीही चिंतेतदिसले.याच दरम्यानच्या काळामध्येनायकवडीची ड्युटी संपून त्या ठिकाणी कांबळे गार्डहजर झाला.कुरयेथील स्फोटामुळे ब्रिटिश यंत्रणा सजग झाली होती. प्रत्यक्षकामगिरीच्यादिवशीठरल्याप्रमाणे स्वामींनी स्वतः कांबळेंना पकडलेतर नारायणवारकेंनी पोलीस लाईनला कड्या घालण्याचा प्रयत्न केलापण रात्रीचे कुत्रे भुंकू लागल्यामुळे त्यांना ते शक्य झाले नाही.संकेश्वर येथील गट कचेरी बाहेर पहारा देत होता.कांबळे बरोबर झालेल्या झटापटीत स्वामींना गोळी लागलीव ते खाली कोसळले.त्यामुळे रागाच्या भरात वारकेंनी त्या कांबळे गार्डचा गळा दाबलास्वामींनी वारकेंना थांबवले.त्याला मारू नकोसतुला माझ्या रक्ताची शपथ आहे असा आवाज दिला त्यामुळे वारकेनी कांबळेला सोडले व बांधून घातले. या घटनेवरून स्वामींचा अहिंसेवर असणारा विश्वास आपल्याला दिसून येतो.इकडे मॅजिस्ट्रेट शेड्डीच्या मदतीला असणाराबाबू जाधव याला झालेल्या गोळीबाराचा आवाज ऐकू आला.त्यामुळे शेड्डीने बाबू जाधवांना आदेश दिला की, चळवळीतील लोक असतील तर त्याला टिपून टिपून गोळ्या घाल.इकडे कचेरी मध्ये गोंधळ सुरूच होताया गोंधळामध्येराजबंद्यांना मुक्त करण्यात आले. स्वामींना राजबंद्याचे दर्शन घ्यावयाचे होते पण गोटखिंडे या व्यक्तीनेराजबंद्यांना स्वामींना भेटू दिले नाही.रामू बाळू यादवयानेगोळीबारकेला. एकगोळीमुरगुडचे तुकाराम भारमल यांच्या पोटातून आरपार गेली. इकडेतोपर्यंत स्वामिनी प्राण सोडले होते.तरीही राजबंदी कोणीही स्वामींच्या जवळ आले नाही.नारायण वारके,शंकर इंगळे,बाळू जबडे,कुलकर्णी,मल्लू चौगुले,मालगौडा पाटील,निजाम काझी हे सर्वजण नैऋत्येकडील

खजिनाअसलेल्याखोलीजवळ आले. त्यांनीखजिन्याच्या बाहेर असणारे कुलूप तोडण्याचा प्रयत्न करू लागले.बाबू जाधवला हे सर्वजण खिडकीतून कुलूप तोडताना दिसलेबाबू जाधव नेगोळ्या झाडण्यास सुरुवात केली. पहिली गोळी शंकरराव इंगळे यांच्या छातीत घुसली.दुसरी गोळी मल्लू चौगुले यांना लागली.तिसरी गोळी बाळू जबडे यांना लागली.चौथी गोळी परशुराम साळुंखे यांच्या डोक्यात घुसली.पाचवी गोळी नारायण वारकेच्या पायाच्या डाव्या मांडत घुसली. तरसहावी गोळी निजाम काझी यांना लागली.त्यांच्याही पायाला दुखापत झाली.त्याचवेळी शिवराम मर्दानी यांनी बाबू जाधवला पाहिलेव त्याच्याकडे धाव घेतली. बाबू जाधव पळून गेला.मडीलगे चारामा यादव व वेंगरूळचा बाबू जाधव यांच्या गोळीबारात क्रांतिकारक मृत्युमुखी पडले होते.मुरगुडच्या ईश्वरा गोधडे यांनी बाळू जबडे यांना जवळच्याआमराईतनेले.जबडेना पाण्याची गरज होती. पण शेवटपर्यंत त्यांना पाणी मिळाले नाही.या घटना घडत असताना पहाटेचे पाच वाजलेया सर्व घटनेची माहिती डीआयजी खान बहादूर साद्रीयांना समजलीवारकेंनी सादरीच्या प्रत्येक प्रश्नाचे उत्तर देश प्रेमाच्याआवेशातच दिले.‘आमच्या वीरांचे मरण वाया जाणार नाही. त्यांचे बलिदान स्वातंत्र्यासाठीच आहे.बलिदान हे स्वातंत्र्यासाठीच’या त्यांच्या वाक्यानेसाद्री खूप चिडला. त्यानेनारायण वारके व काझी यांच्यावर गुन्हे नोंद करण्यास सांगितले. त्यांना जेलमध्ये टाकण्यात आले. औषधोपचार करत असताना त्यांच्या बेड्यासुद्धा काढल्या नव्हत्या. पुढे उपचारदरम्यान नारायण वारकेंनाचुकीचे औषध देऊन मारण्यात आले.काजींचा पाय काढण्यात आला. अशाप्रकारे 13 डिसेंबर 1942 हा दिवस क्रांतिकारकांसाठीच घातवार ठरला.मात्र भारतीय स्वातंत्र्यसंग्रामासाठी प्रेरणादायी ठरला.

सातहुतात्मे:

- नारायण वारके-कलनाकवाडी
- करवीरय्या स्वामी-कापशी
- शंकर इंगळे-कापसी
- तुकाराम भारमल-मुरगुड
- मल्लाप्पा चौगुले-चिखली
- परशुराम साळुंखेखडक
- बळवंत जबडे -जत्राट

या घटनेची वैशिष्ट्ये-

- महात्मा गांधीजींच्याआव्हानाला उत्स्फूर्त प्रतिसाद दिला गेला.
- आत्मबलिदान करण्यासाठी तरुणांचेकौतुकास्पद धाडसदिसूनआले.
- ब्रिटिश सत्तेचे प्रतीक असलेल्या कार्यालयावर थेट आघातकेलागोला.
- स्थानिक शेतकरी व तरुणांचा सक्रिय सहभागनोंदविलागोला.
- पोलिस गोळीबारात हुतात्मा झालेले क्रांतीकारक प्रेरणास्थान बनले.

निष्कर्ष:

भुदरगड तालुक्यातील क्रांतिकारकांचे योगदान हे राष्ट्रीय स्वातंत्र्य लढ्याच्या व्यापक इतिहासातील महत्त्वपूर्ण प्रादेशिक अध्याय आहे. ग्रामीण भागातील सामान्य लोकांनी दाखविलेली धैर्य, संघटनशक्ती आणि त्यागभावना ही भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीची खरी ताकद होती. भुदरगड तालुक्याच्या इतिहासात या घटनेने स्वातंत्र्यलढ्याला नवे बळ दिले. सात हुतात्म्यांचे बलिदान हे या प्रदेशातील

राष्ट्रभावनेचे अमर प्रतीक आहे. गारगोटी येथील हुतात्म्यांचे बलिदान हे या तालुक्याच्या इतिहासातील सुवर्णपान आहे.

संदर्भसूची:

- 1) श्री.मौनी विद्यापीठ स्थापनेची पूर्वपिटिका, नारायण देसाई, गारगोटी, प्रथम आवृत्ती - 5 सप्टेंबर 2009
- 2) गारगोटी कचेरीवरील आक्रमण 1942, डॉ. अ. मा. सुतार, प्रथम आवृत्ती-1993

- 3) कोल्हापूर जिल्हा स्वातंत्र्यलढा सुवर्ण महोत्सवी ग्रंथ- 1991
- 4) 1942 च्या गारगोटी क्रांती लढ्याचा इतिहास- बलिदान हे स्वातंत्र्यासाठी, रमेश वारके, वेदांत प्रकाशन-पुणे
- 5) India's Struggle for Independence – बिपिन चंद्र.
- 6) Modern India – स्पेक्ट्रम प्रकाशन.
- 7) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर – कोल्हापूर जिल्हा.

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा मानवतावाद

डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर¹, दत्तात्रय वसंत पाटील²

¹राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, शहाजी छत्रपती महाविद्यालय, कोल्हापूर

²संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

Corresponding Author – डॉ. राहुल दत्ता मांडणीकर

DOI - 10.5281/zenodo.18921107

प्रस्तावना:

क्रांतिसिंह नाना पाटील हे आपल्या मातीत जन्मलेले विलोभनीय व्यक्तिमत्व होते. ते खरे लोकनेते होते. लोकनेते काही आभाळातून अवतरत नाहीत ते या मातीतील माणसातूनच जन्म घेत असतात सुसंस्काराची शिदोरी, संवेदनशील मन आणि समर्पणाची इच्छाशक्ती असेल तर सामान्यातील सामान्यातूनही असामान्य व्यक्तिमत्व आकाराला येऊ शकते याचे इथल्या मातीतील आपल्या शिवारातील अगदी आपल्या घरातील उदाहरण म्हणजे क्रांतिसिंह नाना पाटील होय. क्रांतिसिंह नाना पाटील हे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील एक अग्रगण्य क्रांतिकारक, लोकनेते आणि सामाजिक न्यायाचे पुरस्कर्ते होते. त्यांचा कार्याचा मुळ गाभा हा मानवतावाद होता. मानवतावाद म्हणजे माणसाला केंद्रबिंदू मानून प्रत्येक माणसाच्या सन्मान, स्वातंत्र्य आणि समतेवर आधारित विचार प्रणाली होय. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या जीवनकार्यातून त्यांचा मानवतावादी दृष्टीकोन स्पष्टपणे दिसून येतो.

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे नाव घेतले की प्रथम चटकन डोळ्यासमोर उभा राहते ते त्यांचे क्रांतिकारक कणखर व्यक्तिमत्व. बलाढय ब्रिटीश साम्राज्य सत्तेला विरोध करताना या मातीत पाय रोवून उभा केलेले इथल्या लोकांचे आपले स्वतःचे प्रतिसरकार ते १९४२ चे मंतरलेले दिवस आणि त्या मंतरलेल्या दिवसाचा खराखुरा मांत्रिक.

अशा या कणखर क्रांतिकारकाचे विचार हे खऱ्या अर्थाने मानवतावादीच होते.

उद्देश:

मानवतावाद म्हणजे काय ? त्याची तत्वे व वैशिष्ट्ये समजावून सांगणे. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या लेखनातून, त्यांच्या भाषणामधून आणि त्यांच्या कार्यातून व्यक्त झालेला मानवतावादी दृष्टीकोन याचा अभ्यास करणे. शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, दलित आणि वंचित घटकांसाठी त्यांनी केलेल्या कार्यामध्ये मानवतावादी दृष्टीकोनाचा अभ्यास करणे. स्वातंत्र्य लढयातील त्यांच्या कार्यात मानवतावादाची भावना कशी प्रकट झाली हे पाहणे. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या राजकीय आणि सामाजिक कार्यामध्ये झालेल्या मानवतावादाचे विश्लेषण करणे. नाना पाटील यांचा मानवतावाद आजच्या समाजासाठी किती प्रेरणादायी आणि उपयोगी आहे याचे स्पष्टिकरण करणे.

विषय स्पष्टीकरण:

नाना पाटील यांना जन्माच्या बाराव्या दिवशीच म्हणजे बारशाच्या दिवशी त्यांच्या गळयात पंढरपूरच्या विठ्ठलाची तुळशीची माळ घातली होती. या वारकरी परंपरेत सत्य आणि सत्वशील वागणूक आणि आचरण याला खूप महत्व आहे. आणि तोच त्यांच्या वारकरी परंपरेचा अंगभूत

गुणधर्म आहे. त्यांच्या बालपणापासून हे वारकरी संत परंपरेची शिकवण व संस्कार त्यांच्या व्यक्तीमत्त्वास आकार देण्यासाठी कारणीभूत ठरले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या आचरणामध्ये माणसाविषयची कणव ठासून भरल्याचे दिसून येते. पुढे आयुष्यामध्ये अनेक युरोपीयन देश रशिया या परदेशात जाण्याची संधी मिळाल्यावर सुध्दा त्यांनी वयाच्या बाराव्या दिवशी गळ्यात घातल्या गेलेल्या वारकरी परंपरेतील विठ्ठलाच्या तुळशी माळेची ऋजुता कणभर ही कमी होवू दिली नव्हती. ते नेहमी म्हणत “ज्याने, विठ्ठल माळा घ्यावी त्यांनी पथ्ये सांभाळावी.” अशी पथ्ये त्यांनी आयुष्यभर सांभाळली. त्यांच्यावर लहानपणापासूनच असे वारकरी संत परंपरेचे संस्कार झाले होते. त्यातही त्यांचे बालपण हे एका वारकरी संत असलेल्या रामपुरी बुवाच्या सहवासात गेले होते.

या रामपुरी बुवांनीच त्यांचे मध्येच थांबलेले शिक्षण पूर्ण होण्यास मदत केली होती. लहानपणापासूनच त्यांच्यावर झालेल्या या मानवतावादी विचारांनीच त्यांचा वैचारिक पिंड घडत गेला होता. “तुका म्हणे झरा आहे मुळचाची खरा ” या युक्तीप्रमाणे पुढे आयुष्यामध्ये अतिशय कठोर आणि कणखर क्रांतिकारक बनलेले नाना पाटील हे मुळतः स्वभावाने हळवे आणि मृदू होते. त्यांच्या या मानवतावादी स्वभावाचे दर्शन त्यांच्या अनेक कृती आणि युक्तीतून दिसून येते. क्रांतिसिंह नाना पाटील हे घरातील प्रत्येक व्यक्तीची आपूलकीने विचारपूस करत होते. घरातील कोणाही व्यक्तीला ते कधीही आरे तुरे न बोलवता अहो जावोच म्हणून बोलवत असत. ते आपल्या परतुंडानाही काकासाहेब, आप्पासाहेब म्हणून बोलवत असत. एकदा त्यांची मुलगी त्यांना म्हणाली, “परतुंडाना एकेरी नावाने बोलवायला काय हरकत आहे ” त्यावर ते म्हणाले, “ताई... आपणच आपल्या घरात चांगल्या सवयी लावायच्या असतात. घरातच तुम्ही धोंड्या, पांड्या

म्हणायला लागला तर बाहेरची लोकही तशीच हाक मारणार. यावर तुम्हाला काय बोलायला येईल का? माणूस पंढरीला गेला कि वारकरी माणसामध्ये कसलाही भेद न करता एकमेकाला उराऊरी भेटतो. एकमेकांच्या पायांना स्पर्श करून दर्शन घेत असतो. हे भेदाभेद सर्वथा अमंगळ म्हणूनच शिकविले की नाही. तसेच घरातच हे मानवतेचे संस्कार बालपणापासून केले पाहिजेत. आणि हे संस्कार केवळ तोंडी सांगून नाहीत तर प्रत्यक्ष कृतीतून केले पाहिजेत. असे कृतीतून केलेले संस्कारच दिर्घकाळ स्मरणात राहतात.” मानवी स्वभाव कसा घडावा किंवा घडवावा याबद्दल क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे असे विचार होते. त्यांच्या मानवतावादी विचारांची अनेक उदाहरणे त्यांच्या कृतीतून आपणास पहावयास मिळतात.

समतेची पंगत:

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी आपल्या लेकीच्या गावी हनुमंतवडीये येथे समतेच्या पंगतीचा यशस्वी प्रयोग केला आहे. क्रांतिसिंह नाना पाटील खुप दिवसांनी घरी येणार होते. त्यामुळे एकूणच आनंदाचे वातावरण होते. नाना पाटील आले तेच माणसांच्या घोळक्यात. येताना बरोबर त्यांनी गावातील प्रतिष्ठित माणसांबरोबरच महार, मांग, चांभार, समाजातील माणसे आपल्या सोबत आणली होती. त्यांच्या समवेत महार समाजातील येसाबाई जाधव आणि गंगाबाई जाधव या दोन स्त्रियांनाही घेऊन आले. आल्यानंतर त्यांनी सर्व लोकांना आपल्याबरोबर बैठकीत बसवून घेतले. आत वाड्यात येताना त्या दोन स्त्रियांनाही घेवून आले. आपल्या मुलगीला हाक मारली आणि विचारले... ताई, आज जेवणाची काय तयारी आहे? मुलगीने सांगितले हो नेहमी प्रमाणे तयारी चालू आहे. त्यावर ते म्हणाले, “थांबा..! आज तुम्हाला स्वयंपाकात या येसाबाई आणि गंगाबाई मदत करतील. आज वाड्यात पंगत बसणार आहे.

नाना पाटील, त्यांची मुलगी, तीच्या दोन्ही जावा आणि गंगाबाई, येसाबाई या दोघी अशी सर्वजण परसदारात गेले. तिथे पिण्याच्या पाण्याचा आड होता. त्या आडाचे पाणी त्या दोन्ही स्त्रियांना काढायला लावले. पिण्याच्या पाण्याची टाकीही त्यांनाच भरायला लावली. घरातून स्वयंपाक तयार असल्याचा निरोप येईपर्यंत त्यांच्या गप्पांचा फड रंगला होता. त्यानंतर त्या वाड्याच्या अंगणात आणि जिथे जागा मिळेल तिथे जेवणाची पंगत बसली. गावातील पाटील, सवर्ण, प्रतिष्ठित लोक यांच्या मांडीला मांडी लावून त्यादिवशी पहिल्यांदा गावातील हरिजनांची पंगत रंगली होती. त्यावेळचे ते दृश्य केवळ अविस्मरणीय होते. अशा प्रकारे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा मानवतावाद हा प्रत्यक्ष कृतीतून दिसून येतो.

स्त्रियांच्याबद्दल क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे विचार:

क्रांतिसिंह नाना पाटील मातृभक्त होते. मातृसत्ताक समाज व्यवस्थेचे पुरस्कर्ते होते. इथल्या धर्ममार्तंडानी मनुस्मृतीच्या नावाने वर्णव्यवस्थेच्या माध्यमातून स्त्रियांना सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य नाकारून गुलाम केलेली व्यवस्था त्यांना मान्य नव्हती. समाजातील सर्व स्त्रियांना शिक्षण नाकारून त्यांना अज्ञानाच्या खाईत लोटून त्यांच्या पायातील गुलामगिरीच्या बेड्या अधिक घट्ट करून तिला सर्व अर्थाने परावलंबी केलेले क्रांतिसिंह नाना पाटील यांना मान्य नव्हते. स्त्रियांना शिक्षण आणि संमत्तीचा अधिकार नाकारून त्यांच्यावर अन्याय केला जातो याची त्यांना मनस्वी चीड होती. एका बाजूला स्त्रि-पुरुष समानता असे म्हणायचे त्याचवेळेस स्त्रिया कायम गुलाम कशा राहतील अशी व्यवस्था करायची हे त्यांना मान्य नव्हते. स्त्रियांनी शिकले पाहिजे, समाजव्यवस्था चालवण्यामध्ये त्यांनी सहभाग घेतला पाहिजे. असे त्यांचे स्पष्ट मत होते. त्यासाठी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी रात्रीच्या प्रौढ शिक्षणाच्या

शाळा सुरु केल्या. जेव्हा त्यांची पत्नी निरक्षर आहे हे त्यांच्या लक्षात आले त्यानंतर तिला साक्षर करण्यासाठी त्यांनी घरातूनच संघर्ष सुरु केला.

त्याकाळात मुलींच्या बापाला आपल्या मुलीचे लग्न करणे हे मोठे संकट वाटत होते. लग्नात घ्यावा लागणारा हुंडा, लग्नातील मानपान, डामडौल यासाठीचा सर्व खर्च मुलीच्या बापाल करावा लागत होता. यासाठी त्याला नाईलाजाने आपले घरदार – जमीन खाजगी सावकाराकडे गहाण ठेवावे लागत असे. पुढे सर्व आयुष्य कर्जबाजारी बनून सावकाराची गुलामगिरी करावी लागत असे. प्रत्यक्ष लग्नमध्ये ब्राम्हण पुरोहितांचा मोठा पगडा असे. त्यांना दक्षिणा, कोरडा शिधा वेगळाच दावा लागत असे. अशा या अंधरुढी अंधश्रद्धामुळे लग्न मालकांचा संसार पार मोडून जात असे. समाजातील या कुप्रथा मोडण्याची सुरवात नाना पाटील यांनी स्वतःच्या लग्नापासूनच केली. लग्नात हुंडा घ्यायचा नाही. पोकळ बडेजाव करायचा नाही. घोडा नाही, वाजंत्री नाही, वरात नाही, मानपान नाही, जेवणावळ नाही, पुरोहितही नाही अत्यंत साधेपणाने कमीत कमी खर्चात लग्न करायचे अशी मोहिमच नाना पाटील यांनी सुरु केली. पुढे जाऊन सामुदायिक लग्न पध्दती सुरु करून एकाच मांडवात दहा-दहा ते वीस-वीस लग्ने लावन दिली. या लग्नाला त्यांनी गांधी लग्नपध्दती असे नाव दिले. व अशा लग्नाची मोहिम सुरु केली. पुढे जाऊन त्यांनी कुंडल मध्ये विधवा विवाह घडवून आणला. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या स्त्रियांच्याकडे पाहणाऱ्या मानवतावादी भूमिकेतून प्रतिसरकारच्या दारुबंदीमुळे आणि स्त्रियांच्याकडे माणूस म्हणून पाहण्याच्या दृष्टीमुळे त्यांचे संस्कारातील रोजचा आनंद वाढला होता.

स्त्रियांच्यावर होणारे अत्याचार पूर्णपणे थांबले होते. नवऱ्याने टाकून दिलेल्या बायकांमधील भांडणाचे

रुपांतर गोडी गुलाबीमध्ये झाले होते. हुंड्यासाठी मुलींची लग्न मोडण्याचे प्रकार थांबले होते. लग्नातील अवास्तव खर्च, डामडौल थांबवून कमी खर्चात सावरकारी कर्जा शिवाय मुलींची लग्न होवू लागली होती. त्यामुळे नाना पाटील आपला आहे. अगदी आपल्या घरातील आहे. अशी भावना आणि मानसिकता त्याकाळातील स्त्रियांमध्ये रुजली होती. त्याकाळी इथल्या खेड्यापाड्यातील सर्वसामान्य स्त्रिया या स्वातंत्र्य वीरांसाठी, नाना पाटलांसाठी ओव्या गात होत्या. पाळणे म्हणत होत्या. शेतात काम करताना, गुरे चारताना, शेतकरी पोरं नाना पाटलांच्या नावाने गीत गात असत. सर्वसामान्य स्त्रियांच्या मनामध्ये क्रांतिसिंह नाना पाटील यांच्या संबंधात अशा प्रकारच्या सार्वत्रिक भावना निर्माण होण्याचे कारण त्यांनी १९२० पासून या विभागामध्ये, समाजामध्ये, स्त्रियांच्यासाठी मानवतेच्या भावनेने केलेले कार्य असल्याचे दिसून येते. नाना पाटील यांनी स्त्रियांवरील अन्याय दूर करण्यासाठी अशा प्रकारे खूप मोठे काम केले आहे.

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे त्यांच्या पत्नीवर, आईवर, आजीवर, मुलीवर खूप प्रेम होते. दुर्दैवाने त्यांना संसारिक आयुष्य फारसे लाभले नाही. जेमतेम केवळ सात आठ वर्षांचेच त्यांना वैवाहिक जीवन लाभले. त्यातही सुरवातीची चार वर्षे पत्नीला लिहायला, वाचायला, शिकविण्यासाठी फक्त गुरु शिष्याचे नाते सांभाळले. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांनी महात्मा गांधींच्या हाकेला प्रतिसाद देऊन तलाठयाची नोकरी सोडून स्वातंत्र्य लढयात सहभाग घेतला. त्यामुळे सरकारची वक्रदृष्टी झाली. त्याच्यावर पकड वॉरंट निघाले. सरकारने जमीन जप्त केली. घर सील केले. कुटूंबातील इतर माणसांना नेसत्या वस्त्रानिशी घराबाहेर काढले. वॉरंट असल्यामुळे घरातील माणसांना भेटता येत नव्हते. त्यातच त्यांचा पाच – सहा महिन्यांचा त्यांचा लहान मुलगा मृत्यू पावला. अशा

अवस्थेत सांत्वन करण्यासाठीही ते पत्नीला भेटू शकले नाहीत. तारुण्यात त्यांना पत्नी वियोग सहन करावा लागला. ती सल त्यांना आयुष्यभर सलत होती. पत्नीच्या मृत्यूनंतर दुसरे लग्न करून संसार करण्याची कल्पना त्यांच्या मनात चुकूनही शिवली नाही. त्यांच्या सासरच्या मंडळींनीच म्हणजे दुधोडीकडच्याच मंडळींनी दुसरे लग्न करण्याचा फार आग्रह केला होता. पण नानांनी आकुबाई शिवाय इतर कोणाचाही पत्नी म्हणून स्विकार करू शकत नाही असे स्पष्टपणे सासरच्या मंडळींना सांगितले. आपल्या पत्नीने मृत्यूच्या दारात सुध्दा केवळ माझाच विचार केला. मृत्यूच्या क्षणापर्यंत केवळ माझीच वाट पाहिली. तिच्या मृत्यूनंतर मी मात्र दुसऱ्या मुलीबरोबर लग्न करून सुखाचा संसार करावा ही तिच्याशी प्रतारणा ठरेल. व त्या दुसऱ्या मुलीसही मी न्याय देऊ शकणार नाही. तेंव्हा आपण हा सर्व खटाटोप सोडून द्या. दुसरे लग्न करण्याचा विचारही माझ्या मनाला शिवू शकत नाही. असे स्वतःचे विचार क्रांतिसिंह नाना पाटलांनी आपल्या सासरच्या लोकांना सांगितले. अशा प्रकारे क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे स्त्रियांच्या बद्दल असलेले मानवतावादी विचार दिसून येतात.

निष्कर्ष:

क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे सामाजिक आणि राजकीय कार्य हे खऱ्या अर्थाने मानवतावादीच काम होते. त्यांच्या सामाजिक सुधारणा या सर्वव्यापी समाजसुधारणा होत्या. त्या सर्व अर्थाने मानव केंद्री होत्या. सामान्य माणूस हाच त्यांचा गाभा होता. त्यांनी केलेले कार्य म्हणजे व्यसनमुक्ती शिक्षणप्रसार, प्रौढसाक्षरतेचे वर्ग, दलितोद्धार, गांधी लग्न, अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे काम, शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर त्यांनी आपले सारे आयुष्य खर्च केले. या सर्व कामांमध्ये कुठेही धर्माची ढवळाढवळ होऊ दिली नाही. समाजवाद हा त्यांच्या सर्व कामाचा गाभा होता. ते स्वतःच

एक ठिकाणी म्हणतात की, मी आजवर जे काम केले आहे. ते केवळ माझे माणूस या नात्याने जे कर्तव्य आहे त्यासाठी केले आहे. त्यांच्या विचारांवर महात्मा फुले, शाहु महाराज, महात्मा गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि समाजवादी विचारसरणीचा प्रभाव दिसून येतो. क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा मानवतावाद हा सामाजिक न्याय, लोकशाही मुल्ये, आणि मानवी स्वातंत्र्य यावर अवलंबून आहे.

संदर्भ-सुची:

1. अॅड सुभाष पाटील, `` क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचा मानवतावाद `` , निर्मिती प्रकाशन, कोल्हापूर 2026.
2. व.न.इंगळे, ``पत्री सरकार``, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर डिसेंबर 2012.
3. रा.तु. पाटील ``क्रांतिसिंह नाना पाटील जीवित कार्य आणि तत्वज्ञान`` परखड प्रकाशन, तडसर 1986
4. द.क.पाटील, ``क्रांतिसिंह नाना पाटील आणि सातारा प्रतिसरकार,`` शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन, कोल्हापूर 1978
5. भालचंद्र पाटील ``क्रांतिसिंह नाना पाटील यांचे जीवनचरित्र``, सुयश प्रकाशन कोल्हापूर 2002.
6. रा.तु.पाटील``सांगली सातान्याचे राजकारण `` परखड प्रकाशन, तडसर 1986
7. मो.नी. ठोके ``श्रीमिकांचा कैवारी `` पारख प्रकाशन, बेळगाव 1983
8. राघव शिवणीकर, ``सातारचा सिंह-चरित्र``, श्रीराम बुक एजन्सी, पुणे 1988
9. विश्वास पाटील, ``क्रांतिसुर्य``, सन्मित्र प्रकाशन, कोल्हापूर, 1982
10. डॉ. जयसिंगराव पवार, ``क्रांतिसिंह नाना पाटील``, अरुंधती प्रकाशन, कोल्हापूर 1984.
11. शंकर देशपांडे, ``क्रांतिसिंह नाना पाटील : जीवन आणि कार्य,`` फडके प्रकाशन कोल्हापूर 1987.

महाराष्ट्रातील पंचायतीराज संस्थांच्या संदर्भात महिलांच्या राजकीय सहभागाचा मानवाधिकाराच्या

दृष्टीकोनातून अभ्यास

दशरथ ईश्वर लाडे

राज्यशास्त्र विभाग, प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर-पेरीड. ता. शाहुवाडी जि. कोल्हापूर

Corresponding Author – दशरथ ईश्वर लाडे

DOI - 10.5281/zenodo.18921126

सार (Abstract):

भारतातील लोकशाही व्यवस्थेमध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्था या लोकसहभागाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वपूर्ण घटक मानल्या जातात. पंचायतीराज संस्था या ग्रामीण स्तरावर लोकशाहीचा पाया मजबूत करण्याचे कार्य करतात. राजीव गांधी यांच्या प्रयत्नांमुळे आणि भारतीय राज्यघटनेच्या ७३ वी घटनादुरुस्ती नंतर महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात महिलांना ५०% आरक्षण देण्याचा निर्णय हा स्त्री-सक्षमीकरणाच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा टप्पा ठरला आहे. मानवाधिकारांच्या दृष्टिकोनातून महिलांचा राजकीय सहभाग हा केवळ प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न नसून समानता, स्वातंत्र्य आणि सन्मानाच्या हक्काशी निगडित आहे. भारतीय राज्यघटना कलम १४, भारतीय राज्यघटना कलम १५ आणि भारतीय राज्यघटना कलम २१ या तरतुदी महिलांच्या समान हक्कांचे संरक्षण करतात. प्रस्तुत शोधनिबंधात महाराष्ट्रातील पंचायतीराज संस्थांच्या संदर्भात महिलांच्या राजकीय सहभागाचा मानवाधिकारांच्या चौकटीत अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तसेच महिलांचा सहभाग हा केवळ सांकेतिक आहे की निर्णयप्रक्रियेत वास्तविक सत्तेपर्यंत पोहोचतो, याचा शोध घेण्याचा प्रयत्न या अभ्यासातून केलेला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): CEDAW करार, महिला आरक्षण, मानवाधिकार, लिंग न्याय, महिला सक्षमीकरण, पंचायतीराज

प्रस्तावना:

भारताची लोकशाही व्यवस्था ही विकेंद्रीकरणाच्या तत्त्वावर आधारित आहे. ग्रामीण पातळीवर लोकशाही बळकट करण्यासाठी पंचायतीराज संस्था स्थापन करण्यात आल्या. १९९२ साली ७३ वी घटनादुरुस्ती मंजूर झाल्यानंतर पंचायती राज संस्थांना घटनात्मक दर्जा प्राप्त झाला आणि महिलांसाठी किमान ३३% आरक्षण अनिवार्य करण्यात आले. महाराष्ट्र राज्याने या पुढाकाराला बळ देत महिलांसाठी ५०% आरक्षण लागू केले, ज्यामुळे महिलांच्या राजकीय सहभागात लक्षणीय वाढ झाली.

तथापि, केवळ संख्यात्मक वाढ ही पुरेशी नसून निर्णयप्रक्रियेत महिलांना वास्तविक अधिकार प्राप्त झाले आहेत का, हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे. अनेकदा महिलांचा सहभाग हा सांकेतिक स्वरूपाचा राहतो, तर प्रत्यक्ष सत्ता कुटुंबातील पुरुष सदस्यांकडे केंद्रित राहते. या पार्श्वभूमीवर महिलांच्या राजकीय सहभागाचा मानवाधिकारांच्या चौकटीत अभ्यास करणे आवश्यक ठरते. या संशोधनाचा उद्देश महाराष्ट्रातील पंचायती राज संस्थांमध्ये महिलांच्या राजकीय सहभागाचे स्वरूप, अडचणी, संधी आणि मानवाधिकारांच्या दृष्टीने त्याचे परिणाम यांचा सखोल

अभ्यास करणे हा आहे. यामुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांच्या सशक्तीकरणाची वास्तविक स्थिती स्पष्ट होईल.

उद्दिष्टे:

- १) CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women) कराराचा अभ्यास करणे.
- २) महाराष्ट्रातील महिलांचा निर्णयप्रक्रियेत वास्तविक अधिकार विरुद्ध प्रतीकात्मक सहभाग किती आहे हे जाणून घेणे.
- ३) महाराष्ट्र राज्यातील महिलांसाठीचे राजकीय आरक्षण अभ्यासने.
- ४) महिलांच्या मानवाधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी भारतीय राज्यघटनेतील केलेल्या तरतुदींचा अभ्यास करणे.
- ५) लिंग न्याय आणि महिला सक्षमीकरणाचा मानवाधिकाराच्या दृष्टीकोनातून अभ्यास करणे.

CEDAW (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women) करार:

मानवाधिकारांच्या दृष्टीने समानता, सन्मान आणि सहभागाचा हक्क हे मूलभूत तत्त्व आहेत. भारतीय राज्यघटना कलम १४, भारतीय राज्यघटना कलम १५ आणि भारतीय राज्यघटना कलम २१ या तरतुदी महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण करतात. तसेच आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सीडॉ (CEDAW) करारामध्ये महिलांच्या राजकीय व सामाजिक सहभागाला मान्यता देण्यात आली आहे. १९७९ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेने स्वीकारलेल्या महिलांविरुद्धच्या सर्व प्रकारच्या भेदभावाच्या निर्मूलनावरील अधिवेशन

(CEDAW) हे बहुतेकदा महिलांसाठीच्या आंतरराष्ट्रीय हक्कांचे विधेयक म्हणून वर्णन केले जाते. प्रस्तावना आणि ३० कलमांचा समावेश असलेले हे अधिवेशन महिलांविरुद्धच्या भेदभावाचे वर्णन करते आणि अशा भेदभावाचा अंत करण्यासाठी राष्ट्रीय कृतीसाठी एक अजेंडा तयार करते.^१ सीडॉ (CEDAW) अधिवेशानुसार महिलांविरुद्धच्या भेदभावाची व्याख्या "लिंगाच्या आधारावर केलेला कोणताही भेदभाव, बहिष्कार किंवा निर्बंध ज्याचा परिणाम किंवा उद्देश महिलांना त्यांच्या वैवाहिक स्थितीची पर्वा न करता, पुरुष आणि महिलांच्या समानतेच्या आधारावर, मानवी हक्क आणि राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, नागरी किंवा इतर कोणत्याही क्षेत्रात मूलभूत स्वातंत्र्ये या आधारावर ओळख, उपभोग कमकुवत करणे किंवा रद्द करणे होय" अशी केली आहे. सदर अधिवेशन स्वीकारून, राज्ये सर्व प्रकारच्या महिलांविरुद्ध भेदभावाची मालिका हाती घेण्यास स्वतःला वचनबद्ध करतात, ज्यात 'पुरुष आणि महिलांच्या समानतेचे तत्व त्यांच्या कायदेशीर व्यवस्थेत समाविष्ट करणे, सर्व भेदभाव करणारे कायदे रद्द करणे आणि महिलांविरुद्ध भेदभाव प्रतिबंधित करणारे योग्य कायदे स्वीकारणे, महिलांना भेदभावापासून प्रभावी संरक्षण देण्यासाठी न्यायाधिकरण आणि इतर सार्वजनिक संस्था स्थापन करणे आणि व्यक्ती, संघटना किंवा उद्योगांकडून महिलांविरुद्ध होणाऱ्या सर्व भेदभावाचे उच्चाटन सुनिश्चित करणे' समाविष्ट आहे. ही तत्वे राज्यांना केवळ कायदे बदलण्यास भाग पाडत नाहीत तर भेदभावाला कारणीभूत ठरणारे सामाजिक दृष्टिकोन आणि रूढीवादी विचार देखील बदलण्यास भाग पाडतात.^२ महिलांना राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनात मतदानाचा आणि निवडणुकीला उभे राहण्याचा तसेच शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगार यासारख्या समान संधी उपलब्ध करून देऊन महिला आणि पुरुषांमध्ये

समानता साकारण्यासाठी हा करार आधार प्रदान करतो. महिलांना त्यांचे सर्व मानवी हक्क आणि मूलभूत स्वातंत्र्यांचा आनंद घेता यावा यासाठी कायदे आणि तात्पुरत्या विशेष उपाययोजनांसह सर्व योग्य उपाययोजना करण्यास सर्व राज्ये सहमत आहेत.^१

CEDAW करार हा एकमेव मानवी हक्क करार आहे जो महिलांच्या पुनरुत्पादक अधिकारांची पुष्टी करतो आणि संस्कृती आणि परंपरांना लिंग भूमिका आणि कौटुंबिक संबंधांना आकार देणाऱ्या प्रभावशाली शक्ती म्हणून लक्ष्य करतो. तो महिलांना त्यांचे राष्ट्रीयत्व आणि त्यांच्या मुलांचे राष्ट्रीयत्व मिळविण्याचे, बदलण्याचे किंवा टिकवून ठेवण्याचे अधिकार प्रदान करतो. महिलांमधील सर्व प्रकारच्या व्यापाराविरुद्ध आणि महिलांच्या शोषणाविरुद्ध योग्य उपाययोजना करण्यास देखील राज्ये सहमत आहेत. ज्या देशांनी या कराराला मान्यता दिली आहे किंवा त्यात सामील झाले आहेत ते कायदेशीररित्या त्यांच्या तरतुदी प्रत्यक्षात आणण्यास बांधील आहेत. त्यांच्या कराराच्या दायित्वांचे पालन करण्यासाठी त्यांनी घेतलेल्या उपाययोजनांवर ते किमान दर चार वर्षांनी राष्ट्रीय अहवाल सादर करण्यास देखील वचनबद्ध आहेत. महिलांविरुद्धच्या सर्व प्रकारच्या भेदभावाच्या निर्मूलनावरील करार (CEDAW) तीन मुख्य तत्वांवर आधारित आहे: भेदभाव न करणे, वस्तुनिष्ठ समानता आणि राज्याचे दायित्व. या तत्वांमुळे राष्ट्रांनी राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अशा सर्व क्षेत्रात महिलांविरुद्धचा भेदभाव दूर करावा, आणि त्याचबरोबर व्यवहारात समान संधी आणि परिणाम सुनिश्चित करावेत असे कायद्याद्वारे बंधनकारक केले आहे.^२

CEDAW ची मुख्य तत्वे:

- अ) भेदभाव न करणे:** भेदभाव म्हणजे लिंगाच्या आधारावर केलेला कोणताही भेदभाव, बहिष्कार किंवा निर्बंध ज्यामुळे महिलांना मानवी हक्कांची ओळख, उपभोग किंवा वापर करण्यास अडथळा येतो. यासाठी राज्यांनी कोणत्याही व्यक्ती, संघटना किंवा उद्योगाकडून होणारा भेदभाव दूर करणे आवश्यक आहे.
- ब) मूलभूत समानता:** हे अधिवेशन केवळ कायदेशीर (कायदेशीर) समानतेऐवजी प्रत्यक्ष समानतेवर (वास्तविक, व्यावहारिक समानता) लक्ष केंद्रित करते. समानता साध्य करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपायांची आवश्यकता असू शकते हे मान्य करून, संधींमध्ये समान प्रवेश आणि समान परिणाम हे त्याचे उद्दिष्ट आहे.
- क) राज्याचे दायित्व:** CEDAW कराराला ज्या देशांनी कायदेशीररित्या मान्यता दिली आहे ते देश CEDAW ची अंमलबजावणी करण्यास बांधील आहेत, त्यांना पुढील बाबी करणे बंधनकारक केले आहे. १) भेदभाव रोखणारे कायदे करणे आणि महिलांविरुद्ध भेदभाव करणारे विद्यमान कायदे, प्रथा आणि पद्धती रद्द करणे. २) समानतेला गती देण्यासाठी सक्रिय उपाययोजना आणि आवश्यक असल्यास, तात्पुरत्या विशेष उपाययोजना (सकारात्मक कृती) स्वीकारणे. ३) संस्थात्मक यंत्रणेद्वारे या अधिकारांची व्यावहारिक अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे.^३

महाराष्ट्रातील महिलांचा निर्णयप्रक्रियेत वास्तविक अधिकार विरुद्ध प्रतीकात्मक सहभाग:

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये, जसे की ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या, जिल्हा परिषदा आणि महानगरपालिका महिलांसाठी ५०% आरक्षण लागू केल्याने

राजकारणात महिलांचे संख्यात्मक प्रतिनिधित्व लक्षणीयरीत्या वाढले आहे. भारतातील ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर राज्य सुधारणांद्वारे अंमलात आणलेले हे धोरण सुनिश्चित करते की स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निम्म्या जागा सर्व सामाजिक श्रेणींमध्ये महिलांसाठी राखीव आहेत. परिणामी, स्थानिक प्रशासनात निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण महाराष्ट्रात सर्वाधिक आहे. तथापि, प्रतिकात्मक प्रतिनिधित्व आणि मूलभूत शक्ती यांच्यात फरक करणे आवश्यक आहे. प्रतिकात्मक प्रतिनिधित्व म्हणजे केवळ कायदेशीर आवश्यकता पूर्ण करण्यासाठी निवडून आलेल्या पदांवर महिलांची उपस्थिती, त्यांना प्रशासनात वास्तविक अधिकार न देता. काही प्रकरणांमध्ये, महिला प्रतिनिधी 'प्रॉक्सी लीडर' म्हणून काम करतात, जिथे पुरुष कुटुंबातील सदस्य बहुतेकदा पती किंवा नातेवाईक अनौपचारिकपणे निर्णय घेण्यावर नियंत्रण ठेवतात.^४ या घटनेमुळे महिलांचा स्वतंत्र राजकीय आवाज मर्यादित होतो आणि त्यांची भूमिका औपचारिक स्थितीत कमी होते. याउलट, वास्तविक शक्ती म्हणजे महिला चर्चेत सक्रियपणे सहभागी होतात, धोरणात्मक निर्णयांवर प्रभाव पाडतात, अर्थसंकल्प नियंत्रित करतात आणि विकासात्मक उपक्रमांचे नेतृत्व करतात. महाराष्ट्राच्या अनेक भागांमध्ये, महिला नेत्यांनी पाणी व्यवस्थापन, स्वच्छता, आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि महिला स्वयंसहाय्य गट यासारख्या मुद्द्यांना प्राधान्य देऊन प्रभावी प्रशासन दाखवले आहे. राजकीय प्रक्रियांशी संपर्क साधल्याने त्यांचा आत्मविश्वास, प्रशासकीय कौशल्ये आणि सार्वजनिक नेतृत्व मजबूत झाले आहे. कालांतराने, आरक्षण धोरणामुळे महिलांमध्ये राजकीय जागरूकता आणि सक्षमीकरण वाढले आहे. पितृसत्ताक वृत्ती, मर्यादित संसाधने आणि प्रशिक्षणाचा अभाव यासारखी आव्हाने कायम असताना, अनेक महिला

प्रतिनिधी प्रतिकात्मक सहभागाच्या पत्तीकडे प्रशासनात अर्थपूर्ण सहभागाकडे वाटचाल करत आहेत.^५

महाराष्ट्र राज्यामध्ये महिलांसाठी ५०% राजकीय आरक्षण :

महाराष्ट्रात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये ५०% जागा महिला उमेदवारांसाठी राखीव ठेवण्याचा कायदा आहे. याचा अर्थ या संस्थांमधील निवडून आलेल्या सर्व जागांपैकी निम्म्या जागा फक्त महिलांसाठी निवडणूक लढवण्यासाठी राखीव ठेवल्या जातात. २०२६ च्या महानगरपालिका निवडणुकीसाठी बृहन्मुंबई महानगरपालिका (मुंबई) वॉर्ड आरक्षणात ५०% वॉर्ड महिला उमेदवारांसाठी राखीव होते, ज्यामध्ये अनुसूचित जाती, जमाती, इतर मागासवर्गीय आणि सामान्य प्रवर्गातील जागा समाविष्ट होत्या.^३ नागपूर आणि पुणे सारख्या शहरांमध्येही अशाच प्रकारची आरक्षण प्रणाली लागू करण्यात आली आहे. या आरक्षणाचा उद्देश तळागाळात महिलांचा राजकीय सहभाग आणि नेतृत्व वाढवणे आहे. त्याचबरोबर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या प्रतिनिधींपैकी निम्मे प्रतिनिधी महिला आहेत याची खात्री करणे आहे. राजकीय प्रतिनिधित्वात लिंग समानतेच्या दिशेने हे एक महत्त्वाचे पाऊल म्हणून पाहिले जाते, तरीही राज्य विधिमंडळ आणि संसदेत प्रतिनिधित्व अजूनही खूप कमी आहे. महाराष्ट्रात पंचायतीराज कायद्यांनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये निवडून आलेल्या सर्व जागांपैकी अर्ध्या जागा (५०%) महिला उमेदवारांसाठी राखीव ठेवाव्यात अशी तरतूद आहे.^४ यामध्ये महानगरपालिका, नगर परिषदा, नगर पंचायती, जिल्हा परिषदा आणि पंचायत समित्या यांचा समावेश आहे.

- **महिलांसाठी विशिष्ट प्रभाग नियुक्ती:** महिलांसाठी राखीव जागा राज्य निवडणूक आयोगाच्या

देखरेखीखाली सोडतीद्वारे (चिड्ड्यांचा ड्रॉ) विशिष्ट प्रभाग/क्षेत्रांमध्ये वाटप केल्या जातात. ही प्रक्रिया पारदर्शक आहे. सार्वजनिक समारंभांमध्ये चिड्ड्या काढल्या जातात (कधीकधी शालेय विद्यार्थ्यांकडून चिड्ड्या काढल्या जातात). जर एका निवडणुकीत एखादा विशिष्ट प्रभाग महिलांसाठी राखीव असेल, तर तो कायमचा राखीव न राहता रोटेशनमुळे सलग निवडणूक चक्रांमध्ये वेगवेगळ्या प्रभागांना आरक्षणाचा समान लाभ मिळतो याची खात्री होते.

- **राखीव जागांपेक्षा जास्त महिला आरक्षण:** स्थानिक निवडणुकांमध्ये अशी काही प्रकरणे घडली आहेत जिथे महिला सर्वसाधारण (अराखीव) जागांवरही विजयी झाल्या आहेत. उदाहरणार्थ, पुणे महानगरपालिकेत, महिलांसाठी राखीव असलेल्या ८३ जागांव्यतिरिक्त, अनेक महिला खुल्या प्रभागांमध्ये विजयी झाल्या आहेत, ज्यामुळे महिलांच्या प्रत्यक्ष जागा राखीव जागांपेक्षा जास्त ५०% वाढल्या आहेत.^३

लिंग न्याय आणि महिला सक्षमीकरण:

लिंग न्याय म्हणजे स्त्री-पुरुषांमध्ये समानता प्रस्थापित करणे आणि लिंगावर आधारित भेदभाव, अन्याय व असमानता दूर करणे. समाजात ऐतिहासिकदृष्ट्या महिलांना शिक्षण, आरोग्य, मालमत्ता हक्क, रोजगार आणि निर्णयप्रक्रियेत सहभाग या बाबतीत कमी संधी मिळाल्या. लिंग न्यायाचा उद्देश या असमान रचनेत बदल घडवून महिलांना समान अधिकार आणि संधी उपलब्ध करून देणे हा आहे. महिला सक्षमीकरण म्हणजे महिलांना स्वनिर्णयाचा अधिकार, आर्थिक स्वावलंबन, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि राजकीय सहभाग यांची हमी देणे. सक्षमीकरण केवळ कायदेशीर हक्कांपुरते मर्यादित नसून मानसिक, सामाजिक आणि आर्थिक बळकटी देण्याशी संबंधित आहे.

शिक्षण, कौशल्यविकास, स्वयंरोजगार, स्वयं-सहाय्य गट (SHGs), आरक्षण धोरणे आणि संरक्षणात्मक कायदे हि सक्षमीकरणाची महत्त्वाची साधने आहेत.^५ भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४, १५ आणि २१ महिलांना समानता, भेदभावविरोध आणि सन्मानपूर्वक जीवनाचा हक्क प्रदान करतात. तसेच पंचायतराज व्यवस्थेमधील ५०% आरक्षणामुळे महिलांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये नेतृत्वाची संधी मिळाली आहे. यामुळे निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग वाढून तळागाळातील लोकशाही अधिक बळकट झाली आहे.^६ लिंग न्याय आणि सक्षमीकरणाचा व्यापक परिणाम समाजाच्या सर्वांगीण विकासावर होतो. जेव्हा महिलांना शिक्षण, आरोग्य आणि रोजगाराच्या संधी मिळतात, तेव्हा कुटुंबाचे व समाजाचे जीवनमान उंचावते. महिलांच्या सुरक्षिततेची हमी, लैंगिक छळाविरुद्ध कठोर उपाय, आणि समान वेतन या गोष्टी लिंग न्यायाची अंमलबजावणी सुनिश्चित करतात.

भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४, १५ आणि २१:

भारतीय राज्यघटनेतील कलम १४, १५ आणि २१ या महिलांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी अत्यंत महत्त्वाच्या तरतुदी आहेत. त्यांचा महिलांच्या अधिकारांशी संबंध पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होतो:

१) कलम १४ – कायद्यापुढे समानता (Right to Equality):

कलम १४ नुसार सर्व नागरिकांना कायद्यापुढे समानता आणि कायद्याचे समान संरक्षण मिळते. याचा अर्थ स्त्री-पुरुषांमध्ये कोणताही भेदभाव करता येत नाही. महिलांना शिक्षण, नोकरी, संपत्ती, न्यायालयीन संरक्षण इत्यादी सर्व क्षेत्रांत समान हक्क मिळतात.

२) कलम १५ – भेदभावास मनाई (Prohibition of Discrimination):

कलम १५ नुसार धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान यावर आधारित भेदभाव करण्यास मनाई आहे. विशेषतः कलम १५(३) सरकारला महिलांसाठी विशेष तरतुदी (आरक्षण, संरक्षण कायदे) करण्याचा अधिकार देते. यामुळे महिलांसाठी शैक्षणिक व राजकीय आरक्षण, मातृत्व लाभ, संरक्षणात्मक कायदे शक्य झाले आहेत.

३) कलम २१ – जीवन व वैयक्तिक स्वातंत्र्याचा हक्क (Right to Life and Personal Liberty):

कलम २१ प्रत्येक व्यक्तीस सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याचा हक्क देते. महिलांच्या संदर्भात यामध्ये सुरक्षितता, प्रतिष्ठा, आरोग्य, प्रजनन हक्क, लैंगिक छळापासून संरक्षण इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. न्यायालयांनी या कलमाचा व्यापक अर्थ लावून महिलांच्या सन्मान व सुरक्षिततेचे संरक्षण केले आहे.^६

भारतीय राज्यघटनेतील ही तीनही कलमे महिलांच्या समानता, सुरक्षितता आणि सशक्तीकरणासाठी आधारस्तंभ आहेत. यामुळे महिलांना कायदेशीर संरक्षण, सामाजिक न्याय आणि सन्मानपूर्वक जीवन जगण्याची हमी मिळते.

निष्कर्ष:

१) लिंग न्याय आणि महिला सक्षमीकरण हे सामाजिक न्याय, मानवी हक्क आणि शाश्वत विकासाचे मूलभूत आधारस्तंभ आहेत.

२) महिलांच्या सन्मान, स्वातंत्र्य आणि समान सहभागाशिवाय खरी लोकशाही व प्रगत समाज घडू शकत नाही.

३) भारतीय राज्यघटना महिलांच्या मानवाधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी ठोस पाया प्रदान करते.

४) CEDAW चा स्वीकार केलेल्या सर्व राष्ट्रांनी महिलांच्या मानवाधिकारासाठी ठोस पाऊले उचललेली दिसून येतात.

५) महाराष्ट्रातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांचा वाढता सहभाग हा मैलाचा दगड मनाला जात आहे.

६) महाराष्ट्रातील पंचायतीराज संस्थांमध्ये महिलांचे वाढते संख्यात्मक प्रतिनिधित्व हळूहळू वास्तविक राजकीय सत्तेत रूपांतरित होत आहे.

References:

- १) <https://www.un.org>
- २) <https://cedawsouthasia.org>
- ३) <https://mahasec.maharashtra.gov.in>
- ४) डॉ. खांदवे एकनाथ, महाराष्ट्राचे शासन आणि राजकारण; Pearson Education India, 2013
- ५) देशपांडे प्रणिता, भारतातील महिलांचे स्वातंत्र्य आणि सुरक्षा; Kindle Edition, 2021
- ६) एम लक्ष्मीकांत, इंडियन पॉलिटी; McGraw Hill Publication

Journey of the Right to Education in India: From Vision to Constitutional Reality

Mr. Onkar Anand Bhopale¹ & Dr. Appasaheb Shamrao Shelke²

¹Smt. Kasturbai Walchand College of Arts and Science, Sangli

²Hon. Shri. Annasaheb Dange Arts, Commerce and Science College, Hatkanangale

Corresponding Author – Mr. Onkar Anand Bhopale

DOI - 10.5281/zenodo.18921156

Abstract:

This study shows the Right to Education in India has evolved through long journey shaped by many social movements, constitutional ideals, judicial efforts and public policy. Initially it was placed in Directive Principles without any legally enforceable provisions. It gained stronger recognition when Supreme Court of India linked it with right to Life. This research argues that the Right to education in India is not an immediate policy outcome but the result of long Social, Political and legal journey reflecting the nation's commitment to the equality and democratic participation.

Keywords: Education, inequality, Fundamental Right, Amendment

Introduction:

Education is widely known as one of the most important factors for the democracy, social justice and also mainly for human development. In the Indian context the access to the education has long been linked with the many factors like inequality, discrimination, poverty etc. so that the right to education is not merely just the right but the significant Political, social, and legal transformation.

From a Social angle the demand for right to education evolved out of struggle against the inequality in the society. Historically the access for education was restricted with the upper caste people from the society, women and lower caste people were kept away from getting the access of the education. Eventually from the knowledge and the opportunities. So, the social reform movements happened in the history of India demanded education as a tool for empowerment.

The political perspective states the demand for education emerged as the vision of development. The framers of the constitution saw education as an important tool for citizenship.

Also, for participation and eventually for the nation building. The constitution first kept education as a directive principal of state but later on it took the responsibility to provide free and compulsory education as a fundamental right.

The transformation of right to education act from directive principal to the fundamental right shows its legal perspective. Constitutional recognition of education as a fundamental right make this right justiciable in nature. Thus, the right to education is not just a policy decision. It has a long journey. The journey shows various perspectives like social, political, and legal perspective of right to education. Understanding this journey helps to access how this transformation happened throughout the time. The journey shows the transformation of education from privilege to the universal for all.

Objective:

1. To trace the historical evolution of Right to Education Act.

Research Methodology:

The present study is descriptive in nature. Also, it has some analytical and qualitative approach for the examination of evolution of Right to Education Act. The research is entirely on secondary sources. It includes provisions from constitution, Educational Policies, Govt. reports, and scholarly writings on Education. This study is done from the historical method for the tracing of developments. Also, some analytical work to analyse political and social impact while shaping the evolution. It does not include primary field-based study or statistical analysis.

Discussion:

The roots of the Right to education in India found long back in the colonial period. Where the access to the educations seems highly unequal among the society. It was restricted to the urban areas, Upper Caste people and economically privileged sections in the society. Also in British Rule, the administration introduced the modern education in the society but the primary interest was to serve its administrative and economic interest. The policy then was not to promote the universal literacy. Education expansion during this period remained uneven because of this. The perspective of providing education became narrow. Rural population, women, and people from lower castes remained left out from the education system. By the time when nation got its independence, the literacy rate was extremely low. This situation generated awareness and importance of education among the nationalists' leaders and social reformers that education is the need for nation building. Afterwards the demand for universal access to education became the prime concern.

The evolution of the right to education was deeply depend on the social transformation. The social reformers from those era thought education as an essential for overcoming

inequality. Also, they viewed education as a tool for social transformation. Social reformers like Jyotiba Phule, Dr. B. R. Ambedkar thought that the education the most powerful tool to challenge the inequality, caste discrimination, and social exclusion. Their efforts to grant education to every segment of society like women, lower caste and marginalized communities helped for the foundation of later universal schooling. Among the earliest and most influential voices was Jyotirao Phule, he thought education as one of most powerful means to eradicate caste hierarchy in society. Along with Savitribai Phule, He established school for girls and marginalised communities. Their efforts marked one of the first brick to democratize education in India. Later in the twentieth century, Dr. B. R. Ambedkar further developed the idea of education as a tool for social transformation. He later transformed this moral claim into a Political and constitutional vision. For him the denial of education to some part of society is a denial of participation in democracy. His idea strongly influenced the constitutional commitment to free and compulsory education to each and everyone. Such gradual shifts played decisive role in making further universal schooling policy.

The ideas by Ambedkar, Phule and many others gradually shaped the education as matter of justice and citizenship. After the independence the as a democratic participation the claim for universal education increased. Later of it transferred as a state responsibility as a political demand.

After independence when it was time to frame the constitution, also the constituent assembly recognised the need for the education as essential for social transformation. But they did not declare it as a fundamental right at that time. Instead at that time they quoted it as a state responsibility and put it in a directive principle of state policy. So, it was not legally enforceable and

could not become universal. After that the Indian state tries to expand its nature by making various policies and commissions. The national policy on education 1968 and 1986 acknowledged that the education is central for the nation building process. But the implementation required state capacity and legal enforcement and lacking these at the time made this resulting in uneven progress in society.

Between the independence and the constitutional recognition of right to education act as a Fundamental right, many policies and commissions worked on its structure. Few of the important commissions were secondary education commission, Kothari commission, national policy on education etc. worked on educational journey from various different perspectives. This emphasized universal education, removal of social inequalities and increased state responsibilities. Despite these institutional efforts, education still lacked its legal status for the implementation. This states that such policies can expand its reach but could not guarantee educational rights to the people. Here the state required the legal enforcement status for the education and the legal journey starts.

The first transformation of legally enforceable right occurred by the 86th Amendment Act 2002, by this amendment article 21A was inserted into constitution as a part of Fundamental right. At the same time Article 45 revised to focus on early childhood care and education for below 6-year children. Article 51A(K) introduced as a Fundamental Duty for parents to provide education to their children. This journey institutionalised decades of social reforms movements, judicial journey, policy debates and later on transferred the commitment to universal education into its constitutional nature. Later on, the implementation was the main challenge before the state and for the operationalise article 21A The parliament of India

enacted the Right to Education act 2009. This provided detailed legal framework for the responsibilities of state and ensured universal elementary education. The important provisions were neighbourhood schooling, norms for school infrastructure, teacher qualifications, and admission of children from economically weaker sections in private schools through reservation quota. This law introduced inclusion of all, equality, and child centered learning. The act transformed RTE from just constitutional declaration to the Legal enforcement and strengthened the inclusion of people.

The Right to education Act institutionalised promise of universal schooling. Its implementation faced many challenges before it. Uneven infrastructure, teacher shortage, regional diversities etc limited the proper implementation of law. But still while the journey continues it reflected that the success of its implementation depends on the administrative capacity and political commitment of the state. This is how the journey of Right to education in India reflects a long transition from social reforms to its constitutional legal nature.

Conclusion:

The evolution journey of Right to Education shows how the social Reforms, judicial progress, constitutional values, and many more public policies shaped Education into a Fundamental right. The recognition of Right to Education in India must be known as a gradual journey and not a sudden policy decision. This idea developed throughout the time. Its roots lie in social movements. After independence constitution added this right into the directive principles and marked its significance. Though it was not legally enforceable. Over the time many policy initiatives and judicial interpretations strengthened the claim that it should be legally enforceable. After that the parliament of India

converted the moral commitment into a legal entitlement.

The right to education in India shows an evolving achievement shaped by social struggle, constitutional values and many institutional reforms. It illustrates that this right emerges through sustainable historic growth and not just a mere policy.

References:

1. Altekar, A. S. (1934). Education in ancient India. The Indian Book-Shop. (Digital library)
2. National Council of Educational Research and Training. (2020). Indian Constitution at Work, NCERT
3. Ambedkar, B. R. (n.d.). Dr. Babasaheb Ambedkar: Writings and speeches, volume 18, part 1. Education Department, Government of Maharashtra.
4. Laxmikanth, M. (2019). *Indian Polity* (6th ed.). New Delhi: McGraw Hill Education.
5. Phule, J. (1873/2020). *Gulamgiri*. New Delhi: Samyak Prakashan.
6. Press Trust of India. (2009, August 27/September 2 update). *Right to Education gets President's assent*. Hindustan Times.
7. BBC News. (2010, April 1). *India enforces historic Right to Education law*. BBC News
8. https://niu.edu.in/sla/online-classes/BPS-401-Right-to-Education.pdf?utm_source=chatgpt.com
9. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/NPE-1968.pdf

भारतीय लोकशाही पुढील वर्तमान आव्हाने आणि भविष्यातील संधी

आरती रामदास लोंढे

जयवंत महाविद्यालय, इचलकरंजी, कोल्हापूर

Corresponding Author – आरती रामदास लोंढे

DOI - 10.5281/zenodo.18921196

प्रस्तावना:

लोकशाहीला आधुनिक युगाची शासन पद्धती मानले जाते. प्राचीन ग्रीक नगर राज्यात प्रत्यक्ष लोकशाही शासनपद्धती होती. आधुनिक काळात लोकशाहीचा खऱ्या अर्थाने विकास सतराव्या शतकात इंग्लंडमध्ये झाला म्हणून इंग्लंडला लोकशाहीची जननी म्हटले जाते. जगातील बहुसंख्या देशांनी लोकशाही शासन प्रणाली तसे स्वीकार केलेला आहे. लोकशाहीला इंग्रजीमध्ये डेमोक्रेसी (Democracy) म्हणतात. हा शब्द मूळ लॅटिन शब्द 'Demos' म्हणजे 'समाज' किंवा 'लोक' आणि 'kratos' म्हणजे 'सत्ता' या दोन शब्दापासून बनवला आहे. यावरून लोकशाही म्हणजे 'लोकांची सत्ता' किंवा 'लोकांचे राज्य' होय. अब्राहम लिंकन यांनी लोकांचे, लोकांसाठी, लोकांनी चालवलेले शासन म्हणजे लोकशाही अशी व्याख्या केली आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर राज्यघटनेद्वारे भारतात लोकशाही शासन प्रणालीचा स्वीकार करण्यात आला आहे. भारतात राज्यघटनेच्या सरनाम्यात लोकशाही राज्य प्रणाली स्वीकारलेली असून ती 'सर्व लोक सार्वभौम असतात' या तत्वावर आधारलेली आहे. म्हणजे सर्वात श्रेष्ठ अधिकार हा प्रत्यक्ष जनतेकडे असतो. भारताने प्रातिनिधिक लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. लोकांनी निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींमार्फत राज्यकारभार केला जातो. भारत हा विविधतेने नटलेला देश आहे. विविधतेमध्ये

एकता प्रस्थापित करण्यात भारतीय लोकशाहीला यश आले आहे. परंतु, स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून भारतीय लोकशाही समोर अनेक आव्हाने होती आणि आजही अनेक आव्हानांचा सामना भारतीय लोकशाही करत आहे.

उद्दिष्टे:

१. भारतीय लोकशाही शासन व्यवस्थेचा अभ्यास करणे.
२. भारतीय लोकशाही समोरील आव्हानांचा अभ्यास करणे.
३. भारतीय लोकशाही मधील भविष्यातील संधींचा अभ्यास करणे.

गृहीतके:

१. लोकशाही हा शासन व्यवस्थेचा एक आदर्श शासन प्रकार आहे.
२. भारतीय लोकशाही पुढे धर्माधता जातीय राजकारण प्रादेशिकता आर्थिक असमानता दारिद्र्य भाषेची समस्या निरक्षरता बेकारी ही प्रमुख आव्हाने आहेत.
३. भारतीय लोकशाहीतील तंत्रज्ञान युवा लोकसंख्या आणि विकेंद्रीकरण हे भविष्यातील प्रमुख संधीचे क्षेत्र आहेत.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत निबंधासाठी प्रामुख्याने पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, लेख, इंटरनेट यांसारख्या द्वितीय साधनांचा वापर करण्यात आला असून वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब केला आहे.

भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने:**१. धर्माधता:**

भारतात विविध धर्माचे लोक राहतात. या भिन्नधर्मीय लोकात ऐक्याची, सहकार्याची भावना आढळत नाही. भारतातील राजकीय पक्ष जनतेच्या धर्माधतेचा फायदा उठवताना दिसतात. राजकीय नेते लोकांच्या धार्मिक व जातीयतेच्या भावना चेतावून त्यांची मते मिळवतात. भारतामध्ये आज देखील अज्ञान, निरक्षरता, अंधश्रद्धा, लिंगभेद, स्त्रियांना गौण स्थान इत्यादी कारणांनी भारतीय लोकशाहीत सामाजिक विषमता निर्माण झाली आहे. धर्माधतेमुळे लोक आपल्या धर्माचे संरक्षण पालन करतात आणि अन्य धर्मांना विरोध करतात. धार्मिक विषमतेतून भारतात अनेक दंगली झाले आहेत. १९५० साली दिल्ली, कलकत्ता, अलीगड, पिलभित, मुंबई येथे जातीय दंगली झाल्या. तसेच, १९९२-९३ मध्ये बाबरी मशीद पाडल्यानंतर मुंबई, गुजरात येथे दंगली झाल्या. २००२ साली गोश्रा रेल्वे स्थानकाजवळ हिंसाचाराची दंगल झाली. भारतीय लोकांमध्ये असलेली धर्माधता ही लोकशाहीसाठी धोक्याची बाब आहे.

२. जातीय राजकारण:

भारतीय लोकशाहीला जातीयतेचे कीड लागलेले आहे. भारतात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्णांत ३००० जाती, उपजाती आहेत. प्रत्येक व्यक्तीची जाती त्याच्या जन्मावरून ठरते आणि आपलीच जात श्रेष्ठ असा अहंगंड प्रत्येक जातीच्या ठिकाणी असल्यामुळे जाती-जातीमध्ये संघर्ष निर्माण होतो. आजही भारतात काही

विशिष्ट जातींना श्रेष्ठ तर काही जातींना कनिष्ठ मानले जाते. भारतीय लोकशाही वर आणि राजकारणावर जातीयतेचा विशेष प्रभाव पडलेला दिसतो. भारतीय राजकीय पक्ष राजकारणात जातीयतेचा फायदा उठवताना दिसतात. मते मिळवण्यासाठी जातीयतेचे राजकारण केल्याचे अनेक वेळा दिसून येते. ही बाब राष्ट्रीय एकात्मता आणि लोकशाही यांना घातक ठरू लागली आहे. जातीय राजकारणामुळे जातीय दंगली होऊन हिंसाचार घडतात. भारतीय समाजात जाती उपजातींचे अनेक तटबंध असल्यामुळे लोकशाही स्थिर होऊ शकली नाही.

३. प्रादेशिकता:

भारतात प्रादेशिकता हा लोकशाही मार्गातील मोठा अडसर आहे. लोकांमध्ये राष्ट्रीयत्वाची अस्मिता असण्यापेक्षा प्रादेशिक अस्मिता जास्त प्रमाणात असल्याचे दिसते. त्यामुळे अनेक वेळा मी भारतीय ऐवजी मी महाराष्ट्रीयन, मी गुजराती याबाबत लोकांना जास्त अभिमान असतो. व त्यातूनच सीमावाद सारखे नवे प्रश्न निर्माण झाले आहेत. लोकांची मी भारतीय ही भावना लोप पावत चालली आहे.

४. आर्थिक असमानता आणि दारिद्र्य:

ज्या देशात आर्थिक समता प्रस्थापित होते तो देशच खऱ्या अर्थाने लोकशाही प्रधान बनतो. भारतीय लोकशाही यशस्वी करायचे असेल तर प्रथम आपणाला राजकीय लोकशाही बरोबरच देशात आर्थिक व सामाजिक लोकशाही प्रस्थापित करावी लागेल असा इशारा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिला होता. भारतात मोठ्या प्रमाणात आर्थिक विषमता दिसून येते. काही मोजक्या लोकांकडे अमाप संपत्ती एकवटलेली दिसते तर इतर जनतेला गरीबी, दारिद्र्य, बेकारी, बेरोजगारी या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. लोकांच्या याच दारिद्र्याचा फायदा निवडणुकीत राजकीय नेते उचलतात. लोकांना भौतिक

गोष्टींची प्रलोभने दाखवून मते मिळवतात व सत्ता प्राप्त झाल्यानंतर लोकांचे दारिद्र्य, बेकारी या समस्या दूर करण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नाहीत. देशात भांडवलवादी अर्थव्यवस्था मूळ धरू लागली आहे. उद्योगधंदे आणि व्यवसाय चालवण्यासाठी बाहेरील देशातील बहुराष्ट्रीय कंपन्या भारतात येऊन कार्य करू लागलेल्या आहेत. त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेपुढे नव्या समस्या उभ्या राहिल्या आहेत.

५. भाषेची समस्या :

भारतात प्रत्येक घटक राज्याची विशिष्ट अशी भाषा दिसून येते व प्रत्येकाला आपल्या भाषेचा अभिमान आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यप्राप्तीपासून चाललेला भाषेचा प्रश्न आजही सुटलेला नाही. हिंदी ही राष्ट्रभाषा असली तरी दक्षिणेकडील राज्य हिंदी भाषेला विरोध करतात. त्यामुळे भारताचे हिंदी भाषिक व हिंदी भाषिक असे दोन भाग निर्माण झाले आहेत. आज एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात गेलेल्या नागरिकांना असुरक्षित वाटत आहे. याचा परिणाम संबंध प्रशासनावर व लोकशाहीवरही होत आहे.

६. निरक्षरता :

लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी राज्यात सुशिक्षित, सुजाण व सुसंस्कृत नागरिक असावे लागतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे झाली तरी भारतात अनेक लोक निरक्षर आहेत. निरक्षरतेमुळे अज्ञानामुळे नागरिकांना लोकशाही मुल्यांचे महत्त्व समजत नाही. त्यामुळे लोकशाहीची मूल्ये स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, न्याय खऱ्या अर्थाने जोपासले जात नाहीत. निरक्षर, अडाणी मतदारांचा फायदा धनिक, सुशिक्षित लोक उठवताना दिसतात. त्यामुळे निरक्षर लोकांचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय शोषण होते. त्यामुळे लोकशाही बळकट करण्यासाठी निरक्षरतेचे निर्मूलन करणे गरजेचे आहे.

७. बेकारी :

भारतीय लोकशाही पुढील एक ज्वलंत प्रश्न म्हणजे बेकारी निवारण होय. भारतातील अनेक तरुण हे आज बेकारी या समस्येला तोंड देत आहेत. यामध्ये सुशिक्षित बेकार व अशिक्षित बेकार या दोन्हींचाही समावेश होतो. भारतातील ८० टक्के लोक हे शेती व्यवसायावर अवलंबून आहेत. परंतु लोकसंख्या वाढीमुळे शेतीच्या धारण क्षेत्राचे आकारमान कमी झाले आहे. त्याचबरोबर नवीन तंत्रज्ञानाचा आणि संशोधन पद्धतीचा वापर कमी असल्यामुळे शेती व्यवसाय विकसित झालेला नाही व बेकारी वाढलेली आहे. त्याचबरोबर अलीकडे आधुनिक तंत्रज्ञान यंत्रसामग्री याचा वापर सुरू झाल्याने बेकारीचे प्रमाणही वाढले आहे. देशात भांडवल उभारणी व तांत्रिक प्रगतीचा वेग कमी असल्यामुळे बेकारीचे प्रमाण वाढलेले आहे. तसेच तांत्रिक आणि व्यवसायाभिमुख शिक्षणाचा पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात विकास झालेला नाही. त्यामुळे आज भारतात बेकारी निवारणाचा प्रश्न उग्र बनलेला आहे.

अशा प्रकारे लोकशाही पुढील हे महत्त्वाचे आव्हाने असलेली दिसून येतात.

भारतीय लोकशाहीतील भविष्यातील संधी :

१. डिजिटल क्रांती :

भारतातील लोकशाही बळकट करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर उदा. (डिजिटल इंडिया करून पारदर्शकता आणणे आणि भ्रष्टाचाराला आळा घालणे ही मोठी संधी आहे.

२. युवा लोकसंख्या :

भारताला तरुण लोकांचा देश असे म्हटले जाते. कारण, भारतात तरुण वर्गाची संख्या जास्त आहे. ही देशातील मोठी युवाशक्ती सामाजिक व राजकीय प्रक्रियेत बदल घडवून आणू शकते.

३. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण :

भारतात लोकशाही टिकवून ठेवण्यासाठी व बळकट करण्यासाठी सत्तेचे विकेंद्रीकरण गाव पातळीपर्यंत होणे गरजेचे आहे. यासाठी पंचायत राज व्यवस्था अधिक मजबूत करून निर्णय प्रक्रिया गाव पातळीपर्यंत पोहोचवणे गरजेचे आहे.

४. सर्वसमावेशक भागीदारी :

महिला अल्पसंख्यांक आणि मागासवर्गीय यांना राजकीय प्रवाहात समान संधी देऊन लोकशाही अधिक खोलवर रुजवणे आवश्यक आहे.

५. शैक्षणिक व राजकीय जागरूकता :

भारतीय लोकशाही अधिक बळकट होण्यासाठी नागरिकांमध्ये शैक्षणिक व राजकीय जागरूकता निर्माण करणे. निणय प्राक्रया गाव पातळापयत पाहाचवण गरजेचे आहे.

६. सर्वसमावेशक भागीदारी :

महिला अल्पसंख्यांक आणि मागासवर्गीय यांना राजकीय प्रवाहात समान संधी देऊन लोकशाही अधिक खोलवर रुजवणे आवश्यक आहे.

७. शैक्षणिक व राजकीय जागरूकता :

भारतीय लोकशाही अधिक बळकट होण्यासाठी नागरिकांमध्ये शैक्षणिक व राजकीय जागरूकता निर्माण करणे गरजेचे आहे यामुळे योग्य प्रतिनिधींची निवड जनतेकडून होऊन लोकशाही अधिक प्रगल्भ होईल.

निष्कर्ष :

भारत हा एक मोठा लोकशाही प्रधान देश आहे. गेली अनेक वर्षे ही लोकशाही टिकवून ठेवण्यामध्ये भारताला यश आले आहे. लोकशाही शासन व्यवस्थेचा पुरस्कार केल्यामुळेच भारताने अविकसित देशापासून ते विकसनशील देशापर्यंतचा प्रवास यशस्वीपणे पूर्ण केला आहे. परंतु, आजही या लोकशाही समोर काही आव्हाने उभे आहेत त्यामध्ये धर्माधता, जातीवाद, बेकारी, दारिद्र्य ही प्रमुख आव्हाने आहेत. प्रत्येक भारतीय व्यक्तीने मी भारतीय आहे या भावनेने आपले कार्य योग्य रीतीने पार पाडले व त्याचबरोबर कोणत्याही आमिषाला बळी न पडता शासन संस्थेमध्ये योग्य प्रतिनिधी निवडून दिले तर लोकशाही पुढील आव्हाने दूर होऊन भारतीय लोकशाही अधिक बळकट होण्यास मदत होईल. त्याचबरोबर भारतीय लोकशाहीतील भविष्यातील संधींचा विचार करून व त्या स्वीकारून त्याप्रमाणे वाटचाल करणे गरजेचे आहे.

संदर्भ :

१. पाटील बी. बी. (2018), 'लोकशाही निवडणुका आणि सुशासन,' फडके प्रकाशन, कोल्हासापूर.
२. लोखंडे राजेंद्र व अन्नदाते शशिकांत (201,8), 'लोकशाही निवडणूक व सुशासन,' ज्ञानसंवर्धन प्रकाशन, कोल्हापूर.
३. सोलापुरे राजशेखर व मेहत्रे डी. एच. (2023), भारतीय शासन आणि राजकारण, अरुणा प्रकाशन, लातूर.

भारतीय लोकशाहीची उत्क्रांती: ऐतिहासिक वारसा आणि आधुनिक आव्हानांचा चिकित्सक अभ्यास

किशोर दत्तात्रय पाटील

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, दुधसाखर महाविद्यालय, बिद्री

Corresponding Author – किशोर दत्तात्रय पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18921231

प्रस्तावना:

भारतीय लोकशाही ही केवळ एक राजकीय व्यवस्था नसून ती जगातील सर्वात मोठी आणि गुंतागुंतीची मानवी प्रयोगशाळा मानली जाते. भारताच्या लोकशाहीची पाळेमुळे केवळ १९४७ च्या स्वातंत्र्यप्राप्तीत किंवा १९५० च्या संविधान अंमलबजावणीत नाहीत, तर तिला हजारो वर्षांचा समृद्ध ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. प्राचीन काळातील 'लिच्छवी' आणि 'शाक्य' यांसारख्या गणसंघांमधील सहमतीचे राजकारण, मध्ययुगीन काळातील संत परंपरेने दिलेली समतेची शिकवण आणि त्यानंतर ब्रिटिशांच्या वसाहतवादाविरुद्ध दिलेला प्रदीर्घ अहिंसक लढा, यातून भारतीय लोकशाहीची वैचारिक जडण-घडण झाली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या दूरदृष्टीने आणि अफाट परिश्रमाने तयार झालेले 'भारतीय संविधान' या लोकशाही उत्क्रांतीचा मुख्य गाभा आहे. या संविधानाने केवळ मतदानाचा अधिकारच दिला नाही, तर सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचे स्वप्नही पेरले. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने अनेक आव्हाने पेलत लोकशाही टिकवून ठेवली असली, तरी वर्तमान काळात या व्यवस्थेसमोर नवीन संकटे उभी राहिली आहेत. वाढती आर्थिक असमानता, समाजातील वाढते राजकीय ध्रुवीकरण आणि तंत्रज्ञानाच्या आक्रमणामुळे निर्माण झालेले 'फेक न्यूज' व गोपनीयतेचे प्रश्न ही लोकशाहीपुढील

आधुनिक आव्हाने आहेत. हा अभ्यास भारताच्या या गौरवशाली भूतकाळातील धड्यांपासून ते वर्तमानातील जटिल वास्तवापर्यंतच्या प्रवासाचे चिकित्सक विश्लेषण करतो आणि भविष्यातील सशक्त लोकशाहीसाठी एक वस्तुनिष्ठ दृष्टिकोन मांडतो.

पारिभाषिक शब्द : उत्क्रांती, घटनावाद, विविधतेतील एकता, राजकीय ध्रुवीकरण, विकेंद्रीकरण.

संशोधन उद्दिष्टे :

१. भारतीय लोकशाहीच्या ऐतिहासिक मुळांचा आणि प्राचीन गणसंघांच्या कार्यपद्धतीचा शोध घेणे.
२. भारतीय संविधानातील लोकशाही मूल्यांच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेणे.
३. सध्याच्या काळात लोकशाहीसमोर असलेल्या आव्हानांचे (उदा. भ्रष्टाचार, गुन्हेगारीकरण) विश्लेषण करणे.
४. डिजिटल युगाचा आणि समाज माध्यमांचा लोकशाहीवर होणारा परिणाम तपासणे.
५. भविष्यातील समर्थ लोकशाहीसाठी उपाययोजना सुचवणे.

विषय विवेचन :

भारतीय लोकशाही ही केवळ आधुनिक पाश्चात्य संकल्पनांची देणगी नसून, तिची बीजे भारताच्या प्राचीन राजकीय परंपरेत खोलवर रुजलेली आहेत. साधारणपणे ख्रिस्तपूर्व ६ व्या शतकात, ज्याला भारतीय इतिहासात 'महाजनपदांचा काळ' म्हटले जाते, त्या काळात उत्तर भारतात अनेक सामर्थ्यशाली 'गणसंघ' अस्तित्वात होते. हे गणसंघ म्हणजे आजच्या लोकशाहीचे आदिम स्वरूप होते. ग्रीक नगरराज्यांच्या कितीतरी आधी भारताने सामूहिक निर्णयप्रक्रिया आणि लोकशाही मूल्यांचा स्वीकार केला होता, हे ऐतिहासिक पुराव्यांवरून स्पष्ट होते.

प्राचीन गणसंघांची कार्यपद्धती:

'गण' म्हणजे समान अधिकार असलेले लोक आणि 'संघ' म्हणजे अशा लोकांचा समूह. शाक्य, लिच्छवी, मल्ल, आणि विदेह यांसारखे गणसंघ त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण शासनपद्धतीसाठी प्रसिद्ध होते. या गणसंघांमध्ये सत्ता एका राजाच्या हाती एकवटलेली नसून, ती एका 'परिषद' किंवा 'सभे'च्या हाती असे. या परिषदेचे सदस्य 'राजन' म्हणून ओळखले जात. या सदस्यांची निवड गुणवत्तेवर किंवा ठराविक कुळांमधून केली जात असे. महत्त्वाच्या निर्णयांसाठी 'संथागार' नावाच्या सभागृहात सर्व सदस्य एकत्र येत असत. तिथे विषयावर चर्चा होत असे आणि बहुमताने निर्णय घेतले जात. जर एखाद्या विषयावर एकमत झाले नाही, तर 'शलाका' (लाकडी कांड्या) वापरून मतदान घेण्याची पद्धत होती, जी आजच्या बॅलेट पेपरच्या संकल्पनेशी मिळतीजुळी आहे.

बौद्ध संघ आणि लोकशाही मूल्ये:

भगवान बुद्धांनी आपल्या 'भिक्षू संघा'साठी जी नियमावली तयार केली होती, ती पूर्णपणे गणसंघांच्या लोकशाही तत्वांवर आधारित होती. संघाच्या सभामध्ये कोरम (किमान उपस्थिती), प्रस्ताव मांडणे (ज्ञप्ति), चर्चा

आणि मतभेद झाल्यास मतदानाची प्रक्रिया (विवदमान) यांसारख्या तरतुदी होत्या. बुद्धांनी लिच्छवींच्या संदर्भात म्हटले होते की, "जोपर्यंत हे लोक एकत्र येतील, चर्चा करतील आणि संविधानानुसार (परंपरेनुसार) वागतील, तोपर्यंत त्यांना कोणीही पराभूत करू शकणार नाही." हे विधान लोकशाहीतील 'सामूहिक शक्ती' आणि 'नियमबद्धतेचे' महत्त्व अधोरेखित करते.

कौटिल्य आणि ग्राम प्रशासन:

मौर्य काळात जरी केंद्रीकृत सत्ता असली, तरी कौटिल्याच्या 'अर्थशास्त्रात' स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे महत्त्व वर्णन केले आहे. ग्रामपातळीवर 'ग्रामसभा' कार्यरत होत्या, जिथे स्थानिक प्रश्नांची सोडवणूक लोकसहभागातून केली जात असे. चोल साम्राज्यातील 'उत्तरमेरू' शिलालेखावरून तर असे स्पष्ट होते की, दक्षिण भारतात १० व्या शतकात ग्रामपंचायतींच्या निवडीसाठी अत्यंत कडक नियमावली आणि 'कुडावोलई' (लॉटरी पद्धत) सारखी निवडणूक पद्धती अस्तित्वात होती.

भारताच्या लोकशाहीचा हा ऐतिहासिक प्रवास पाहता असे लक्षात येते की, इथल्या मातीत 'चर्चा', 'सहमती' आणि 'सामूहिक निर्णय' घेण्याची वृत्ती पूर्वीपासूनच होती. ब्रिटिश राजवटीत जेव्हा संसदीय लोकशाहीची ओळख झाली, तेव्हा ती भारतीयांसाठी पूर्णपणे नवीन नव्हती. आपल्या पूर्वजांनी निर्माण केलेली ही मूल्येच आधुनिक भारतीय संविधानाचा आधारस्तंभ ठरली. आजची भारतीय लोकशाही ही याच प्राचीन अनुभवांचे आणि आधुनिक घटनात्मक मूल्यांचे एक सुंदर मिश्रण आहे.

भारतीय संविधानातील लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी:

भारतीय संविधान हे केवळ एक कायदेशीर दस्तऐवज नसून ते कोट्यवधी भारतीयांच्या आशा-

आकांक्षांचे प्रतीक आहे. २६ जानेवारी १९५० रोजी अंमलात आलेल्या या संविधानाने भारताला एक 'सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक' म्हणून प्रस्थापित केले. संविधानातील लोकशाही मूल्यांच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेताना प्रामुख्याने स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या चार स्तंभांचा विचार करणे आवश्यक ठरते.

अंमलबजावणीचे प्रमुख टप्पे:

संविधानाने प्रत्येक सज्जन नागरिकाला 'प्रौढ मताधिकार' देऊन राजकीय समतेचा पाया रचला. जाती, धर्म, वंश किंवा लिंगाचा कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना समान मतदानाचा अधिकार मिळणे, ही भारतीय लोकशाहीची सर्वात मोठी यशोगाथा आहे. संविधानाच्या तिसऱ्या भागातील 'मूलभूत अधिकार' नागरिकांना अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि शोषणाविरुद्ध लढण्याचे बळ देतात. 'मार्गदर्शक तत्वांच्या' माध्यमातून राज्याने लोककल्याणाची भूमिका स्वीकारली आहे, ज्याची परिणती शिक्षण हक्क कायदा (RTE), मनरेगा आणि अन्न सुरक्षा कायदा यांसारख्या लोकहितकारी योजनांमध्ये झाली आहे.

संस्थात्मक चौकट आणि विकेंद्रीकरण:

लोकशाही मूल्यांच्या प्रत्यक्ष अंमलबजावणीसाठी संविधानाने कायदेमंडळ, कार्यकारी मंडळ आणि न्यायमंडळ अशी स्वतंत्र यंत्रणा उभी केली. विशेषतः १९९२ च्या ७३ व्या आणि ७४ व्या घटनादुरुस्तीमुळे 'पंचायत राज' व्यवस्था बळकट झाली, ज्यामुळे लोकशाहीचे विकेंद्रीकरण होऊन सत्तेत तळागाळातील लोकांचा सहभाग वाढला. न्यायव्यवस्थेने वेळोवेळी दिलेल्या निकालांतून संविधानाच्या 'मूळ संरचनेचे' रक्षण केले आहे, ज्यामुळे लोकशाही मूल्यांची गळचेपी होऊ शकली नाही.

आव्हाने आणि वास्तविकता:

अंमलबजावणीचा विचार करताना काही उणिवाही समोर येतात. कागदावर समतेचे मूल्य असले तरी, आजही समाजात सामाजिक आणि आर्थिक दरी मोठ्या प्रमाणात अस्तित्वात आहे. लोकशाहीत 'निवडणूक' हा महत्त्वाचा घटक असला, तरी पैशाचा वापर आणि बाहुबळ यामुळे मूल्यांचा ऱ्हास होताना दिसतो. प्रशासकीय दिरंगाई आणि भ्रष्टाचार यामुळे संविधानाचे फायदे शेवटच्या माणसापर्यंत पोहोचण्यात अडथळे निर्माण होतात.

एकूणच, भारतीय संविधानातील लोकशाही मूल्यांची अंमलबजावणी ही एक निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. गेल्या सात दशकांत भारताने अनेक अंतर्गत आणि बाह्य संकटांनंतरही लोकशाही टिकवून ठेवली आहे, हे संविधानाचे मोठे यश आहे. भविष्यात केवळ राजकीय लोकशाही पुरेशी नसून, डॉ. आंबेडकरांनी सांगितल्याप्रमाणे 'सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही' प्रत्यक्षात आणणे, हेच संविधानाच्या खऱ्या अंमलबजावणीचे उद्दिष्ट असावे लागेल.

आधुनिक भारतीय लोकशाहीसमोरील आव्हाने:

भारतीय लोकशाहीने गेल्या सात दशकांहून अधिक काळ आपले अस्तित्व टिकवून ठेवले असले, तरी २१ व्या शतकात या व्यवस्थेसमोर अत्यंत जटिल आणि गंभीर आव्हाने उभी राहिली आहेत. लोकशाहीची प्रगल्भता केवळ निवडणुका घेण्यावर अवलंबून नसते, तर ती त्या प्रक्रियेतील पारदर्शकता आणि नैतिकतेवर आधारलेली असते. आजच्या काळात लोकशाहीच्या मूळ तत्वांना नख लावणारी काही प्रमुख आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत.

राजकीय गुन्हेगारीकरण आणि भ्रष्टाचार:

लोकशाहीसमोरील सर्वात मोठे आव्हान म्हणजे राजकारणाचे वाढते गुन्हेगारीकरण. निवडणुकीत

बाहुबळाचा आणि पैशाचा वाढता वापर यामुळे सामान्य आणि प्रामाणिक नागरिकांना निवडणूक प्रक्रियेत उतरणे कठीण झाले आहे. अनेक लोकप्रतिनिधींवर गंभीर गुन्हे दाखल असूनही ते सत्तेच्या पदावर विराजमान होतात, ज्यामुळे कायद्याचे राज्य धोक्यात येते. तसेच, प्रशासकीय आणि राजकीय पातळीवरील भ्रष्टाचार सामान्य माणसाचा लोकशाहीवरील विश्वास कमी करण्यास कारणीभूत ठरतो.

आर्थिक असमानता आणि बेरोजगारी:

लोकशाहीत सर्वांना समान राजकीय अधिकार असले, तरी आर्थिक विषमता ही मोठी अडथळ ठरत आहे. मूठभर लोकांकडे देशातील बहुतांश संपत्ती एकवटलेली असणे आणि दुसरीकडे मोठ्या प्रमाणावर असलेली बेरोजगारी, यामुळे सामाजिक असंतोष निर्माण होतो. जेव्हा नागरिक आपल्या मूलभूत गरजांसाठी संघर्ष करतो, तेव्हा लोकशाही मूल्यांपेक्षा पोटाचा प्रश्न त्याला मोठा वाटू लागतो, ज्याचा फायदा काही शक्ती चुकीच्या पद्धतीने घेतात.

राजकीय ध्रुवीकरण आणि सोशल मीडियाचे आक्रमण:

आजच्या डिजिटल युगात 'फेक न्यूज' आणि सोशल मीडियाद्वारे पसरवली जाणारी द्वेषपूर्ण माहिती हे लोकशाहीसमोरील नवीन आव्हान आहे. विचारधारेच्या नावाखाली समाजाचे दोन टोकाच्या गटांत विभाजन केले जात आहे. यामुळे निकोप चर्चा आणि संवादाची जागा वादावादीने घेतली आहे. अल्गोरिदमच्या खेळामुळे लोक केवळ स्वतःला आवडणारीच माहिती पाहतात, ज्यामुळे दुसऱ्याची बाजू समजून घेण्याची वृत्ती नष्ट होत चालली आहे.

संस्थात्मक स्वायत्ततेचा प्रश्न:

लोकशाहीचे रक्षण करणाऱ्या महत्त्वाच्या संस्था, जसे की निवडणूक आयोग, न्यायपालिका आणि तपास

यंत्रणा, यांची स्वायत्तता टिकवून ठेवणे हे मोठे आव्हान आहे. जर या संस्थांवर राजकीय दबाव वाढला, तर लोकशाहीचा 'चेक अँड बॅलन्स' चा सिद्धांत कोलमडून पडू शकतो.

ही आव्हाने केवळ सरकारची नसून ती संपूर्ण समाजाची आहेत. भ्रष्टाचार आणि गुन्हेगारीला थारा न देता, मतदारांनी जागरूक राहणे आणि नैतिक नेतृत्वाची निवड करणे ही काळाची गरज आहे. तंत्रज्ञानाचा वापर लोकशाहीला बळकट करण्यासाठी व्हायला हवा, न की तिला दुबळे करण्यासाठी. जोपर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही प्रस्थापित होत नाही, तोपर्यंत राजकीय लोकशाहीचे स्वरूप अपूर्णच राहील.

डिजिटल युगाचा आणि समाज माध्यमांचा लोकशाहीवर होणारा परिणाम:

२१ वे शतक हे तंत्रज्ञानाचे शतक आहे. इंटरनेट आणि समाज माध्यमांनी (Social Media) माहितीचे लोकशाहीकरण केले आहे, परंतु त्याचबरोबर लोकशाहीच्या मूलभूत चौकटीसमोर काही गंभीर प्रश्नही उभे केले आहेत. डिजिटल युगाचा भारतीय लोकशाहीवर झालेला परिणाम हा दुधारी तलवारीसारखा आहे.

सकारात्मक परिणाम:

डिजिटल क्रांतीमुळे सामान्य नागरिक आणि सरकार यांच्यातील अंतर कमी झाले आहे. 'माहितीचा अधिकार' डिजिटल स्वरूपामुळे अधिक प्रभावी झाला आहे. समाज माध्यमांमुळे उपेक्षित घटकांना आपला आवाज मांडण्यासाठी एक जागतिक व्यासपीठ मिळाले आहे. 'ट्विटर' (X) किंवा 'फेसबुक' सारख्या माध्यमांतून नागरिक थेट मंत्र्यांशी किंवा प्रशासनाशी संपर्क साधू शकतात, ज्यामुळे प्रशासकीय उत्तरदायित्व वाढले आहे. निवडणुकांच्या काळात मतदारांमध्ये जागरूकता निर्माण

करण्यासाठी आणि युवकांना राजकीय प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी डिजिटल मीडिया अत्यंत प्रभावी ठरला आहे.

नकारात्मक परिणाम आणि आव्हाने:

दुसरीकडे, समाज माध्यमांनी लोकशाहीसमोर 'माहितीच्या प्रदूषणाचे' संकट उभे केले आहे.

- फेक न्यूज आणि चुकीची माहिती: चुकीच्या बातम्या (Fake News) आणि मॉर्फ केलेले व्हिडिओ याद्वारे लोकांची दिशाभूल केली जाते. निवडणुकीच्या काळात विशिष्ट हेतूने पसरवलेली अफवा संपूर्ण जनमत कलुषित करू शकते.
- अल्गोरिदम आणि ईको-चेंबर: सोशल मीडियाचे अल्गोरिदम वापरकर्त्याला तीच माहिती दाखवतात जी त्याला आवडते. यामुळे माणूस केवळ आपल्याच विचारांच्या कोषात (Echo-Chamber) राहतो आणि विरुद्ध विचार ऐकण्याची त्याची क्षमता नष्ट होते. यामुळे समाजात वैचारिक ध्रुवीकरण वाढते.
- गोपनीयता आणि डेटा सुरक्षा: नागरिकांच्या वैयक्तिक डेटाचा वापर करून त्यांच्या मतदानावर प्रभाव टाकण्याचे तंत्र (Data Mining) विकसित झाले आहे. यामुळे लोकशाहीतील 'स्वतंत्र निर्णयक्षमतेवर' गदा येते.

निष्कर्ष :

भारतीय लोकशाहीला भविष्यात अधिक सक्षम, पारदर्शक आणि सर्वसमावेशक बनवण्यासाठी काही ठोस उपाययोजनांची आवश्यकता आहे. या उपाययोजना केवळ राजकीय नसून त्या सामाजिक आणि तांत्रिक पातळीवरही असणे गरजेचे आहे.

अ) राजकीय आणि निवडणूक सुधारणा: लोकशाही समर्थ करण्यासाठी निवडणुकीतील पैशाचा आणि गुन्हेगारीचा प्रभाव कमी करणे हा पहिला टप्पा असावा. 'निवडणूक रोखे' (Electoral Bonds) सारख्या व्यवस्था अधिक पारदर्शक करणे आणि राजकीय पक्षांच्या निधीचे ऑडिट अनिवार्य करणे आवश्यक आहे. तसेच, ज्या लोकप्रतिनिधींवर गंभीर गुन्हे दाखल आहेत, त्यांना निवडणूक लढवण्यापासून रोखण्यासाठी कडक कायदे हवेत. 'एक देश, एक निवडणूक' यांसारख्या संकल्पनांवर सखोल चर्चा करून प्रशासकीय खर्च कमी करण्यावर भर दिला जावा.

ब) डिजिटल साक्षरता आणि कायदे: केवळ इंटरनेट पुरवणे पुरेसे नाही, तर नागरिकांना 'डिजिटल साक्षर' करणे गरजेचे आहे. कोणती माहिती खरी आणि कोणती खोटी, हे ओळखण्याचे शिक्षण शालेय स्तरापासून दिले जावे. सरकारने 'डेटा प्रोटेक्शन बिल' अधिक कडक करून नागरिकांच्या गोपनीयतेचे रक्षण केले पाहिजे. सोशल मीडिया कंपन्यांना त्यांच्या प्लॅटफॉर्मवर पसरणाऱ्या द्वेषपूर्ण मजकुरासाठी जबाबदार धरले जावे.

क) संस्थात्मक स्वायत्ततेचे जतन: लोकशाहीचे स्तंभ असलेल्या संस्था—न्यायपालिका, निवडणूक आयोग, सीबीआय आणि आरबीआय—यांच्या कामात राजकीय हस्तक्षेप नसावा. या संस्थांची स्वायत्तता जेवढी जास्त असेल, तेवढी लोकशाही अधिक दीर्घकाळ टिकेल. त्यांच्या नियुक्त्यांची प्रक्रिया पारदर्शक आणि निष्पक्ष असणे ही काळाची गरज आहे.

ड) सामाजिक आणि आर्थिक समता: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी म्हटल्याप्रमाणे, राजकीय लोकशाहीला जोपर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाहीचा आधार मिळत नाही, तोपर्यंत ती टिकणार नाही. उत्पन्न आणि संपत्तीमधील वाढती दरी कमी करण्यासाठी शिक्षण आणि

आरोग्यावर अधिक खर्च करणे आवश्यक आहे. जेव्हा प्रत्येक नागरिक आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असेल, तेव्हाच तो कोणत्याही प्रलोभनाशिवाय आपले मत देऊ शकेल.

इ) युवकांचा सक्रिय सहभाग: भारताची मोठी लोकसंख्या तरुण आहे. युवकांना केवळ 'व्होट बँक' म्हणून न पाहता, त्यांना धोरण निर्मितीत सहभागी करून घेणे आवश्यक आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून तरुणांना राजकीय प्रशिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे.

डिजिटल युग हे लोकशाहीसाठी वरदान ठरू शकते, जर आपण त्याचा वापर सजगपणे केला तर. भविष्यातील समर्थ भारत हा केवळ तंत्रज्ञानावर आधारित नसावा, तर तो नैतिक मूल्ये आणि संविधानातील तत्वांवर आधारलेला असावा. लोकशाही हे एक 'झाड' आहे, ज्याला केवळ संविधानाचे पाणी पुरेसे नाही, तर नागरिकांच्या जागरूकतेचे खतपाणीही आवश्यक आहे. जर आपण वरील आव्हानांवर मात करून योग्य उपाययोजना राबवल्या, तर भारतीय लोकशाही जगासाठी एक आदर्श मॉडेल म्हणून कायम राहील.

भारतीय लोकशाहीने गेल्या सात दशकांत अनेक संकटांवर मात करत स्वतःचे अस्तित्व टिकवून ठेवले आहे. जात, धर्म आणि प्रादेशिकता असूनही इथला सामान्य माणूस लोकशाहीवर विश्वास ठेवतो, हेच या लोकशाहीचे यश आहे. भविष्यात लोकशाही अधिक प्रगल्भ करण्यासाठी केवळ निवडणुकीत मतदान करणे पुरेसे नसून, प्रत्येक नागरिकाने घटनात्मक मूल्यांचे जतन करणे आणि संस्थात्मक पारदर्शकता राखणे गरजेचे आहे.

संदर्भसूची :

१. आंबेडकर, बी. आर. (१९५०): *भारतीय संविधान (The Constitution of India)*, भारत सरकार प्रकाशन विभाग, नवी दिल्ली.
२. गुहा, रामचंद्र (२०१८): *गांधीनंतरचा भारत (India After Gandhi)*, मराठी अनुवाद: सारंग दर्शने, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
३. ऑस्टिन, ग्रॅनव्हिल (२००३): *द इंडियन कॉन्स्टिट्युशन: कॉर्नरस्टोन ऑफ अ नेशन (The Indian Constitution: Cornerstone of a Nation)*, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली.
४. बासू, दुर्गादास (२०२१): *इंट्रोडक्शन टू द कॉन्स्टिट्युशन ऑफ इंडिया (Introduction to the Constitution of India)*, लेक्सिसनेक्सिस (LexisNexis), गुडगाव.
५. काशिनाथ, बी. आर. (२०१५): *भारतीय लोकशाहीची वाटचाल*, राजहंस प्रकाशन, पुणे. ६. जोया, हसन (२००२): *पार्टीज अँड पार्टी पॉलिटिक्स इन इंडिया (Parties and Party Politics in India)*, ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली.
६. देशपांडे, राजेश्वरी (२०२३): "भारतीय लोकशाही आणि ध्रुवीकरणाचे राजकारण", *लोकसत्ता (विशेष लेख)*, मुंबई, १५ ऑगस्ट २०२३.
७. पाटील, सुहास (२०२४): "डिजिटल इंडिया आणि लोकशाहीची नवी आव्हाने", *महाराष्ट्र टाइम्स*, कोल्हापूर/पुणे आवृत्ती, २६ जानेवारी २०२४.
८. निवडणूक आयोग, भारत (२०२४): *२०२४ च्या सार्वत्रिक निवडणुकांचे सांख्यिकी विश्लेषण (Annual Statistical Report)*, निवडणूक आयोग प्रकाशन, नवी दिल्ली.
९. लोकनीती-CSDS (२०२२): "भारतीय मतदारांच्या मानसिकतेचा कल", *द हिंदू (विशेष अहवाल)*, चेन्नई आवृत्ती, जून २०२२.

भारतीय लोकशाहीसमोरील पुढील आव्हाने

डॉ. मनोज साताप्पा जाधव

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग,

श्रीमती आक्काताई रामगोंडा पाटील कन्या महाविद्यालय, इचलकरंजी

Corresponding Author – डॉ. मनोज साताप्पा जाधव

DOI - 10.5281/zenodo.18921268

सारांश (Abstract):

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी आणि बहुविध सामाजिक-सांस्कृतिक रचनेवर आधारित लोकशाही व्यवस्था आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकार, संघराज्यीय रचना, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि निवडणूक प्रक्रियेतील सातत्यपूर्णता यांद्वारे लोकशाहीची भक्कम पायाभरणी केली आहे. तथापि, २१ व्या शतकातील बदलत्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि तांत्रिक संदर्भात भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक गुंतागुंतीची आव्हाने उभी राहिली आहेत. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश या आव्हानांचे सखोल विश्लेषण करून त्यांचा लोकशाहीच्या गुणवत्तेवर होणारा परिणाम तपासणे हा आहे. या अभ्यासात वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करून राज्यघटनात्मक तत्त्वे, शासकीय अहवाल, शैक्षणिक लेखन आणि सामाजिक-आर्थिक आकडेवारीचा आधार घेण्यात आला आहे. भ्रष्टाचार, राजकीय धुवीकरण, आर्थिक असमानता, सामाजिक विषमता, डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव, पर्यावरणीय संकटे आणि संघराज्यीय समन्वयातील ताणतणाव या प्रमुख घटकांचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

अभ्यासातून असे निष्पन्न होते की लोकशाही टिकवण्यासाठी केवळ निवडणूक प्रक्रिया पुरेशी नसून पारदर्शक शासन, सामाजिक न्याय, आर्थिक समावेशकता, डिजिटल साक्षरता आणि नागरिकांचा सक्रीय सहभाग अत्यावश्यक आहे.

प्रस्तावना:

लोकशाही ही केवळ शासनपद्धती नसून ती समाजाच्या राजकीय संस्कृतीचे प्रतिबिंब असते. भारताने स्वातंत्र्यानंतर स्वीकारलेली लोकशाही प्रणाली विविधतेत एकता या तत्त्वावर आधारित आहे. भारतीय राज्यघटनेने नागरिकांना मूलभूत अधिकार, समानता आणि स्वातंत्र्याची हमी दिली आहे. भारतातील लोकशाहीची वैशिष्ट्ये म्हणजे नियमित निवडणुका, सत्तांतराची शांततापूर्ण प्रक्रिया, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि सक्रीय माध्यमे. तथापि, बदलत्या काळात लोकशाहीसमोरील आव्हाने अधिक गुंतागुंतीची झाली आहेत. जागतिकीकरण, माहिती तंत्रज्ञानातील प्रगती,

लोकसंख्येतील वाढ, शहरीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन यामुळे नव्या स्वरूपातील समस्या निर्माण होत आहेत. त्यामुळे भारतीय लोकशाहीच्या पुढील वाटचालीसाठी या आव्हानांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

साहित्य समीक्षा:

लोकशाहीविषयक संशोधनामध्ये अनेक अभ्यासकांनी लोकशाहीच्या गुणवत्तेचे मूल्यमापन करताना संस्थात्मक पारदर्शकता, सामाजिक समता आणि आर्थिक न्याय यांना महत्त्व दिले आहे. काही अभ्यासांमध्ये विकसनशील लोकशाहीमध्ये भ्रष्टाचार आणि आर्थिक

विषमता या घटकांना प्रमुख अडथळे मानले गेले आहे. भारतीय संदर्भात विविध शैक्षणिक लेख, धोरणात्मक दस्तऐवज आणि अहवालांमध्ये निवडणूक सुधारणा, सामाजिक न्याय आणि डिजिटल प्रशासन या मुद्द्यांवर चर्चा केली आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives):

1. भारतीय लोकशाहीची सध्याची स्थिती विश्लेषित करणे.
2. लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हानांची ओळख पटवणे.
3. या आव्हानांचा संस्थात्मक स्थैर्यावर होणारा परिणाम तपासणे.
4. लोकशाही अधिक प्रभावी करण्यासाठी उपाय सुचवणे.

संशोधन पद्धती:

या संशोधनात गुणात्मक दृष्टिकोन स्वीकारण्यात आला आहे. दस्तऐवज जाधारित विश्लेषण, शासकीय अहवालांचा अभ्यास, शैक्षणिक लेखांचा संदर्भ सामाजिक-आर्थिक आकडेवारीचे विश्लेषण वर्णनात्मक आणि विश्लेषणात्मक पद्धतींच्या साहाय्याने कारण-परिणाम संबंध स्पष्ट करण्यात आले आहेत.

भारतीय लोकशाहीसमोरील प्रमुख आव्हाने:

१. राजकीय आव्हाने:

भारतीय लोकशाही ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही मानली जाते; परंतु तिच्यासमोर अनेक राजकीय आव्हाने उभी आहेत. भ्रष्टाचारामुळे सत्तेचा गैरवापर होतो आणि जनतेचा शासनावरील विश्वास कमी होतो. निवडून आलेल्या प्रतिनिधींचे पक्षांतर आणि त्यामुळे निर्माण होणारी

राजकीय अस्थिरता हीदेखील गंभीर समस्या आहे. निवडणुकांमध्ये पैशाचा व बळाचा वाढता प्रभाव लोकशाहीच्या मूल्यांना धक्का देतो. तसेच मतांसाठी जातीय व धार्मिक भावना भडकवल्या जातात, ज्यामुळे समाजात फूट पडते. काही ठिकाणी घराणेशाहीमुळे गुणवत्तेपेक्षा नातेसंबंधांना महत्त्व दिले जाते. याशिवाय सोशल मीडियावरील खोटी माहिती आणि मतदारांची उदासीनता यामुळे लोकशाही प्रक्रियेवर परिणाम होतो. त्यामुळे पारदर्शकता, सुशासन आणि जागरूक नागरिकांचा सक्रिय सहभाग यांद्वारेच ही आव्हाने दूर करता येतील.

२. सामाजिक आव्हाने:

भारतीय लोकशाहीसमोर अनेक सामाजिक आव्हाने उभी आहेत. देशात विविध जाती, धर्म, भाषा आणि संस्कृती असल्यामुळे सामाजिक ऐक्य टिकवणे हे मोठे आव्हान ठरते. जातीयता आणि धार्मिक असहिष्णुता यामुळे समाजात तणाव निर्माण होतो. तसेच गरिबी, बेरोजगारी आणि अशिक्षण यांसारख्या समस्या समाजाच्या प्रगतीत अडथळा आणतात. स्त्री-पुरुष असमानता आणि महिलांवरील अन्याय हीदेखील गंभीर सामाजिक समस्या आहे. ग्रामीण आणि शहरी भागातील विषमता, तसेच सामाजिक माध्यमांवर पसरवली जाणारी चुकीची माहिती यामुळेही समाजात गैरसमज वाढतात. या सर्व सामाजिक आव्हानांवर मात करण्यासाठी शिक्षण, जागरूकता, समानता आणि परस्पर सहकार्याची भावना वाढवणे आवश्यक आहे.

३. आर्थिक आव्हाने:

भारतीय लोकशाहीपुढील आर्थिक आव्हाने अत्यंत महत्त्वाची आहेत. देशातील गरिबी आणि उत्पन्नातील असमानता ही मोठी समस्या असून श्रीमंत व गरीब यांच्यातील दरी वाढत आहे. बेरोजगारीमुळे तरुणांमध्ये असंतोष निर्माण होतो आणि आर्थिक स्थैर्यावर

परिणाम होतो. शेतीवर अवलंबून असलेल्या मोठ्या लोकसंख्येला कमी उत्पन्न, कर्जबाजारीपणा आणि नैसर्गिक आपत्तींचा सामना करावा लागतो. औद्योगिकीकरण आणि विकास प्रक्रियेत सर्व प्रदेशांना समान संधी मिळत नाहीत, त्यामुळे प्रादेशिक विषमता वाढते. महागाईमुळे सामान्य नागरिकांच्या जीवनमानावर ताण येतो. तसेच वाढती लोकसंख्या आणि संसाधनांची मर्यादा यांमुळे विकासाचे नियोजन कठीण होते. या आर्थिक आव्हानांवर मात करण्यासाठी समतोल विकास, रोजगारनिर्मिती, पारदर्शक आर्थिक धोरणे आणि सर्वसमावेशक नियोजन आवश्यक आहे.

४. डिजिटल व माहिती तंत्रज्ञान:

डिजिटल व माहिती तंत्रज्ञान हे आजच्या आधुनिक युगाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. भारत सरकार ने “डिजिटल इंडिया” या उपक्रमाद्वारे देशात तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर वाढवण्याचा प्रयत्न केला आहे. या मोहिमेमुळे शासकीय सेवा ऑनलाईन उपलब्ध झाल्या असून नागरिकांना घरबसल्या विविध सुविधा मिळू लागल्या आहेत. इंटरनेट, संगणक, मोबाईल फोन आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता यांसारख्या साधनांमुळे संवाद, शिक्षण, व्यापार आणि आरोग्य क्षेत्रात मोठे बदल झाले आहेत. डिजिटल तंत्रज्ञानामुळे माहितीचा वेगाने प्रसार होतो, पारदर्शकता वाढते आणि वेळ व खर्चाची बचत होते. ऑनलाईन बँकिंग, ई-शिक्षण, ई-गव्हर्नन्स यांसारख्या सेवांमुळे कार्यक्षमता वाढली आहे. परंतु यासोबत सायबर गुन्हे, माहितीची चोरी, गोपनीयतेचा भंग आणि खोटी माहिती (फेक न्यूज) यांसारखी आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. म्हणूनच डिजिटल व माहिती तंत्रज्ञानाचा योग्य व जबाबदारीने वापर करणे आवश्यक आहे. नागरिकांनी सायबर सुरक्षेबाबत जागरूक राहून सुरक्षित पासवर्ड, अधिकृत संकेतस्थळांचा वापर आणि माहितीची पडताळणी करणे गरजेचे आहे. योग्य नियोजन

आणि सुरक्षित वापरामुळे डिजिटल तंत्रज्ञान देशाच्या प्रगतीस मोठी चालना देऊ शकते.

५. पर्यावरणीय आव्हाने:

भारतीय लोकशाहीसमोर पर्यावरणीय आव्हाने दिवसेंदिवस गंभीर होत आहेत. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि वाढती लोकसंख्या यांमुळे हवा, पाणी व मातीचे प्रदूषण वाढत आहे. विशेषतः भारत सारख्या विकसनशील देशात विकास आणि पर्यावरण यामधील समतोल राखणे मोठे आव्हान ठरते. जंगलतोड, जैवविविधतेचा न्हास आणि वन्यजीवांचे कमी होत जाणारे अस्तित्व ही चिंताजनक बाब आहे. हवामान बदलामुळे अनियमित पावसाळा, दुष्काळ, पूर आणि तापमानवाढ यांसारख्या समस्या तीव्र होत आहेत. प्लास्टिक कचरा आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा अतिरेकी वापर यामुळे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडत आहे. त्यामुळे शाश्वत विकास, पर्यावरणपूरक धोरणे आणि जनजागृती यांद्वारेच ही आव्हाने प्रभावीपणे हाताळता येतील.

६. संघराज्य ताण तणाव:

भारतीय संघराज्य व्यवस्थेत केंद्र आणि राज्य सरकारांमध्ये सत्तेचे विभाजन केलेले असले तरी अनेक वेळा ताण-तणाव निर्माण होतात. भारत हा एक संघराज्यीय देश असून संविधानानुसार केंद्र व राज्यांना स्वतंत्र अधिकार दिलेले आहेत; परंतु आर्थिक संसाधनांचे वाटप, करव्यवस्था, जीएसटीसारखे निर्णय, तसेच राज्यपालांच्या अधिकारांचा वापर या बाबींमुळे मतभेद निर्माण होतात. काही वेळा वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांची सरकारे केंद्र व राज्यांत असल्यास राजकीय मतभेद अधिक तीव्र होतात. तसेच आपत्कालीन तरतुदींचा वापर, कायदा-सुव्यवस्था, भाषा व प्रादेशिक अस्मिता यांसारख्या मुद्द्यांवरूनही संघर्ष होऊ शकतो. त्यामुळे सहकार्याची भावना, परस्पर संवाद आणि संविधानिक मूल्यांचे पालन यांद्वारेच संघराज्य

व्यवस्थेतील ताण-तणाव कमी करून लोकशाही अधिक मजबूत करता येते.

निष्कर्ष:

भारतीय लोकशाही ही भारत देशाच्या सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय विविधतेचे प्रतीक आहे. तिच्यासमोर असलेली राजकीय आव्हाने गंभीर असली तरी ती दूर करणे अशक्य नाही. पारदर्शकता, जबाबदार नेतृत्व, मजबूत निवडणूक प्रक्रिया आणि जागरूक नागरिकांचा सक्रिय सहभाग यांद्वारे लोकशाही अधिक सक्षम व प्रभावी बनू शकते. त्यामुळे शासन व जनता यांनी एकत्रित प्रयत्न केल्यास भारतीय लोकशाही अधिक मजबूत, स्थिर आणि आदर्श ठरू शकते.

संदर्भ:

१. Government of India. (1950). The Constitution of India. New Delhi: Government Press.
२. Kumar, R. (2018). Democracy and Governance in India. New Delhi: Academic Publications.
३. Sen, A. (2009). The Idea of Justice. Harvard University Press.
४. Election Commission of India. (2022). Annual Report. New Delhi.

५. Austin, G. (1999). Working a democratic constitution: The Indian experience. Oxford University Press.
६. Chandra, B., Mukherjee, A., & Mukherjee, M. (2008). India since independence. Penguin Books.
७. Jayal, N. G. (2013). Citizenship and its discontents: An Indian history. Harvard University Press.
८. Kohli, A. (2001). The success of India's democracy. Cambridge University Press.
९. Kothari, R. (1970). Politics in India. Orient Longman.
१०. Mehta, P. B. (2003). The burden of democracy. Penguin Books.
११. Sarkar, S. (2001). Indian democracy: The historical inheritance and the political legacy. Permanent Black.
१२. जोशी, स. (2018). भारतीय लोकशाही: रचना आणि कार्यप्रणाली. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह.
१३. देशपांडे, म. (2016). भारतीय संविधान आणि शासनव्यवस्था. पुणे: साकेत प्रकाशन.
१४. पाटील, व. (2019). भारतीय राजकारणातील समकालीन प्रवाह. कोल्हापूर: प्रशांत पब्लिकेशन.
१५. कुलकर्णी, र. (2014). भारतीय लोकशाहीचे स्वरूप आणि आव्हाने. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन.

युवा पिढी आणि समाज माध्यमे

दिपाली शंकर वाघमारे

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे कॉलेज, कराड

Corresponding Author – दिपाली शंकर वाघमारे

DOI - 10.5281/zenodo.18921297

सार (Abstract):

युवा पिढी आणि समाज माध्यमे हे परस्पर संबंधित घटक आहेत. समाज माध्यमांमुळे युवकांच्या संवादक्षमता, शैक्षणिक क्षमता, सामाजिक सहभाग आणि करिअरच्या संधी यामध्ये वाढ झाली आहे, परंतु मानसिक आरोग्यावर, वेळेच्या व्यवस्थापनावर आणि सामाजिक वर्तनावर त्यांचे काही नकारात्मक परिणामही ठळकपणे दिसून येत आहेत. समाज माध्यमे ही सामाजिक संरचनेतील परिवर्तनाची गतिमान शक्ती बनली आहेत. युवा पिढी ही या परिवर्तनाची वाहक आहे. तथापि, तंत्रज्ञानाचा वापर हा सामाजिक मूल्यांवर आणि वैयक्तिक मानसिक आरोग्यावर परिणाम करणारा असल्याने त्याचा संतुलित, तर्कशुद्ध आणि जबाबदार वापर केल्यास युवा पिढी समाजपरिवर्तनाची सकारात्मक शक्ती ठरू शकते.

प्रस्तावना:

२१ व्या शतकात माहिती तंत्रज्ञानाच्या झपाट्याने झालेल्या प्रगतीमुळे समाज माध्यमे ही सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. फेसबुक, इंस्टाग्राम, व्हॉट्सअप, यूट्यूब, ट्विटर, स्नॅपचॅट यांसारख्या डिजिटल माध्यमांनी संवाद, अभिव्यक्ती, सामाजिक सहभाग आणि माहिती प्रसारणाच्या पद्धतींमध्ये आमूलाग्र बदल घडवून आणला आहे. विशेषतः युवा पिढी ही समाज माध्यमांची सर्वाधिक सक्रिय वापरकर्ता गट म्हणून ओळखली जाते. शिक्षण, व्यवसाय, मनोरंजन, सामाजिक जाळे (networking) आणि राजकीय अभिव्यक्ती या सर्व क्षेत्रांमध्ये समाज माध्यमांचा प्रभाव स्पष्टपणे जाणवतो. इंटरनेट आणि स्मार्टफोनच्या प्रसारामुळे समाजमाध्यमे ही युवा पिढीच्या दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. भारतामध्ये इंटरनेटचा वापर करणाऱ्यापैकी सगळ्यात मोठा वाटा युवा वयोगटातील आहे. जागतिक

स्तरावर 18–29 वयोगटातील युवकांमध्ये सोशल मीडिया वापराचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. समाज माध्यमे ही केवळ माहिती प्रसारणाची साधने नसून ती सामाजिक ओळख, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सत्तासंबंध यांची निर्मिती करणारी प्रक्रिया ठरली आहेत.

उद्दिष्टे :

१. समाज माध्यमांची संकल्पना स्पष्ट करणे.
२. युवा पिढीमध्ये समाज माध्यमांच्या वापराचे स्वरूप समजून घेणे.
३. समाज माध्यमांचा शैक्षणिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे. विविध आंतरराष्ट्रीय अहवाल, संशोधन लेख, सरकारी आकडेवारी आणि शैक्षणिक जर्नल्सचा अभ्यास करण्यात आला.

समाज माध्यमे संकल्पना:

समाजमाध्यमे (Social Media) ही इंटरनेट-आधारित परस्परसंवादी संवाद प्रणाली असून त्यामध्ये वापरकर्ते स्वतः माहिती, विचार, प्रतिमा, व्हिडिओ आणि अनुभव तयार करून इतरांशी त्याची देवाण – घेवाण करतात. पारंपारिक माध्यमांप्रमाणे ती एकमार्गी नसून द्विमार्गी आहेत यामुळे संवाद अधिक गतिमान, त्वरित आणि व्यापक बनतो. उदा. Facebook, Instagram, आणि YouTube यांसारखी समाजमाध्यमे वापरकर्त्यांना मजकूर, छायाचित्रे, व्हिडिओ, थेट प्रक्षेपण आणि विविध प्रकारची डिजिटल सामग्री प्रसारित करण्याची संधी देतात. समाजमाध्यमांचे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे 'वापरकर्ता-निर्मित सामग्री' ज्यामध्ये सर्वसामान्य व्यक्तीही माहिती निर्मितीत सक्रिय भूमिका बजावतात. 'लाईक', 'कमेंट', 'शेअर' आणि 'रीट्वीट' यांसारख्या त्वरित प्रतिसाद प्रणालीमुळे संवाद अधिक परस्परसंवादी बनतो आणि सामाजिक जाळे अधिक मजबूत होते.

समाजमाध्यमांची कार्यप्रणाली कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि डेटा विश्लेषणावर आधारित असते. वापरकर्त्यांच्या आवडी-निवडी, शोध इतिहास आणि परस्परसंवादाच्या आधारे त्यांना अनुरूप सामग्री दाखवली जाते, ज्यामुळे अनुभव अधिक वैयक्तिक आणि आकर्षक बनतो. समाजशास्त्रीय दृष्टीकोनातून समाजमाध्यमे 'डिजिटल सार्वजनिक क्षेत्र' म्हणून कार्य करतात, जिथे व्यक्तींना मुक्तपणे मत व्यक्त करण्याची संधी मिळते आणि सामाजिक

मतप्रवाह घडवले जातात. संप्रेषणशास्त्राच्या दृष्टीने ती माध्यमांचे लोकशाहीकरण घडवून आणतात, कारण माहिती प्रसाराची मत्केदारी केवळ काही संस्थांकडे न राहता सामान्य लोकांकडे जाते. परिणामी, समाजमाध्यमांमुळे संवाद अधिक वेगवान, सुलभ आणि जागतिक पातळीवर पोहोचणारा झाला असून त्यांचा सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनावर व्यापक प्रभाव पडत आहे.

युवा पिढीमध्ये समाज माध्यमांच्या वापराचे स्वरूप:

युवा पिढीमध्ये समाजमाध्यमांचा वापर बहुआयामी आणि गतिमान स्वरूपाचा आहे. डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे आजचा युवक केवळ माहिती ग्रहण करणारा नसून माहिती निर्माण करणारा (Content Creator) आणि प्रसारित करणारा सक्रिय घटक बनला आहे. Instagram, YouTube आणि Facebook यांसारख्या समाजमाध्यमांद्वारे युवक दैनंदिन संवाद, मनोरंजन, शिक्षण आणि सामाजिक सहभाग साधतात. **संवाद आणि सामाजिक नेटवर्किंग** हे युवा पिढीच्या वापराचे प्रमुख स्वरूप आहे. मित्रपरिवार आणि कुटुंबीयांशी संपर्क राखण्यासाठी मेसेजिंग, स्टोरी अपडेट्स आणि ग्रुप चॅट्सचा मोठ्या प्रमाणात वापर होतो. डिजिटल ओळखीची (Digital Identity) निर्मिती आणि स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व सादर करणे हेही युवकांच्या वापरातील महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. तसेच **मनोरंजन आणि विरंगुळा** हा समाजमाध्यमांच्या वापराचा केंद्रबिंदू आहे. लघु व्हिडिओ (Reels), व्हॉग्स, गेमिंग स्ट्रीम्स आणि मीम संस्कृती यांद्वारे युवक मनोरंजन करतात. **शैक्षणिक आणि कौशल्य विकासासाठी सुद्धा इंटरनेटचा वापर** वाढताना दिसतो. स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन, करिअर सल्ला आणि व्यावसायिक नेटवर्किंगसाठी युवक समाजमाध्यमांचा प्रभावी उपयोग

करतात. विशेषतः डिजिटल मार्केटिंग, कंटेंट क्रिएशन आणि फ्रीलान्सिंग क्षेत्रात अनेक युवक संधी शोधत आहेत. **त्याचप्रमाणे** विविध सामाजिक चळवळी, पर्यावरण मोहिमा, स्त्री-सशक्तीकरण, मानवाधिकार आदी विषयांवर युवक सक्रिय भूमिका घेतात. समाजमाध्यमे त्यांना आपले मत व्यक्त करण्यासाठी आणि सार्वजनिक चर्चेत सहभागी होण्यासाठी मंच उपलब्ध करून देतात.

तथापि, या वापराचे काही **नकारात्मक पैलू**ही आढळतात. सतत ऑनलाईन राहण्याची प्रवृत्ती, मान्यता मिळवण्याची इच्छा (likes आणि followers), तुलना संस्कृती आणि सायबरबुलिंग यांमुळे मानसिक ताण वाढण्याची शक्यता असते. त्यामुळे युवा पिढीमध्ये समाजमाध्यमांचा वापर हे केवळ तांत्रिक साधन नसून सामाजिक आणि मानसिक प्रक्रियांचा भाग बनलेले आहे. एकूणच, युवा पिढीमध्ये समाजमाध्यमांचा वापर संवाद, मनोरंजन, शिक्षण, अभिव्यक्ती आणि सामाजिक सहभाग या सर्व क्षेत्रांमध्ये व्यापक स्वरूपाचा असून तो त्यांच्या जीवनशैलीचा अविभाज्य घटक बनला आहे.

समाज माध्यमांचा शैक्षणिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्यावर होणारा परिणाम:

समाजमाध्यमे ही आजच्या डिजिटल युगातील प्रभावी संवादव्यवस्था असून Facebook, Instagram, YouTube यांसारख्या माध्यमांद्वारे माहितीची देवाण-घेवाण जलद गतीने होते. समाजमाध्यमांचा वापर विशेषतः युवा पिढीत मोठ्या प्रमाणावर वाढला असून त्याचा शैक्षणिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम होताना दिसून येतो. खालीलप्रमाणे या परिणामांचा सविस्तर अभ्यास करता येतो.

शैक्षणिक परिणाम:

डिजिटल तंत्रज्ञानाच्या प्रसारामुळे शिक्षणप्रक्रिया अधिक गतिमान झाली असली तरी त्याचबरोबर काही गंभीर आव्हानेही निर्माण झाली आहेत. खालीलप्रमाणे सकारात्मक व नकारात्मक परिणामांचे सविस्तर विश्लेषण करता येते.

सकारात्मक परिणाम:

१) माहितीचा सुलभ प्रवेश:समाजमाध्यमे व ऑनलाईन प्लॅटफॉर्ममुळे विद्यार्थ्यांना विविध शैक्षणिक साधने सहज उपलब्ध होतात. उदा. YouTube वर तज्ज्ञांचे व्याख्यान, स्पष्टीकरणात्मक व्हिडिओ, प्रयोगांचे प्रात्यक्षिक उपलब्ध असते. तसेच Google Scholar द्वारे संशोधन लेख, प्रबंध आणि शैक्षणिक साहित्य मिळते. यामुळे ग्रामीण व शहरी भागातील शैक्षणिक दरी कमी करण्यास मदत होते. याशिवाय ई-पुस्तके, पीडीएफ नोट्स, मुक्त शैक्षणिक साधने (OER) यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा अभ्यास अधिक सखोल व अद्ययावत होतो.

२) ई-लर्निंग व सहयोगी शिक्षण:समाजमाध्यमांद्वारे गटचर्चा, प्रकल्पाधारित शिक्षण, वेबिनार, ऑनलाईन कार्यशाळा यांना चालना मिळते. Google Meet किंवा Zoom सारख्या माध्यमांतून शिक्षक-विद्यार्थी संवाद सुलभ होतो. सहयोगी शिक्षणामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये विचारमंथन, समस्या सोडविण्याची क्षमता आणि समुहभावना विकसित होते. कोविड-१९ काळात ऑनलाईन शिक्षणाने शिक्षणप्रक्रिया खंडित होऊ दिली नाही, ही त्याची मोठी सकारात्मक बाजू मानली जाते.

३) कौशल्यविकास:समाजमाध्यमे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

- **सादरीकरण कौशल्य** – व्हिडिओ तयार करणे, ब्लॉग लिहिणे यामुळे अभिव्यक्ती सुधारते.

- **संवाद कौशल्य** – ऑनलाईन चर्चांमुळे तर्कशुद्ध मांडणीची सवय लागते.
- **डिजिटल साक्षरता** – तंत्रज्ञान हाताळण्याची क्षमता वाढते. आजच्या ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेत डिजिटल कौशल्य अत्यावश्यक असल्याने समाजमाध्यमांचा योग्य वापर विद्यार्थ्यांच्या करिअर विकासासाठी उपयुक्त ठरतो.

४) स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन: समाजमाध्यमांवर विविध तज्ज्ञ, प्रशिक्षक व मार्गदर्शक विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करतात. उदा. UPSC किंवा MPSC परीक्षांसाठी अभ्यासक्रम विश्लेषण, चालू घडामोडी, प्रश्नपत्रिकांचे विश्लेषण उपलब्ध होते. यामुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांनाही दर्जेदार मार्गदर्शन मिळण्याची संधी उपलब्ध होते.

नकारात्मक परिणाम:

१) एकाग्रतेत घट: समाजमाध्यमांवरील सततच्या नोटिफिकेशन्स, मेसेजेस आणि अपडेट्स यामुळे विद्यार्थ्यांचे लक्ष वारंवार विचलित होते. अभ्यासाच्या वेळी मोबाईलचा वापर केल्यास 'मल्टिटास्किंग'ची सवय लागते, ज्यामुळे दीर्घकाळ लक्ष केंद्रीत ठेवण्याची क्षमता कमी होते. याचा थेट परिणाम शैक्षणिक कामगिरीवर होतो.

२) वेळेचा अपव्यय: मनोरंजनात्मक सामग्री, रील्स, गेम्स आणि चॅटिंग यामुळे विद्यार्थ्यांचा बराच वेळ खर्च होतो. सुरुवातीला 'थोड्याच वेळासाठी' वापरले जाणारे माध्यम नंतर दीर्घकाळ व्यापून टाकते. परिणामी अभ्यासासाठी आवश्यक असलेला वेळ कमी पडतो आणि शैक्षणिक नियोजन विस्कळीत होते.

३) शैक्षणिक गुणवत्तेत घसरण: अति वापरामुळे अभ्यासातील सातत्य कमी होते. वाचन, चिंतन व विश्लेषण यांसाठी आवश्यक असलेली सखोलता कमी होऊ शकते. संशोधनानुसार, जास्त स्क्रीन-टाइम असलेल्या विद्यार्थ्यांच्या गुणांमध्ये तुलनेने घट दिसून येते.

४) नकलप्रवृत्ती वाढ: इंटरनेटवरील तयार निबंध, प्रकल्प, असाइनमेंट्स सहज उपलब्ध असल्यामुळे काही विद्यार्थी थेट कॉपी-पेस्ट करण्याची प्रवृत्ती अंगीकारतात. यामुळे सर्जनशीलता व स्वअभ्यासाची सवय कमी होते. शैक्षणिक प्रामाणिकतेच्या दृष्टीने ही गंभीर समस्या असून यावर नियंत्रणासाठी डिजिटल साक्षरता व नैतिक शिक्षण आवश्यक आहे.

सामाजिक परिणाम:

समाज माध्यमांमुळे व्यक्ती-व्यक्तीमधील तसेच समाज-समूहांमधील संवादाची पद्धत बदलली आहे. समाजमाध्यमांचा सामाजिक संरचना, मूल्यव्यवस्था, नातेसंबंध आणि सामाजिक जाणीवा यांवर व्यापक परिणाम झाला आहे. हा परिणाम सकारात्मक व नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपात दिसून येतो.

(अ) सकारात्मक सामाजिक परिणाम:

१) संवाद व संपर्काची वाढ: समाजमाध्यमांमुळे भौगोलिक अंतर कमी झाले आहे. परदेशात किंवा दूरच्या ठिकाणी राहणाऱ्या व्यक्तींशी सहज संपर्क साधता येतो. कुटुंबीय, मित्रपरिवार आणि व्यावसायिक संपर्क अधिक मजबूत होतात.

२) सामाजिक जाणीव व जनजागृती: पर्यावरण संरक्षण, स्त्री-अधिकार, मानवी हक्क, सामाजिक न्याय यांसारख्या विषयांवर समाजमाध्यमांद्वारे मोठ्या प्रमाणात जनजागृती होते. सामाजिक प्रश्नांवर चर्चा घडून येते आणि लोकमत तयार होते.

३) सामाजिक चळवळींना चालना: समाजमाध्यमे सामाजिक चळवळींसाठी प्रभावी व्यासपीठ ठरली आहेत. उदा. **Arab Spring** किंवा **Me Too movement** यांसारख्या चळवळींना समाजमाध्यमांनी व्यापक पाठिंबा मिळवून दिला. यामुळे लोकशाही प्रक्रियेत सामान्य नागरिकांचा सहभाग वाढला.

४) अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य: समाजमाध्यमांमुळे प्रत्येक व्यक्तीला आपले विचार, अनुभव आणि सर्जनशीलता मांडण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले आहे. पारंपारिक माध्यमांवर अवलंबून राहण्याची गरज कमी झाली आहे.

५) सांस्कृतिक देवाण-घेवाण: विविध संस्कृती, परंपरा आणि जीवनशैली यांचा परिचय अलीकडे या समाज माध्यमांमुळे होत आहे. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सांस्कृतिक संवाद अधिक गतिमान झाला आहे.

(ब) नकारात्मक सामाजिक परिणाम:

१) सामाजिक एकाकीपणा: आभासी संवाद वाढल्याने प्रत्यक्ष भेटीगाठी व प्रत्यक्ष सामाजिक संबंध कमी होत आहेत. यामुळे समाजातील भावनिक नातेसंबंध कमकुवत होण्याची शक्यता आहे.

२) सायबर छळ व ऑनलाईन हिंसा: समाजमाध्यमांवर अपमानास्पद टिप्पणी, ट्रोलिंग आणि अफवा पसरविणे यांसारख्या घटना वाढल्या आहेत. यामुळे सामाजिक तणाव निर्माण होतो.

३) खोटी माहिती : समाज माध्यमांमुळे अप्रमाणित माहिती व अफवा जलद गतीने पसरतात. यामुळे समाजात गैरसमज, भीती आणि सामाजिक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते.

४) सामाजिक तुलना व असमाधान: इतरांच्या जीवनातील यश, संपन्नता किंवा आनंद पाहून व्यक्तींमध्ये स्वतःविषयी असमाधान वाढू शकते. सामाजिक प्रतिष्ठेची स्पर्धा तीव्र होते.

५) मूल्यव्यवस्थेतील बदल

पारंपारिक मूल्ये व सामाजिक नियम यांमध्ये बदल होऊ लागले आहेत. काही वेळा पाश्चिमात्य संस्कृतीचा अति प्रभाव स्थानिक संस्कृतीवर पडतो.

मानसिक परिणाम:

(अ) सकारात्मक मानसिक परिणाम:

१) भावनिक आधार व सामाजिक समर्थन: मानसिक तणाव, शैक्षणिक दबाव किंवा वैयक्तिक समस्यांमध्ये व्यक्तींना ऑनलाईन आधार मिळतो. एकटेपणाची भावना कमी होण्यास मदत होते.

२) आत्मविश्वास व स्व-अभिव्यक्ती: फोटो, लेखन, कला, व्हिडिओ इत्यादींच्या माध्यमातून व्यक्तींना स्वतःची ओळख मांडण्याची संधी मिळते. सकारात्मक प्रतिसाद (लाईक्स, कमेंट्स) आत्मविश्वास वाढवू शकतात.

३) माहितीमुळे जागरूकता: मानसिक आरोग्याविषयी जागरूकता वाढविणारे अनेक उपक्रम समाजमाध्यमांवर चालतात. ताण-व्यवस्थापन, वेळेचे नियोजन, प्रेरणादायी संदेश यांमुळे काही प्रमाणात सकारात्मकता वाढते.

४) सर्जनशीलता व प्रेरणा

नवीन कल्पना, कौशल्ये आणि यशोगाथा पाहून व्यक्तींमध्ये प्रेरणा निर्माण होते. सर्जनशील अभिव्यक्तीला चालना मिळते.

(ब) नकारात्मक मानसिक परिणाम:

१) ताण व चिंता: सतत ऑनलाईन राहण्याचा दबाव, प्रतिसाद मिळविण्याची अपेक्षा आणि 'फिअर ऑफ मिसिंग आऊट' (FOMO) यांमुळे ताण व चिंता वाढू शकते.

२) नैराश्याची शक्यता: इतरांच्या जीवनातील 'आदर्श' चित्र पाहून स्वतःविषयी कमीपणाची भावना निर्माण होऊ शकते. सततची सामाजिक तुलना मानसिक खिन्नता वाढवू शकते.

३) आत्मसन्मानात घट: लाईक्स आणि फॉलोअर्स यांवर आधारित मान्यता मिळवण्याची प्रवृत्ती वाढल्यास व्यक्तीचा आत्मसन्मान बाह्य प्रतिसादावर अवलंबून राहतो. नकारात्मक प्रतिक्रिया मिळाल्यास भावनिक अस्थिरता निर्माण होऊ शकते

४) झोपेचा व्यत्यय:रात्री उशिरापर्यंत मोबाईल वापरल्याने झोपेचा अभाव मानसिक आरोग्यावर प्रतिकूल परिणाम करतो.

५) व्यसनाधीनता:समाजमाध्यमांचा अति वापरामुळे सतत मोबाईल तपासण्याची प्रवृत्ती वाढते, ज्यामुळे अभ्यास, काम आणि वैयक्तिक जीवनावर परिणाम होतो.

६) सायबर छळाचा परिणाम:ऑनलाईन ट्रोलिंग, अपमानास्पद टिप्पणी किंवा अफवा यांमुळे व्यक्तीमध्ये भीती, आत्मविश्वासात घट आणि मानसिक त्रास निर्माण होऊ शकतो.

निष्कर्ष:

युवा पिढी आणि समाजमाध्यमे यांचे नाते बहुआयामी आहे. समाजमाध्यमे ही ज्ञान, संवाद आणि संधी यांचे प्रभावी साधन आहे परंतु त्याचा अतिरेक मानसिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक समस्यांना कारणीभूत ठरू शकतो. त्यामुळे संतुलित, सजग आणि जबाबदार वापर आवश्यक आहे. भविष्यात समाजमाध्यमे अधिक प्रभावशाली होणार असल्याने युवकांना डिजिटल साक्षरतेसह मूल्याधिष्ठित शिक्षण देणे गरजेचे आहे.

संदर्भ:

1. World Health Organization (2021). *Adolescent Mental Health Report*.
2. UNICEF (2020). *The State of the World's Children – Digital Age*.
3. Wankhede, M.R. *Social Media and Youth: A Study of Impacts*. International Education and Research Journal (IERJ), 2024.
4. *Impact of Social Media on Youth*. Integral Research, 2025.
5. *Impact of Social Media on Youth Mental Health*. Ajasraa ISSN 2278-3741 UGC CARE 1, 2024.
6. Tattimani, D., & Kakade, O. *A Impact of Social Media on Youth: A Case Study of Vijayapur District*. m-JACS, 2023.
7. *Effect of Social Media on Youth: A Study in Indian Context with Reference to Rewa*. JASRAE, 2023
8. हेमंत विलासराव देशमुख (२०२३) – 'सायबर सुरक्षा मार्गदर्शिका', हिंद लॉ पब्लिकशन्स, पुणे

मिलिटरी अपशिंगे: सैनिकी परंपरा आणि राष्ट्रनिर्मितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास

प्रा. सौ. उन्नती अमृतराव पाटील

सहाय्यक प्राध्यापिका, समाजशास्त्र विभाग, मातोश्री बयाबाई श्रीपतराव कदम महाविद्यालय, कडेगाव

Corresponding Author – प्रा. सौ. उन्नती अमृतराव पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18921326

सार (Abstract):

उच्च सातारा जिल्ह्यातील अपशिंगे हे गाव ग्रामीण भारतातील सैनिकी परंपरेचे संस्थात्मक आणि सांस्कृतिक रूप धारण केलेले वैशिष्ट्यपूर्ण उदाहरण आहे. ब्रिटिश कालीन काळापासून सुरू झालेली सैन्य सेवेची परंपरा या गावात केवळ उपजीविकेचे साधन न राहता ती सामाजिक प्रतिष्ठा, कर्तव्यभावना आणि सामूहिक ओळखीचा आधारस्तंभ बनली आहे. पहिल्या आणि दुसऱ्या महायुद्धातील व्यापक सहभाग, तसेच गावातील मोठ्या प्रमाणावरील सैन्यभरतीची नोंद आहे. या परंपरेची ऐतिहासिक सलगता अधोरेखित करतात. अपशिंगेतील पहिले सैनिक बाळू बुवा यांच्या स्मरणार्थ उभारलेले मंदिर म्हणजेच बाळोबा मंदिर हे शौर्य परंपरेच्या सांस्कृतिक स्मृतीचे प्रतीक आहे. सध्याच्या घडीला गावात शेकडो माजी सैनिक, अधिकारी, तसेच वीरपत्नी व वीरमाता आढळतात, ज्यामुळे सैनिकी वारसा हा गावाच्या सामाजिक संरचनेत खोलवर रुजला असल्याचे स्पष्ट होते.

या संशोधनात ग्रामीण सामाजिक रचना, कुटुंबव्यवस्था, स्त्रियांची भूमिका आणि राष्ट्र निर्मितीतील सहभाग यांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करण्यात आला आहे. विशेषतः सैनिकी परंपरेने जातीय सीमारेषा ओलांडून सामाजिक एकसंधता निर्माण केली, या प्रक्रियेचे विश्लेषण हे या अभ्यासाचा केंद्रबिंदू आहे. वीरपत्नी व वीरमाता यांच्या अनुभवांद्वारे ग्रामीण स्त्री-अनुभवाच्या सामाजिक आशयाचा मागोवा घेताना अपशिंगे हे गाव ग्रामीण समाज आणि राष्ट्रनिर्मिती यांमधील परस्पर-संबंध समजून घेण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण केस स्टडी म्हणून उभे राहते.

मुख्य शब्द (Keywords): ग्रामीण समाज, सैनिकी परंपरा, सामाजिक एकसंधता, राष्ट्रनिर्मिती, स्त्री-अनुभव, अपशिंगे

प्रस्तावना :

भारतीय ग्रामीण समाजाच्या अभ्यासात साधारणतः कृषीव्यवस्था, नातेसंबंध, सामाजिक रचना आणि संस्कृती यांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते; परंतु काही गावे अशी आहेत की जिथे लष्करी परंपरा हीच त्या समाजाच्या ओळखीचा केंद्रबिंदू बनलेली आहे. अशा गावांमध्ये सैन्यसेवा ही केवळ रोजगाराची संधी नसून ती एक सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्था, सामूहिक अभिमान आणि पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होणारा सामाजिक संस्कार असतो. सातारा परिसरातील 'मिलिटरी अपशिंगे' म्हणून

ओळखले जाणारे गाव ही अशीच एक वैशिष्ट्यपूर्ण सामाजिक घटना आहे, ज्याचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करण्याची आवश्यकता भासते.

अपशिंगे गावाची लष्करी परंपरा ब्रिटिशकालीन काळापासून आकार घेत असल्याचे आढळते. गावातील बाळू बुवा हे पहिले सैनिक म्हणून ओळखले जातात. त्यांच्या सैन्यसेवेने केवळ वैयक्तिक कर्तृत्वाची नोंद निर्माण केली नाही, तर संपूर्ण गावासाठी राष्ट्रसेवेचा एक नवा आदर्श निर्माण केला. त्यांच्या निधनानंतर गावात उभारण्यात आलेले मंदिर हे केवळ श्रद्धेचे प्रतीक नसून

सामूहिक स्मृतीचे आणि ऐतिहासिक सातत्याचे जिवंत केंद्र आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या स्मृतीला धार्मिक-सांस्कृतिक रूप देणे ही ग्रामीण समाजातील सामूहिक कृतज्ञतेची अभिव्यक्ती आहे. आणि त्यातूनच गावाच्या सामाजिक ओळखीला एक वेगळे स्वरूप प्राप्त झाले. 'मिलिटरी अपशिंगे' ही ओळख अचानक निर्माण झालेली नाही. गावातील अनेक कुटुंबांनी पिढ्यानपिढ्या सैन्यात सेवा बजावली आहे. घरातील वडीलधाऱ्यांचे गणवेशातील छायाचित्र, शौर्यकथा, युद्धातील अनुभव, पदके आणि सन्मानचिन्हे ही केवळ वैयक्तिक अभिमानाची नव्हे तर सामूहिक सामाजिक भांडवलाची साधने ठरली आहेत. लहान मुलांच्या जडणघडणीत 'देशसेवा' हा शब्द एक नैतिक मूल्य म्हणून रुजत गेला. परिणामी सैन्यात भरती होणे ही केवळ करिअर निवड नसून एक सामाजिक अपेक्षा आणि प्रतिष्ठेचा मार्ग बनला. या प्रक्रियेत सामाजिक संरचनेतील विविध घटकांनी सक्रिय सहभाग नोंदविला. भिन्न आर्थिक, सांस्कृतिक आणि परंपरागत पार्श्वभूमी असलेल्या कुटुंबांनी सैनिकी परंपरेला स्वीकारून सामूहिक एकात्मतेची जपणूक केली. लष्करी परंपरेने सामाजिक भिन्नता ओलांडून गावाला एकत्रित बांधण्याचे कार्य केले. त्यामुळे अपशिंगेचा अभ्यास हा केवळ लष्करी इतिहासाचा नव्हे तर सामाजिक एकात्मतेचा आणि ग्रामीण परिवर्तनाचा अभ्यास ठरतो.

या संपूर्ण प्रक्रियेत स्त्रियांची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे. रणांगणावर सैनिक उभा असतो; परंतु त्यामागे घराचा कणा म्हणून उभी असते ती आई, पत्नी किंवा भगिनी. दीर्घकाळाची प्रतीक्षा, अनिश्चिततेची भीती, कुटुंबाची जबाबदारी आणि सामाजिक दबाव या सर्वांमध्ये त्यांनी मानसिक धैर्य जपले. घर, शेती, मुलांचे संगोपन आणि सामाजिक व्यवहार सांभाळत त्यांनी राष्ट्रसेवेच्या मूल्यांना पोषण दिले. त्यामुळे लष्करी परंपरेचा अभ्यास करताना स्त्री-अनुभवाचा समावेश करणे ही समाजशास्त्रीय

दृष्टिकोनातून आवश्यक बाब ठरते. अपशिंगे गावाच्या नावाविषयीच्या स्थानिक परंपरा, त्याची ऐतिहासिक स्मृती, लष्करी परंपरेचा सातत्यपूर्ण वारसा आणि सामूहिक ओळखीची निर्मिती. या सर्व घटकांचा परस्परसंबंध लक्षात घेतल्यास हे गाव एक सामाजिक प्रयोगशाळा म्हणून समोर येते. या गावात राष्ट्रनिर्मिती ही एखादी अमूर्त संकल्पना नसून ती दैनंदिन जीवनातील मूल्य, संस्कार आणि निर्णय प्रक्रियेतून प्रकट होते. म्हणूनच प्रस्तुत संशोधनात 'मिलिटरी अपशिंगे' या गावाचा अभ्यास ग्रामीण समाजरचना, सामूहिक स्मृती, सांस्कृतिक भांडवल, सामाजिक एकात्मता आणि राष्ट्रनिर्मिती या संकल्पनांच्या संदर्भात केला जाणार आहे. हा अभ्यास केवळ ऐतिहासिक घटनांची मांडणी नसून एका ग्रामीण समाजाने राष्ट्रसेवेच्या माध्यमातून स्वतःची स्वतंत्र सामाजिक ओळख कशी निर्माण केली. याचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

१. 'मिलिटरी अपशिंगे' या ग्रामीण समाजातील सैनिकी परंपरेचा ऐतिहासिक सातत्य आणि सामाजिक संरचनेशी असलेला परस्पर संबंध स्पष्ट करणे.
२. गावातील सैनिकी परंपरेमुळे निर्माण झालेल्या सामूहिक ओळखीचे आणि सामाजिक एकात्मतेचे स्वरूप अभ्यासणे.
३. सैनिकी परंपरेच्या प्रक्रियेत स्त्रियांच्या (आई, पत्नी, वीरमाता, वीरपत्नी) अनुभवांचा आणि त्यांच्या अदृश्य योगदानाचा अभ्यास करणे.
४. आपशिंगे गावाच्या उदाहरणातून ग्रामीण समाज राष्ट्रनिर्मितीत सक्रिय घटक म्हणून कसा उभा राहतो, याचे सैद्धांतिक आणि विश्लेषणात्मक स्पष्टीकरण देणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे गुणात्मक स्वरूपाचे असून 'केस स्टडी' पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. 'मिलिटरी अपशिंगे' या गावाचा अभ्यास सामाजिक रचना, सामूहिक ओळख आणि राष्ट्रनिर्मितीच्या संदर्भात करण्यात आला आहे. या संशोधनासाठी प्राथमिक व दुय्यम स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला. प्राथमिक माहितीमध्ये ग्रामपंचायत आकडेवारी, सैन्यातील व निवृत्त सैनिकांची संख्यात्मक माहिती, शैक्षणिक संस्था व सामाजिक घटकांची माहिती यांचा समावेश आहे. दुय्यम स्रोतांमध्ये ग्रामीण समाजशास्त्र व राष्ट्र निर्मितीवरील साहित्याचा आधार घेण्यात आला. संख्यात्मक माहितीचे सामाजिक विश्लेषण करून गावातील सैनिकी परंपरेचा सामाजिक अर्थ आणि परिणाम समजून घेण्याचा प्रयत्न या अभ्यासात करण्यात आला आहे.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी:

अपशिंगे या गावाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ही केवळ कालरेषेवर घडलेल्या घटनांची मांडणी नसून, ती सामाजिक स्मृती, सैनिकी वारसा आणि ग्रामीण संघटनात्मक शक्ती यांच्या परस्पर संबंधातून आकार घेतलेली ऐतिहासिक प्रक्रिया आहे. गावाचे नाव कसे पडले, या प्रश्नाचे उत्तर स्थानिक मौखिक परंपरेत आढळते. तत्कालीन सत्ताधाऱ्यांनी "आप सिंग किधर रहेंगे?" असा प्रश्न विचारल्याची नोंद स्थानिक कथनपरंपरेत जपली गेली आहे. या संवादातून 'आपसिंग' हा उच्चार रूढ झाला आणि पुढे तो 'अपशिंगे' या नावात स्थिरावला. या नाव निर्मितीत स्थलांतर, सत्ता-संवाद आणि स्थानिक ओळखीची घडण या तीनही प्रक्रिया दडलेल्या आहेत. म्हणूनच अपशिंगे हे नाव भौगोलिक ओळख नसून सामाजिक इतिहासाचे भाषिक प्रतीक ठरते. ब्रिटिश कालीन काळात या गावाच्या इतिहासाला निर्णायक वळण मिळाले.

सैन्यभरतीची प्रक्रिया वाढत असताना अपशिंगेतील युवकांनी मोठ्या प्रमाणावर सैन्यात प्रवेश केला. उपलब्ध वर्तमानपत्रीय नोंदींनुसार एका टप्प्यावर गावातील तब्बल ९० टक्के सक्षम पुरुषांनी सैन्यसेवा स्वीकारली होती. पहिल्या महायुद्धात "From this village 46 men went to the Great War 1914–1919" अशी इंग्रजीतील नोंद अभिमानाने कोरली गेली होती. ही आकडेवारी केवळ सैनिकी सहभाग दर्शवत नाही, तर ग्रामीण समाजातील राष्ट्रभावनेची सामूहिक पातळी दर्शविते. या सैनिकी परंपरेच्या प्रारंभी बाळू बुवा हे गावातील पहिले सैनिक म्हणून ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण ठरतात. त्यांच्या सैन्य सेवेमुळे गावातील तरुणांना प्रेरणा दिली. त्यांच्या निधनानंतर गावकऱ्यांनी त्यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ मंदिर उभारले. एका सैनिकाच्या स्मृतीचे देवत्वात रूपांतर होणे ही समाजशास्त्रीय दृष्ट्या अत्यंत अर्थपूर्ण घटना आहे. व्यक्तीचे स्मरण , प्रतीकात्मक उन्नयन ,संस्थात्मक स्थिरता असा हा प्रवास आहे. या प्रक्रियेत सैनिकी सेवा ही केवळ रोजगार किंवा कर्तव्य न राहता सांस्कृतिक आदर्श बनली. बाळू बुवांच्या स्मृतीने सैन्यसेवेला धार्मिक-सांस्कृतिक अधिष्ठान मिळाले आणि सैनिकी परंपरेचे सामूहिकीकरण घडवले.

कालांतराने अपशिंगे हे "मिलिटरी अपशिंगे" म्हणून ओळखले जाऊ लागले. ही ओळख केवळ गौरव कथनातून निर्माण झालेली नाही; ती पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या सहभागातून दृढ झाली आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार ३८७४ लोकसंख्या असलेल्या या गावात ३५० माजी सैनिक, १०५ माजी पॅरा मिलिटरी सैनिक, २५० कार्यरत सैनिक, ७५ पॅरा मिलिटरी जवान, २१ अधिकारी आणि ११५ वीरमाता-वीरपत्नींची उपस्थिती आढळते. इतक्या लहान लोकसंख्येच्या गावात सैन्याशी निगडित व्यक्तींचे प्रमाण लक्षणीय आहे. यावरून सैन्यसेवा ही या गावाच्या सामाजिक संरचनेचा अविभाज्य भाग बनलेली

दिसते. विशेष म्हणजे, गावातील ग्रामपंचायत १९४७ मध्ये स्थापन झाली. म्हणजेच स्वातंत्र्योत्तर काळातही गावाने सैनिक वारसा सोबत नागरी संस्थात्मक विकासाचा मार्ग स्वीकारला. शैक्षणिक संस्था, जिल्हा परिषद शाळा, श्री. छत्रपती शिवाजी विद्यालय व जुनिअर कॉलेज, तसेच इंग्रजी माध्यम शाळा यांमधील एकूण २०६८ विद्यार्थी संख्या पाहता शिक्षण व सैन्य या दोन्ही क्षेत्रांमध्ये गावाची सक्रिय उपस्थिती दिसून येते. यामुळे सैनिकी परंपरा आणि सामाजिक प्रगती यांचा परस्परसंबंध स्पष्ट होतो. इतिहासात नोंदलेल्या युद्ध संदर्भांमध्ये पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धातील सहभाग, तसेच चीन-भारत युद्ध (१९६२), कारगील युद्ध यांसारख्या राष्ट्रीय संघर्षांमध्ये या गावातील सैनिकांनी सक्रिय भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे अपशििंगेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी ही एका विशिष्ट कालखंडापुरती मर्यादित नसून विविध राष्ट्रीय टप्प्यांशी जोडलेली आहे.

समाजशास्त्रीय दृष्टीने पाहिले असता, अपशििंगेचा इतिहास हा ग्रामीण समाजाने सैन्यसेवेला सामाजिक भांडवल (social capital) म्हणून स्वीकारल्याचा इतिहास आहे. सैन्यसेवेने गावात शिस्त, त्याग, राष्ट्रनिष्ठा आणि सामूहिक अभिमान या मूल्यांची पेरणी केली. सैनिकी परंपरेमुळे जातीय, आर्थिक आणि कौटुंबिक स्तरांवरील भेदरेषा दुय्यम ठरल्या आणि सामूहिक ओळख मजबूत झाली. म्हणूनच अपशििंगेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी पुढील स्तरांवर अभ्यासण्यासारखी ठरते.

१. नामनिर्मिती आणि स्थानिक ओळखीची सामाजिक घडण
२. ब्रिटिश कालीन सैन्यभरती आणि ग्रामीण परिवर्तन
३. बाळुबुवांच्या स्मृतीचे संस्थाकरण
४. युद्धकालीन राष्ट्रीय सहभाग आणि पिढ्यानपिढ्यांची सैनिकी परंपरा

५. सैनिकी वारसा आणि नागरी-सांस्थिक विकास यांचा परस्पर संबंध

या सर्व प्रक्रियांमुळे अपशििंगे हे केवळ एक गाव न राहता ग्रामीण सैनिकी परंपरेचे समाजशास्त्रीय आदर्श उदाहरण म्हणून उभे राहते.

ग्रामीण सामाजिक रचना आणि सैनिकी परंपरेचा परस्परसंबंध:

अपशििंगे या गावातील सैनिकी परंपरा ही एखाद्या योगायोगाची परिणती नसून ती गावाच्या सामाजिक रचनेशी घनिष्ठरीत्या जोडलेली आहे. ग्रामीण समाजात कुटुंबसंस्था, नातेसंबंध, मूल्यव्यवस्था, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सामूहिक ओळख या घटकांवर समाजाची पायाभरणी होत असते. अपशििंगेच्या संदर्भात या सर्व घटकांनी सैनिकी परंपरेला स्थैर्य, सातत्य आणि सामाजिक वैधता प्रदान केली आहे. त्यामुळे येथे सैनिक सेवा ही वैयक्तिक निर्णय नसून सामूहिक सामाजिक प्रवाहाचा भाग बनलेली दिसते. गावातील मोठ्या प्रमाणावर असलेले माजी सैनिक, सेवेत असलेले जवान आणि अधिकारी यांची संख्या लक्षात घेतली असता, सैन्यात जाणे हे एक संस्थात्मक रूप धारण केलेले दिसते. अनेक कुटुंबांमध्ये सैनिकी सेवा ही पिढ्यानपिढ्या चालत आलेली परंपरा आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहता, ही प्रक्रिया सामाजिक पुनरुत्पादनाचे उदाहरण ठरते, जिथे विशिष्ट मूल्ये, व्यवसायाभिमुखता आणि जीवनदृष्टी पिढ्यानपिढ्या हस्तांतरित होतात.

ग्रामीण समाजात प्रतिष्ठेला असलेले महत्त्व लक्षात घेतले तर सैनिकी सेवा ही उच्च सामाजिक स्थानाशी जोडली गेलेली आहे. सार्वजनिक सन्मान, सामाजिक आदर आणि गावाच्या ओळखीचा भाग म्हणून सैनिकांचा उल्लेख हे सैनिकी सेवेचे प्रतीकात्मक भांडवल निर्माण करतात. यामुळे सैन्यातील सेवा ही केवळ रोजगार नसून सामाजिक

मानमरातब आणि सामूहिक अभिमानाचे प्रतीक बनते. तसेच, सैनिक परंपरेने गावात व्यापक सामूहिक ओळख घडवली आहे. पारंपरिक ग्रामीण समाजात विविध सामाजिक घटक असले तरी अपशिंगेमध्ये “सैनिक” ही ओळख सर्वमान्य आणि एकत्रित करणारी ठरते. ही ओळख सामाजिक भेदांवर मात करून एकात्मतेची भावना दृढ करते. अशा प्रकारे सैनिकी संस्कृती ही सामाजिक एकसंधतेची आधार रचना बनते. शैक्षणिक संस्थांची संख्या आणि विद्यार्थ्यांचा मोठा सहभाग यावरूनही सामाजिक रचना आणि सैनिकी आकांक्षा यांचा संबंध दिसून येतो. संरक्षण क्षेत्रात सेवा देणाऱ्या व्यक्तींची उपस्थिती तरुण पिढीमध्ये विशिष्ट करिअर आकांक्षा निर्माण करते. शिस्त, कर्तव्यभावना आणि राष्ट्रीय बांधिलकी यांसारखी मूल्ये स्थानिक पातळीवर सामाजिक वातावरणाचा भाग बनतात. एकूणच अपशिंगेच्या उदाहरणातून हे स्पष्ट होते की सैनिक परंपरा ही गावाच्या सामाजिक रचनेपासून वेगळी नसून तिच्याशी एकरूप झालेली आहे. कुटुंबव्यवस्था, प्रतिष्ठा, शिक्षण आणि सामूहिक ओळख या सर्व घटकांच्या परस्परसंबंधातून सैनिकी संस्कृतीचे संस्थाकरण झाले आहे. त्यामुळे अपशिंगे हे ग्रामीण समाजातील सैनिकी परंपरेचे संरचनात्मक उदाहरण म्हणून अभ्यासासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरते.

शौर्याच्या सावलीतील स्त्रिया:

गावाच्या लष्करी परंपरेचा इतिहास केवळ रणांगणातील शौर्यावर उभा नाही; तो घराच्या उंबरठ्यावर उभ्या असलेल्या स्त्रियांच्या अदृश्य त्यागावरही तितकाच आधारलेला आहे. पुरुष सीमारेषेवर राष्ट्ररक्षणासाठी उभा राहतो, तेव्हा त्याच्या पाठीशी उभी असलेली स्त्री ही केवळ पत्नी किंवा आई नसते, तर ती संपूर्ण कुटुंबव्यवस्थेची आधारस्तंभ बनते. उदाहरण घ्यायचे झाले तर रामराव महादू

(निकम) पाटील यांनी आज्ञाद हिंद सेनेत प्रवेश केला. तेव्हा त्यांच्या पत्नी वैजयंता यांच्यावर अचानक जबाबदाऱ्यांचा डोंगर कोसळला. दोन मुली आणि अवघ्या दोन वर्षांचा मुलगा हिंदुराव यांच्या संगोपनाची संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्या खांद्यावर आली. कोणताही ठोस आर्थिक आधार नसताना, समाजातील असुरक्षिततेच्या छायेत, त्यांनी कुटुंब सांभाळले. येथे स्त्रीचे कार्य केवळ ‘घर सांभाळणे’ एवढे मर्यादित राहत नाही; ती मानसिक स्थैर्याचा स्रोत बनते. पती रणांगणावर असताना त्यांचा जीव धोक्यात आहे ही जाणीव, अनिश्चिततेची भीती, आणि तरीही मुलांसमोर धैर्याचा आव आणणे हा तिचा दररोजचा संघर्ष असतो.

हिंदुराव रामराव (निकम) पाटील पुढे स्वतः लष्करात दाखल झाले. 1962 च्या भारत-चीन युद्धात त्यांनी हिमालयीन भागात पंधरा दिवस अन्न-पाण्याविना परिस्थितीचा सामना केला. शेवटी त्यांना शत्रूपक्षाने कैद केले. या काळात त्यांच्या आई वैजयंता आणि पत्नी ताराबाई यांच्या मनःस्थितीची कल्पनाच अंगावर शहारे आणणारी आहे. एकीकडे देशासाठी लढणाऱ्या मुलाचा अभिमान, तर दुसरीकडे त्यांच्या जीविताची भीती हा द्वंद्वभाव त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला. हिंदुराव रामराव (निकम) पाटील यांचे लग्न झाले होते; परंतु त्यांना त्या वेळी अपत्य नव्हते. त्यामुळे त्यांच्या पत्नी ताराबाई यांच्यावर ‘प्रतीक्षेचे ओझे’ अधिक तीव्रतेने आले. युद्धकैद्यांच्या बातम्या अनिश्चित असतात. प्रत्येक दिवस आशा आणि निराशेच्या सीमारेषेवर उभा असतो. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून पाहिले असता, या स्त्रिया ‘सामाजिक पुनरुत्पादन’ (social reproduction) प्रक्रियेतील केंद्रबिंदू ठरतात. त्या पुढील पिढीमध्ये राष्ट्रभक्ती, शिस्त, त्याग आणि सामूहिकता यांची मूल्ये रुजवतात. त्यांच्या संयमामुळेच गावातील लष्करी परंपरा अखंड टिकून राहिली.

अशा स्त्रियांची भूमिका 'दृश्यमान इतिहासा'त क्वचितच नोंदली जाते, परंतु 'अदृश्य इतिहासा'त त्यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. गावाच्या सामूहिक स्मृतीत त्यांचे योगदान केवळ भावनिक नव्हे, तर संरचनात्मक स्वरूपाचे आहे. त्यांनी पुरुषांच्या अनुपस्थितीत सामाजिक संतुलन राखले, आर्थिक संकटांना तोंड दिले आणि मानसिक धैर्याची परंपरा पुढे नेली. म्हणूनच, गावाच्या लष्करी इतिहासाचा अभ्यास करताना शौर्याच्या सावलीत उभ्या असलेल्या या स्त्रिया केवळ पूरक घटक नाहीत; त्या इतिहासाच्या सहनिर्मात्या आहेत. अपशिगे गावातील अनेक स्त्रिया पती आणि मुलांना लष्करी सेवेवर पाठवताना घर आणि कुटुंबाचे सांभाळ करत होत्या. त्यांच्या धैर्य आणि सहनशीलतेमुळे गावातील सामाजिक स्थैर्य आणि सैनिकी परंपरा टिकून राहिली. या स्त्रियांचा अदृश्य योगदान गावाच्या शौर्यपरंपरेचा आधार आहे. सर्व अशा स्त्रियांना ही परंपरा आणि गावाच्या शौर्यवारशाला समर्पित केली जाते.

राष्ट्रनिर्मितीतील योगदान:

अपशिगे गावाने आपल्या लढवय्यांच्या शौर्यामुळे स्थानिक समाजापुरतेच नाही तर राष्ट्रीय पातळीवरही महत्त्वाचे योगदान दिले आहे. सन १९१४ पासून आजपर्यंत गावातील जवळपास ३०० सैनिकांनी विविध युद्धांत भाग घेतला, ज्यामध्ये पहिला व दुसरा महायुद्ध, चीन-पाक युद्धे, तसेच कारगिल सारखे आधुनिक युद्धांचा समावेश आहे. कॅप्टन पिराजी निकम यांनी संकलित केलेल्या यादीत रामजी, गोजाजी, लाभाजी, बाबाजी, गोविंदजी, पिराजी, राऊजी, मानाजी, बहिर्जी, पाटलोजी अशा अनेक नामवंत लढवय्यांचा समावेश आहे. गावातील लढवय्यांचे योगदान फक्त युद्ध सामर्थ्यावर मर्यादित नाही; त्यांनी स्वातंत्र्यपूर्वी आणि स्वातंत्र्यानंतर सामाजिक नेतृत्वाची भूमिका देखील पार पाडली. उदाहरणार्थ, कर्नल रामराव धोंडी निकम यांनी

माजी सैनिकांसाठी सहकारी बँक, सैनिक संघटना आणि CSD सुविधा चालवल्या, ज्यामुळे गावातील सामाजिक समरसता, एकजूट आणि आर्थिक स्थैर्य वाढले. अपशिगेच्या पारंपरिक सैनिकी परंपरेमुळे गावातील स्त्रिया देखील महत्त्वाच्या सामाजिक जबाबदाऱ्या पार पाडत होत्या. रामराव (निकम)पाटील यांच्या पत्नी वैजयंता यांनी आझाद हिंद सेनेमध्ये गेलेल्या पतीच्या गैरहजेरीत कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळली. तसेच, हिंदुराव (निकम) पाटील यांची पत्नी ताराबाई यांनी पतीच्या गैरहजेरीत घर, आणि कुटुंब सांभाळले. खास करून हिंदुराव पाटीलच्या चीन-भारत १९६२ युद्धात, तरुण हिंदुराव कैदी झाल्यामुळे ताराबाई यांनी एकटीने सासू, दोन नणंदा आणि इतर नातेवाईक यांचा सांभाळ करत कुटुंब स्थिर केले. या महिलांनी घरातील आर्थिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक जबाबदाऱ्या सांभाळून सैनिकी परंपरेच्या मूल्यांना पुढे नेले.

कारगिल सारख्या आधुनिक युद्धांतही अपशिगेच्या लढवय्यांचा उल्लेखनीय सहभाग होता. गावातील पारंपरिक शौर्य आणि सैनिकी परंपरेमुळे अनेक तरुणांनी देशसेवेत स्वतःची आहुती दिली. अपशिगेच्या या वारशातून स्पष्ट होते की ग्रामीण समाजातील व्यक्तींचा राष्ट्रनिर्मितीमध्ये योगदान फक्त लढवय्यांच्या शौर्यापुरते मर्यादित नाही, तर कुटुंबीय, समाज आणि भावनिक साहस यांचाही महत्त्वाचा भाग आहे. अशा प्रकारे अपशिगेच्या लढवय्यांच्या शौर्यामुळे गावाची ओळख "लढवय्यांचे गाव" म्हणून राष्ट्रीय पातळीवर झाली असून, ग्रामीण सैनिकी परंपरेने सामाजिक एकजूट, सामूहिक जबाबदारी आणि राष्ट्रभक्तीची मूल्ये प्रस्थापित केली आहेत.

निष्कर्ष:

या संशोधनात अपशिगे गावाच्या सैनिकी परंपरेचा सखोल अभ्यास केला आहे. गावातील शूर लढवय्यांनी

युगानयुगा पासून शौर्य, कर्तव्य आणि राष्ट्र निर्मितीसाठी केलेले योगदान स्पष्ट झाले. गावातील स्त्रिया, कठीण परिस्थितीत कुटुंब सांभाळून या परंपरेला आधार देणाऱ्या भूमिका निभावत आहेत. या सर्व गोष्टींचा विचार करून पुढील निष्कर्ष काढले आहेत:

- 1) अपशिंंगे गावाची सैनिकी परंपरा शेकडो वर्षांपासून चालत आलेली असून, गावातील प्रत्येक घरातील एक किंवा अधिक व्यक्ती सैन्यात सहभागी झाल्याचे इतिहासातून स्पष्ट होते.
- 2) लढवय्यांनी केवळ अर्थार्जनासाठी नव्हे तर शौर्य, कर्तव्य आणि राष्ट्र निर्मितीसाठी स्वतःला समर्पित केले.
- 3) गावातील स्त्रिया उदाहरणार्थ वैजयंता आणि ताराबाई यांनी कठीण परिस्थितीत कुटुंब सांभाळून, लढवय्यांच्या योगदानास आधार दिला; त्यांच्या कर्तृत्वामुळे सैनिकी संस्कृतीला सामाजिक आधार मिळाला.
- 4) अपशिंंगेच्या मिलिटरी वारशामुळे ग्रामीण समाजातील सामाजिक एकसंधता, भिन्न जातीधर्मातील लोकांचा परस्पर समन्वय आणि एकजूट निर्माण झाली.
- 5) या अभ्यासातून स्पष्ट होते की, सैनिकी परंपरा केवळ शौर्याची गोष्ट नसून ती सामाजिक रचना, कुटुंबीय योगदान आणि राष्ट्र निर्मितीशी सखोलपणे जोडलेली आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) अपशिंंगे गावातील माजी सैनिकांची नाव नोंदणी, कॅप्टन पिराजी भिकाजी निकम, सातारा.
- 2) ब्रिटिश सैन्य दस्तऐवज: Subhedar Piraji Nikam यांची नेमणूक पत्रिका, 1916.

- 3) बाबासाहेब पुरंदरे अभिलेख: 'करीणा' दस्तऐवज, 1968.
- 4) दुय्यम स्रोत: स्थानिक इतिहास आणि संस्मरणे – राजाराम सावळाराम निकम यांच्या "जर्मनीतील दुसरे महायुद्धातील सात वर्षे" (कुटुंबीय अभिलेख).
- 5) गावाची माहिती: सातारा जिल्हा गझेटियर, महाराष्ट्र राज्य अभिलेखागार.
- 6) वैयक्तिक माहिती: कॅप्टन रामचंद्र भिकाजी निकम, सातारा.
- 7) स्थानिक मौखिक इतिहास व वंशावळ माहिती – पाटील, निकम, मोरे, पवार, जाधव, गुजर, करांडे कुटुंबे, अपशिंंगे.
- 8) चीन-भारत 1962 युद्धातील कैद झालेल्या सैनिकांची माहिती – हिंदुराव पाटील, कुटुंबीय अभिलेख.
- 9) प्रत्यक्ष निरीक्षणे आणि मुलाखती, अपशिंंगे गाव.
- 10) ग्रामीण समाजातील सैनिकी परंपरेचा सामाजिक एकात्मता, बालुपुरी, 2023.
- 11) "छत्रपती शिवाजी महाराज आणि सविस्तर मावळे: लढवय्यांच्या परंपरेचा अभ्यास," Historical Research Journal, 2018.
- 12) अपशिंंगे युद्ध स्मारक ('शौर्यस्तंभ') दस्तऐवज, सातारा जिल्हा, महाराष्ट्र, 1945–2025.
- 13) गोरे, वसंत (2015), भारतीय ग्रामीण समाजशास्त्र, पुणे: समाजशास्त्र प्रकाशन.
- 14) कुलकर्णी, राधाकृष्ण (2018), भारतातील लष्करी परंपरा, मुंबई: ज्ञानवर्धक प्रकाशन.
- 15) देशमुख, माधव (2016), स्त्री आणि समाज: सामाजिक भूमिकांचा अभ्यास, पुणे: नारीशक्ती प्रकाशन.

भारतीय समाजाची सामाजिक जडणघडण- भूतकालीन सामाजिक परिस्थिती, वर्तमानातील सामाजिक वस्तुस्थिती आणि भविष्यकालीन दृष्टिकोनातील सामाजिक जीवन

प्रा. अविनाश सुदाम कांबळे

विभाग-समाजशास्त्र दूधसाखरमहाविद्यालय, बिद्री.

Corresponding Author – प्रा. अविनाश सुदाम कांबळे

DOI - 10.5281/zenodo.18921355

प्रस्तावना:

भारतीय समाज हा जगातील सर्वात प्राचीन, विविधतेने नटलेला कृषिप्रधान आणि सातत्याने बदल स्वीकारणारा समाज मानला जातो. हजारो वर्षांच्या इतिहासातून तो विकसित झाला आहे. परंपरा, धर्म, भाषा, संस्कृती, कुटुंबव्यवस्था, आर्थिक रचना राजकीय परिवर्तन आणि जागतिकीकरण या सर्व घटकांनी भारतीय समाजाची जडणघडण घडवली आहे. भारतीय समाजाची वैशिष्ट्ये म्हणजे विविधतेतील एकता, सहिष्णुता, अध्यात्मिकतेची परंपरा आणि कुटुंबकेंद्री जीवनपद्धती. भूतकाळातील सामाजिक परिस्थिती, वर्तमानातील वास्तव आणि भविष्यकालीन बदल यांचा सखोल अभ्यास केल्यास भारतीय समाजाची वाटचाल अधिक स्पष्ट होते.

उद्दिष्टे:

- १) प्राचीन काळापासून भारतीय समाजाच्या सामाजिक स्थितीचा आढावा घेणे .
- २) स्वातंत्र्यानंतरच्या सामाजिक स्थितीत होणाऱ्या बदलास कारणीभूत गोष्टींचा आढावा घेणे .
- ३) जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत भारतीय समाजाच्या परिवर्तनासाठी आवश्यक गोष्टींचा आढावा घेणे .

भाग १. भूतकालीनसामाजिकपरिस्थिती:

१. प्राचीन काळातील समाजरचना: भारतीय समाजाची सुरुवात सिंधू संस्कृतीपासून झाली असे मानले जाते. सिंधू संस्कृती ही अत्यंत प्रगत नागरी संस्कृती होती. नगररचना, व्यापार, हस्तकला आणि सामाजिक शिस्त यामध्ये ती प्रगत होती. वैदिक समाज , ऋग्वेद मध्ये वर्णन केलेला समाज कृषिप्रधान आणि धर्मकेंद्रित होता. वर्णव्यवस्था यावर आधारित असणारा समाज हा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार वर्ण मध्ये विभागला गेला होता. वर्ण व्यवस्थेनुसार प्रत्येकाची कामे वाटून दिलेली होती. संयुक्त कुटुंबपद्धती-पुरुषप्रधान संस्कृती असलेने पिता हा कुटुंबाचा प्रमुख मानला जात होता. पुरुषांनी कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करणे व स्त्रियांनी घर व लहान मुलांना सांभाळणे अशाप्रकारे कुटुंबातील कामाची विभागणी होती. स्त्रियांना प्रारंभी तुलनेने चांगले स्थान होते. शिक्षण गुरुकुल पद्धती- वर्णव्यवस्था आणि जातिप्रथा प्रारंभी वर्णव्यवस्था ही कर्माधारित होती. परंतु नंतर ती जन्माधारित झाली. कालांतराने जातिप्रथा कडक झाली. समाजात उच्च.नीच भेद वाढला. अस्पृश्यता निर्माण झाली. ही भारतीय समाजातील मोठी सामाजिक समस्या ठरली. विशिष्ट वर्गावर समाजाशी मत्केदारी अवलंबली होती. इतर वर्गांनी त्या वरिष्ठ वर्गाची सेवा करणे यातून समाज दुभंगला गेला होता. शिक्षण, पौराहित्य सारखे अधिकार विशिष्ट

वर्गाकडेच होते, या वर्ण व्यवस्थेत शूद्र वर्णाकडील सर्व अधिकार काढून घेतले गेले होते.

२. बौद्ध आणि जैन धर्माचा प्रभाव: गौतम बुद्ध आणि महावीर यांनी समता, अहिंसा आणि बंधुभावाचा संदेश दिला. भगवान गौतम बुद्धाने मानवता हाच खरा धर्म, जगाला शांतीचा संदेश पटवून दिला, जगात स्त्री व पुरुष या दोनच जाती आहेत हे दाखवून दिले. गौतम बुद्ध व वर्धमान महावीर यांनी जातिभेदाला विरोध केला अंधश्रद्धा कर्मकांड या गोष्टी मानवी जीवनास घातक आहेत हे पटवून देऊन अहिंसेचा प्रसार व प्रचार केला. स्त्रियांना धार्मिक क्षेत्रात स्थान मिळवून देऊन स्त्री ही समाजाचा एक अविभाज्य अंग आहे हे पटवून दिले. या चळवळींमुळे समाजात परिवर्तनाची सुरुवात झाली.

३. मध्ययुगीन समाज: मध्ययुगात भारतावर अनेक परकीय आक्रमणे झाली. अकबर सारख्या शासकांनी धार्मिक सहिष्णुता दाखवली. भक्ती आणि सूफी चळवळ- संत ज्ञानेश्वर संत तुकाराम यांनी भक्तीमार्गातून समतेचा संदेश दिला. जातीभेदाला विरोध केला. साधी सर्वसमावेशक भक्ती जगाला दाखवून दिली. लोकभाषेतून समाजप्रबोधन केले.

४. ब्रिटिश काळातील सामाजिक बदल: ब्रिटिश भारत या काळात आधुनिक शिक्षण, रेल्वे, टपाल व्यवस्था यांचा विकास झाला. सामाजिक सुधारणा- राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथेचा विरोध केला. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी स्त्रीशिक्षण आणि दलित उन्नतीसाठी कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी अस्पृश्यतेविरुद्ध लढा दिला

भाग २. वर्तमानातील वास्तविक सामाजिक जीवन:

१. संविधान आणि समता: डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्वातंत्र्य भारताला 2 वर्षे 11 महिने 18 दिवस सातत्याने अविरत परिश्रम करून भारतीय समाजाला एक

संविधान अर्पण केले. भारतीय संविधान ने सर्व नागरिकांना समान अधिकार दिले. समानतेचा अधिकार, धर्मस्वातंत्र्य, शिक्षणाचा अधिकार, संविधानामुळे सामाजिक न्यायाला बळ मिळाले.

२. कुटुंबव्यवस्थेतील बदल: संयुक्त कुटुंबापासून एकल कुटुंबाकडे कल वाढला आहे. महिलांचे शिक्षण व नोकरी यामध्ये सरासरी वाढ दिसत आहे. पिढ्यांमधील विचारांमध्ये फरक बदलला असून काही नवीन गोष्टी समाजाने स्वीकारल्या आहेत. शहरीकरणामुळे कुटुंब संरचनेत बदल दिसतो

३. शिक्षण आणि तंत्रज्ञान: पस्तकातील ज्ञान ईबुक्स व इंटरनेटच्या माध्यमातून विद्यार्थी वर्गापर्यंत पोहोचले माहिती तंत्रज्ञान क्षेत्र मध्ये भारताने प्रगती केली आहे. डिजिटल शिक्षण च्या माध्यमातून शिक्षण व्यवस्थेतील बदल स्वीकारून ई कंटेंट आणि इंटरनेटच्या माध्यमातून डिजिटल शिक्षणाची कास धरली गेली ऑनलाइन व्यवहार च्या माध्यमातून घरबसल्या व कुठूनही आर्थिक व पेपर लेस व्यवहार केले जाऊ लागले सोशल मीडिया ने संपूर्ण जगाचे ज्ञान प्रत्येकासमोर मांडले जाऊ लागले, अनेक गोष्टी कमी वेळात व कमी खर्चात लोकांसमोर आल्याने लोकांना जगण्यातील बदल घडवणे सहज शक्य झाले तंत्रज्ञानामुळे समाज अधिक जोडला गेला आहे पण त्याचबरोबर नैतिक प्रश्नही निर्माण झाले आहेत.

४. सामाजिक समस्या: लोकसंख्या वाढ दारिद्र्य बेरोजगारी गुन्हेगारी व्यसनाधीनता स्त्रियांच्या अनेक समस्या यामध्ये वाढ होत आहे. शिक्षित बेरोजगारांची संख्या वाढत आहे. औद्योगिकीकरणामुळे अनेक पर्यावरणीय समस्या उद्भवत आहेत. जातीयवाद, कायद्याने बंदी असूनही सामाजिक पातळीवर काही प्रमाणात अस्तित्व, स्त्री सुरक्षा, महिलांविरुद्ध गुन्हे अजूनही आव्हान आहेत. गावातील लोक कामानिमित्त शहराकडे धाव घेत असल्याने

गावाकडील शेतीवर मोठा परिणाम होत असून शेतीवर आधारित असणारे अनेक कुटीर उद्योग लयास जात आहेत. ग्रामीण शहरी दरी वाढतच आहे. आर्थिक व शैक्षणिक असमानता वाढतच आहे.

५. सांस्कृतिक विविधता:भारतामध्ये अनेक भाषा सण आणि परंपरा आहेत. अनेक जाती धर्मांमध्ये विविध सण उत्सव आणि संस्कृतीच्या माध्यमातून ज्या त्या समुदायाचे संदेश सामाजिक जीवनामध्ये महत्त्वपूर्ण आणि एकोप्याचे ठरत आहेत. दिवाळी,ईद,ख्रिसमस,पोंगल गणेश चतुर्थी अशा अनेक सणांच्या माध्यमातून विविधतेतून एकतेचा संदेश भारतीय समाज देतो.

भाग ३ भविष्यकालीनदृष्टिकोन:

१. शिक्षणप्रधान समाज: भविष्यात भारत ज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेकडे वाटचाल करेल. धर्म आणि रूढी परंपरा बाजूला सारून शिक्षणाच्या प्रवाहामध्ये विज्ञानाची कास धरून जगातील सर्वोत्तम देशाच्या प्रगतीच्या शर्यतीमध्ये स्वतःला झोकून घेईल. कौशल्य विकास,डिजिटल शिक्षण, संशोधन या त्रिसूत्रीवर स्वयंविकास कुटुंब कल्याण व सामाजिक विकास या गोष्टींना अग्रक्रम देण्यात येईल औद्योगिक विकासाच्या माध्यमातून महान औद्योगिक क्रांतीकडे वाटचाल असेल. आरोग्य वैद्यकीय व भौतिक क्षेत्रातील संशोधनामुळे देश विकसित देशाच्या यादीमध्ये अव्वल असेल

२. समताधारित समाज: या संकल्पनेनुसार कोणत्याही व्यक्तीचा जात धर्म वंश यावर आधारित भेदभाव न होता त्याचे स्थान व त्याची प्रतिष्ठा ही त्याच्या बुद्धीच्या कौशल्याच्या व आत्मिक विकासावर अवलंबून असेल. जातिभेद कमी होण्याची शक्यता जास्त प्रमाणात दिसून येईल. बौद्धिक विकासाच्या जोरावर स्त्री,पुरुष समानता अधिक बळकट होईल.

३. तंत्रज्ञान आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता:यामध्ये न्यानो सायन्स, रोबोटिक सायन्स अधिक विकसित होऊन तंत्रज्ञानाची व मानवी जीवनाची सांगड ही नवीन आविष्कारे निर्माण होतील. रोजगाराच्या नव्या संधी, स्मार्ट शहरे,डिजिटल प्रशासन अशा नवनवीन संकल्पनांना वाव मिळेल

४. पर्यावरणपूरक समाज:शाश्वत विकास,हरित ऊर्जा,जलसंवर्धन साधण्यासाठी औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून होणाऱ्या न्हासावर मोठ्या प्रमाणात नियंत्रण व उपाय योजना येऊन मानवी जीवन मानवी समाज व पर्यावरण याचा समतोल राखला जाईल.

५. जागतिकीकरणाचा प्रभाव:हा आपल्या प्रत्येक देशातील घटकावर होताना जाणवून येईल. भारत जागतिक पातळीवर प्रभावी राष्ट्र बनेल.सांस्कृतिक आदानप्रदान वाढेल. निष्कर्ष भारतीय समाजाची सामाजिक जडणघडण ही ऐतिहासिक परंपरा सामाजिक सुधारणा संविधानिक मूल्ये आणि आधुनिक बदल यांच्या संगमातून घडलेली आहे. भूतकाळातील विषमता आणि संघर्षातून शिकत भारतीय समाज वर्तमानात समतेकडे वाटचाल करत आहे. भविष्यकाळात शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि सामाजिक न्याय यांच्या आधारे भारत अधिक प्रगत समताधारित आणि सशक्त समाज म्हणून उभा राहील.

निष्कर्ष:

गुरुकुल शिक्षण पद्धती , बौद्ध व जैन धर्मांच्या प्रभावाखाली भारतीय समाज हा धार्मिक , सुसंस्कृत व परंपरावादी होता . परंतु स्वातंत्र्यानंतर संविधानाच्या , शिक्षण व तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून परिवर्तनाच्या मार्गावर खूप सामाजिक बदल झालेत , व जगाच्या स्पर्धेत विविध तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून समताधारित कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या जोरावर पर्यावरण पूरक समाज निर्मिती ची अपेक्षा आहे

संदर्भसूची:

1. धर्म समाज आणि राजकार
2. भारतीय राज्यघटना व धर्म - न्यायाधीश पी बी सावंत
3. एकोणिसाव्या शतकातील धर्मचिकित्सा - डॉ. यशवंत सुमन
4. The Structure of Indian Society - Then and Now - A. M. Shaha
5. Indian Society - Structure and Change - Satya Pal Ruhela

भारतीय स्त्रियांच्या बदलत्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास

पूजा शंकर वाघमारे

संशोधक विद्यार्थी, समाजशास्त्र विभाग, सदगुरु गाडगे महाराज कॉलेज, कराड

Corresponding Author – पूजा शंकर वाघमारे

DOI - 10.5281/zenodo.18921391

सार (Abstract):

भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक स्वरूप ऐतिहासिक कालखंडापासून, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व सांस्कृतिक बदलांच्या पार्श्वभूमीवर सतत परिवर्तनशील राहिले आहे. ब्रिटिश कालखंडातील सामाजिक सुधारणा, स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर राज्यघटनेतील विविध प्रकारचे हक्क, शिक्षणाचा प्रसार, औद्योगिकीकरण, जागतिकीकरण आणि माहिती-तंत्रज्ञान क्रांती या घटकांनी स्त्रियांच्या जीवनमानात व सामाजिक स्थानात लक्षणीय बदल घडवून आणले. स्त्रीवादी चळवळींनी लिंगभेद, वेतनातील असमानता, कौटुंबिक हिंसाचार आणि कामाच्या ठिकाणी होणारा स्त्रियांचा लैंगिक छळ यांसारख्या मुद्द्यांवर व्यापक जनजागृती केली. माध्यमे, शिक्षण आणि सामाजिक चळवळी यांच्या प्रभावामुळे लिंगसमतेचा विचार समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आला आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): स्त्री शिक्षण, राजकीय प्रतिनिधित्व, सामाजिक परिवर्तन

प्रस्तावना:

भारतीय समाजाची रचना फार प्राचीन काळापासून पितृसत्ताक स्वरूपाची असलेली आढळून येते. कुटुंबव्यवस्था, वारसाहक्क, धार्मिक विधी, सामाजिक नियम आणि निर्णयप्रक्रिया या सर्वांमध्ये पुरुषप्रधानतेचा प्रभाव दीर्घकाळ असलेला दिसून येतो. स्त्रीची भूमिका प्रामुख्याने कुटुंब, मातृत्व आणि घरगुती जबाबदाऱ्या यांपुरती मर्यादित मानली जात होती. तथापि, सामाजिक परिवर्तनाच्या विविध टप्प्यांतून स्त्रियांच्या स्थानात आणि भूमिकेत लक्षणीय बदल घडत गेले आहेत. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेत समानतेचे तत्त्व स्पष्टपणे मांडण्यात आले. या कायदेशीर बदलांनी स्त्रियांना औपचारिक समानतेचे अधिकार दिले आणि सामाजिक न्यायाची पायाभरणी केली. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांच्या जीवनमानात मूलभूत बदल झाले. साक्षरतेतील वाढ, उच्च शिक्षणातील प्रवेश आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये

सहभाग यामुळे स्त्रिया केवळ कुटुंबापुरत्या मर्यादित न राहता सार्वजनिक जीवनात त्यांचा सहभाग वाढला. शिक्षणामुळे त्यांच्यातील आत्मविश्वास, तर्कशक्ती आणि निर्णयक्षमता वाढली, ज्यामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक अस्मितेत सकारात्मक परिवर्तन झाले.

‘आर्थिक स्वावलंबन’ हा बदलाचा आणखी एक महत्त्वाचा घटक आहे. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि सेवा क्षेत्राच्या विस्तारामुळे स्त्रियांना विविध रोजगारसंधी उपलब्ध झाल्या. राजकीय क्षेत्रातही स्त्रियांची उपस्थिती वाढत आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आरक्षणामुळे महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली आहे. राष्ट्रीय स्तरावर इंदिरा गांधी आणि द्रौपदी मुर्मू यांसारख्या नेत्यांनी सर्वोच्च पदे भूषवून स्त्रियांच्या नेतृत्वक्षमतेची जाणीव समाजाला करून दिली. अशा प्रकारे, भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक स्वरूप स्वावलंबन, समानता आणि सक्षमीकरणाकडे प्रवास करत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीतील ऐतिहासिक बदलांचा अभ्यास करणे.
२. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात झालेल्या परिवर्तनाचे विश्लेषण करणे.
३. राजकीय प्रतिनिधित्व व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभागामुळे स्त्रियांच्या नेतृत्वगुणांमध्ये झालेल्या वाढीचे परीक्षण करणे.
४. ग्रामीण व शहरी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीतील तफावत विश्लेषित करणे.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत संशोधनासाठी 'वर्णनात्मक संशोधन आराखड्याचा' अवलंब केला आहे. तसेच या संशोधनासाठी संदर्भग्रंथ म्हणून दुय्यम स्रोताचा वापर केला आहे. यामध्ये जनगणना अहवाल (२०११), संशोधन निबंध, पुस्तके, जर्नल्स, सरकारी कायदे व धोरण दस्तऐवज इ.चा माहिती संकलित करण्यासाठी वापर केला आहे.

भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीतील ऐतिहासिक बदल:

भारतीय स्त्रियांची सामाजिक स्थिती ही पूर्वीपासूनच विविध टप्प्यांतून बदलत आणि विकसित होत गेलेली एक गतिशील प्रक्रिया आहे. प्राचीन व वैदिक काळात स्त्रियांना तुलनेने सन्मानाचे स्थान होते. त्या शिक्षण घेऊ शकत होत्या, धार्मिक विधींमध्ये सहभागी होत होत्या आणि तात्विक चर्चांमध्येही सक्रिय होत्या. गार्गी, अपाला, घोषा आणि मैत्रेयी यांसारख्या विदुषींचा उल्लेख त्या काळातील स्त्रीच्या बौद्धिक क्षमतेचा पुरावा मानला जातो. तथापि, उत्तरवैदिक व विशेषतः मध्ययुगीन काळात त्यांच्यावरील सामाजिक-सांस्कृतिक बंधने अधिककठोर

झाली. पडदा पद्धती, बालविवाह, सतीप्रथा, केशवपन यांमुळे त्यांचे सार्वजनिक जीवनातील स्थान संकुचित झाले आणि त्यांची भूमिका मुख्यतः 'चूल आणि मूल', 'रांधा, वाढा आणि उष्टी काढा' इथपर्यंतच मर्यादित राहिली.

ब्रिटिश काळात सामाजिक सुधारणा चळवळींनी स्त्रियांच्या प्रश्नांना वाचा फोडली. राजा राममोहन रॉय यांनी सतीप्रथेचा विरोध करून स्त्रीजीवनाच्या संरक्षणासाठी महत्त्वाची चळवळ उभारली. महात्मा ज्योतीराव फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी स्त्री-शिक्षणाची मुहूर्तमेढ रोवून स्त्रियांच्या सामाजिक सक्षमीकरणाची भक्कम पायाभरणी केली. या सुधारणा प्रयत्नांमुळे स्त्रियांच्या हक्कांविषयी समाजात जागरूकता निर्माण झाली.

स्वातंत्र्योत्तर काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखालील भारतीय राज्यघटनेने स्त्री-पुरुष समानतेचा घटनात्मक हक्क प्रदान केला. कलम १४, १५ आणि १६द्वारे समानतेची हमी देण्यात आली आणि विविध कायदांद्वारे वारसाहक्क, विवाहविच्छेद आणि मालमत्ता हक्क सुनिश्चित करण्यात आले. या घटनात्मक व कायदेशीर बदलांनी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानाला औपचारिक मान्यता दिली आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागासाठी समान संधी निर्माण केली.

एकूणच, भारतीय स्त्रीची सामाजिक भूमिका 'अधीन' अवस्थेतून 'सहभागी' आणि पुढे 'नेतृत्वक्षम' अशा दिशेने विकसित होत गेली आहे. आज स्त्रिया शिक्षण, अर्थकारण, राजकारण आणि सामाजिक क्षेत्रात सक्रियपणे योगदान देत असून, त्यांचे सामाजिक स्वरूप परंपरागत मर्यादांपलीकडे जाऊन अधिक स्वायत्त आणि सशक्त बनत आहे.

शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात झालेले परिवर्तन:

शिक्षण हे आधुनिक समाजातील सर्वात महत्त्वाचे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे. स्त्रियांच्या जीवनावर शिक्षणाचा परिणाम केवळ शैक्षणिक स्तरापुरता मर्यादित न राहता त्यांच्या सामाजिक स्थानात मूलभूत बदल घडवून आणतो. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे भारतातील स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात परिमाणात्मक व गुणात्मक परिवर्तन घडून आले आहेत. १९५१ मध्ये भारतातील स्त्री साक्षरता दर केवळ ८.८६% होता, जो २०११ च्या Registrar General of India द्वारे प्रकाशित जनगणनेनुसार ६५.४६% पर्यंत वाढला आहे. त्यामुळे लिंगानुपातातील शैक्षणिक दरी लक्षणीयरीत्या कमी झाली. Ministry of Education च्या अखिल भारतीय उच्च शिक्षण सर्वेक्षण (AISHE २०२०-२१) अहवालानुसार उच्च शिक्षणातील एकूण नोंदणीपैकी सुमारे ४९% विद्यार्थिनी असून महिला सकल नामांकन गुणोत्तर (GER) २७% पेक्षा अधिक झाले आहे. Ministry of Health and Family Welfare अंतर्गत झालेल्या National Family Health Survey नुसार १० किंवा अधिक वर्षे शिक्षण घेतलेल्या महिलांमध्ये १८ वर्षांपूर्वी विवाहाचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी (सुमारे ७-८%) आढळते, तर अशिक्षित महिलांमध्ये ते ४०% पेक्षा जास्त आहे; तसेच शिक्षित महिलांमध्ये संस्थात्मक प्रसूती, लसीकरण आणि कुटुंब नियोजनाचा वापर अधिक प्रमाणात दिसतो. ७३ व्या घटनादुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये किमान ३३% (अनेक राज्यांत ५०%) महिला आरक्षण लागू झाल्यानंतर देशभरात सुमारे १४ लाखांहून अधिक महिला निवडून आल्या असल्याचे Ministry of Panchayati Raj च्या अहवालांत नमूद आहे. रोजगार क्षेत्रातही शिक्षणाचा सकारात्मक परिणाम दिसून येतो; Periodic Labour Force Survey (PLFS २०२२-२३)

नुसार उच्च शिक्षित महिलांचा कार्यबलातील सहभाग दर अशिक्षितांपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे. त्यामुळे शिक्षणामुळे स्त्रियांचा आत्मविश्वास, निर्णयक्षमता, आर्थिक स्वावलंबन, आरोग्यविषयक जागरूकता आणि राजकीय सहभाग वाढून त्यांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेत ठोस व मोजता येण्याजोगे परिवर्तन झाले आहे.

राजकीय प्रतिनिधित्व व स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभागामुळे स्त्रियांच्या नेतृत्वगुणांमध्ये झालेली वाढ:

भारतात १९९२ मधील ७३ वी व ७४ वी घटनादुरुस्ती लागू झाल्यानंतर ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद तसेच नगरपालिका व महानगरपालिका स्तरावर महिलांसाठी किमान ३३% आरक्षण अनिवार्य करण्यात आले (अनेक राज्यांत ते ५०% पर्यंत वाढविण्यात आले). या घटनात्मक बदलामुळे स्त्रियांना राजकीय क्षेत्रात प्रवेशाची संधी मिळाली आणि त्यांच्या नेतृत्वगुणांच्या विकासाला आधार प्राप्त झाला.

१) नेतृत्वगुणांच्या विकासाची कारणे:

- **निर्णय प्रक्रियेत थेट सहभाग:** ग्रामसभा, अर्थसंकल्प, विकास आराखडे, पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण आदी विषयांवर चर्चा व निर्णय घेण्यामुळे स्त्रियांमध्ये विश्लेषणात्मक विचार, प्राधान्यक्रम ठरविण्याची क्षमता आणि उत्तरदायित्वाची जाणीव वाढली.
- **प्रशासकीय कौशल्ये:** कागदपत्री काम, निधी प्रस्ताव, शासकीय योजना अंमलबजावणी यांत सहभागामुळे व्यवस्थापन, समन्वय आणि वाटाघाटी कौशल्ये विकसित झाली.
- **सार्वजनिक संवादकौशल्ये:** ग्रामसभांमध्ये मते मांडणे, मतभेद हाताळणे आणि विविध गटांशी संवाद

साधने यामुळे आत्मविश्वास व सार्वजनिक बोलण्याची क्षमता वृद्धिंगत झाली.

Ministry of Panchayati Raj च्या अहवालानुसार देशभरात स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये सुमारे १४ लाखांहून अधिक महिला प्रतिनिधी कार्यरत आहेत; अनेक राज्यांत ५०% आरक्षणामुळे महिलांचा संख्यात्मक सहभाग निम्म्यापर्यंत पोहोचला आहे. संशोधनानुसार, महिलांच्या नेतृत्वाखालील ग्रामपंचायतींमध्ये पाणी, स्वच्छता, आरोग्य, शाळा पायाभूत सुविधा यांसारख्या मानवी विकासाशी निगडित विषयांना अधिक प्राधान्य मिळते. United Nations Women आणि UNDP यांच्या लिंग-संवेदनशील शासनावरील अहवालांत स्थानिक स्तरावरील महिला प्रतिनिधित्वामुळे व्यवहारामध्ये पारदर्शकता आणि सेवा-पुरवठ्यात सुधारणा होत असल्याचे नमूद आहे.

स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील सहभागामुळे स्त्रियांच्या नेतृत्वात गुणात्मक परिवर्तन स्पष्टपणे दिसून येते. सर्वप्रथम, भूमिकाबदलाच्या प्रक्रियेत स्त्रिया केवळ घरगुती जबाबदाऱ्यांपुरत्या मर्यादित न राहता सार्वजनिक क्षेत्रात सक्रिय भूमिका स्वीकारू लागल्या आहेत. यामुळे त्यांचा निर्णयाधिकार वाढला असून कुटुंब व समाजामध्ये त्यांच्या मताला अधिक महत्त्व प्राप्त झाले आहे, परिणामी सामाजिक प्रतिष्ठाही उंचावली आहे. दुसरे म्हणजे, स्थानिक पातळीवर महिला नेत्या उदयास आल्यामुळे त्या इतर स्त्रिया व मुलींसाठी प्रेरणादायी आदर्श ठरल्या आहेत यामुळे मुलींच्या शिक्षण, स्वावलंबन आणि करिअरविषयक आकांक्षांमध्ये सकारात्मक वाढ दिसून येते. तसेच महिला प्रतिनिधी बालविवाह, घरगुती हिंसा, पोषण, मातृ-आरोग्य, शाळाबाह्य मुली यांसारख्या लिंग-संवेदनशील प्रश्नांवर अधिक सक्रिय व संवेदनशील भूमिका घेतात, ज्यामुळे स्थानिक स्तरावरील धोरणनिर्मिती व विकास आराखडे अधिक समावेशक आणि

लिंग-जाणिवपूर्वक बनतात. अशा प्रकारे राजकीय सहभागामुळे स्त्रियांच्या नेतृत्वगुणांमध्ये आत्मविश्वास, सामाजिक उत्तरदायित्व आणि धोरणात्मक विचारक्षमतेची लक्षणीय वाढ झालेली आढळते.

ग्रामीण व शहरी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीतील तफावत:

भारतात ग्रामीण व शहरी स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीत शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, निर्णयक्षमता व सांस्कृतिक बंधने या सर्व स्तरांवर लक्षणीय तफावत दिसून येते. Registrar General of Indiaच्या २०११च्या जनगणनेनुसार शहरी स्त्रियांचा साक्षरता दर सुमारे ७९% पेक्षा अधिक असून ग्रामीण स्त्रियांचा दर सुमारे ५८-६०% दरम्यान आहे, ज्यामुळे शैक्षणिक संधींमध्ये स्पष्ट फरक दिसतो. Ministry of Statistics and Programme Implementationच्या PLFS अहवालानुसार, ग्रामीण स्त्रिया प्रामुख्याने असंघटित व कृषी क्षेत्रात कार्यरत असतात, तर शहरी स्त्रिया शिक्षण, आरोग्य, सेवा व तंत्रज्ञान क्षेत्रात अधिक प्रमाणात सहभागी होतात तथापि दोन्ही स्तरांवर वेतन व रोजगारातील लिंगदरी कायम आहे. Ministry of Health and Family Welfare अंतर्गत झालेल्या National Family Health Survey नुसार शहरी भागात संस्थात्मक प्रसूती, कुटुंब नियोजन आणि आरोग्यसेवांचा वापर ग्रामीण भागापेक्षा अधिक आहे. शहरी स्त्रियांना तुलनेने अधिक वैयक्तिक स्वातंत्र्य व नोकरीविषयक निर्णयक्षमता लाभते, तर ग्रामीण भागात पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्था अधिक प्रभावी असूनही स्थानिक स्वराज्य संस्थांतील आरक्षण व स्वयं-सहायता गटांमुळे नेतृत्वगुण आणि सामाजिक सहभाग वाढताना दिसतो. अशा प्रकारे शहरी स्त्रिया सामाजिक प्रगतीच्या निर्देशकांमध्ये तुलनेने पुढे असल्या तरी ग्रामीण स्त्रियांच्या स्थितीतही शासकीय योजना

व शिक्षणाच्या प्रसारामुळे हळूहळू सकारात्मक परिवर्तन घडत आहे.

निष्कर्ष:

गेल्या काही वर्षात भारतातील महिलांची स्थिती बदलली आहे. कायद्यांमुळे महिलांची सुरक्षा आणि अधिकार यामध्ये भरपूर सुधारणा झालेली आहे तरीही अजूनही लैंगिक असमानता आणि हिंसाचार हे प्रमुख चिंतेचे विषय आहेत. शिक्षण आणि विविध क्षेत्रातील संधीद्वारे महिलांना सक्षम बनवणे हे भारताच्या विकासासाठी महत्त्वाचे आहे. महिला वैज्ञानिक, उद्योजक - व्यावसायिक बनत असताना, भारतातील महिलांची बदलती स्थिती समानतेच्या दिशेने एक सकारात्मक पाऊल आहे. महिलांची खरी प्रगती साध्य करण्यासाठी त्यांना आदर, संरक्षण आणि समान संधींना प्रोत्साहन देणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ:

१. Registrar General of India. *Census of India (2011): Literacy Tables*. New Delhi: Government of India.
२. Ministry of Education, Government of India. (2020-21) *All India Survey on Higher Education (AISHE) Report*.
३. Ministry of Health and Family Welfare, Government of India. (2019-20.) *National Family Health Survey (NFHS-5)*
४. Ministry of Panchayati Raj, Government of India. *Annual Report (latest edition)*.
५. Ministry of Statistics and Programme Implementation. (2022-23) *Periodic Labour Force Survey (PLFS) Annual Report*.
६. Desai Neera, Thakkar Usha (2020), 'Women in Indian Society'
७. डॉ. नवले रमा (२०२५) - 'स्त्री विमर्श संकल्पना व स्वरूप', हरिती प्रकाशन

आर्थिक स्वावलंबनामुळे भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात झालेला बदल : एक समाजशास्त्रीय

अभ्यास

प्रा. अर्चना बापूसो कापडे

समाजशास्त्र विभाग, दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री.

Corresponding Author – प्रा. अर्चना बापूसो कापडे

DOI - 10.5281/zenodo.18921412

सार (Abstract):

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान परंपरेने पितृसत्ताक चौकटीत मर्यादित राहिले आहे. स्त्रियांना प्रामुख्याने घरगुती भूमिकांमध्ये मर्यादित ठेवण्यात आले होते, परंतु आधुनिक काळात शिक्षण, औद्योगिकीकरण, नागरिकरण, जागतिकीकरण आणि सेवा क्षेत्रातील वाढत्या संधीमुळे स्त्रियांच्या आर्थिक सहभागात लक्षणीय वाढ झाली आहे. प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात झालेल्या बदलांचा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून अभ्यास करणे हा आहे. या अभ्यासातून असे दिसून येते की, आर्थिक उत्पन्नामुळे स्त्रियांच्या निर्णयक्षमतेत, आत्मसन्मानात, सामाजिक प्रतिष्ठेत आणि सार्वजनिक सहभागात वाढ झाली आहे. तथापि लिंग आधारित वेतनभेद, दुहेरी जबाबदारी आणि सामाजिक रूढी यांसारखी आव्हाने अद्याप अस्तित्वात आहेत. सिमान द बोव्हा म्हणतात "One is not born a woman one becomes one." म्हणजेच "कोणी बाई म्हणून जन्माला येत नाही पण नंतर ती बाई बनवली जाते." परंपरेने पुरुष प्रधान संस्कृती आपले वर्चस्व टिकवण्यासाठी बाईला दुबळी बनवले व जन्मापासून तसे संस्कार केले गेले.

मुख्य शब्द (Keywords): आर्थिक स्वावलंबन, स्त्री सक्षमीकरण, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक स्थान

प्रस्तावना:

भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान पारंपारिक दृष्ट्या दुय्यम राहिले आहे. सामाजिक नियम, धार्मिक संकल्पना आणि सांस्कृतिक रूढींनी स्त्रियांची भूमिका घरापुरती मर्यादित केली होती. त्यांचे कार्यक्षेत्र 'चुल आणि मुल' एवढ्यापुरतेच सामावलेले होते. जगातील कोणत्याच धर्मग्रंथाने स्त्रीला पुरुषाबरोबरचे स्थान दिलेले नाही. 'द हेड ऑफ एव्हरी वुमन इज मॅन (बायबल)', न स्त्री स्वातंत्र्यम् अर्हति (मनुस्मृती)' अशी वचने स्त्रियांचा दुय्यमपणा दाखवतात. परंतु समाजसुधारकांच्या प्रयत्नामुळे स्त्री शिक्षणाला चालना मिळाली. त्यामुळे पुढील काळात स्त्रियांच्या सशक्तीकरणाला दिशा मिळाली. नीती आयोग

आणि World Economic forum यांच्या अहवालानुसार महिलांचा कार्यक्षेत्रातील सहभाग हा सातत्याने वाढत आहे. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना समानतेचा अधिकार दिला. वारसा हक्काच्या दृष्टीने Hindu Succession Act 1965 यासारख्या कायद्यान्वये स्त्रियांच्या आर्थिक अधिकारांना मान्यता मिळाली. या सर्व प्रक्रियांमुळे स्त्रियांच्या आर्थिक स्वावलंबनाकडे वाटचाल सुरू झाली आणि त्याचा सामाजिक स्थानावर परिणाम होऊ लागला.

उद्देश:

1. आर्थिक स्वावलंबन आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे.
2. कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत झालेला बदल विश्लेषित करणे.
3. आर्थिक स्वावलंबन आणि स्त्री सशक्तीकरणातील संबंध स्पष्ट करणे.

गृहितके:

1. आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी स्त्रिया कुटुंबातील निर्णय प्रक्रियेत अधिक प्रभावी असतात.
2. आर्थिक उत्पन्नामुळे स्त्रियांच्या आत्मविश्वास आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यामध्ये वाढ होते.

आर्थिक स्वावलंबन :व्याख्या:

1) **बीना अग्रवाल (प्रसिद्धअर्थशास्त्रज्ञ):** त्यांनी मालमत्तेच्या अधिकारावर भर दिला आहे. त्यांच्या मते, "महिलांचे आर्थिक स्वावलंबन म्हणजे केवळ उत्पन्न मिळवणे नव्हे, तर जमीन आणि मालमत्तेवर त्यांचे कायदेशीर नियंत्रण असणे, ज्यामुळे समाजात त्यांचे स्थान आणि निर्णयक्षमता मजबूत होते".

2) **किरण देवेन्द्र:** "स्त्री सबलीकरणाचा खरा अर्थ म्हणजे स्त्री आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र, स्वयंभू आणि स्वावलंबी असणे".

3) **संयुक्त राष्ट्र महिला (UN Women):** आर्थिक स्वावलंबन म्हणजे महिलांना सन्मानजनक काम मिळणे, सामाजिक सुरक्षा मिळणे आणि बाजारपेठ, संसाधने तसेच स्वतःच्या शरीरावर व वेळेवर त्यांचे नियंत्रण असणे होय.

एकूणच, आर्थिक स्वावलंबन हे भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक उन्नतीचे प्रमुख साधन ठरले असून समताधिष्ठित आणि प्रगत समाजनिर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांचे स्थान केंद्रस्थानी आहे.

ऐतिहासिक पायाभूत रचना आणि आर्थिक भूमिकेची अदृश्यता:

भारतीय समाजाची पारंपरिक रचना पितृसत्ताक स्वरूपाची असल्याने स्त्रियांची आर्थिक भूमिका अनेकदा अदृश्य राहिली. शेती, पशुपालन, घरगुती उद्योग, हातमाग, अन्नप्रक्रिया, कुटुंबव्यवस्थापन या सर्व क्षेत्रांत स्त्रियांचा मोठा वाटा असतानाही उत्पन्नाचे स्वामित्व आणि संसाधनांवरील नियंत्रण प्रामुख्याने पुरुषांकडे होते. परिणामी, "उत्पादक" आणि "उपार्जक" ही ओळख पुरुषकेंद्री ठरली आणि स्त्रीचे योगदान पूरक मानले गेले.

१९ व्या शतकातील समाजसुधारणा चळवळींनी या स्थितीला वैचारिक आव्हान दिले. स्त्री शिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, सतीप्रथा बंदी यांसारख्या मुद्द्यांमुळे स्त्रीच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे स्वतंत्र घटक म्हणून पाहण्यास प्रारंभ झाला. सावित्रीबाई फुले, महात्मा फुले आणि राजा राममोहन राय यांनी स्त्री सक्षमीकरणाचा बौद्धिक पाया घातला. स्वातंत्र्योत्तर काळात संविधानिक समानतेच्या तरतुदींमुळे शिक्षण, रोजगार आणि मालमत्ताधिकारांच्या संधी वाढल्या. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि सेवा क्षेत्राच्या विस्तारामुळे स्त्रियांच्या वेतनित कामात प्रवेशाला चालना मिळाली हीच आर्थिक स्वावलंबनाकडे जाणारी निर्णायक पायरी ठरली.

शिक्षण आणि कौशल्यविकास:

आर्थिक स्वातंत्र्याचा मूलाधारआर्थिक स्वावलंबनाचे सर्वात महत्त्वाचे साधन म्हणजे शिक्षण. उच्च शिक्षण, व्यावसायिक अभ्यासक्रम, तांत्रिक कौशल्ये आणि डिजिटल साक्षरता यांमुळे स्त्रियांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेत प्रवेश मिळाला. आयटी, बँकिंग, आरोग्यसेवा, शिक्षण, मीडिया, स्टार्टअप्स, ई-कॉमर्स अशा विविध क्षेत्रांत महिलांची वाढती उपस्थिती दिसून येते.

शिक्षणामुळे केवळ नोकरीची संधी वाढत नाही, तर माहितीपर अधिकारांची जाणीव, कायदेशीर हक्कांविषयी जागरूकता आणि स्वनिर्णयक्षमता विकसित होते. आर्थिक उत्पन्न हे या प्रक्रियेचे दृश्यमान फलित असले तरी सामाजिक स्थानातील बदलाचा मूळ घटक म्हणजे बौद्धिक आणि कौशल्याधारित सक्षमीकरण होय.

कुटुंबसंस्थेतील सत्ता-संतुलन आणि निर्णयप्रक्रिया:

आर्थिक स्वावलंबनामुळे कुटुंबातील सत्ता-संबंधांत गुणात्मक बदल घडले.

- 1) **निर्णय प्रक्रियेत सहभाग:** घरखर्च, मुलांचे शिक्षण, गुंतवणूक, विमा, आरोग्य, घरखरेदी यांसारख्या निर्णयांमध्ये स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग वाढला.
- 2) **सत्तासंतुलन:** दुहेरी उत्पन्नाच्या कुटुंबात आर्थिक अवलंबित्व कमी झाल्याने पती-पत्नीमधील समता वाढते.
- 3) **अणुकुटुंबाचा प्रसार:** कामानिमित्त स्थलांतर आणि नोकरीच्या संधींमुळे अणुकुटुंब पद्धतीला चालना मिळाली; त्यामुळे स्त्रीची घरातील भूमिका अधिक निर्णायक बनली.
- 4) **हिंसाचाराविरुद्ध प्रतिकार:** आर्थिकदृष्ट्या सक्षम स्त्रिया अन्यायाविरुद्ध कायदेशीर मार्गाचा अवलंब करण्यास अधिक सक्षम ठरतात.
- 5) **पुरुषांवरील अवलंबित्व कमी:** स्वतःच्या उत्पन्नामुळे स्त्रिया संकटाच्या वेळी खंबीरपणे उभ्या राहू शकतात.

या बदलांमुळे स्त्रीची ओळख “आश्रित” पासून “निर्णयकर्ता” अशी विकसित होत आहे.

सामाजिक प्रतिष्ठा, ओळख आणि प्रतीकात्मक भांडवल:

आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रियांना स्वतंत्र सामाजिक ओळख मिळाली. पूर्वी स्त्रीची ओळख तिच्या

कुटुंबीयांच्या संदर्भाने केली जात असे; आता ती तिच्या व्यवसाय, पद, कौशल्य आणि यशावर आधारित असते.

प्रशासन, पोलीस, उद्योग आणि जागतिक व्यवस्थापन क्षेत्रांत महिलांनी उच्च पदे भूषवून सामाजिक प्रतिमेत सकारात्मक परिवर्तन घडवले. उदाहरणार्थ, किरण बेदी यांनी पोलीस सेवेत नेतृत्व दाखवले; इंद्रा न्यू यांनी जागतिक उद्योगक्षेत्रात भारतीय महिलांची क्षमता सिद्ध केली. अशा उदाहरणांमुळे समाजातील रूढ धारणांना तडा गेला आणि “स्त्री नेतृत्व” ही संकल्पना सामान्यीकृत झाली.

सामाजिक प्रतिष्ठा ही केवळ आर्थिक उत्पन्नावर अवलंबून नसून त्या उत्पन्नातून निर्माण होणाऱ्या प्रतीकात्मक भांडवलावर (मान, सन्मान, नेटवर्क, संधी) आधारित असते. हे आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्पष्ट होते.

ग्रामीण अर्थव्यवस्था, स्वयं-सहाय्यता गट आणि सामूहिक सक्षमीकरण:

ग्रामीण भागात आर्थिक स्वावलंबनाची प्रक्रिया वेगळ्या पद्धतीने विकसित झाली. स्वयं-सहाय्यता गटांच्या माध्यमातून महिलांनी बचत, कर्ज, लघुउद्योग, हस्तकला, अन्नप्रक्रिया, पशुपालन इत्यादी उपक्रम सुरू केले. Self-Help Group या मॉडेलने सामूहिक जबाबदारी, आर्थिक शिस्त आणि नेतृत्वगुण विकसित केले.

या गटांमुळे महिलांची सार्वजनिक बैठकींमध्ये उपस्थिती वाढली, स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी संवाद प्रस्थापित झाला आणि आर्थिक निर्णयांमध्ये त्यांचा प्रभाव वाढला. सामूहिक सक्षमीकरणामुळे सामाजिक स्थानातही सामूहिक उन्नती दिसून आली.

राजकीय सहभाग आणि धोरणनिर्मितीवरील प्रभाव:

आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रियांचा राजकीय आत्मविश्वास वाढतो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील

आरक्षणामुळे महिलांना नेतृत्वाची संधी मिळाली; आर्थिक सक्षम महिलांनी या संधीचा अधिक प्रभावी वापर केला. भारतीय संसद आणि राज्य विधानमंडळांमध्ये महिलांची उपस्थिती वाढत आहे.

आर्थिकदृष्ट्या सक्षम प्रतिनिधी आरोग्य, शिक्षण, पाणीपुरवठा, महिला सुरक्षा, उद्योजकता यांसारख्या मुद्द्यांवर ठोस धोरणे मांडू शकतात. त्यामुळे आर्थिक स्वावलंबन आणि राजकीय सक्षमीकरण यांचा परस्परसंबंध दृढ होते.

सामाजिक मान्यता, लिंगभेद आणि सांस्कृतिक परिवर्तन:

आर्थिक स्वावलंबनामुळे लिंगाधारित रूढी आव्हानित होतात. “पुरुष कमावतो, स्त्री सांभाळते” ही पारंपरिक विभागणी बदलून “दोघेही कमावतात आणि दोघेही सांभाळतात” अशी संकल्पना बळकट होते.

तथापि, सांस्कृतिक परिवर्तन एकसमान गतीने होत नाही. शहरी-ग्रामीण, वर्ग, जात, धर्म या घटकांनुसार बदलाची तीव्रता वेगवेगळी आहे. मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्गीय स्त्रियांना उपलब्ध संधी आणि सुरक्षितता अधिक असतात; तर असंघटित क्षेत्रातील महिलांना अस्थिर रोजगार, कमी वेतन आणि सामाजिक सुरक्षेचा अभाव भोगावा लागतो.

दुहेरी जबाबदारी आणि काचछत:

आर्थिक स्वावलंबनासोबतच स्त्रियांवर दुहेरी जबाबदारी येते—कार्यालयीन काम आणि घरगुती काम. घरकामाचे समप्रमाणात विभाजन न झाल्यास ताणतणाव वाढतो. उच्च पदांवर पोहोचताना “काचछत” (Glass Ceiling) प्रभाव जाणवतो—अदृश्य अडथळे महिलांच्या प्रगतीला मर्यादा घालतात. वेतनातील लिंगभेद, मातृत्वाशी

संबंधित करिअर खंड, सुरक्षिततेचे प्रश्न, लैंगिक छळ या समस्या अजूनही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे आर्थिक स्वावलंबनाचा सामाजिक लाभ सर्व स्तरांवर समान रीतीने पोहोचलेला नाही.

पुढील पिढीवरील परिणाम आणि दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तन:

आर्थिकदृष्ट्या सक्षम माता मुलींच्या शिक्षणावर आणि कौशल्य विकासावर भर देतात. पोषण, आरोग्य, डिजिटल शिक्षण, करिअर नियोजन यांसंबंधी जागरूकता वाढते. परिणामी, पुढील पिढीत लिंगसमानतेची मूल्ये दृढ होतात.

हा बदल केवळ वैयक्तिक पातळीवर मर्यादित राहत नाही; तो सामाजिक संरचनेत दीर्घकालीन परिवर्तन घडवतो—उदा., विवाहाचे वय वाढणे, लहान कुटुंबाचा स्वीकार, आर्थिक नियोजनातील शिस्त, नागरिकत्वाची जाणीव इत्यादी.

समाजशास्त्रीय विश्लेषणात्मक चौकट:

- 1) **संघर्ष सिद्धांत:** संसाधनांवरील नियंत्रण म्हणजे सत्ता. आर्थिक स्वावलंबनामुळे स्त्रियांची संसाधनांवरील पकड वाढते आणि पितृसत्ताक वर्चस्वाला आव्हान निर्माण होते.
- 2) **स्त्रीवादी दृष्टिकोन:** आर्थिक स्वातंत्र्य हे सामाजिक मुक्तीचे साधन आहे; स्त्रीची ओळख स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून दृढ होते.
- 3) **संरचनात्मक-कार्यवाद:** दुहेरी उत्पन्नामुळे कुटुंबसंस्थेचे कार्य अधिक स्थिर होते; परंतु भूमिकाविभाजनात बदल आवश्यक ठरतो.

या तिन्ही दृष्टिकोनांतून पाहता, आर्थिक स्वावलंबन हे सामाजिक स्थानातील बदलाचे केंद्रबिंदू आहे.

धोरणात्मक दिशा आणि भावी आव्हाने:

- 1) समान वेतन कायद्यांची काटेकोर अंमलबजावणी
- 2) सुरक्षित कार्यपरिसर आणि लैंगिक छळविरोधी यंत्रणा
- 3) बालसंगोपन सुविधा आणि कार्यस्थळी लवचिकता
- 4) डिजिटल उद्योजकतेस प्रोत्साहन

असंघटित क्षेत्रातील सामाजिक सुरक्षा, तंत्रज्ञानाधारित अर्थव्यवस्थेत घरून काम (Work from Home), ई-कॉमर्स, फ्रीलान्सिंग, ऑनलाइन शिक्षण यांसारख्या संधींमुळे महिलांच्या आर्थिक सहभागात पुढील काळात वाढ होण्याची शक्यता आहे.

निष्कर्ष:

आर्थिक स्वावलंबनामुळे भारतीय स्त्रियांच्या सामाजिक स्थानात गुणात्मक (मानसिकता, आत्मविश्वास, प्रतिष्ठा) आणि परिमाणात्मक (उत्पन्न, पद, सहभाग) अशा दोन्ही स्तरांवर परिवर्तन झाले आहे. कुटुंबातील निर्णयप्रक्रिया, सामाजिक ओळख, राजकीय सहभाग, शिक्षणातील गुंतवणूक आणि सांस्कृतिक मूल्ये या सर्व क्षेत्रांत सकारात्मक बदल दिसून येतो.

तथापि, पूर्ण सामाजिक समता साध्य करण्यासाठी आर्थिक संधींबरोबरच सामाजिक मानसिकतेत बदल, धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि लिंगसंवेदनशील मूल्यव्यवस्था आवश्यक आहे.

शिफारशी:

- 1) महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी सुरक्षित व समान वेतनाच्या रोजगार संधी वाढवणे.
- 2) महिलांसाठी उच्च शिक्षण, तांत्रिक शिक्षण व डिजिटल साक्षरता कार्यक्रम विस्तारावेत.
- 3) लिंग समानतेविषयी शालेय शिक्षण, जनजागृती मोहीम आणि समाज माध्यमांद्वारे सामाजिक मानसिकतेत परिवर्तन घडवून आणणे .
- 4) स्टार्ट अप व लघु उद्योग क्षेत्रात महिलांसाठी विशेष अनुदान योजना राबवणे.
- 5) योजनेचे मूल्यमापन करण्यासाठी नीती आयोग यांनी नियमित प्रगती निर्देशांक तयार करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ :

1. महिलांसाठी आर्थिक साक्षरता महत्त्वाची, 25July2020, <http://www.esandhynand>
2. महिलांची सामाजिक सांस्कृतिक स्थिती, Smt.V.Vimla, ebooks.inflibnet.ac.in
3. काही आर्थिक काही सामाजिक, S.H.Deshpande
4. महिला आणि पैसा :आर्थिक स्वातंत्र्याचे महत्त्व, info@museodelrisparmio.it
5. महिलांचे कौशल्य वाढवणे आर्थिक वाढ आणि सामाजिक प्रगती कशी वाढते,Sambhav foundation
6. महिला:आर्थिक आघाडीवर महिलांना स्वातंत्र्य- 21ऑगस्ट 2022, डॉ. ऋतूसारथ्य,दैनिक पुढारी

घिसाडी समाजामध्ये घडणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाचा स्त्रियांच्या जीवनावर होणाऱ्या परिणामांचा
अभ्यास.

कु. योगिता रामचंद्र रेवडे

संशोधक विद्यार्थिनी, समाजशास्त्र आधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर

Corresponding Author – कु. योगिता रामचंद्र रेवडे

DOI - 10.5281/zenodo.18921427

सार (Abstract):

“घिसाडी समाजातील सामाजिक परिवर्तन: स्त्री जीवनाचा एक अभ्यास” या संशोधनाचा मुख्य उद्देश घिसाडी समाजामध्ये घडत असलेल्या सामाजिक बदलांचा स्त्रियांच्या जीवनावर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे हा आहे. पारंपरिकदृष्ट्या घिसाडी समाज हा कौशल्याधारित व्यवसायाशी निगडित असून त्यामध्ये स्त्रियांची भूमिका प्रामुख्याने घरगुती जबाबदाऱ्या, पूरक आर्थिक श्रम आणि कुटुंबकेंद्रित कार्यांपुरती मर्यादित होती. शिक्षणाचा अभाव, अल्पवयीन विवाह, आर्थिक अस्थिरता आणि सामाजिक मर्यादा यांमुळे स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासावर बंधने होती. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार, शासकीय कल्याणकारी योजना आणि महिला सक्षमीकरण चळवळी यांच्या प्रभावामुळे घिसाडी समाजात सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया वेगाने घडत आहे. या परिवर्तनाचा परिणाम स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थिती, आर्थिक सहभाग, आरोग्यविषयक जागरूकता, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग आणि सामाजिक प्रतिष्ठा यांमध्ये सकारात्मक बदलांच्या स्वरूपात दिसून येतो. काही स्त्रिया स्वयं-सहायता गट, लघुउद्योग, स्वयंरोजगार आणि सामाजिक संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत आहेत, ज्यामुळे त्यांच्या आत्मविश्वासात व स्वावलंबनात वाढ झाली आहे.

या संशोधनातून असे निष्पन्न होते की, सामाजिक परिवर्तनामुळे घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या जीवनात लक्षणीय सुधारणा होत असल्या तरी अजूनही शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्थैर्य आणि सामाजिक समानता यांसंदर्भात काही आव्हाने कायम आहेत. त्यामुळे स्त्री सक्षमीकरणासाठी शासकीय योजना, शिक्षणवृद्धी, कौशल्यविकास आणि सामाजिक जागृती यांचा अधिक प्रभावी अंमल आवश्यक आहे. एकूणच, हा अभ्यास घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या बदलत्या सामाजिक स्थितीचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण सादर करतो आणि त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी आवश्यक धोरणात्मक दिशादर्शन करतो.

प्रस्तावना:

भारतीय समाजव्यवस्था ही विविध जाती-जमाती आणि समुदायांनी विणलेली आहे. यामध्ये 'भटक्या आणि विमुक्त' जमातींचा वाटा अत्यंत महत्त्वाचा आहे. यापैकीच एक प्रमुख आणि कष्टाळू समाज म्हणजे 'घिसाडी' समाज. हा समाज प्रामुख्याने लोखंडाचे काम करणारा आणि फिरून आपला उदरनिर्वाह करणारा समाज म्हणून ओळखला

जातो. इतिहासाच्या पाऊलखुणा शोधल्यास या समाजाचे नाते चित्तोडगड आणि शौर्याशी जोडलेले दिसते, मात्र काळाच्या ओघात हा समाज मुख्य प्रवाहापासून दूर फेकला गेला.

कोणत्याही समाजाच्या प्रगतीचा आरसा त्या समाजातील स्त्रीची स्थिती हा असतो. घिसाडी समाजात स्त्रीची भूमिका केवळ चूल आणि मुलापुरती मर्यादित नसून,

ती पुरुषाच्या खांद्याला खांदा लावून 'भाता' ओढण्यापासून ते लोखंडाला आकार देण्यापर्यंतच्या कष्टाच्या कामात सहभागी असते. मात्र, तरीही सामाजिक, शैक्षणिक आणि आर्थिक स्तरावर या स्त्रियांच्या वाट्याला आलेला संघर्ष आजही कायम आहे.

भारतीय समाजरचनेत विविध जाती-जमातींचे सांस्कृतिक, आर्थिक आणि सामाजिक जीवन अत्यंत वैविध्यपूर्ण स्वरूपाचे आहे. त्या अनुषंगाने घिसाडी समाज हा महाराष्ट्रासह भारतातील काही भागांत आढळणारा पारंपरिक व्यवसायाशी निगडित समाजगट आहे. ऐतिहासिकदृष्ट्या घिसाडी समाज लोखंडी वस्तू तयार करणे, धार लावणे, शेतीसाठी आवश्यक साधने बनविणे अशा कौशल्याधारित व्यवसायाशी संबंधित होता. पारंपरिक अर्थव्यवस्थेतील या योगदानामुळे समाजरचनेत त्यांना विशिष्ट स्थान मिळाले; परंतु औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे त्यांच्या पारंपरिक व्यवसायात मोठे बदल घडून आले. या बदलांचा थेट परिणाम घिसाडी समाजाच्या सामाजिक जीवनावर आणि विशेषतः स्त्रियांच्या जीवनावर झाला आहे.

सामाजिक परिवर्तन ही एक सतत चालणारी प्रक्रिया असून ती समाजातील मूल्यव्यवस्था, कुटुंबरचना, शिक्षण, आर्थिक स्थिती आणि स्त्री-पुरुष संबंधांमध्ये बदल घडवून आणते. पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञ Auguste Comte, Karl Marx आणि Herbert Spencer यांनी सामाजिक परिवर्तनाचे विविध सिद्धांत मांडले आहेत. भारतीय संदर्भात M. N. Srinivas यांनी संस्कृतीकरण आणि पाश्चात्यीकरण या संकल्पनांद्वारे समाजातील बदल स्पष्ट केले आहेत. या सिद्धांतांच्या आधारे घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या जीवनातील बदलांचा अभ्यास करणे आवश्यक ठरते.

घिसाडी समाजातील स्त्रियांचे पारंपरिक जीवन प्रामुख्याने घरगुती जबाबदाऱ्या, पूरक आर्थिक श्रम आणि

कुटुंबकेंद्रित भूमिकांवर आधारित होते. शिक्षणाचा अभाव, लवकर विवाह, आर्थिक असुरक्षितता आणि सामाजिक बंधने यामुळे त्यांची सामाजिक प्रगती मर्यादित राहिली. तथापि, आधुनिक शिक्षणाची वाढ, शासकीय कल्याणकारी योजना, स्वयं-सहायता गट महिला सक्षमीकरण उपक्रम आणि नागरीकरण यांच्या प्रभावामुळे स्त्रियांच्या जीवनात लक्षणीय परिवर्तन घडून येत आहे. आज घिसाडी समाजातील काही स्त्रिया शिक्षण, लघुउद्योग, स्वयंरोजगार आणि सामाजिक संघटनांमध्ये सक्रिय सहभाग घेताना दिसतात.

या संशोधनाचा उद्देश घिसाडी समाजातील सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया समजून घेणे आणि त्या प्रक्रियेचा स्त्रियांच्या जीवनावर झालेला परिणाम विश्लेषित करणे हा आहे. स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्थिती, आर्थिक सहभाग, आरोग्यजागरूकता, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, कुटुंबातील स्थान आणि सामाजिक प्रतिष्ठा या विविध पैलूंवर सखोल अभ्यास करण्यात येईल. तसेच पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिकतेचा प्रभाव यामधील समतोल कसा साधला जात आहे, याचेही विश्लेषण करण्यात येईल.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात उपेक्षित व मागासवर्गीय समाजगटांच्या स्त्रियांच्या जीवनातील परिवर्तन समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे. कारण स्त्री सक्षमीकरण हे सामाजिक प्रगतीचे प्रमुख सूचक मानले जाते. त्यामुळे "घिसाडी समाजातील सामाजिक परिवर्तन: स्त्री जीवनाचा एक अभ्यास" हा विषय समाजशास्त्रीय दृष्टीने तसेच धोरणात्मक नियोजनाच्या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण ठरतो.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. घिसाडी समाजाची सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करणे.

2. घिसाडी समाजातील स्त्रियांची पारंपरिक भूमिका, स्थान आणि जबाबदाऱ्या यांचा अभ्यास करणे.
3. औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, शिक्षणाचा प्रसार व शासकीय योजनांचा स्त्री जीवनावर झालेला प्रभाव विश्लेषित करणे.
4. घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक धोरणात्मक उपाय व शिफारसी सुचवणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology):

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती वापरण्यात आली आहे.

माहितीचे स्रोत:

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी दुय्यम सामग्रीचा म्हणजे पुस्तके, अहवाल, सरकारी आकडेवारी, संशोधन निबंध, वर्तमानपत्रे, संदर्भ ग्रंथ यांचा वापर करण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहितके:

1. घिसाडी समाजामध्ये सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया वाढल्याने स्त्रियांच्या शैक्षणिक स्तरात लक्षणीय वाढ झाली आहे.
2. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांच्या कुटुंबातील निर्णयप्रक्रियेत सहभागात वाढ झाली आहे.
3. औद्योगिकीकरण व शहरीकरणामुळे स्त्रियांच्या पारंपरिक भूमिकांमध्ये बदल होऊन आर्थिक सहभाग वाढला आहे.
4. शासकीय कल्याणकारी योजना व महिला सक्षमीकरण कार्यक्रमांमुळे स्त्रियांच्या आत्मविश्वासात आणि स्वावलंबनात वाढ झाली आहे.
5. सामाजिक परिवर्तनामुळे लवकर विवाहाची प्रथा कमी होत असून स्त्रियांच्या विवाहवयात वाढ झाली आहे.

सैद्धांतिक चौकट:

घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या जीवनावर होणाऱ्या सामाजिक परिवर्तनाचा अभ्यास करताना केवळ वर्णनात्मक माहिती पुरेशी ठरत नाही. या परिवर्तनामागील संरचना, सत्तासंबंध, संस्कृती, आर्थिक घटक आणि व्यक्तींची भूमिका समजून घेण्यासाठी सुसंगत समाजशास्त्रीय सिद्धांतांची गरज भासते. म्हणूनच सदर संशोधनात बहुआयामी सैद्धांतिक चौकट स्वीकारण्यात आली असून ती सामाजिक संरचना, पितृसत्ता, सांस्कृतिक भांडवल, एजन्सी आणि परिवर्तन प्रक्रिया यांचा समन्वय साधते.

सामाजिक संरचना व पितृसत्तेचा सिद्धांत: घिसाडी समाजाची पारंपरिक रचना ही पितृसत्ताक असून सामाजिक सत्ता, निर्णयप्रक्रिया आणि संसाधनांवर पुरुषांचे वर्चस्व राहिले आहे. पितृसत्तेचा सिद्धांत स्त्रियांच्या अधीनतेला केवळ वैयक्तिक किंवा सांस्कृतिक बाब न मानता ती संस्थात्मक आणि संरचनात्मक व्यवस्था असल्याचे स्पष्ट करतो.

कुटुंब, विवाहसंस्था, वारसा पद्धती, कामाचे लैंगिक विभाजन आणि सामाजिक नियंत्रणाच्या यंत्रणा या सर्वांच्या माध्यमातून स्त्रियांचे जीवन नियंत्रित केले जाते. घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या पारंपरिक भूमिका, मर्यादित स्वायत्तता आणि दुय्यम स्थान हे पितृसत्तेच्या संरचनात्मक प्रभावाचे परिणाम आहेत.

सामाजिक परिवर्तन घडताना हीच पितृसत्ता स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाला मर्यादा घालते आणि त्यामुळे परिवर्तन हे संघर्षपूर्ण स्वरूपात घडते.

सांस्कृतिक भांडवल व सामाजिक पुनरुत्पादन

सिद्धांत: पिअर बुरद्यू यांची Cultural Capital आणि Social Reproduction ही संकल्पना घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचे विश्लेषण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त ठरते. बुरद्यू यांच्या मते समाजातील

असमानता केवल आर्थिक भांडवलामुळे नव्हे, तर सांस्कृतिक व सामाजिक भांडवलाच्या असमान वितरणामुळे टिकून राहते. घिसाडी समाजातील स्त्रियांकडे पारंपरिकपणे, औपचारिक शिक्षण, भाषिक कौशल्य, सामाजिक नेटवर्क, संस्थात्मक ज्ञान, यांचा अभाव राहिला आहे. त्यामुळे त्यांची सामाजिक हालचाल मर्यादित झाली. सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत जेव्हा स्त्रियांना शिक्षण, बचतगट, स्वयं-सहायता गट आणि सामाजिक सहभागाच्या संधी मिळतात, तेव्हा त्यांचे सांस्कृतिक भांडवल वाढते. हे भांडवल त्यांना कुटुंबातील व समाजातील स्थान सुधारण्यास मदत करते. तथापि, बुरघू सांगतात त्याप्रमाणे समाज स्वतःची रचना पुन्हा निर्माण करतो. त्यामुळे स्त्रियांचे सक्षमीकरण हे मर्यादित व टप्प्याटप्प्याने घडते.

संरचना आणि एजन्सी यांचा परस्परसंबंध: अँथनी गिडेन्स यांचा Structuration Theory हा सिद्धांत घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या बदलत्या भूमिकांचे विश्लेषण करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचा आहे. गिडेन्स यांच्या मते समाजातील संरचना (Structure) आणि व्यक्तीची कृती (Agency) या एकमेकांपासून वेगळ्या नसून परस्परावलंबी असतात. घिसाडी समाजातील स्त्रिया पारंपरिक संरचनांनी नियंत्रित असल्या तरी त्या पूर्णतः निष्क्रिय नाहीत. शिक्षण घेणे, आर्थिक कामात सहभागी होणे, मुलींच्या शिक्षणावर भर देणे, आणि निर्णयप्रक्रियेत मत मांडणे या कृतींमधून स्त्रिया आपली एजन्सी व्यक्त करतात. या सूक्ष्म कृतींमुळे सामाजिक संरचना हळूहळू बदलू लागते. त्यामुळे सामाजिक परिवर्तन हे केवळ वरून लादलेले नसून स्त्रियांच्या दैनंदिन कृतीतूनही घडत असल्याचे स्पष्ट होते.

सामाजिक परिवर्तनाचा सिद्धांत: सामाजिक परिवर्तनाचा सिद्धांत समाजाला स्थिर न मानता सतत बदलणारी व्यवस्था मानतो. घिसाडी समाजातील परिवर्तन हे शिक्षणाचा प्रसार, आर्थिक संरचनेतील बदल, शहरीकरण, शासकीय धोरणे,

माध्यमांचा प्रभाव, या घटकांमुळे घडते.हा बदल रेषीय किंवा समान गतीने घडत नाही; तो असमतोल, संघर्षपूर्ण आणि टप्प्याटप्प्याने होतो. स्त्रियांचे जीवन हे या परिवर्तनाचे मुख्य केंद्र असल्याने त्यांच्यावर सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही परिणाम होतात.

स्त्रीवादी समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन: स्त्रीवादी सिद्धांत या संशोधनाला लिंगभेदात्मक दृष्टिकोन प्रदान करतो. हा दृष्टिकोन स्त्रियांच्या अनुभवांना, भावनिक श्रमांना, अदृश्य कामाला आणि दैनंदिन संघर्षांना केंद्रस्थानी ठेवतो. घिसाडी समाजातील स्त्रियांचे श्रम, आरोग्य, मानसिक ताण आणि कौटुंबिक जबाबदाऱ्या या बाबी मुख्य प्रवाहातील विकास चर्चेत दुर्लक्षित राहिल्या आहेत. स्त्रीवादी चौकट या अदृश्य वास्तवाला दृश्य करते आणि स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाचे मूल्यांकन केवळ आर्थिक निकषांवर न करता सामाजिक न्यायाच्या आधारावर करते.

सैद्धांतिक चौकटीचे एकत्रित विश्लेषण: या संशोधनात वापरलेली सैद्धांतिक चौकट ही एकाच सिद्धांतावर आधारित नसून बहुआयामी आहे. पितृसत्ता स्त्रियांच्या अधीनतेची रचना स्पष्ट करते. बुरघू स्त्रियांच्या सांस्कृतिक व सामाजिक भांडवलातील बदल समजावतो. गिडेन्स स्त्रियांच्या एजन्सीद्वारे घडणारे परिवर्तन अधोरेखित करतो

सामाजिक परिवर्तन सिद्धांत प्रक्रियेची गती स्पष्ट करतो. स्त्रीवादी दृष्टिकोन स्त्रियांच्या अनुभवांना केंद्रस्थानी ठेवतो. सर्वांचा एकत्रित वापर घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या जीवनातील परिवर्तनाचे सखोल, वास्तववादी आणि समतोल विश्लेषण करण्यास मदत करतो.

घिसाडी समाजाची पारंपरिक सामाजिक रचना आणि स्त्रियांचे स्थान:

घिसाडी समाजाची पारंपरिक सामाजिक रचना ही ऐतिहासिकदृष्ट्या पितृसत्ताक, व्यवसायाधिष्ठित आणि

कुटुंबकेंद्री स्वरूपाची राहिली आहे. समाजातील आर्थिक व्यवहार, सामाजिक प्रतिष्ठा आणि सांस्कृतिक मूल्ये ही प्रामुख्याने पुरुषप्रधान भूमिकांभोवती केंद्रित होती. पारंपरिक व्यवसाय हा समाजाचा मुख्य आधार असल्याने स्त्रियांचे श्रम त्या व्यवसायाला पूरक स्वरूपात वापरले जात; मात्र त्यांना स्वतंत्र आर्थिक ओळख किंवा मान्यता मिळत नव्हती. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र घर, कुटुंब आणि कौटुंबिक श्रमांपुरते मर्यादित ठेवले गेले होते.

निर्णयप्रक्रिया, सामाजिक नेतृत्व, आर्थिक नियंत्रण आणि मालमत्ता हक्क या सर्व बाबींमध्ये स्त्रियांची भूमिका दुय्यम स्वरूपाची होती. स्त्रीची सामाजिक ओळख स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून न राहता पती, वडील किंवा कुटुंबाच्या ओळखीशी जोडलेली होती. सामाजिक नियम, परंपरा आणि रूढी यांच्या माध्यमातून स्त्रियांच्या वर्तनावर कठोर नियंत्रण ठेवले जात असे. अशा रचनेत स्त्रियांची स्वायत्तता, आत्मनिर्णयक्षमता आणि सामाजिक हालचाल अत्यंत मर्यादित राहिली.

शिक्षणाचा विस्तार आणि स्त्रियांच्या आत्मभानातील आमूलाग्र बदल:

सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत शिक्षण हा घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या जीवनातील सर्वात निर्णायक बदलघटक ठरला आहे. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसारामुळे स्त्रियांमध्ये आत्मभान, आत्मविश्वास आणि स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव विकसित होऊ लागली आहे. शिक्षणामुळे स्त्रिया केवळ वाचन-लेखनापुरत्या मर्यादित न राहता सामाजिक वास्तवाचे विश्लेषण करू लागल्या आहेत.

कायदे, स्त्रीहक्क, आरोग्य, कुटुंब नियोजन, शासकीय योजना आणि सामाजिक न्याय यांविषयी मिळालेली माहिती स्त्रियांच्या विचारविश्वात मूलभूत बदल

घडवून आणते. शिक्षित स्त्रिया पारंपरिक भूमिका स्वीकारताना प्रश्न विचारू लागतात, निर्णयप्रक्रियेत सहभाग मागू लागतात आणि आपल्या मुलींच्या शिक्षणाला प्राधान्य देतात. तथापि, आर्थिक दारिद्र्य, सामाजिक बंधने, आणि विवाहकेंद्रित अपेक्षा यामुळे उच्च शिक्षणाचा लाभ अजूनही सर्व स्त्रियांपर्यंत पोहोचलेला नाही.

आर्थिक परिवर्तन आणि स्त्रियांचे बदलते आर्थिक स्थान:

आर्थिक संरचनेतील बदलांचा थेट आणि खोल परिणाम घिसाडी समाजातील स्त्रियांच्या जीवनावर झाला आहे. पारंपरिक व्यवसायांवरील मर्यादा, शहरीकरण, बाजारव्यवस्थेचा विस्तार आणि स्थलांतर यामुळे स्त्रियांना उत्पन्ननिर्मितीच्या नव्या संधी उपलब्ध होत आहेत. स्त्रिया मजुरी, स्वयंरोजगार, बचतगट, घरगुती उद्योग आणि सेवा क्षेत्रात सहभागी होत आहेत. आर्थिक सहभागामुळे स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान काही प्रमाणात मजबूत झाले असून त्यांचा निर्णयप्रक्रियेतील सहभाग वाढताना दिसतो. मात्र, आर्थिक योगदान असूनही घरकाम, वृद्धांची व मुलांची देखभाल ही जबाबदारी प्रामुख्याने स्त्रियांच्यावरच असल्याने त्यांना दुहेरी श्रमाचा ताण सहन करावा लागतो. त्यामुळे आर्थिक सक्षमीकरण हे पूर्ण स्वातंत्र्य न देता सशर्त आणि मर्यादित स्वरूपात घडताना दिसते.

विवाहसंस्था, कुटुंबरचना आणि स्त्रियांच्या जीवनातील बदल:

सामाजिक परिवर्तनाचा प्रभाव विवाहसंस्थेवर स्पष्टपणे दिसून येतो. विवाहाचे वय वाढणे, शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर विवाह करणे आणि कुटुंब नियोजनाचा स्वीकार हे सकारात्मक बदल आहेत. संयुक्त कुटुंबपद्धतीऐवजी विभक्त कुटुंबपद्धतीकडे झुकाव वाढल्यामुळे स्त्रियांना

निर्णयस्वातंत्र्य मिळत आहे. तथापि, विभक्त कुटुंबामुळे सामाजिक आधार कमी होतो आणि स्त्रियांवर भावनिक व आर्थिक जबाबदाऱ्या वाढतात. विवाहानंतर घरगुती जबाबदाऱ्यांचे मुख्य ओझे अजूनही स्त्रियांच्यावरच असते. पती-पत्नी नात्यात समानतेची चर्चा वाढली असली तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात असमानता टिकून आहे.

आरोग्य, पोषण आणि प्रजननविषयक वास्तवः

सामाजिक परिवर्तनामुळे आरोग्यविषयक जागरूकता वाढलेली असली तरी स्त्रियांच्या आरोग्यस्थितीमध्ये अनेक विरोधाभास दिसतात. शासकीय आरोग्य योजना, अंगणवाडी, ASHA सेवांमुळे स्त्रियांच्या आरोग्यसेवांपर्यंत पोहोच वाढली आहे. कुटुंब नियोजन, लसीकरण आणि प्रसूतीपूर्व तपासणी यांचा स्वीकार वाढतो आहे.

मात्र, कुपोषण, रक्तक्षय, दीर्घकालीन आजार आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या अजूनही मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. घरगुती व बाह्य कामाचा ताण, आर्थिक असुरक्षा आणि सामाजिक अपेक्षा यांचा स्त्रियांच्या मानसिक आरोग्यावर गंभीर परिणाम होतो.

सांस्कृतिक परिवर्तन आणि स्त्रियांची बदलती सामाजिक ओळखः

माध्यमे, मोबाईल, इंटरनेट आणि शहरी संपर्क यांमुळे स्त्रिया नव्या सांस्कृतिक विचारप्रवाहांशी जोडल्या जात आहेत. पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिक अपेक्षा यांच्यातील संघर्षामुळे स्त्रियांच्या जीवनात द्वंद्व निर्माण झाले आहे. स्त्रिया सामाजिक कार्यक्रम, बचतगट, ग्रामसभा आणि स्थानिक संघटनांमध्ये सहभागी होत आहेत.

या सहभागामुळे स्त्रीची ओळख केवळ गृहिणीपुरती मर्यादित न राहता सामाजिक घटक म्हणून

विकसित होत आहे. तथापि, सामाजिक टीका, मूल्यसंघर्ष आणि नैतिक नियंत्रणामुळे अनेक स्त्रियांना मानसिक दबाव सहन करावा लागतो.

पितृसत्ता, सत्तासंबंध आणि स्त्रियांचा सूक्ष्म प्रतिकारः

घिसाडी समाजात पितृसत्ताक सत्तासंबंध अजूनही प्रभावी आहेत. आर्थिक योगदान असूनही सत्ता, नियंत्रण आणि निर्णयाधिकार प्रामुख्याने पुरुषांकडेच आहेत. मात्र, शिक्षित व आर्थिकदृष्ट्या सक्रिय स्त्रिया या सत्तासंबंधांना सूक्ष्म पातळीवर आव्हान देत आहेत.

निर्णयप्रक्रियेत सहभाग, मुलींच्या शिक्षणावर भर, खर्चाबाबत मत मांडणे आणि स्वतःच्या गरजांसाठी आवाज उठवणे हे प्रतिकाराचे स्वरूप आहे. हा प्रतिकार उघड संघर्ष न करता हळूहळू सत्तासंबंध बदलण्याची क्षमता बाळगतो.

शासकीय धोरणे, योजना आणि स्त्रियांचे सक्षमीकरणः

महिला-केंद्रित शासकीय धोरणांनी स्त्रियांच्या जीवनात बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. स्वयं-सहायता गट, बचतगट, कौशल्यविकास योजना आणि सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमांमुळे स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास व सामूहिकता वाढते. मात्र, माहितीचा अभाव, प्रशासकीय अडथळे, भ्रष्टाचार आणि सामाजिक निर्बंध यांमुळे योजनांचा लाभ सर्व स्त्रियांपर्यंत पोहोचत नाही. त्यामुळे धोरणांची प्रभावी अंमलबजावणी आणि स्थानिक वास्तवाशी जुळवणी आवश्यक ठरते.

पिढ्यांतील बदल आणि भविष्यातील स्त्रीचे स्थानः

तरुण पिढीतील स्त्रिया शिक्षण, करिअर आणि स्वायत्ततेबाबत अधिक जागरूक आहेत. पारंपरिक व्यवसायांपासून दूर जाऊन नव्या संधी स्वीकारण्याची मानसिकता त्यांच्यात विकसित होत आहे. पिढ्यांमधील

विचारभेदामुळे संघर्ष निर्माण होत असला तरी संवादाच्या माध्यमातून समन्वय साधण्याचे प्रयत्नही होत आहेत.हा बदल भविष्यात घिसाडी समाजातील स्त्रियांचे स्थान अधिक सक्षम, आत्मनिर्भर आणि निर्णायक होण्याची शक्यता दर्शवतो.

निष्कर्ष:

1. घिसाडी समाजातील सामाजिक परिवर्तन ही रेषीय नसून टप्प्याटप्प्याने व संघर्षपूर्ण प्रक्रिया आहे, ज्याचा थेट परिणाम स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनावर होत आहे.
2. पारंपरिक पितृसत्ताक सामाजिक रचना आजही प्रभावी असली तरी शिक्षण, आर्थिक सहभाग व शासकीय हस्तक्षेपामुळे स्त्रियांच्या भूमिकांमध्ये बदल होताना दिसतो.
3. शिक्षणामुळे स्त्रियांच्या आत्मभान, निर्णयक्षमता व सामाजिक जाणीवेत वाढ झाली असून मुलींच्या शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन सकारात्मक झाला आहे.
4. आर्थिक सहभागामुळे स्त्रियांचे कुटुंबातील स्थान काही प्रमाणात मजबूत झाले असले तरी दुहेरी श्रम, अस्थिर रोजगार व कमी वेतनामुळे पूर्ण आर्थिक स्वायत्तता साध्य झालेली नाही.
5. विवाहसंस्था व कुटुंबरचनेतील बदलांमुळे स्त्रियांना निर्णयस्वातंत्र्य मिळत असले, तरी सामाजिक आधार कमी होणे व जबाबदाऱ्यांचे ओझे वाढणे ही आव्हाने कायम आहेत.
6. आरोग्य व प्रजननविषयक सेवांपर्यंत पोहोच वाढली असली तरी कुपोषण, रक्तक्षय व मानसिक आरोग्याच्या समस्या अजूनही गंभीर स्वरूपात आढळतात.

7. सांस्कृतिक परिवर्तनामुळे स्त्रियांची सामाजिक ओळख विस्तारत असली, तरी पारंपरिक मूल्ये व आधुनिक अपेक्षा यांतील संघर्षामुळे मानसिक ताण वाढतो.
8. पितृसत्ताक सत्तासंबंध पूर्णतः नष्ट न झाल्याने स्त्रियांचा प्रतिकार उघड स्वरूपात न होता सूक्ष्म आणि दैनंदिन पातळीवर प्रकट होतो.
9. शासकीय धोरणे व महिला-केंद्रित योजना स्त्रियांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्त्वाच्या ठरल्या असल्या, तरी अंमलबजावणीतील अडथळे व माहितीचा अभाव यांमुळे त्यांचा प्रभाव मर्यादित राहतो.
10. तरुण पिढीतील स्त्रिया शिक्षण, करिअर व स्वायत्ततेबाबत अधिक जागरूक असल्याने भविष्यात घिसाडी समाजातील स्त्रियांचे स्थान अधिक सक्षम, सक्रिय व निर्णायक होण्याची शक्यता दिसून येते.

एकूणच, घिसाडी समाजातील सामाजिक परिवर्तनाचा स्त्रियांच्या जीवनावर होणारा परिणाम सक्षमीकरण आणि असुरक्षा यांचा संमिश्र अनुभव निर्माण करतो. त्यामुळे घिसाडी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्त्रीकेंद्रित, समावेशक आणि स्थानिक वास्तवाशी सुसंगत धोरणात्मक हस्तक्षेप अत्यावश्यक ठरतो.

संदर्भसूची:

1. इ. रा. काळे. (2008). समाजशास्त्रीय विचारप्रवाह. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
2. गो. वि. घुर्ये. (2012). भारतीय समाजशास्त्र. पुणे: पॉप्युलर प्रकाशन.
3. मंगला निंबाळकर. (2015). स्त्रीवादी समाजशास्त्र. औरंगाबाद: साकेत प्रकाशन.

4. नीला देशमुख. (2010). ग्रामीण समाजातील स्त्री. नागपूर: विद्या प्रकाशन.
5. शरद जोशी. (2006). ग्रामीण विकास आणि सामाजिक परिवर्तन. पुणे: मेहता पब्लिशिंग हाऊस.
6. सुधा गोखले. (2014). स्त्री, समाज आणि संस्कृती. मुंबई: ग्रंथाली.
7. गायत्री चक्रवर्ती स्पिवाक. (अनुवाद). (2013). स्त्री, सत्ता आणि समाज. पुणे: साधना प्रकाशन.
8. मीना गवाणकर. (2018). वंचित समाज आणि सामाजिक बदल. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
9. नंदा देशपांडे. (2016). लिंगभेद आणि सामाजिक रचना. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
10. शांता गोखले. (2009). स्त्रीचे सामाजिक वास्तव. मुंबई: राजहंस प्रकाशन.

भारतीय पारंपारिक आणि डिजिटल माध्यमांमधील स्त्री प्रतिमेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण

तेजस्विनी सुनिल दळे

संशोधक विद्यार्थी, शिक्षणमहर्षी बापूजी साळुंखे महाविद्यालय, कराड

Corresponding Author – तेजस्विनी सुनिल दळे

DOI - 10.5281/zenodo.18921452

सार (Abstract):

भारतीय माध्यमेवृत्तपत्रे, चित्रपट, दूरदर्शन, जाहिराती आणि सोशल मीडियाही केवळ माहिती देणारी साधने नसून समाजातील मूल्ये, लिंगभूमिका आणि सत्तासंबंध घडवणाऱ्या सक्रिय संस्था आहेत. पारंपारिक माध्यमांमध्ये स्त्रीला त्यागी, सौंदर्यप्रधान आणि घरगुती भूमिकांमध्ये दाखवले जाते; तर डिजिटल माध्यमांमध्ये आत्मनिर्भर आणि निर्णयक्षम स्त्री प्रतिमा दिसते. परंतु माध्यमे एकाच वेळी स्त्री सक्षमीकरणाची भाषा वापरत असली तरी सौंदर्यदाब, वस्तूकरण आणि लिंगविषम अपेक्षा कायम ठेवतात. हा अभ्यास स्त्रीवादी सिद्धांत, संरचनात्मक कार्यवाद, संघर्ष सिद्धांत आणि इंटरसेक्शनॅलिटीच्या आधारे स्त्री प्रतिमेचे विश्लेषण करतो. यामध्ये विशेषतः जाहिराती, दूरदर्शन मालिका, चित्रपट आणि सोशल मीडिया यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. या अभ्यासातून स्पष्ट होते की माध्यमीय बदल सकारात्मक असले तरी सामाजिक बदलासाठी लिंग-संवेदनशील धोरणे, मीडिया जबाबदारी आणि व्यापक सामाजिक जाणीव आवश्यक आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): माध्यमे, स्त्री प्रतिमा, पितृसत्ता, वस्तूकरण, सोशल मीडिया, डिजिटल पितृसत्ता

प्रस्तावना:

माध्यमे ही आधुनिक समाजातील 'चौथा स्तंभ' मानला जातो. ती केवळ सामाजिक वास्तवाचे प्रतिबिंब दाखवत नाहीत तर सामाजिक मूल्यव्यवस्था, लिंगभूमिका आणि सत्तासंबंध घडवण्यात सक्रिय भूमिका बजावतात. भारतीय समाजात स्त्रियांची सामाजिक प्रतिमा ही कुटुंब, धर्म किंवा परंपरेपुरती मर्यादित न राहता माध्यमांद्वारे सातत्याने निर्माण केली जाते. पारंपारिक माध्यमांमध्ये स्त्रीला गृहिणी, आई, पत्नी किंवा सौंदर्याचे प्रतीक म्हणून सादर केले गेले. चित्रपट, दूरदर्शन मालिका आणि जाहिरातींमधून स्त्रीच्या देहाचे वस्तूकरण मोठ्या प्रमाणावर केल्याचे आढळते. तथापि, शिक्षणाचा प्रसार, स्त्री चळवळी, कायदेशीर सुधारणा आणि डिजिटल माध्यमांच्या उदयामुळे स्त्रियांची सामाजिक प्रतिमा काही प्रमाणात बदलताना दिसते.

सोशल मीडियामुळे स्त्रियांना स्वतःची मते मांडण्याचे, अन्यायाविरोधात आवाज उठवण्याचे आणि स्वतःची ओळख घडवण्याचे व्यासपीठ उपलब्ध झाले आहे. तरीसुद्धाहा बदल सर्व सामाजिक स्तरांतील स्त्रियांसाठी समान नाही. जात, वर्ग, धर्म आणि भौगोलिक पार्श्वभूमीनुसार माध्यमांचा प्रभाव वेगवेगळा दिसून येतो. त्यामुळे माध्यमांचा स्त्रियांच्या सामाजिक प्रतिमेवर होणारा परिणाम हा बहुआयामी आणि विरोधाभासी स्वरूपाचा आहे.

संशोधन उद्दिष्टे:

1. भारतीय माध्यमांमध्ये स्त्रियांचे सादरीकरण कसे केले जाते हे समजून घेणे.

2. माध्यमीय प्रतिमांचा स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे.
3. पारंपारिक व डिजिटल माध्यमांची तुलनात्मक भूमिका विश्लेषित करणे.

गृहीतके:

1. पारंपारिक माध्यमे स्त्रियांची पितृसत्ताक आणि भूमिकाकेंद्रित प्रतिमा निर्माण करतात.
2. जाहिराती व मनोरंजन माध्यमांतील वस्तूकरणामुळे स्त्रियांच्या आत्मसन्मानावर नकारात्मक परिणाम होतो.
3. डिजिटल माध्यमे सशक्तीकरणाची संधी देतात परंतु सायबर छळामुळे त्यावर मर्यादा येतात.

संशोधन पद्धती:

प्रस्तुत अभ्यास हा दुय्यम स्रोतांवर आधारित आहे. यामध्ये प्रामुख्याने विविध शासकीय रिपोर्ट, ग्रंथ, मीडिया अभ्यासाशी संबंधित संशोधन लेख यांचा वापर करण्यात आला आहे.

सैद्धांतिक चौकट:

१. स्त्रीवादी सिद्धांत: Laura Mulvey (1975) यांच्या *Male Gaze* संकल्पनेनुसार माध्यमे स्त्रीला पुरुषप्रधान दृष्टीकोनातून सादर करतात. स्त्रीचा देह हा पाहण्याची व उपभोगाची वस्तू म्हणून मांडला जातो, ज्यामुळे स्त्रीचे वस्तूकरण होते. भारतीय चित्रपट आणि जाहिरातींमध्ये ही प्रवृत्ती ठळकपणे दिसून येते.

२. संरचनात्मक कार्यवाद: संरचनात्मक कार्यवादानुसार माध्यमे सामाजिक स्थैर्य टिकवण्याचे कार्य करतात. मात्र हे स्थैर्य पारंपारिक लिंगभूमिकांवर आधारित असते. माध्यमांद्वारे 'आदर्श स्त्री'ची प्रतिमा निर्माण केली

जाते जिच्याकडून आज्ञाधारकपणा, सौंदर्य आणि कौटुंबिक जबाबदारीची अपेक्षा असते.

३. संघर्ष सिद्धांत: संघर्ष सिद्धांत माध्यमांकडे सत्तेचे साधन म्हणून पाहतो. आर्थिक व सांस्कृतिक सत्ता असलेले गट स्त्रियांची प्रतिमा आपल्या हितसंबंधानुसार घडवतात. जाहिरात, सौंदर्य आणि फॅशन उद्योगात स्त्री प्रतिमेचा वापर नफ्यासाठी केला जातो.

४. इंटरसेक्शनॅलिटी: Crenshaw (1989) यांच्या मते, स्त्रियांचे माध्यमीय प्रतिनिधित्व हे केवळ लिंगावर आधारित नसून जात, वर्ग, धर्म आणि वय यांवरही अवलंबून असते. दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक स्त्रिया माध्यमांमध्ये कमी प्रमाणात किंवा रूढ प्रतिमांमध्येच सादर केल्या जातात.

पारंपारिक माध्यमे आणि स्त्री प्रतिमा:

१. चित्रपट व दूरदर्शनमधील स्त्री प्रतिमा: भारतीय चित्रपटसृष्टी आणि दूरदर्शन मालिकांनी स्त्रियांची सामाजिक प्रतिमा घडवण्यात निर्णायक भूमिका बजावली आहे. पारंपारिक माध्यमांमध्ये स्त्रीची ओळख स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून नाहीतर पुरुष पात्रांच्या आयुष्यातील पूरक घटक म्हणून मांडली जाते. पत्नी, आई, प्रेमिका किंवा सून या भूमिकांमध्ये स्त्रीचे अस्तित्व कथानकाच्या चौकटीत निश्चित केले जाते.

विश्लेषणात्मक मुद्दे:

(अ) स्वायत्तताविरुद्ध निगडीत ओळख: बहुतेक चित्रपटांमध्ये स्त्री पात्रांची स्वायत्त ओळख गौण ठरते. तिचे शिक्षण, करिअर किंवा वैयक्तिक आकांक्षा कथानकाच्या काठावर ठेवून पुरुष पात्रांचे भावनिक व नैतिक संघर्ष केंद्रस्थानी आणले जातात. यामुळे सामाजिक पातळीवर स्त्रीची ओळख 'संबंधित भूमिका' म्हणून बळकट होते.

(ब) आदर्श स्त्रीचे निर्माण: दूरदर्शन मालिकांमध्ये 'आदर्श सून', 'संयमी पत्नी' किंवा 'त्यागी आई' या प्रतिमा सातत्याने पुनरुत्पादित केल्या जातात. या प्रतिमांमधून सहनशीलता, आज्ञाधारकपणा आणि भावनिक श्रम यांचे उदात्तीकरण केले जातेतर स्त्रीची बंडखोरी, आत्मनिर्णय किंवा लैंगिक स्वायत्तता नकारात्मक स्वरूपात सादर केली जाते.

(क) पितृसत्ताक नैतिकतेचे माध्यमीकरण: स्त्री पात्रांच्या नैतिकतेवर सातत्याने लक्ष केंद्रित केले जाते. तिचे वर्तन, कपडे, संबंध आणि लैंगिकता सामाजिक नियंत्रणाखाली ठेवली जाते. पुरुष पात्रांना मात्र नैतिक चुकांसाठी तुलनेने मोकळीक दिली जाते. हे द्वैत माध्यमांमधील लिंगविषम नैतिकतेचे स्पष्ट उदाहरण आहे.

(ड) समकालीन बदल आणि त्यांची मर्यादा: पिंक, थप्पड, डार्लिंग्स यांसारख्या चित्रपटांनी स्त्रीच्या संमती, आत्मसन्मान आणि निर्णयक्षमतेवर भर दिला आहे. तथापि, हे चित्रण अजूनही अपवादात्मक असून मुख्य प्रवाहातील माध्यमांमध्ये पारंपारिक स्त्री प्रतिमाच अधिक प्रभावी आहेत.

परिणाम:

- स्त्रियांच्या सामाजिक भूमिकांवर मर्यादित अपेक्षा निर्माण होतात
 - महिलांमध्ये आत्मसंकोच, निर्णयभीती आणि आत्मसन्मानात घट
 - पितृसत्ताक मूल्यव्यवस्थेचे सांस्कृतिक वैधतेकरण
२. जाहिराती आणि स्त्रीचे वस्तूकरण : जाहिरात क्षेत्र हे स्त्रियांच्या सामाजिक प्रतिमेचे सर्वात प्रभावी आणि व्यापारी स्वरूप आहे. येथे स्त्रीचा वापर प्रामुख्याने विक्री वाढवणारे दृश्यात्मक साधन म्हणून केला जातो.

विश्लेषणात्मक मुद्दे:

(अ) देहाचे वस्तूकरण आणि सौंदर्यदाब: भारतीय जाहिरातींमध्ये गोऱ्या रंगाचा, सडपातळ शरीराचा आणि तरुण स्त्रीदेहाचा सतत पुरस्कार केला जातो. सौंदर्याला सामाजिक स्वीकार, विवाहयोग्यता आणि यशाशी जोडले जाते. यामुळे अवास्तव सौंदर्य मानके निर्माण होतातजी बहुसंख्य स्त्रियांसाठी अप्राप्य असतात.

(ब) मानसशास्त्रीय परिणाम: NFHS-5 रिपोर्ट आणि मानसिक आरोग्यविषयक अभ्यास दर्शवतात की शहरी तरुण महिलांमध्ये बॉडी शेमिंग, आहारसंदर्भात आजारआणि आत्मसन्मानाच्या समस्या वाढत आहेत. हे सौंदर्यदाब माध्यमीय सादरीकरणातून निर्माण होतात.

(क) स्त्रीवादाचे बाजरीकरण : *Ariel #Share the Load* किंवा कामकरी स्त्रीचे चित्रण करणाऱ्या जाहिराती स्त्री सक्षमीकरणाची भाषा वापरतात. मात्र या जाहिराती सामाजिक संरचना बदलण्याऐवजी उपभोग वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करतात. त्यामुळे स्त्रीवाद बाजारव्यवस्थेत रूपांतरित होतो.

परिणाम:

- स्त्री सक्षमीकरणाचा आभास
- पितृसत्ताक बाजारसंस्कृतीचे बळकटीकरण
- स्त्रियांच्या देहावर व आत्ममूल्यावर नियंत्रण

डिजिटल आणि सोशल मीडिया: संधी व आव्हाने:

१. स्त्री अभिव्यक्ती आणि सशक्तीकरण: डिजिटल आणि सोशल मीडिया स्त्रियांच्या सामाजिक प्रतिमेत गुणात्मक बदल घडवण्याची संधी निर्माण करतात. फेसबुक, इन्स्टाग्राम, ट्विटर, यूट्यूबसारख्या प्लॅटफॉर्ममुळे स्त्रियांना पारंपारिक माध्यमांच्या नियंत्रणाबाहेर स्वतःचा आवाज मांडता येतो. #MeToo, #PinjraTod,

#BodyPositivity आणि #FeminismIndia सारख्या चळवळींनी लैंगिक हिंसा, कामाच्या ठिकाणी भेदभाव, शरीरविषयक रूढी यांसारख्या विषयांवर सार्वजनिक चर्चा घडवली आहे.

सोशल मीडिया स्त्रियांना स्वतःची ओळख स्वतंत्रपणे परिभाषित करण्याची संधी देते. ग्रामीण भागातील स्वयंरोजगार करणाऱ्या महिला, दलित कार्यकर्त्या, तसेच LGBTQ+ समुदायातील स्त्रिया या माध्यमांमुळे दृश्यमान होत आहेत जे पारंपारिक माध्यमांमध्ये क्वचितच शक्य होते. त्यामुळे डिजिटल प्लॅटफॉर्म स्त्री सक्षमीकरणाचे महत्त्वाचे साधन ठरतात.

विश्लेषण:

- स्वायत्तता: स्त्रिया स्वतःचा अनुभव, क्षमतांचा अभिमान आणि सामाजिक योगदान स्पष्ट करू शकतात.
- सामाजिक बदलाची क्षमता: ऑनलाइन चळवळींचा परिणाम धोरणे, कायदे, आणि सार्वजनिक समज यावर दिसून येतो, परंतु मुख्य प्रवाहातील मीडिया अजूनही पारंपारिक चौकटींचे पालन करते.

२. सायबर छळ आणि डिजिटल पितृसत्ता: डिजिटल माध्यमे स्त्रियांसाठी पूर्ण सुरक्षित नाहीत. NCRB (2021) च्या अहवालानुसार, सायबर गुन्ह्यांमध्ये महिलांचे बळी होण्याचे प्रमाण सातत्याने वाढत आहे. ऑनलाईन ट्रोलिंग, लैंगिक धमक्या, मॉर्फिंग आणि डिजिटल स्टॉकिंग यामुळे स्त्रियांच्या अभिव्यक्तीवर प्रतिबंध येतो.

तुलनात्मक विश्लेषण: पारंपारिक विरुद्ध डिजिटल माध्यमे:

घटक	पारंपारिक माध्यमे	डिजिटल माध्यमे
स्त्री प्रतिमेचा प्रकार	भूमिकाकेंद्रित (आई, पत्नी, सून, त्यागमूर्ती)	आवाजकेंद्रित व स्व-परिभाषित
ओळख निर्मिती	पुरुष व कुटुंबाशी निगडित ओळख	वैयक्तिक अनुभव व अभिव्यक्तीवर आधारित
नियंत्रणस्वरूप	संपादकीय, निर्माते व कथानक नियंत्रण	अल्गोरिदम, प्लॅटफॉर्म धोरणे व दृश्यता नियंत्रण

विश्लेषण:

- डिजिटल पितृसत्ता: स्त्रीवादी अभ्यासक या प्रवृत्तीला *digital patriarchy* असे संबोधतात. जिथे पितृसत्ताक नियंत्रण ऑफलाइन जगातून ऑनलाइन जगात स्थलांतरित झाले आहे.
- इंटरसेक्शनल दृष्टीकोन: दलित, मुस्लिम, आदिवासी किंवा LGBTQ+ समुदायातील स्त्रियांना ऑनलाईन छळाचा तीव्र सामना करावा लागतो, कारण त्यांना जातीय आणि धार्मिक भेदभावाचा देखील सामना करावा लागतो.
- सुरक्षित अवकाशाची मर्यादा: सोशल मीडिया सक्षमीकरणाची संधी देते परंतु ती सर्वांसाठी समान आणि सुरक्षित अवकाश बनलेले नाही.

प्रभाव:

- डिजिटल माध्यमांमुळे स्त्रिया आपली ओळख निर्माण करू शकतात, परंतु ट्रोलिंग आणि ऑनलाइन हिंसेमुळे मानसिक आरोग्यावर नकारात्मक परिणाम होतो.
- त्यामुळे डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव द्वैध आहे: एकीकडे आवाज मांडण्याची स्वायत्तता, दुसरीकडे धोका आणि असमानता.

नियंत्रणाची पद्धत	मूल्यव्यवस्था, नैतिकता व रूढी	ट्रोलिंग, सायबर छळ, डेटा व निगराणी
स्त्री देहाचे स्थान	सौंदर्य व त्यागाचे प्रतीक	दृश्यमानता, स्वयं-प्रस्तुतीकरण
सक्षमीकरणाचे स्वरूप	प्रतीकात्मक व मर्यादित	अटींसह, असमान व असुरक्षित
बहिष्कृत गटांचे प्रतिनिधित्व	अत्यल्प किंवा रूढीबद्ध	तुलनेने अधिक, पण भेदभाव कायम
इंटरसेक्शनल अनुभव	दुर्लक्षित	स्पष्ट, पण अधिक छळाचा धोका
प्रतिरोधाची शक्यता	मर्यादित, संस्थात्मक अडथळे	तुलनेने जास्त, पण दडपशाहीही तीव्र
पितृसत्ताक स्वरूप	उघड व सांस्कृतिक	सूक्ष्म, तांत्रिक (डिजिटल पितृसत्ता)

(स्रोत : NFHS-5 अहवाल 2021, NCRB अहवाल 2021, UN Women2020 अहवाल)

चर्चा:

माध्यमे स्त्री प्रतिमेचे प्रतिबिंब नसून ती प्रतिमा निर्मितीची आणि पुनरुत्पादनाची संस्था आहेत. पारंपारिक माध्यमांमध्ये स्त्री भूमिकाकेंद्रित, भावनिक श्रम करणारी आणि कुटुंबकेंद्रित चौकटीत स्थिर ठेवली गेली. याउलट डिजिटल माध्यमांमध्ये स्त्रियांना आवाज, दृश्यमानता आणि आत्म-प्रस्तुतीची संधी मिळाली असली तरी, ही सक्षमीकरणाची क्षमता अटींसह आहेकारण अल्गोरिदम, प्लॅटफॉर्म धोरणे, ट्रोलिंग आणि सायबर छळ यांमुळे नव्या प्रकारचे नियंत्रण आणि दडपशाही निर्माण झाली आहे. त्यामुळे सक्षमीकरण केवळसांकेतिक स्वरूपाचे राहते. वास्तविक सामाजिक बदलासाठी केवळ माध्यमीय जागरूकता पुरेशी नसून सामाजिक संरचना, कायदे, डिजिटल सुरक्षा आणि लिंगसंवेदनशील धोरणांचा समावेश आवश्यक आहे.

शिफारसी:

1. शैक्षणिक स्तरावर माध्यम साक्षरतेचा व्यापक प्रसार करणे.
2. महिलांसाठी डिजिटल सुरक्षितता आणि प्रभावी कायदेशीर संरक्षण यंत्रणा बळकट करणे.
3. माध्यम क्षेत्रातील धोरणनिर्मिती आणि निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सक्रिय व समतोल सहभाग वाढवणे.

4. माध्यम संस्थांसाठी स्त्रीचे वस्तूकरण, रूढ प्रतिमा आणि भेदभावपूर्ण आशय टाळण्यासाठी लिंग संवेदनशील-धोरण अंमलात आणणे.
5. जाहिरात क्षेत्रावर प्रभावी नियामक नियंत्रण ठेवणे.

निष्कर्ष:

माध्यमे स्त्री प्रतिमेचे निर्माण करणारी सक्रिय संस्था आहेत. पारंपारिक माध्यमांमध्ये स्त्रीला भूमिकाकेंद्रित, त्यागी आणि घरगुती चौकटीत मर्यादित दाखवले जाते ज्यामुळे पितृसत्ताक मूल्ये सांस्कृतिकदृष्ट्या वैध होतात. जाहिरातींमध्ये सौंदर्यदाब व वस्तूकरणामुळे स्त्रियांच्या मानसिकतेवर नकारात्मक परिणाम होतो, तर बाजाराभिमुख स्त्रीवाद सामाजिक बदलाऐवजी उपभोग वाढवण्यावर भर देतो. डिजिटल माध्यमांनी स्त्रियांना आवाज व दृश्यमानता दिलीपरंतु अल्गोरिदम, ट्रोलिंग आणि सायबर छळाद्वारे नवीन प्रकारचे नियंत्रण निर्माण झाले आहे. त्यामुळे माध्यमीय सक्षमीकरण वास्तविक व टिकाऊ होण्यासाठी सामाजिक संरचना, कायदे, धोरणे आणि सुरक्षित डिजिटल अवकाश यांमध्ये मूलभूत बदल आवश्यक आहेत.

संदर्भसूची:

१. देशपांडे, नीलिमा. (2015). स्त्रीवाद: सिद्धांत आणि चळवळी. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.

२. रवि आमले. (2023). प्रोपगंडा. पुणे: मनोविकास प्रकाशन, तिसरी आवृत्ती.
३. जोशी, अरुणा. (2016). माध्यमांतील स्त्री प्रतिमेचे समाजशास्त्रीय विश्लेषण. *समाजशास्त्र विचार*, 38(2), 45–62.
४. साठे, प्रा. सुमित्रा. (2014). जाहिरातींमधील स्त्रीचे वस्तूकरण. *स्त्री अभ्यास*, 12(1), 23–39.
५. पवार, सुजाता. (2019). डिजिटल माध्यमे आणि स्त्री सक्षमीकरण. *मराठी समाजशास्त्र संशोधन पत्रिका*, 5(1), 66–82.
६. Ministry of Health and Family Welfare. (2021). *National Family Health Survey (NFHS-5)*. Government of India.
७. National Crime Records Bureau. (2021). *Crime in India 2021: Cyber crimes*. Ministry of Home Affairs, Government of India. <https://ncrb.gov.in>
८. UN Women. (2020). *Gender and media*. United Nations.
९. Tamuli, P., & Mishra, K. (2020). *Media literacy and women empowerment: An evidence from India*. *Integrated Journal for Research in Arts and Humanities*. <https://doi.org/10.55544/ijrah.2.4.70>

भारताच्या जडणघडणीत असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञाचे योगदान

श्री. रणजित अशोक मोरे

संशोधक विद्यार्थी, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

Corresponding Author – श्री. रणजित अशोक मोरे

DOI - 10.5281/zenodo.18921491

सार (Abstract):

भारताची सामाजिक-आर्थिक रचना ही मोठ्या प्रमाणावर असंघटीत क्षेत्रावर आधारित आहे. दुचाकी ही ग्रामीण व शहरी भारतात केवळ वाहतुकीचे साधन नसून रोजगार, उपजीविका, दळणवळण, आरोग्य व शिक्षणाशी थेट जोडलेली आहे. गिग इकॉनॉमी, कुरिअर सेवा, अन्न व औषध वितरण, तसेच दुचाकी टॅक्सी सेवा यांसारख्या नव्या सेवा क्षेत्रांचा कणा दुचाकीवर आधारित आहे. या संपूर्ण व्यवस्थेच्या सुरळीत कार्यासाठी असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावतात; मात्र त्यांचे योगदान धोरणात्मक व शैक्षणिक पातळीवर पुरेसे अधोरेखित झालेले नाही. हा संशोधन पेपर भारताच्या जडणघडणीत दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे सामाजिक, आर्थिक व विकासात्मक योगदान ग्रामीण व शहरी संदर्भात अभ्यासतो. या अभ्यासासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून ग्रामीण व शहरी भागाचा सखोल अभ्यासाद्वारे तंत्रज्ञांची वास्तव परिस्थिती समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. निष्कर्षातून असे दिसून येते की दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे ग्रामीण विकास, शहरी गतिशीलता व गिग इकॉनॉमीचे मूक आधारस्तंभ आहेत. योग्य धोरणात्मक बदल, सामाजिक सुरक्षा व कौशल्य विकासाच्या माध्यमातून या क्षेत्राचा समावेशक विकास शक्य आहे.

मुख्य शब्द (Keywords): असंघटीत क्षेत्र, दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ, ग्रामीण-शहरी अर्थव्यवस्था, गिग इकॉनॉमी, दुचाकी टॅक्सी

प्रस्तावना:

भारताची सामाजिक व आर्थिक जडणघडण ही विविध स्तरांवर कार्यरत असलेल्या औपचारिक आणि असंघटीत क्षेत्रांच्या एकत्रित योगदानातून घडलेली आहे. देशाच्या विकास प्रक्रियेत मोठे उद्योग, सेवा क्षेत्र, तंत्रज्ञान आणि धोरणात्मक संस्थांचे योगदान जितके महत्त्वाचे मानले जाते, तितकेच महत्त्व प्रत्यक्ष जमिनीवर काम करणाऱ्या असंघटीत क्षेत्रातील कामगारांचेही आहे. हे कामगार दैनंदिन जीवनाच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करत समाजव्यवस्थेला गतिमान ठेवतात. त्यामध्ये दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हा एक अत्यंत महत्त्वाचा पण अनेकदा दुर्लक्षित घटक आहे.

भारतासारख्या विकसनशील देशात दुचाकी ही केवळ वैयक्तिक वाहतुकीचे साधन नसून ती रोजगार, उपजीविका, सेवा-वितरण आणि सामाजिक संपर्काचे प्रमुख माध्यम आहे. ग्रामीण भागात शेती, शिक्षण, आरोग्य सेवा, बाजारपेठ व दैनंदिन प्रवासासाठी दुचाकी अत्यावश्यक ठरते, तर शहरी भागात कार्यालयीन प्रवास, गिग वर्क, कुरिअर सेवा, अन्नवितरण आणि दुचाकी टॅक्सी यांसाठी ती केंद्रस्थानी आहे. अशा परिस्थितीत दुचाकी नेहमी कार्यरत ठेवणे हे अत्यंत महत्त्वाचे ठरते आणि ही जबाबदारी प्रामुख्याने दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ पार पाडतात.

असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे कमी भांडवलावर, मर्यादित साधनसामग्रीत आणि अनेकदा कोणत्याही औपचारिक संरक्षणाविना कार्यरत असतात. तरीही ते ग्रामीण व शहरी अर्थव्यवस्थेतील वाहतूक, सेवा आणि रोजगाराच्या साखळीला अखंड ठेवण्याचे कार्य करतात. त्यांची भूमिका केवळ तांत्रिक स्वरूपाची नसून ती सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक स्वरूपाची आहे. वेळेवर दुरुस्ती करून ते शेतकरी, विद्यार्थी, कर्मचारी, गिग वर्कर्स आणि लघुउद्योगांचे कामकाज सुरळीत ठेवतात.

अलीकडच्या काळात गिग इकॉनॉमी आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म-आधारित रोजगाराच्या वाढीमुळे दुचाकीचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे. गिग वर्कर्ससाठी दुचाकी हे थेट उत्पन्नाचे साधन बनले असून त्यात बिघाड होणे म्हणजे आर्थिक नुकसान होणे होय. अशा परिस्थितीत तात्काळ, किफायतशीर आणि विश्वासाहर्ष सेवा देणारे दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ आधुनिक शहरी अर्थव्यवस्थेचे मूक आधारस्तंभ बनले आहेत. मात्र, त्यांच्या या महत्त्वपूर्ण योगदानाच्या तुलनेत त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्या, मर्यादा आणि संरचनात्मक अडथळे यांकरडे धोरणात्मक पातळीवर पुरेसे लक्ष दिले जात नाही.

या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधन पेपर भारताच्या जडणघडणीत असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान सखोलपणे समजून घेण्याचा प्रयत्न करतो. ग्रामीण व शहरी संदर्भ, गिग इकॉनॉमी, कुरिअर सेवा, रोजगारनिर्मिती, कौशल्यविकास, सामाजिक भूमिका तसेच तंत्रज्ञांसमोरील आव्हाने व भविष्यातील धोरणात्मक दिशा यांचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आला आहे. या विषयाचा अभ्यास केल्यास असंघटीत क्षेत्रातील या महत्त्वाच्या घटकाचे सामाजिक-आर्थिक महत्त्व अधोरेखित होऊन अधिक समावेशक व न्याय्य विकासाच्या दिशेने धोरणात्मक विचारांना चालना मिळू शकते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

1. असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांची सामाजिक व आर्थिक भूमिका अभ्यासणे
2. ग्रामीण व शहरी भागात दुचाकीचे महत्त्व स्पष्ट करणे
3. गिग इकॉनॉमी, कुरिअर सेवा व दुचाकी टॅक्सी क्षेत्रातील तंत्रज्ञांचे योगदान समजून घेणे
4. ग्रामीण व शहरी केस स्टडीच्या माध्यमातून तंत्रज्ञांची वास्तव स्थिती मांडणे
5. धोरणात्मक उपाय व शिफारसी सुचवणे.

संशोधनाची गृहीतके:

1. दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे भारताच्या असंघटीत अर्थव्यवस्थेचे महत्त्वाचे आधारस्तंभ आहेत
2. ग्रामीण भागात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान जीवनावश्यक सेवांशी अधिक निगडीत आहे
3. शहरी भागात गिग इकॉनॉमीच्या विस्तारामुळे तंत्रज्ञांची मागणी वाढली आहे
4. योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेप झाल्यास या व्यवसायाचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावू शकतो.

संशोधन पद्धती:

हा अभ्यास वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक स्वरूपाचा आहे.

माहितीचे स्रोत:

प्राथमिक स्रोत:- निरीक्षण, अनौपचारिक मुलाखती, प्रश्नावली

दुय्यम स्रोत:- पुस्तके, संशोधन लेख, सरकारी अहवाल, NSSO, ILO

अभ्यास क्षेत्र: ग्रामीण व शहरी भाग

नमुना: दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ

असंघटीत क्षेत्र व दुचाकी दुरुस्ती व्यवसाय :

असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती व्यवसाय हा भारतातील कौशल्याधारित स्वयंरोजगाराचा एक महत्त्वाचा नमुना आहे. हा व्यवसाय औपचारिक औद्योगिक चौकटीबाहेर कार्यरत असला तरी तो दैनंदिन जीवनासाठी अत्यावश्यक सेवा पुरवतो. दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे बहुतांशी अल्पशिक्षित, परंतु अनुभवसंपन्न व तांत्रिकदृष्ट्या कुशल असतात.

या व्यवसायाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

- कमी भांडवलात सुरू होणारा व्यवसाय: साधी उपकरणे, मर्यादित जागा आणि स्थानिक ग्राहकांवर आधारित.
- कौशल्य व अनुभवावर आधारित उत्पन्न: औपचारिक पदवीपेक्षा प्रत्यक्ष प्रशिक्षण आणि हातोटीला अधिक महत्त्व.
- कौटुंबिक व परंपरागत स्वरूप: अनेक ठिकाणी हा व्यवसाय पिढ्यान्पिढ्या चालतो.
- ग्राहक-तंत्रज्ञ विश्वासाचे नाते: स्थानिक समाजाशी जवळीक.

सामाजिक दृष्टिकोनातून पाहता, दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे “सेवा-केंद्रित श्रमिक वर्ग” म्हणून ओळखले जाऊ शकतात. त्यांचे काम उत्पादननिर्मितीपेक्षा सेवा-संवर्धनाशी संबंधित आहे. वाहनांचे आयुष्य वाढवून ते संसाधनांचा अपव्यय कमी करतात, ज्याचा पर्यावरणीय व आर्थिक लाभ समाजाला मिळतो.

ग्रामीण भागात दुचाकीचे महत्त्व व दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांची भूमिका:

ग्रामीण भारताची सामाजिक व आर्थिक रचना समजून घेताना दळणवळणाच्या साधनांचा विचार करणे

अत्यंत आवश्यक ठरते. ग्रामीण भागात आजही सार्वजनिक वाहतूक मर्यादित, अनियमित आणि अनेक ठिकाणी अपुरी आहे. अशा परिस्थितीत दुचाकी ही ग्रामीण जीवनाची लवझरी नसून गरज बनली आहे. ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत दुचाकी आणि त्यासोबत दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे दोन्ही घटक परस्परावलंबी स्वरूपात कार्य करतात.

१. ग्रामीण भागात दुचाकीचे बहुआयामी महत्त्व: ग्रामीण भारतात दुचाकीचे महत्त्व केवळ वैयक्तिक प्रवासापुरते मर्यादित नाही, तर ते संपूर्ण ग्रामीण अर्थव्यवस्थेशी जोडलेले आहे.

(अ) शेती व कृषीपूरक उपक्रम: शेती हा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा मुख्य आधार आहे. शेतकरी:

- शेतात जाणे-येणे
- खते, बियाणे, औषधे आणणे
- उत्पादन बाजारात नेणे

यासाठी दुचाकीचा मोठ्या प्रमाणावर वापर करतात. दुचाकी बिघडल्यास शेतीची वेळापत्रक विस्कळीत होतात, ज्याचा थेट परिणाम उत्पादन व उत्पन्नावर होतो.

(आ) ग्रामीण रोजगार व उपजीविका: ग्रामीण भागातील छोटे व्यावसायिक, विक्रेते, दूध संकलन करणारे कर्मचारी, ग्रामसेवक, आरोग्य कर्मचारी (ASHA, ANM) यांचे काम दुचाकीवर अवलंबून असते. दुचाकी नसल्यास रोजगाराच्या संधी मर्यादित होतात.

(इ) शिक्षण व सामाजिक गतिशीलता: ग्रामीण विद्यार्थ्यांना शाळा, महाविद्यालय किंवा प्रशिक्षण केंद्र गाठण्यासाठी दुचाकी महत्त्वाचे साधन आहे. यामुळे शिक्षणातील सातत्य टिकते आणि सामाजिक गतिशीलता वाढते.

२. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे आर्थिक योगदान: ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे एक महत्त्वाचे पण अनेकदा दुर्लक्षित आर्थिक घटक

आहेत. शेती, शिक्षण, आरोग्य सेवा, लघुउद्योग आणि दैनंदिन रोजगार यांसाठी दुचाकी हे प्रमुख वाहतूक साधन असल्यामुळे त्याची कार्यक्षम स्थिती राखणे अत्यावश्यक ठरते. ही जबाबदारी दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ पार पाडतात.

तंत्रज्ञांच्या सेवेमुळे ग्रामीण कामकाजात खंड पडत नाही, वेळेची बचत होते आणि उत्पन्ननिर्मितीची साखळी सुरळीत राहते. कमी भांडवलात सुरू होणारा हा व्यवसाय ग्रामीण स्वयंरोजगाराला चालना देतो आणि स्थानिक पातळीवर आर्थिक हालचाली वाढवतो. त्यामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या सातत्यपूर्ण प्रवाहात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान मूलभूत स्वरूपाचे आहे.

३. ग्रामीण समाजजीवनात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांची भूमिका: ग्रामीण समाजजीवनात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हा केवळ तांत्रिक सेवा देणारा व्यक्ती नसून तो समाजातील एक विश्वासाह घटक असतो. गावातील विविध घटक — शेतकरी, विद्यार्थी, आरोग्य कर्मचारी, महिला व युवक — यांच्या दैनंदिन गरजांशी तो थेट जोडलेला असतो. त्यामुळे त्याच्याशी असलेले संबंध केवळ व्यावसायिक न राहता सामाजिक स्वरूपाचे बनतात. अडचणीच्या वेळी मदत करणारा, तातडीच्या प्रसंगी उपलब्ध असणारा आणि कमी खर्चात सेवा देणारा व्यक्ती म्हणून तंत्रज्ञाला सामाजिक मान्यता मिळते. या प्रक्रियेत तो ग्रामीण समाजात एक अनौपचारिक पण महत्त्वाची भूमिका बजावतो, जी सामाजिक एकोपा आणि सहकार्याला बळकटी देते.

४. ग्रामीण युवकांसाठी रोजगार व कौशल्यनिर्मितीचे माध्यम: ग्रामीण भागातील युवकांसाठी दुचाकी दुरुस्ती व्यवसाय हा रोजगारनिर्मितीचा एक व्यवहार्य आणि सुलभ मार्ग आहे. औपचारिक शिक्षणाच्या मर्यादा असलेल्या युवकांसाठी हे कौशल्याधारित काम स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध करून देते. अल्प प्रशिक्षण, अनुभव आणि

स्थानिक मागणी यांच्या आधारे युवक आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी होऊ शकतात.

या व्यवसायातून तांत्रिक कौशल्य, शिस्त, ग्राहकांशी संवाद आणि उद्यमशीलता यांचा विकास होतो. परिणामी, ग्रामीण युवकांचे शहरांकडे होणारे स्थलांतर काही प्रमाणात रोखले जाऊ शकते. त्यामुळे दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे केवळ रोजगार देणारे माध्यम नसून ग्रामीण कौशल्यविकासाच्या प्रक्रियेतील एक महत्त्वाचा घटक ठरतात.

५. ग्रामीण समाजात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचा सामाजिक सन्मान व अनौपचारिक नेतृत्व: ग्रामीण समाजरचनेत काही व्यक्ती अशा असतात की ज्या औपचारिक पदावर नसतानाही समाजाच्या दैनंदिन जीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हा त्यापैकीच एक घटक आहे. ग्रामीण भागात दुचाकी ही जीवनावश्यक गरज असल्यामुळे तिच्या देखभालीशी संबंधित व्यक्तीवर आपोआप सामाजिक विश्वास निर्माण होतो. हा विश्वास केवळ व्यावसायिक व्यवहारापुरता मर्यादित नसून तो सामाजिक संबंधांच्या पातळीवर विस्तारलेला असतो.

ग्रामीण तंत्रज्ञ अनेक कुटुंबांच्या दैनंदिन गरजांशी थेट जोडलेला असतो. शेतकरी, विद्यार्थी, आरोग्य कर्मचारी किंवा लघुउद्योजक सर्वांचे काम दुचाकीवर अवलंबून असल्यामुळे तंत्रज्ञाला “वेळेवर मदत करणारा माणूस” म्हणून पाहिले जाते. संकटाच्या प्रसंगी, विशेषतः शेतीच्या हंगामात किंवा वैद्यकीय गरजांच्या वेळी, तंत्रज्ञाची तत्परता ग्रामीण जीवनासाठी अत्यंत महत्त्वाची ठरते. त्यामुळे तो केवळ दुरुस्ती करणारा कामगार न राहता समाजातील विश्वासाह व्यक्ती बनतो.

या प्रक्रियेत दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ अनौपचारिक नेतृत्वाची भूमिका बजावतो. तो अनेकदा तांत्रिक सल्लागार,

समस्या सोडवणारा आणि मध्यस्थ म्हणून कार्य करतो. ग्रामसमाजात अशा प्रकारचे नेतृत्व औपचारिक अधिकारांवर आधारित नसून अनुभव, विश्वास आणि सातत्यपूर्ण सेवांवर आधारित असते. त्यामुळे ग्रामीण सामाजिक भांडवलाच्या निर्मितीत दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान महत्त्वाचे ठरते.

६. ग्रामीण दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांसमोरील संरचनात्मक व सामाजिक आव्हाने: ग्रामीण भागात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांची भूमिका महत्त्वाची असली तरी त्यांचे जीवन अनेक संरचनात्मक अडचणींनी ग्रस्त आहे. या अडचणी केवळ वैयक्तिक स्वरूपाच्या नसून त्या संपूर्ण असंघटीत क्षेत्राशी संबंधित आहेत. सर्वप्रथम, उत्पन्नाची अनिश्चितता ही प्रमुख समस्या आहे. शेतीच्या हंगामावर, पावसावर आणि ग्रामीण आर्थिक चक्रावर तंत्रज्ञांचे उत्पन्न मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून असते.

आरोग्यविषयक धोके ही दुसरी गंभीर समस्या आहे. तेल, ग्रीस, रसायने, जड उपकरणे आणि अपघातांचा धोका यामुळे तंत्रज्ञांचे शारीरिक आरोग्य सतत जोखमीमध्ये असते. तरीही आरोग्य विमा, अपघात विमा किंवा सामाजिक सुरक्षा योजनांचा त्यांना फारसा लाभ मिळत नाही. आधुनिक दुचाकी तंत्रज्ञान झपाट्याने बदलत असताना ग्रामीण भागात आवश्यक प्रशिक्षण आणि अद्ययावत ज्ञानाची कमतरता जाणवते.

या सर्व अडचणी असूनही ग्रामीण दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ आपले काम सातत्याने सुरू ठेवतात. ही बाब त्यांच्या श्रमशीलतेची आणि सामाजिक जबाबदारीची साक्ष देते. मात्र, या आव्हानांकडे धोरणात्मक पातळीवर दुर्लक्ष केल्यास ग्रामीण विकास प्रक्रियेत एक महत्त्वाची कडी दुर्बल होण्याची शक्यता नाकारता येत नाही.

७. विश्लेषणात्मक निष्कर्ष : ग्रामीण विकासातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे स्थान: ग्रामीण भारताच्या

विकास प्रक्रियेचा अभ्यास करताना मोठ्या पायाभूत सुविधा, सरकारी योजना किंवा औद्योगिक गुंतवणूक यांवर भर दिला जातो; मात्र दैनंदिन जीवन सुरळीत ठेवणाऱ्या सूक्ष्म घटकांकडे अनेकदा दुर्लक्ष होते. दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे असेच एक दुर्लक्षित पण अत्यंत महत्त्वाचे घटक आहेत. त्यांच्या सेवेमुळे ग्रामीण दळणवळणाची सातत्यता टिकते, शेती व सेवा क्षेत्रातील कामकाज अबाधित राहते आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेची गती कायम राहते.

विश्लेषणात्मक दृष्टिकोनातून पाहता, दुचाकी ही ग्रामीण विकासाची वाहिनी आहे आणि दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे त्या वाहिनीचे संरक्षक आहेत. त्यांच्या अनुपस्थितीत ग्रामीण जीवनाची गती मंदावू शकते. त्यामुळे त्यांचे योगदान केवळ तांत्रिक स्वरूपाचे नसून ते सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक स्वरूपाचे आहे.

या निष्कर्षातून असे स्पष्ट होते की ग्रामीण भारताच्या समावेशक आणि शाश्वत विकासासाठी दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांना केवळ कामगार म्हणून नव्हे, तर विकास प्रक्रियेतील भागीदार म्हणून पाहणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कौशल्यांना मान्यता, सामाजिक सुरक्षा आणि प्रशिक्षणाची संधी दिल्यास ग्रामीण विकास अधिक मजबूत व संतुलित होऊ शकतो.

शहरी संदर्भात दुचाकी, गिग अर्थव्यवस्था आणि दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान:

शहरी भारताच्या बदलत्या अर्थरचनेत दुचाकी ही केवळ वैयक्तिक वाहतुकीचे साधन न राहता रोजगार, सेवा-वितरण आणि शहरी गतिशीलतेचा कणा बनली आहे. या संपूर्ण व्यवस्थेच्या पायाभूत पातळीवर दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ कार्यरत असून त्यांचे योगदान पुढील मुद्द्यांतून स्पष्ट होते.

१. शहरी वाहतूक व्यवस्थेत दुचाकीचे वाढते महत्त्व: वाढती लोकसंख्या, वाहतूक कोंडी आणि वेळेचा अभाव

यामुळे शहरांमध्ये दुचाकी हा सर्वात सोयीस्कर आणि किफायतशीर पर्याय ठरला आहे. दैनंदिन प्रवास, नोकरी, व्यवसाय व सेवांसाठी दुचाकीवर अवलंबित्व वाढले आहे.

२. गिग अर्थव्यवस्थेचा विस्तार आणि दुचाकीची भूमिका: अन्नवितरण, कुरिअर, ई-कॉमर्स, दुचाकी टॅक्सी व ऑन-डिमांड सेवा या सर्व क्षेत्रांत दुचाकी हे थेट उत्पन्नाचे साधन आहे. त्यामुळे दुचाकी कार्यरत ठेवणे हे गिग वर्कर्ससाठी आर्थिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचे ठरते.

३. दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांची तातडीची सेवा: शहरी गिग वर्कर्सना वेळेवर काम मिळणे आवश्यक असल्याने त्वरित आणि किफायतशीर दुरुस्ती सेवा देणारे तंत्रज्ञ सेवा-सातत्य राखतात. दुचाकी बिघाडामुळे होणारे आर्थिक नुकसान कमी करण्यात त्यांची भूमिका निर्णायक असते.

४. शहरी अर्थचक्रात अप्रत्यक्ष योगदान: दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत असले तरी त्यांचे कार्य औपचारिक शहरी अर्थव्यवस्थेशी थेट जोडलेले आहे. वितरण साखळी, ग्राहक समाधान आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म-आधारित सेवांचा प्रवाह त्यांच्या कामावर अवलंबून असतो.

५. रोजगार व सेवा क्षेत्राचा आधारस्तंभ: शहरी सेवाक्षेत्र सुरळीत चालण्यासाठी दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे एक आवश्यक घटक आहेत. त्यांच्या अनुपस्थितीत गिग अर्थव्यवस्था व शहरी सेवा व्यवस्थेवर गंभीर परिणाम होऊ शकतो. एकूणच, शहरी भारतात दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान केवळ तांत्रिक मर्यादेत न राहता रोजगारनिर्मिती, सेवा-सातत्य आणि शहरी जीवनाच्या गतीशी थेट निगडित असे व्यापक सामाजिक-आर्थिक स्वरूपाचे आहे.

गिग इकॉनॉमी, कुरिअर सेवा व दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ:

डिजिटल तंत्रज्ञान, स्मार्टफोनचा प्रसार आणि ऑन-डिमांड सेवांच्या वाढीमुळे गिग इकॉनॉमी ही

भारतातील रोजगाररचनेतील एक महत्त्वाची संकल्पना बनली आहे. अन्नवितरण, कुरिअर सेवा, ई-कॉमर्स डिलिव्हरी, औषध पुरवठा आणि विविध लॉजिस्टिक सेवा या सर्व क्षेत्रांमध्ये दुचाकी ही प्रमुख वाहतूक व्यवस्था म्हणून उदयास आली आहे. या संपूर्ण व्यवस्थेच्या सातत्यपूर्ण कार्यामध्ये दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान मूलभूत स्वरूपाचे आहे.

१. गिग इकॉनॉमीतील दुचाकीचे आर्थिक महत्त्व: गिग वर्कर्ससाठी दुचाकी हे केवळ प्रवासाचे साधन नसून थेट उत्पन्ननिर्मितीचे माध्यम आहे. दररोजच्या ऑर्डर्स, कामाचे तास आणि मिळणारे उत्पन्न हे दुचाकीच्या कार्यक्षमतेवर अवलंबून असते. त्यामुळे दुचाकी बंद पडणे म्हणजे काम थांबणे आणि आर्थिक नुकसान होणे होय.

२. कुरिअर व वितरण सेवांचा वाढता व्याप: शहरी तसेच अर्धशहरी भागात कुरिअर सेवांची मागणी मोठ्या प्रमाणावर वाढली आहे. दस्तऐवज, ऑनलाइन खरेदी केलेल्या वस्तू, औषधे आणि अन्नपदार्थ वेळेवर पोहोचवणे हे आधुनिक शहरी जीवनाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य बनले आहे. या सेवांची विश्वासाहता टिकवण्यासाठी दुचाकी सतत कार्यरत असणे अत्यावश्यक ठरते.

३. दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांची तातडीची भूमिका: गिग वर्कर्सना वेळेची मर्यादा असल्याने तात्काळ दुरुस्ती सेवा देणारे तंत्रज्ञ अत्यंत महत्त्वाचे ठरतात. अल्प वेळेत बिघाड शोधणे, आवश्यक दुरुस्ती करणे आणि दुचाकी पुन्हा रस्त्यावर आणणे यामुळे गिग वर्कर्सचे कामकाज सुरळीत राहते.

४. किफायतशीर सेवा व आर्थिक संरक्षण: दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ कमी खर्चात सेवा देऊन गिग वर्कर्सना आर्थिक नुकसानापासून वाचवतात. महागड्या अधिकृत सेवा केंद्रांच्या तुलनेत स्थानिक तंत्रज्ञ अधिक परवडणारा आणि व्यवहार्य पर्याय उपलब्ध करून देतात.

५. वितरण साखळीतील अप्रत्यक्ष पण निर्णायक घटक: तंत्रज्ञ असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत असले तरी त्यांच्या कामाचा परिणाम औपचारिक गिग प्लॅटफॉर्म, कुरिअर कंपनी आणि ग्राहकांपर्यंत पोहोचतो. त्यामुळे ते संपूर्ण वितरण साखळीतील एक अपरिहार्य दुवा बनतात.

६. शहरी जीवनशैली व रोजगार सातत्याशी संबंध: वेळेवर दुरुस्तीमुळे गिग वर्कर्सचे रोजगार सातत्य टिकते, ग्राहकांचे समाधान वाढते आणि शहरी सेवा व्यवस्थेवर विश्वास निर्माण होतो. परिणामी शहरी अर्थव्यवस्थेची गती अबाधित राहते.

एकूणच, गिग इकॉनॉमी आणि कुरिअर सेवांचा पाया दुचाकीवर आधारित असल्यामुळे दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे या व्यवस्थेचे मूक आधारस्तंभ आहेत. त्यांच्या कौशल्यामुळे आधुनिक शहरी सेवा, डिजिटल रोजगार आणि वितरण व्यवस्था कार्यक्षम व टिकाऊ बनते.

दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांसमोरील आव्हाने व मर्यादा:

दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे सामाजिक-आर्थिक योगदान महत्त्वाचे असले तरी असंघटीत क्षेत्रातील या घटकास अनेक संरचनात्मक, आर्थिक आणि तांत्रिक आव्हानांना सामोरे जावे लागते. ही आव्हाने त्यांच्या व्यवसायाच्या स्थैर्यावर तसेच उपजीविकेवर थेट परिणाम करतात.

१. असंघटीत स्वरूप व सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव: बहुतांश तंत्रज्ञ असंघटीत क्षेत्रात कार्यरत असल्याने त्यांना आरोग्यविमा, पेन्शन, अपघात विमा किंवा रोजगार सुरक्षा मिळत नाही. त्यामुळे आजार, अपघात किंवा व्यवसायातील खंड यांचा थेट आर्थिक फटका त्यांना सहन करावा लागतो.

२. तांत्रिक बदल व प्रशिक्षणाची कमतरता: आधुनिक दुचाकींमध्ये इलेक्ट्रॉनिक, सेन्सर-आधारित आणि डिजिटल

तंत्रज्ञानाचा वापर वाढत असताना अनेक तंत्रज्ञांकडे अद्ययावत प्रशिक्षण व साधने उपलब्ध नसतात. परिणामी त्यांची कामक्षमता आणि स्पर्धात्मकता मर्यादित राहते.

३. आर्थिक अस्थिरता व अनियमित उत्पन्न: हंगामी मागणी, स्पर्धा आणि ग्राहकांच्या क्रयशक्तीवर अवलंबून असलेले उत्पन्न अनियमित असते. निश्चित वेतन किंवा स्थिर उत्पन्न नसल्याने दीर्घकालीन आर्थिक नियोजन करणे कठीण जाते.

४. भांडवल व साधनसामग्रीची अडचण: आधुनिक उपकरणे, मूळ स्पेअर पार्ट्स आणि कार्यशाळा सुधारणा यासाठी आवश्यक भांडवल अनेक तंत्रज्ञांकडे नसते. यामुळे व्यवसाय विस्तार व गुणवत्तापूर्ण सेवा देण्यात अडथळे निर्माण होतात.

५. सामाजिक मान्यता व धोरणात्मक दुर्लक्ष: शहरी-ग्रामीण पातळीवर दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान महत्त्वाचे असूनही धोरणात्मक पातळीवर त्यांची पुरेशी दखल घेतली जात नाही. परिणामी कल्याणकारी योजना, कौशल्यविकास कार्यक्रम आणि संस्थात्मक पाठबळ मर्यादित राहते. एकूणच या आव्हानांमुळे दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचा व्यवसाय असुरक्षित बनतो. तरीही प्रतिकूल परिस्थितीत काम करत ते शहरी-ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला आधार देत राहतात, ही बाब त्यांच्या कार्याचे महत्त्व अधोरेखित करते.

समस्या, मर्यादा व संरचनात्मक अडथळे:

असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ भारतीय अर्थव्यवस्था, वाहतूक व्यवस्था आणि गिग इकॉनॉमीसाठी महत्त्वाचा आधारस्तंभ असले तरी त्यांच्या कार्यास अनेक समस्या, मर्यादा आणि संरचनात्मक अडथळे भेडसावत आहेत. या अडचणी केवळ वैयक्तिक पातळीवर मर्यादित न राहता संपूर्ण व्यवसायाच्या टिकावावर परिणाम करतात.

१. असंघटीत क्षेत्राचे स्वरूप आणि संस्थात्मक पाठबळाचा अभाव: दुचाकी दुरुस्ती व्यवसाय प्रामुख्याने असंघटीत क्षेत्रात मोडतो. त्यामुळे नोंदणी, ओळखपत्र, संघटना किंवा अधिकृत प्रतिनिधित्व नसते. परिणामी शासनाच्या योजना, कर्ज सुविधा आणि सामाजिक सुरक्षा उपायांचा लाभ अनेक तंत्रज्ञांपर्यंत पोहोचत नाही.
२. सामाजिक सुरक्षा व कामगार संरक्षणाचा अभाव: आरोग्यविमा, अपघात विमा, निवृत्तीवेतन आणि सशुल्क रजा यांसारख्या मूलभूत सुविधा उपलब्ध नसल्यामुळे तंत्रज्ञ आर्थिकदृष्ट्या असुरक्षित राहतात. आजारपण किंवा अपघात झाल्यास संपूर्ण कुटुंबाच्या उपजीविकेवर परिणाम होतो.
३. तांत्रिक बदल आणि कौशल्य दरी: आधुनिक दुचाकींमध्ये इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली, डिजिटल सेन्सर्स आणि स्वयंचलित यंत्रणा वाढत असताना पारंपरिक पद्धतींवर अवलंबून असलेल्या तंत्रज्ञांसाठी हे बदल आव्हानात्मक ठरतात. अद्ययावत प्रशिक्षण व पुनःकौशल्य संधींचा अभाव ही एक गंभीर मर्यादा आहे.
४. भांडवलाची कमतरता व आर्थिक मर्यादा: आधुनिक उपकरणे, दर्जेदार स्पेअर पार्ट्स आणि कार्यशाळेचे आधुनिकीकरण यासाठी आवश्यक भांडवल अनेक तंत्रज्ञांकडे नसते. बँक कर्ज किंवा औपचारिक वित्तपुरवठ्यापर्यंत पोहोच नसल्यामुळे व्यवसाय विस्तार मर्यादित राहतो.
५. उत्पन्नातील अनिश्चितता व बाजारातील स्पर्धा: हंगामी मागणी, वाढती स्पर्धा, अधिकृत सेवा केंद्रांचा प्रभाव आणि ग्राहकांची किंमत-केंद्रित मानसिकता यामुळे तंत्रज्ञांचे उत्पन्न अस्थिर राहते. निश्चित उत्पन्नाचा अभाव ही एक दीर्घकालीन समस्या ठरते.
६. धोरणात्मक दुर्लक्ष व सामाजिक मान्यतेची कमतरता: दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान महत्त्वाचे

असूनही धोरणनिर्मितीत त्यांचा स्वतंत्र विचार होत नाही. परिणामी कौशल्यविकास योजना, कल्याणकारी धोरणे आणि कायदेशीर संरक्षण मर्यादित स्वरूपातच उपलब्ध राहते. एकूणच या समस्या, मर्यादा आणि संरचनात्मक अडथळ्यांमुळे दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचा व्यवसाय असुरक्षित बनतो. तरीही प्रतिकूल परिस्थितीत कार्यरत राहून ते शहरी व ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देत आहेत, ही बाब त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक योगदानाचे महत्त्व अधोरेखित करते.

धोरणात्मक शिफारसी व भविष्यातील दिशा:

असंघटीत क्षेत्रातील दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान लक्षात घेता, त्यांच्या समस्या व मर्यादा दूर करण्यासाठी तसेच या व्यवसायाला शाश्वत स्वरूप देण्यासाठी ठोस धोरणात्मक हस्तक्षेपांची आवश्यकता आहे. योग्य धोरणे आणि दीर्घकालीन दृष्टीकोन स्वीकारल्यास हा व्यवसाय रोजगारनिर्मिती, कौशल्यविकास आणि शहरी-ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या बळकटीकरणाला अधिक प्रभावी ठरू शकतो.

१. औपचारिकीकरण व नोंदणीची प्रक्रिया सुलभ करणे: दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांसाठी सोपी, कमी खर्चाची आणि डिजिटल नोंदणी व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांना अधिकृत ओळख मिळेल आणि शासनाच्या विविध योजना, अनुदाने व सवलतींचा लाभ घेणे शक्य होईल.

२. कौशल्यविकास व पुनःप्रशिक्षण कार्यक्रम: बदलत्या तंत्रज्ञानाच्या पार्श्वभूमीवर इलेक्ट्रिक दुचाकी, इलेक्ट्रॉनिक प्रणाली आणि आधुनिक निदान साधनांचे प्रशिक्षण देणे गरजेचे आहे. नियमित कौशल्यविकास कार्यक्रमांमुळे तंत्रज्ञांची स्पर्धात्मकता आणि कामाची गुणवत्ता वाढेल.

३. **आर्थिक समावेशन व सुलभ वित्तपुरवठा:** बँक कर्ज, सूक्ष्म वित्त, स्वयंरोजगार कर्ज योजना आणि अनुदानित कर्ज सुविधा तंत्रज्ञांसाठी सहज उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. यामुळे कार्यशाळेचे आधुनिकीकरण, उपकरणे खरेदी आणि व्यवसाय विस्तार शक्य होईल.

४. **सामाजिक सुरक्षा व कामगार कल्याण उपाय:** आरोग्यविमा, अपघात विमा, निवृत्तीवेतन आणि आपत्कालीन सहाय्य योजना लागू करून तंत्रज्ञांची सामाजिक व आर्थिक सुरक्षितता वाढवता येईल. यामुळे व्यवसायातील जोखीम कमी होऊन दीर्घकालीन स्थैर्य निर्माण होईल.

५. **गिग प्लॅटफॉर्म व खासगी क्षेत्राशी समन्वय:** गिग इकॉनॉमीशी संबंधित प्लॅटफॉर्म, कुरिअर कंपन्या आणि वाहन उत्पादक यांच्याशी सहकार्य करून अधिकृत दुरुस्ती नेटवर्क तयार करता येईल. यामुळे सेवा-सातत्य आणि गुणवत्तेची खात्री मिळेल.

६. **संघटन, प्रतिनिधित्व व सामाजिक मान्यता:** तंत्रज्ञांच्या संघटना, सहकारी संस्था किंवा स्वयं-सहायता गट स्थापन करून सामूहिक सौदेबाजी आणि धोरणात्मक संवादाला चालना देणे आवश्यक आहे. यामुळे त्यांचे प्रश्न धोरणकर्त्यांपर्यंत प्रभावीपणे पोहोचू शकतील.

७. **भविष्यातील दिशा : शाश्वत व तंत्रज्ञान-सक्षम व्यवसाय:** भविष्यात दुचाकी दुरुस्ती व्यवसाय अधिक तंत्रज्ञान-सक्षम, पर्यावरणपूरक आणि शाश्वत स्वरूपात विकसित होण्याची आवश्यकता आहे. इलेक्ट्रिक दुचाकी, हरित तंत्रज्ञान आणि डिजिटल सेवा यांचा स्वीकार केल्यास हा व्यवसाय भविष्यातील अर्थव्यवस्थेत अधिक सक्षमपणे टिकू शकेल. एकूणच धोरणात्मक शिफारसी आणि स्पष्ट भविष्यातील दिशेमुळे दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचा व्यवसाय केवळ टिकाऊच नव्हे तर अधिक सन्माननीय, सुरक्षित आणि अर्थपूर्ण रोजगाराचे साधन बनू शकतो.

निष्कर्ष:

- दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ हे भारताच्या असंघटीत क्षेत्रातील एक महत्त्वाचे पण दुर्लक्षित घटक असून ग्रामीण व शहरी अर्थव्यवस्थेला ते सातत्याने आधार देतात.
- ग्रामीण भागात शेती, शिक्षण, आरोग्य व दैनंदिन प्रवासासाठी तर शहरी भागात गिग इकॉनॉमी, कुरिअर सेवा व दुचाकी टॅक्सी यांसाठी दुचाकी अपरिहार्य असल्याने तंत्रज्ञांची भूमिका केंद्रस्थानी आहे.
- गिग वर्कर्ससाठी दुचाकी हे थेट उत्पन्नाचे साधन असल्यामुळे वेळेवर व किफायतशीर दुरुस्ती सेवा देणारे तंत्रज्ञ सेवा-सातत्य आणि आर्थिक स्थैर्य टिकवून ठेवतात.
- असंघटीत स्वरूप, सामाजिक सुरक्षिततेचा अभाव, तांत्रिक बदल, भांडवलाची कमतरता व धोरणात्मक दुर्लक्ष यांमुळे तंत्रज्ञांना अनेक संरचनात्मक अडचणींचा सामना करावा लागतो.
- या अडचणी असूनही दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञ रोजगारनिर्मिती, कौशल्यविकास आणि स्थानिक अर्थचक्राला चालना देण्याचे कार्य करतात.
- औपचारिकीकरण, कौशल्यविकास, आर्थिक समावेशन व सामाजिक सुरक्षा यांसारख्या धोरणात्मक उपायांमुळे हा व्यवसाय अधिक सुरक्षित व शाश्वत बनू शकतो.

एकूणच, दुचाकी दुरुस्ती तंत्रज्ञांचे योगदान तांत्रिक मर्यादित न राहता सामाजिक, आर्थिक आणि विकासात्मक स्वरूपाचे असून भारताच्या जडणघडणीत त्यांची भूमिका अनन्यसाधारण आहे.

संदर्भसूची :

1. देशपांडे, ग. प. (2015). भारतीय समाजरचना आणि असंघटीत क्षेत्र. पुणे: विद्या प्रकाशन.

2. पाटील, श. र. (2018). ग्रामीण अर्थव्यवस्था : संकल्पना व वास्तव. कोल्हापूर: शिवाजी विद्यापीठ प्रकाशन.
3. जाधव, अ. व. (2017). कामगार प्रश्न आणि सामाजिक सुरक्षा. औरंगाबाद: साई प्रकाशन.
4. फडके, वि. म. (2019). शहरीकरण, रोजगार आणि असंघटीत क्षेत्र. मुंबई: ग्रंथाली.
5. कुलकर्णी, स. न. (2020). भारतातील स्वयंरोजगार व कौशल्यविकास. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन.
6. महाराष्ट्र शासन. (2021). असंघटीत कामगार कल्याण योजना : अहवाल. मुंबई: कामगार विभाग.
7. International Labour Organization. (2018). 9. Women and Men in the Informal Economy: A Statistical Picture (3rd ed.). Geneva: ILO.
8. World Bank. (2019). India's Employment Challenge: Creating Jobs, Helping Workers. Washington, DC: World Bank.
9. NITI Aayog. (2022). India's Booming Gig and Platform Economy. New Delhi: Government of India.

Social Well-Being among Scheduled Populations in Kolhapur District: A Micro-Level Geographical Analysis

Dr. M. B. Hande¹ & Dr. R. B. Bhaskar²

¹Assistant Professor & Head Department of Geography, D. P. Bhosale College, Koregaon

²Assistant Professor & Department of Geography The New College, Kolhapur

Corresponding Author – Dr. M. B. Hande

DOI - 10.5281/zenodo.18921505

Abstract:

Welfare geography critically examines issues of inequality, social justice, and the distribution of societal benefits. In India, historical, cultural, and social hierarchies have historically led to significant regional and social deprivation. This study aims to assess the social well-being status of Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribe (ST) populations across sample villages in Kolhapur District. Although Kolhapur is recognized for its agro-based industrialization and holds the highest per capita income in India, the well-being of its marginalized populations remains highly unsatisfactory.

Keywords: Social Well-Being, Kolhapur District, Scheduled Population (SC/ST)

Introduction:

Geography is fundamentally the study of the environment and humans, making it natural to consider the welfare of people living on the planet. In the 1970s, the direction of Human Geography changed drastically, shifting its focus towards social problems such as poverty, hunger, crime, racial discrimination, and access to health and education. This gave rise to the welfare approach in geography, which primarily deals with issues of inequality and injustice. Welfare geography gives importance to "who gets what, where and how".

Geography is a socially relevant discipline that helps create a modern framework for micro-level enquiries. However, developing countries like India are lagging far behind in addressing these problems through intellectual and academic pursuit. In Indian society, there is a long history of social, economic, and spatial discrimination. The root cause lies in uneven resource distribution and an unjust social structure based on religion, culture, and social

hierarchy. Social well-being is normative in nature, based on the premises of needs and wants, and relates to the quality of life and habitat from a spatial perspective. Therefore, addressing the needs of various sections of people on the basis of class, ethnicity, age, gender, and caste is essential for social planning and eliminating injustice.

Study Area:

The study area for this research is the Kolhapur district in Maharashtra, India. India possesses cultural and historical diversity in each region, and Kolhapur district has its own distinct cultural and historical background. It is one of the important cities in India with respect to agriculture and industrialization. Notably, Kolhapur district has well-developed agro-based industries and holds the highest per capita income in India.

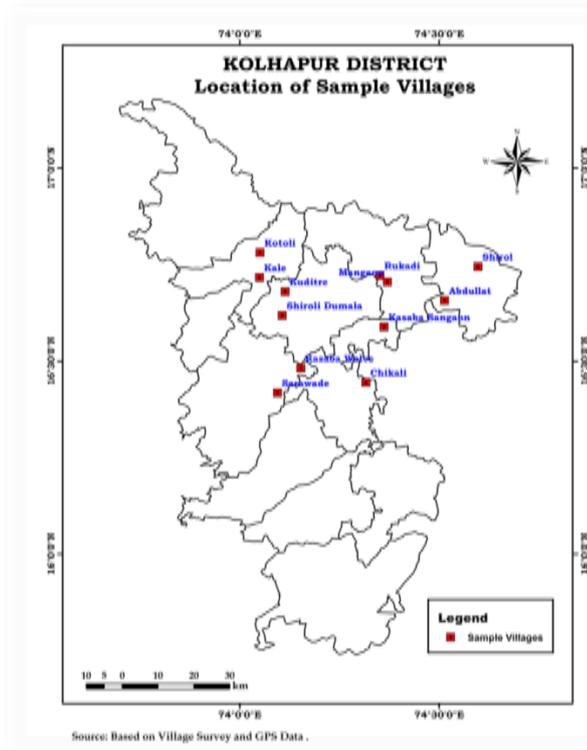

Fig. 1

Despite this overall economic progress, the well-being status of the Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribe (ST) population in the district is not satisfactory. Most of the scheduled population lacks educational awareness and is engaged in working as farm labour because they do not possess their own land for farming. The micro-level spatial analysis in this study is based on primary data collected from specific sample villages within the district, which include Shirol, Abdul lat, Rukadi, Mangaon, Kuditre, Shirol, Kotoli, Kale, Saravade, Walve, Sangaon, and Chikhali. Furthermore, specific remote and tribal talukas such as Hatkanagale, Shahuwadi, Gadhinglaj, Karveer, and Bhudargad are noted for poor health indicators and high child mortality rates.

Objectives of the Study:

1. To analyze the status of social well-being among the Scheduled populations in the Kolhapur district.

2. To examine the regional and social inequalities in well-being across the selected sample villages.

Database:

The study relies on both primary and secondary data sources: Primary Data: Information was collected through intensive fieldwork and primary surveys of households in 12 selected sample villages: Shirol, Abdul lat, Rukadi, Mangaon, Kuditre, Shirol, Kotoli, Kale, Saravade, Walve, Sangaon, and Chikhali. Secondary Data: Theoretical frameworks and supporting data were gathered from published books, research journals, and socio-economic abstract 2001 to 2021, Census of India 2011.

Research Methodology:

Selection of Indicators: Five major groups of indicators were selected to measure well-being: Demographic Structure: Household size, family composition, and age dependency (population below 15 and above 60). Educational Levels: Literacy rates and levels of attainment from primary to higher education. Employment Situation: Employment and unemployment rates, including agricultural labor and private sector involvement. Wealth Situation: Household income, per capita income, housing conditions, amenities, and ownership of agricultural land. Health: Availability of health facilities, malnutrition levels, child mortality rates, food insecurity, and poverty conditions.

Data Classification: The collected primary data was converted into percentages and classified into five categories to represent the level of well-being: Very High, High, Moderate, Low, and Very Low. Scoring and Ranking: An aggregate ranking system was applied to every group to calculate a well-being score. These scores were then ranked from 1 to 5 to define the

overall social well-being status of the surveyed households.

Social Well Being:

In order to have social justice/harmony, well-being is highly essential. A social lifestyle of an individual is related to well-being. While studying well-being of households of scheduled caste and scheduled tribes from sample village, demographic, education, employment, asset, health etc are being focused as fundamental aspects for well-being. Well-being is defined on the basis of status of all above aspects. By combining the data based on above aspects, collective well-being is defined. In order to define well-being, five groups are being formed like Very High, High, Moderate, Low and Very Low. An aggregate rank for every group is being defined to calculate well-being score. Then this score is ranked from 1 to 5 to explain well-being status. While defining overall social well-being status, demographic stands as an important aspect. Particularly this aspect is decided by a number of families and number of members in family. Depending upon this, while defining aggregate rank groups like very high, high, moderate, low and very low are formed. While studying demography of sample villages, overall social well-being is observed to show the moderate status of well-being which is then followed by low, high, very high, very low.

Education is also equally important while defining social well-being. The literacy level of households from sample villages is studied and analysed. While doing this, literacy rate and a number of individuals who have primary, secondary and higher secondary levels completed are being analysed. Then aggregate rank is being fixed against a total number of educated individuals. It is then again grouped under very high, high, moderate, low and very low classes. With such analysis based on aggregate rank on education level, overall social well-being show moderate well-being status which is then followed by high, very low, low and very low.

Employment is another important constraint of well-being status. Financial condition and economic status is dependent upon availability of employment. If there is ample availability of employment, the society enjoys a high and comfortable lifestyle. While fixing aggregate rank for Employment, individuals from households of sample village are being classified under various types of employment such as service, agricultural labour, farmer etc. Then the well-being status is being defined. In order to define the status very high, high, moderate, low and very low groups are formed. Most of the households from sample villages belong to low-income group and thus, the overall social well-being based on employment show moderate status which is followed by low, high, very high and very low.

Table 1 Overall Social Well- Being in Kolhapur District

Categories	Demo- graphy	Educ- ation	Emple- ment	Wealth	Health	Well Score	Being	Rank
Very High	3.8	3.2	3.6	4.2	4.8	3.92		5
High	3.4	2.4	2.8	3.8	4.2	3.32		3
Moderate	1.4	2.0	1.6	2.2	2.1	1.88		1
Low	2.0	2.8	2.8	2.6	2.2	2.48		2
Very Low	4.2	4.6	4.2	2.8	1.6	3.48		4

Source: Based on the field work 2025

Health is another important constraint in the understanding of social well-being status. Generally, health depends upon income, per capita income, house, agricultural land, house amenities etc. All the above aspects are positive. Diversity is observed in surveying households from sample villages when they were surveyed for well-being status based on above aspects. They are then classified under five groups as per their very high, high, moderate, and low and very low status. Aggregate rank is then being fixed to obtain overall social well-being status of sample villages. The study shows that the overall social well-being has a moderate status which is then followed by low, very low, high and very high well-being.

Health facilities are the deciding aspect when it comes to health. Along with that, malnutrition, child mortality rate, food insecurity and poverty stand as negative sides. Depending upon all above aspects households from sample village are being classified into five groups. Aggregate rank is being fixed for every single aspect to understand well-being status of households. Then they were given low to high rank. With such most of the households are observed to belong to a moderate status group which is then followed by moderate, very low, low and then very high.

In order to define overall social well-being, demography, education, employment, wealth and health are considered as fundamental constraints. They are studied to define well-being score. Initially, the details regarding all the above aspects are being collected. Based on collected data, the aggregate rank was being fixed for every single aspect. Their aggregate value is then being confirmed. Then well-being score is obtained by having an average of all values. With such calculation, overall social well-being shows moderate status as the category is reflected in all

constraints. It is then followed by a low, high, very low and very high.

Conclusion:

In order to define well-being in sample villages in Kolhapur district, five indicators are being used. Well-being depends upon the demographic structure. It is equally depends upon educational level, employment, wealth and health. The overall social well-being is also being studied. In India, there is an astonishing inequality in social and economic conditions. Today also the population of India is divided into different groups as per social aspects and conditions. Thus we have failed to see any equality. Mainly this difference is felt in two groups i.e. poor and rich. This difference is born with economic inequality but these two groups are not only result of economic inequality. Indian caste system is one of the root causes of inequality among the people. Traditionally some castes like Mahar, Mang, Chambhar and Dhor etc. are considered socially inferior and are at the bottom of so called caste system. This caste system is one of the biggest hurdles in the development of scheduled population. In India social status depends not only on economic basis but also on social status that is caste of a person. The caste does not allow person to enjoy status of well-being psychologically. But the Indian government always tries to give justice to all the backward groups through various policies and schemes. The state and central governments have been executing various policies and schemes for the economic and social development of all such groups for the last three decades. The present chapter discusses different policies implemented by the government to rule out poverty and food insecurity. It is concluded that the joint families and members of above age 60 have shown medium well-being status.

References:

1. Smith, D.M. (1977): "Human Geography: A Welfare Approach", Publishing Hodder Arnold, 1 feb. 1977 London.
2. Smith, D. M (1974): "Who gets What Where, and How: A Welfare Focus for Human Geography," ISIZWE, Journal of the University of Natal Students Geographical society, Durban, vol. I, 1974
3. Kulkarni, K.M. (1990): "Geographical Pattern of Social Well-Being Concept," Publishing Company, New Delhi.
4. Harvey, D. (1973): "Social Justice and the City", Edward Arnold.
5. Jones, E. and Eyles, J. (1966): "An Introduction to Social Geography", Oxford University Press.
6. Johnston, R. J. , D, Gregoy and Smith, David (1994): "The dictionary of Human Geography," Published by Oxford Blackwell, US.
7. Knox, P.L. (1975): "Social Well-being: A Spatial Perspective", Oxford University Press.
8. Kakwani, Nanak and Son, Hyun H. (2006): "New Global Poverty Counts," Working paper no. 29, UNDP International Poverty Centre.
9. Corey, lee M. (1998): "Social Psychology", Quarterly Journal Vol. 61, No.2, PP 121.140
10. Dantwala, M.L. (1993): "Agricultural Policy: Prices and Public Distribution System," Indian Journal of Agricultural Economics, Vol 48, No. 2, April-June.
11. Meenakshi, J. V. (2000): "Food Consumption Trends in India: A Regional Analysis", in Krishnaji, N, and Krishnan, T. N. (ed.), Public Support for Food Security: The Public Distributrion System in India, Sage Publications, New Delhi.
12. www.cdc.gov/hrqol/wellbeing.htm

Relationship between Annual Rainfall and Number of Rainy Days in Kolhapur District, Maharashtra

Dr. Navnath K. Bansode

Associate Professor in Geography, Bhogawati Mahavidyalaya, Kurukuli, Dist. Kolhapur.

Corresponding Author – Dr. Navnath K. Bansode

DOI - 10.5281/zenodo.18921534

Abstract:

The relationship between total annual rainfall and the number of rainy days is a crucial aspect of regional climatological studies, particularly in monsoon-dependent regions of India. Kolhapur district, located along the eastern margin of the Western Ghats, exhibits marked spatial variability in rainfall characteristics due to its diverse physiography. The present study examines the taluka-wise relationship between annual rainfall and the number of rainy days in Kolhapur district using secondary data. Descriptive statistical techniques along with correlation and regression analysis have been employed to assess the nature and strength of the relationship. The analysis reveals a very strong positive correlation ($r = 0.97$) between annual rainfall and rainy days, indicating that higher rainfall in the district is primarily associated with longer monsoon duration rather than isolated high-intensity events. The findings provide valuable insights for agricultural planning, water resource management, and climate-sensitive regional development.

Keywords: Annual Rainfall, Rainy Days, Correlation Analysis.

Introduction:

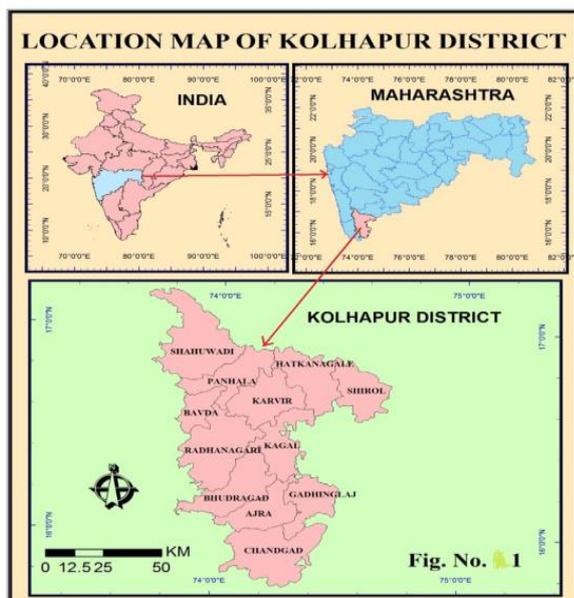
Rainfall is the most significant climatic variable influencing agriculture, water availability, and socio-economic activities in India. In monsoon-dominated regions, not only the total amount of rainfall but also the frequency and distribution of rainy days play a critical role in determining crop growth, irrigation requirements, and hydrological processes. An increase in rainfall accompanied by fewer rainy days often indicates high-intensity rainfall events, whereas a greater number of rainy days reflects sustained monsoonal activity.

Kolhapur district of Maharashtra presents a distinctive geographical setting where the windward slopes of the Western Ghats receive heavy rainfall, while the eastern parts lie in the rain-shadow zone. Understanding the relationship between annual rainfall and rainy days at the taluka level is essential for micro-level climatic

assessment and effective regional planning. The present study aims to analyze this relationship systematically using statistical methods.

Study Area:

Kolhapur district is the most developed district of Southern-western part of Maharashtra. The absolute location of district is $15^{\circ} 43'$ to $17^{\circ} 17'$ North Latitude and $73^{\circ} 40'$ and $74^{\circ} 42'$ East Longitude. It is surrounded by Sangli district to its North and East, Belgaum district of Karnataka to its South and Sindhudurg district to the West. The Sahyadri ranges to the west and Warana River to the North forms the natural boundaries. The geographical area of districts is 7685 square kilometers, For the administrative purpose the district is divided into 12 Tehsils. The population of the study region is 38, 76, 001 persons, according to 2011 census.

Physiographically, the western tahsils are characterized by steep slopes, dense forests, and high elevations of the Sahyadri ranges, while the eastern tahsils consist of relatively flat and intensively cultivated plains. The climate is tropical monsoon type, with the southwest monsoon (June–September) contributing the majority of annual rainfall.

Objectives of The Study:

The specific objectives of the present study are:

1. To analyze taluka-wise variation in annual rainfall and number of rainy days in Kolhapur district.
2. To examine the statistical relationship between annual rainfall and rainy days.
3. To assess the implications of this relationship for agriculture and water resource planning.

Data Source and Methodology:

The study is based on secondary data on total annual rainfall (in millimeters) and number of rainy days for each tahsil of Kolhapur district. The data were obtained from district statistical records and government publications.

Descriptive statistical methods were used to compare rainfall and rainy days across tahsils. Pearson's correlation coefficient was calculated to measure the degree of association between annual rainfall and number of rainy days. Simple linear regression analysis was employed to examine the nature of dependence between the two variables, with annual rainfall as the independent variable and number of rainy days as the dependent variable.

Taluka-Wise Rainfall and Rainy Days:

Table 1: Taluka-wise Annual Rainfall and Number of Rainy Days in Kolhapur District (2024-25)

Tahsil	Number of Rainy Days	Rainfall (mm)
Shahuwadi	124	2811
Panhala	100	1911
Hatkanangale	82	1088
Shirol	71	784
Karvir	85	1257
Gaganbavda	135	3713
Radhanagari	102	2157
Kagal	92	1270
Bhudargad	124	2509
Ajra	108	2001
Gadhinglaj	93	1344
Chandgad	105	2229

Statistical Analysis of Rainfall and Rainy Days:

Descriptive Statistics:

The taluka-wise data reveal considerable spatial variability in both annual rainfall and the number of rainy days across Kolhapur district.

- **Annual Rainfall**
 - **Maximum:** 3713 mm (Gaganbavda)
 - **Minimum:** 784 mm (Shirol)
 - **Range:** 2929 mm
 - **Mean:** ~1915 mm
- **Number of Rainy Days**
 - **Maximum:** 135 days (Gaganbavda)
 - **Minimum:** 71 days (Shirol)
 - **Range:** 64 days
 - **Mean:** ~102 days

The large range values indicate pronounced **intra-district climatic variability**, primarily influenced by relief and monsoonal exposure.

Spatial Variability Pattern:

Western tahsils such as **Gaganbavda, Shahuwadi, and Bhudargad** record both high rainfall totals and a greater number of rainy days, reflecting strong **orographic control of the Western Ghats**. In contrast, eastern tahsils like **Shirol and Hatkanangale** experience lower rainfall and fewer rainy days due to their location in the **rain-shadow zone**. This pattern confirms a distinct **west–east rainfall gradient** within the district.

Correlation Analysis:

Pearson's correlation coefficient was computed to examine the relationship between annual rainfall and number of rainy days.

- **Correlation coefficient (r) = 0.97**

This value indicates a **very strong positive correlation**, suggesting that tahsils receiving higher rainfall also experience a greater number

of rainy days. The relationship is statistically strong and consistent across the district.

Regression Analysis:

Simple linear regression analysis was applied with:

- **Independent variable (X):** Annual Rainfall (mm)
- **Dependent variable (Y):** Number of Rainy Days

The derived regression equation is:

$$Y = 0.018X + 64.7$$

The positive regression coefficient confirms that increases in annual rainfall are largely associated with an increase in the duration of rainfall rather than isolated high-intensity rainfall events.

Interpretation and Implications:

The strong correlation and regression results suggest that **monsoon persistence** is the dominant factor controlling rainfall variability in Kolhapur district. High rainfall areas experience prolonged rainy periods, which are favorable for water-intensive crops such as paddy, while low rainfall areas depend heavily on irrigation infrastructure.

From a planning perspective, this statistical relationship emphasizes the need to consider **both rainfall amount and rainy-day frequency** in agricultural planning, water resource management, and drought mitigation strategies.

Relationship between Annual Rainfall and Rainy Days:

The taluka-wise data indicate that tahsils receiving higher annual rainfall generally record a greater number of rainy days. Gaganbavda, with the highest rainfall (3713 mm), also records the maximum number of rainy days (135).

Conversely, Shirol and Hatkanangale receive comparatively low rainfall and experience fewer rainy days.

The calculated Pearson's correlation coefficient between annual rainfall and number of rainy days is $r = 0.97$, which signifies a very strong positive correlation. This implies that variations in annual rainfall across the district are closely associated with variations in the number of rainy days.

The regression analysis further supports this relationship and indicates a linear dependence of rainy days on annual rainfall. The results suggest that increased rainfall in Kolhapur district is largely due to prolonged monsoon duration rather than sporadic high-intensity rainfall events.

Conclusion:

The present study demonstrates a strong and statistically significant relationship between

annual rainfall and the number of rainy days in Kolhapur district. The very high correlation coefficient ($r = 0.97$) indicates that rainfall variability within the district is primarily controlled by the duration and persistence of monsoonal rainfall. The findings emphasize the importance of considering both rainfall amount and rainy-day frequency in regional climatic assessments. The study provides useful inputs for agricultural planning, water resource management, and climate-resilient development at the taluka level.

References:

1. District Statistical Abstract, Kolhapur.
2. India Meteorological Department (IMD).
3. Singh, R. L. (2007). *India: A Regional Geography*. National Geographical Society of India.

कृषी आधारित उद्योगातील बदलती दिशा

प्रा. गायकवाड दिपक पोपट¹, प्रा. चव्हाण रणजीत भुपाल²

^{1,2}कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, उरुण- इस्लामपूर

Corresponding Author – प्रा. गायकवाड दिपक पोपट

DOI - 10.5281/zenodo.18921550

सार (Abstract):

कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेत कृषीला महत्वाचे व अनमोल स्थान आहे. अर्थशास्त्राची एक स्वतंत्र शाखा म्हणून 'कृषी अर्थशास्त्राची (Agricultural Economics) सुरुवात २० व्या शतकाच्या प्रारंभापासून झाली. दुसऱ्या महायुद्धानंतर कृषी आधारित उद्योगाला अधिकाधिक महत्व प्राप्त होत गेले. सततच्या वाढत्या लोकसंख्येमुळे कृषी आधारित उद्योगांना व शेती विषयक प्रश्नांना व त्यांच्या तात्विक विश्लेषणाला सदैव पृष्ठी मिळत गेली.

राष्ट्रीय उत्पन्नात कृषी आधारित उद्योगांचा वाटा हा नेहमीच भरीव स्वरूपाचा असा राहिला आहे. लघु, कुटिर व इतर उद्योग क्षेत्र कृषीतून निर्मित होणा-या कच्च्या मालावर अवलंबून आहेत, रोजगार निर्मिती करून देणारे सर्वात मोठे क्षेत्र कृषी उद्योगातील क्षेत्र हेच आहे. स्वीकार आणि सहकार्य उद्योगाचा पाया आहे. कृषीचे स्वरूप कौटुंबिक गरजा भागविणे (subsistence) असा न राहता कृषीच्या विशिष्टीकरणामुळे (specialisation) बनला आहे. आणितो दृष्टिकोन व्यापारी (commercial) म्हणून जगविख्यात आहे.

प्रस्तावना:

अमेरिकन तज्ज्ञ डॉ. एच. एफ. किंग यांच्या मते शेतीचा पहिला सिद्धांत म्हणजे जमीनीची उत्पादन क्षमता कायम राखणे होय. कृषी व्यवसाय हा जगातील सर्वश्रेष्ठ व महत्वपूर्ण व्यवसाय म्हणून मान्यता पावला आहे. जगातील पहिली मानवी वसाहत इजिप्तमधील नाईल नदीच्या किनाऱ्यावर वसली. येथेच कृषी व्यवसायाला मानवाने सुरुवात केली. मगध काळात देखील गौतम बुद्धांनी कृषी व्यवसायाचा मंत्र समाजाला दिला. अर्थव्यवस्थेचा विकास हा कृषीक्षेत्रामध्येच दडलेला आहे. सर्वाधिक रोजगार निर्मिती करणारे क्षेत्र म्हणून कृषीकडे पाहिले जाते. पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी एकदा आचार्य विनोबा भावे यांना इंग्रजीतून "Nations decay when the lose contact with Nature." असे वाक्य सांगितले होते.

वेदात 'पंचकृषी' हा शब्द वारंवार आलेला आहे. पंचकृषी म्हणजे पाच किसान, याचा अर्थ असा आहे की प्रत्येक मनुष्य शेतकरी आहे. शेतीला धरून, जोडून त्याने दुसरे काम करावे, हे काम करत असताना गरज आहे अँडजेस्टिंग नेचरची म्हणजे मिळून मिसळून वागण्याच्या वृत्तीची दोन वस्तू एकत्र व्हायला हव्यात शेती विकासाचे कार्यक्रम उद्योगप्रवण असावेत. उद्योग विकासात विविधता आणणे या ढोबळ अर्थाने डायव्हर्सिफिकेशन हा शब्द आपण वापरतो. उद्योगाची श्रीमंती निर्मितीवर अवलंबून असते. केवळ निसर्गाने दिले म्हणून उद्योग श्रीमंत होत नाही. आपल्याला गरीब लोक सुधारायचे आहेत की गरीब भाग सुधारायचा आहे यावर लक्ष केंद्रित करावे लागेल.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१. आधुनिक तंत्रज्ञानाचा (डिजीटल शेती, ॲग्री स्टार्टअप्स) परिणाम समजून घेणे.
२. शाश्वत व सेंद्रिय शेतीचा उद्योगावर होणारा प्रभाव विश्लेषित करणे.
३. शेतकरी उत्पन्न वाढ आणि ग्रामीण रोजगार निर्मितीतील भूमिकेचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. आधुनिकतंत्रज्ञान (डिजीटलसाधने, स्मार्टसेन्सर, ड्रोन यांचा वापर) कृषी आधारित उद्योजकाची उत्पादकता वाढविते.
२. मूल्यसंवर्धनाचे परिणाम मूल्यवर्धित कृषी उत्पादनांचा उद्योग शेतकरी उत्पन्न वाढवितो आणि बाजारपेठ विस्तारतो.
३. पुरवठा साखळी सुधारणा - आधुनिक साठवणूक वाहतूक सुविधा (कोल्ड स्टोरेज, चेन लॉजिस्टिक्स) मुळे नासाडी कमी होते आणि शेतकऱ्यांचा फायदा वाढतो.
४. सरकारीधोरणांचापरिणाम - सरकारीअनुदान, कृषी योजनांचा वापर उद्योग विस्ताराला वेग देतो.
५. शेती माहिती प्रणालीचा वापर- शेती संदर्भातील मोबाईल ॲप्स व ऑनलाईन माहिती घेण्याची प्रणाली उद्योग कार्यक्षमतेत वाढ करते.

संशोधनाच्या अभ्यासपद्धती:

दुय्यम माहिती - संशोधन लेख, सांख्यिकी डेटा, सरकारी अहवाल.

कृषी आधारित उद्योगातील बदलती दिशा:

कृषी हा अर्थव्यवस्थेचा मुख्य कणा (Backbone) मानला जातो. अलीकडच्या काळात कृषी क्षेत्रात तंत्रज्ञान, प्रक्रिया उद्योग, निर्यात आणि शाश्वततेकडे मोठा कल दिसून येतो. त्यामुळे कृषी आधारित उद्योगांची दिशा पारंपरिक पद्धतींपासून आधुनिक तंत्रज्ञानाधारित आणि बाजारपेठाभिमुख झाली आहे.

१. पारंपरिक शेतीपासून मूल्यवर्धित उत्पादनांकडे वाटचाल करताना तंत्रज्ञानाधारित होती. केवळ कच्चा माल विकण्याऐवजी त्यावर प्रक्रिया करून मूल्यवर्धित उत्पादने तयार केली जात आहेत. उदा- फळांची लोणची, फळांचा रस, जॅम, टोमॅटो सॉसवमसाले पावडरइ. कृषी तंत्रज्ञानाच्या आधारे हवामान अंदाज, माती परीक्षण, कीड नियंत्रण, सिंचन सुविधा याविषयी सल्ला व माहिती शेतकरी व उद्योजकांना आधुनिक तंत्रज्ञानाद्वारे महतीची ठरत आहे. सेंद्रिय उद्योजकाना (ॲगॅनिक) शेती उत्पादनाला वाढती मागणी आहे. ब्रँडिंग व पॅकेजिंगमुळे शेतकऱ्यांना अतिरिक्त नफा मिळू लागला आहे.

२. अधिकचा तंत्रज्ञानाचा वापर: ड्रोनद्वारे फवारणी व पिकांची तपासणी, ठिबकव सूक्ष्म सिंचन प्रणाली झपाट्याने विकसित होत आहे. कोल्ड स्टोरेज (शीतगृह) याच्या आधारे नाशवंत पदार्थांचे सेल्फ लाईफ वाढवून त्यांची गुणवत्ता दीर्घकाळ टिकवून ठेवणे करिता ही यंत्रणा खूप उपयुक्त आहे. पुरवठा साखळीतून म्हणजे कच्च्या माल मिळविणेपासून ते अंतिम ग्राहकापर्यंत पोहचविण्यापर्यंतच्या सर्व प्रक्रियांचा समावेश असतो, ही साखळी वस्तूची गुणवत्ता, किंमत आणि वितरण गती नियंत्रण करणेसाठी या तंत्रज्ञानाचा वापर योग्य ठरतो.

३. निर्याताभिमुख शेतीव उद्योग: (Export-oriented, Agriculture and industry) हे जागतिक मागण्या पूर्ण करण्यासाठी उच्च मूल्य, रोख पिके, फळे,

भाज्या आणि प्रक्रिया केलेल्या खाद्यपदार्थांच्या उत्पादनावर केंद्रित आहेत. हे क्षेत्र ग्रामीण विकास शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे आणि विदेशी चलन मिळवून देणेसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ज्यामध्ये APEDA (Agricultural and processed Food Product Expert Authority) व कॉमर्स गव्हर्नमेंट सारख्या संस्था मदत करतात. त्यामुळे निर्यातीला चालना मिळते व अर्थव्यवस्थेला बळकटी प्राप्त होते. उदा. बासमती तांदूळ, मसाले, डाळिंब, द्राक्ष यांची निर्यात वाढते.

४. कृषी पूरक उद्योगांचा विस्तार-पशुपालनातून दुग्ध व्यवसायाला मोठी चालना मिळत आहे. दुधापासून पनीर, तूप, आणि फ्लेवर्ड मिल्क यासारख्या उत्पादनांना मोठी मागणी आहे.

५. शेळीपालन आणि कुक्कुटपालन हे कमी गुंतवणुकीत अधिक नफा देणारे व्यवसाय ग्रामीणभागात अधिक वेगाने विस्तारत आहेत. चिकन व अंडी यांच्या वाढत्या मागणीमुळे या क्षेत्रात मोठी संधी आहे.

६. रेशीम शेती आणि मधमाशी पालन-सौंदर्य व औषधी प्रसाधनांच्या उद्योगांसाठी मधाची मागणी वाढत

असल्याने मधमाशी पालन हा एक फायदेशीर पर्याय ठरत आहे.

७. सेंद्रिय शेती वखतनिर्मिती -रासायनिक खतांचा वापर टाळून गांडूळ खत (vermicompost) आणि सेंद्रिय खतांच्या निर्मिती उद्योगाला मोठी व्याप्ती मिळत आहे.

८. कृषी पर्यटन शहरी भागातील पर्यटकांना ग्रामीण जीवन शैलीचा अनुभव देण्यासाठी कृषी पर्यटनकेंद्रे हा नवा आणि आश्वासक उद्योग म्हणून विकसित होत आहे.

९. शाश्वत आणि पर्यावरणपूरक शेती-पर्यावरणाचे संतुलन राखून, नैसर्गिकसाधनसंपत्तीचा -हास न होऊ देताकेलेली शेतीहोय यामध्ये प्रामुख्याने जमीन, पाणी आणि जैवविविधतेचे संवर्धन करण्यावर भर दिला जातो जेणेकरून भविष्यातील पिढ्यांच्या गरजा धोक्यात येणार नाहीत. यामध्ये नैसर्गिक शेती, पिकफेरपालट (Crop Rotation), कृषी वनीकरण (Agroforestry) इत्यादीचा समावेश केला जातो. आरोग्यदायी उत्पादनातून सकस व विषमुक्त अन्नधान्य उपलब्ध होते, ज्याला बाजारपेठेत (विशेषतः निर्यातीत) चांगली मागणी आहे.

शासकीय स्तरावर NMSA (National Mission For Sustainable Agriculture) योजनांच्या माध्यमातून अशा शेतीला प्रोत्साहन दिले जाते.

भारतीयकृषीवस्तूंची आयात -निर्यात (तक्ताप्रातिनिधिकमाहितीवर आधारित)

अ. नं.	कृषीघटक	बदलती दिशा	प्रमुख निर्यात आयात ट्रेड
१.	प्रक्रिया केलेले अन्न	जाम, जेली, चिप्स, प्रक्रिया केलेली फळे	निर्यातीत मोठी वाढ मूल्यवर्धन वाढले (२)
२.	खाद्यतेल/ तेलबियाणे	मागणीत प्रचंड वाढ	आयातीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून (पामतेल इ.) (८)
३.	डाळी (Pulses)	उत्पादनापेक्षा वापर जास्त	आयात करावी लागते (सुमारे १४% डाळी आयात) (१)
४.	साखर आणि मसाले	जागतिक दर्जाची प्रक्रिया	निर्यातीत प्रबळ स्थान (६)
५.	फळे व भाजीपाला	कोल्ड स्टोरेज व पॅकेजिंग	युरोप आणि आखाती देशात निर्यात वाढ (८)

कृषी आधारित उद्योगातील बदलती दिशा यासाठी

सुचविलेल्या उपाययोजना:

१. ती नव्या विज्ञानावर आधारित असावी.
२. ती पर्यावरण संरक्षण करणारी व स्थानिक संसाधनांवर आधारित असावी.
३. ती रोजगार निर्मितीक्षम व शाश्वत उत्पादन देणारी असावी.
४. ती निसर्गाशी समरस होणारी, कृषी उद्योगाला आत्मनिर्भर आणि ऋणमुक्त करणारी असावी.
५. उद्योगाला भ्रष्टाचारपासून दूर ठेवणारी आणि विषमुक्त अन्न उत्पादन करणारी असावी.
६. बुद्धिवंताना कृषी आधारित उद्योगाकडे आकर्षित करणारी व वाढत्या लोकसंख्येला पोषण देण्यास समर्थ अशी कृषी उद्योग नीती असावी.

निष्कर्ष:

१. प्रक्रिया व तंत्रज्ञान व मूल्यवर्धनामुळे मूल्य वाढीस चालना मिळाली.
२. अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर वाढला.
३. बाजारकेंद्रित दृष्टिकोणामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाली.
४. कृषी आधारित उद्योगावर सरकारी धोरणांचा सकारात्मक परिणाम दिसून आला.

सारांश:

कृषीवर आधारलेल्या उद्योगांची दिशा आत्ता तंत्रज्ञान, मूल्यवर्धन आणि जागतिक बाजारपेठ याकडे वळलेली आहे. ही ग्रामीण विकासाची बदलती दिशा रोजगार निर्मिती देशाच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठीचे द्योतक ठरत आहे. नैसर्गिक व सेंद्रिय शेतीवर भर दिल्यास नैसर्गिक उत्पादनांना बाजार मागणी वाढून यासारख्या क्षेत्रात रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण होतील आणि अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप बदलण्यास मोठी मदत होईल.

संदर्भ सूची:

१. कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र- आव्हाने व उपाय, डॉ. रामेश्वर भिसे
२. भारतातील कृषी आधारित उद्योगांची संकल्पना व स्वरूप, प्रिया कुमारी
३. कृषी अर्थशास्त्र, डॉ. एस. बी. कुटमुसरे
४. Agro Based Industries (Handbook), P. K. Tripathi
५. Food Processing Industries, Ajay Kr. Gupta

The Role of Agro-Based Industries in Sustainable Development

Dr. Varsha Shinde

D. K.T.E., Ichalakaraji

Corresponding Author – Dr. Varsha Shinde

DOI - 10.5281/zenodo.18921573

Abstract:

Agriculture constitutes the backbone of Indian economy since it accounts for the agriculture and allied sectors contribute approximately 17.5 % to 18.2% of India's GDP at current prices, as of the 2023-24 financial year, and about 11 to 12 per cent of its export. Despite progressive industrialization, nearly half of the population of our country still relies on agriculture as its principal source of income. Not only this, the raw materials of a large number of industries also come from agriculture sector. The agro-processing industry in India plays a vital role in the national economic development and potential to meet the local needs as well as export requirements. Agro-based industries represent a critical link between agriculture and industry. They include industries that rely on raw materials derived from plants and animals. These industries not only process and add value to agricultural products but also ensure their distribution and availability to consumers. Agro-based industries are those that depend on agricultural products as their main raw materials. These industries take the output of farms and transform it into products such as food, textiles, biofuels, and other value-added goods. Sustainable development in agriculture is necessary to ensure that the environment economy, and society are all positively impacted. This means utilizing resources efficiently, reducing waste, improving biodiversity, and promoting long-term resilience in food systems.

Keywords: Agro Based Industries, Sustainable Development.

Introduction:

Agro-based industries are crucial to the Indian economy, driving GDP growth, providing massive rural employment, reducing post-harvest wastage, and fostering balanced regional development. By adding value to agricultural produce, they bridge the gap between farmers and consumers, increasing farmer income, promoting exports, and preventing rural-to-urban migration. They are highly labor-intensive, creating significant employment opportunities in rural and semi-urban areas, especially for landless laborers. These industries transform raw agricultural produce (e.g., milk into cheese, wheat into flour) into processed, high-value goods, which reduces wastage of perishable items. By setting up industries in rural areas, they diversify

the economy, boost rural income, and reduce dependence solely on farming. Agro-processed products have high demand globally, allowing India to earn significant foreign exchange. By creating jobs locally, these industries help prevent the migration of rural populations to cities. They serve as a vital link, supplying raw materials to various industries and supporting overall industrial growth. Sustainable development has become a central focus in global conversations about economic growth, environmental preservation, and social equity. As agriculture forms the backbone of many developing economies, agro-based industries play a crucial role in driving sustainable development. These industries, which utilize agricultural products as their primary raw materials, contribute

significantly to economic growth while promoting sustainability through efficient resource use, climate change mitigation, and rural development.

What Are Agro-Based Industries?

Agro-based industries are those that depend on agricultural products as their main raw materials. These industries take the output of farms and transform it into products such as food, textiles, biofuels, and other value-added goods. There are various types of agro-based industries, which include:

- **Textiles:** Using cotton, jute, and wool to create fabrics.
- **Food Processing:** Transforming raw agricultural products into consumable goods such as canned foods, dairy products, and beverages.
- **Dairy:** Processing milk and producing products such as cheese, yogurt, and butter.
- **Sugar:** Extracting sugar from sugarcane or sugar beets for consumption and industrial uses.
- **Biofuels:** Converting agricultural waste or crops like corn into energy sources like ethanol and biodiesel.

These industries provide immense value addition to the agricultural sector and generate significant employment opportunities, especially in rural areas. Agro-based industries are crucial for sustainable development by creating rural employment, enhancing farmer income through value addition, and minimizing post-harvest waste. They support economic, environmental, and social goals by promoting local industrial growth, fostering food security, and implementing eco-friendly practices that reduce agricultural waste and pollution.

Objectives:

1. To study the role of agro-based industries in economic development.

2. To understand the need of agro-based industries in Agriculture sector.
3. To understand the need of agro-based industries in sustainable Development.
4. To understand the problem and challenge of agro-based industries.

Research Methodology:

Secondary research was conducted to review the role of agro-based industries in economic development. Data has been collected through secondary sources i.e. published articles, journals, newspapers, reports, books websites and government record like that economic survey, statistical record.

Significance of Agro-based industries in India:

Agro-based businesses have always played a significant role in human growth and are now crucial to building a more sustainable future. They link environmental protection, farming, and industry in ways that are advantageous to everybody. Utilizing agricultural goods as their main source of raw materials, these sectors considerably boost economic growth while advancing sustainability through rural development, climate change mitigation, and resource efficiency. An essential connection between industry and agriculture is represented by agro-based industries. These include companies that use materials from plants and animals. Integrating agro-based sectors into sustainable development strategies has become essential in the age of climate change and environmental concerns in order to strike a balance between environmental preservation and economic growth. These sectors contribute significantly to rural economies, job creation, and sustainability in addition to adding value to agricultural products. Significance are as follows.

1. **Economic Contribution:** Agro-based industries contribute significantly to India's GDP

by adding value to raw agricultural products and promoting exports of processed goods such as textiles, spices, and packaged foods. By supporting farmers and providing them with better market access, these industries improve rural livelihoods and stimulate local economies.

2. Employment Generation: It helps the rural population generate income by giving them employment opportunities, which in turn improves their economic situation and opens the door for demand-based industries

3. Support for Agriculture: By creating demand for raw materials and offering higher returns to farmers, agro-industries strengthen the agricultural economy and ensure better utilization of agricultural resources.

4. Sustainability and Waste Reduction: Agro-industries utilize agricultural by-products and waste for producing bioenergy, organic fertilizers, and eco-friendly materials, contributing to environmental sustainability.

5. Environmental Benefits of Agro-Based Industries: Agro-based industries can promote environmental sustainability by encouraging sustainable agricultural practices and reducing dependence on non-renewable resources.

6. Sustainable Farming Practices: Agro-industries often encourage sustainable farming methods like growing different crops in rotation, planting trees alongside crops (agroforestry), and using organic farming techniques. These methods help conserve natural resources, reduce chemical use, and maintain soil fertility.

7. Promoting Biodiversity and Soil Health: Agro-based industries can help protect biodiversity by encouraging farmers to use diverse cropping systems that conserve a variety of plant species. These industries can also enhance soil health by promoting regenerative agriculture practices that restore nutrient balance.

8. Use of Renewable Resources and Technologies: Agro-based industries that use

renewable resources like solar energy or biofuels help make production processes more environmentally friendly. Additionally, advancements in technology within these sectors, such as precision agriculture and optimized water management, play a significant role in promoting more sustainable farming practices.

Challenges Facing Agro-Based Industries:

Despite their potential to promote sustainable development, agro-based industries face many challenges.

1. Resource Scarcity and Climate Change: Resource depletion due to climate change has become a significant challenge for agro-based industries. Water scarcity, unpredictable weather patterns, and decreasing arable land make it difficult for these industries to operate sustainably.

2. Technological Barriers: Access to advanced technology remains a barrier for many agriculture-based industries, especially in developing countries. Without modern machinery and efficient processes, industries struggle to compete globally and achieve sustainability goals.

3. Policy and Regulatory Hurdles: Government rules and regulations can either support or slow down the development of agro-based industries. Inconsistent policies, bureaucratic obstacles, and insufficient support for sustainable practices can hinder the growth and success of these industries.

4. Government Policies and Support for Agro-Based Industries: Governments play an important role in supporting agriculture-based industries through incentives and policies that promote sustainable practices.

5. Incentives for Sustainable Agricultural Practices: Governments can offer tax exemptions, subsidies, and grants to agro-based industries that adopt sustainable farming and production methods. These incentives motivate

companies to adopt sustainable technologies and practices that are environmentally responsible.

6. International Agreements and Sustainable Agriculture Initiatives: Global agreements like the Paris Agreement highlight the need for sustainable farming to fight climate change. Agriculture-based industries can benefit from these global initiatives by aligning their practices with international standards for sustainability.

7. Case Studies of Successful Agro-Based Industries: Many agro-based industries have adopted sustainable practices, such as organic farming groups and large food processing companies that use renewable energy. These case studies offer important insights for other industries looking to move toward more sustainable practices.

Government Policies and Support for Agro-Based Industries:

Governments play a crucial role in supporting agro-based industries through incentives and policies that promote sustainable practices.

1- Incentives for Sustainable Agricultural Practices: Governments can offer tax breaks, subsidies, and grants to agro-based industries that adopt sustainable farming and production methods. These incentives encourage companies to invest in environmentally friendly technologies and practices.

2- International Agreements and Sustainable Agriculture Initiatives: International agreements, such as the Paris Agreement, emphasize the importance of sustainable agriculture in combating climate change. Agro-based industries can benefit from these global initiatives by aligning their practices with international standards for sustainability.

3- Case Studies of Successful Agro-Based Industries: Numerous agro-based industries have successfully implemented sustainable practices,

from organic farming cooperatives to large-scale food processing companies that use renewable energy. These case studies offer valuable lessons for other industries seeking to transition to sustainability.

Suggestion:

1. Bring about steady expansion in the agricultural industry so that it can consistently supply the raw materials.
2. Improving product and quality control while standardising production to better market agriculture and agro-based products.
3. Production and processing are linked, which result in the sale of one product at a time and less waste.
4. Agro-based industries play crucial roles in rural economies, which can be revived by the growth of rural markets.
5. Improved agricultural extension services that give farmers technical advice on best practices for using these inputs and services result in higher productivity.

Conclusion:

Agro-based industries play a critical role in achieving sustainable development goals by fostering economic growth, environmental preservation, and social well-being. By adopting sustainable practices and technologies, these industries can reduce their environmental impact, create jobs in rural areas, and contribute to food security. As the global community continues to prioritize sustainability, agro-based industries will remain key drivers of a more resilient and sustainable future. In conclusion, agro-based industries are essential for driving sustainable development in India. They are essential for improving food security, advancing renewable energy, generating rural employment, and minimizing environmental impacts. As the global community continues to emphasize sustainability,

agro-based industries will play a crucial role in fostering a more resilient and sustainable future.

References:

1. Chahal, M. (2015). Sustainable development and agriculture sector issue and challenges. *International Journal of Management Research and Review*. 5(3): 217-222.
2. Dutt, T. (2019). Agriculture and Sustainable Development in India.
3. [Rahul Kumar \(2019\) in the Journal of Commerce and Trade](#) highlights the role of agro-based industries in the economic development of local districts.
4. [SAGE University Bhopal \(2026\)](#) emphasizes AI, IoT, and biotechnology in improving sustainability and efficiency.
5. [Decision Making Advances \(2025\)](#) provides a bibliometric analysis (2000-2024) of agro-based, focusing on sustainable, resilient supply chains.
6. [IJHSSI \(2016\)](#) analyzes how agro-industries mitigate rural unemployment, particularly in regions like Andhra Pradesh.
7. [IJBMI \(2022\)](#) suggests an integrated approach to cleaner production in small and medium agro-industries.
8. [ScienceDirect.com \(2023\)](#) discusses how organic farming and sustainable, resource-efficient practices (e.g., hydroponics) contribute to SDGs.

The Scenario Of Fisheries: Special Reference To Indian Marine Fish.

Dr. Pratibha Anil Gadhe

*Assistant Professor, Department of Geography, B. K. Birla College of Arts, Science Commerce, Kalyan
Empowered Autonomous Status University of Mumbai*

Corresponding Author – Dr. Pratibha Anil Gadhe

DOI - 10.5281/zenodo.18921588

Abstract:

This research paper provides an impression of the fisheries, with a specific emphasis on the Indian marine fisheries. It reconnoiters the significance of fisheries, India's coastal maritime states for marine fisheries, the state of marine fish production in India from 2017 to 2021, Contribution to Total GDP, Trend of Export of Fish and Fish Products, Fish Seed Production in India, approved outlay and Expenditure for development of fisheries under PMMSY etc. For this secondary data is collected from various government's website. The abstract purposes to provide a summary of the key features of the Indian marine fisheries, highlighting its importance, Marine Fish Landings, role in economic development.

Keywords: *Marin Fish, Fisheries Resources, Name of Fishes, Fish Landings*

Introduction:

India is the most populous country in the world, with a population reaching 1.3 billion people in 2021. Therefore, food security is the most important factor for self-reliance. For this, it is necessary to develop different food sources. Fisheries are a very important source among other food sources. The marine fishermen population of the India as per the year of Census 2020-21 is 49,45, 718 of which 26,51,652 are males and 22,94,066 are females. Indian marine fisheries are a significant contributor to the country's economy through employment generation, export earnings, and revenue generation, for food security as an extremely nutritious food source, rich in protein, omega-3 fatty acids, and essential vitamins and minerals, offering livelihoods for millions of people in coastal communities, including fishermen, fish farmers, processors, traders, and retailers, more as coastal communities are having a their unique culture and traditions which play crucial role to shaping their way of life and social structures. India is the second-largest fish

producing country in the world. It accounts for 8% of the total global fish production as well as provide the employs more than 28 million people in India.

Objectives:

To precisely assess the status of key Indian marine fish.

Data Collection:

The data used in this paper was collected from various secondary sources such as Government website; Handbook on Fisheries Statistics; National Account Statistics 2020, Annual Reports of Department of Fisheries Ministry of Fisheries, Animal Husbandry & Dairying Government of India, The State of World Fisheries and Aquaculture, FAO, National Fisheries Development Board; NABARD Annual Reports, published research papers, etc.

Study Region:

India has an area of 32,87,263 square km, stretching from the heights of the snow-capped Himalayas to the tropical rainforests of the south. As the 7th largest country in the world, India is isolated from the rest of Asia, separated by mountains and sea. Located entirely in the Northern Hemisphere, the mainland stretches between latitudes 8° 4' and 37° 6' north, and longitudes 68° 7' and 97° 25' east, and it is about 3,214 km between extreme latitudes from north to south and about 2,933 km between extreme longitudes from east to west. Its land border is about 15,200 km. The total length of the coastline

of the mainland, Lakshadweep Islands and Andaman and Nicobar Islands is 7,516.6 km.

Discussion:

Nine coastal states in India are significant for marine fishing, namely Gujarat, Maharashtra, Goa, Karnataka, Kerala, Tamil Nadu, Andhra Pradesh, Odisha, and West Bengal. These states, along with four union territories, form the coastline of India and are important for the country's marine fishing sector, with a large amount of fishing taking place off the coast of these region.

Table No:1 States and Union Territories by Coastline Length (km), Landing centres & Fishing Villages of India: 2020-21

States and Union Territories	Coastline Length (km)	Landing Centres	Fishing Villages
Gujarat	2340.62	107	260
Tamil Nadu	1068.69	301	608
Andhra Pradesh	1053.07	350	555
Maharashtra	877.97	173	456
West Bengal	721.02	49	171
Kerala	600.15	174	220
Odisha	574.71	55	739
Karnataka	343.30	115	162
Goa	193.95	32	60
Puducherry	42.65	22	39
Daman & Diu	54.38	8	12
Lakshadweep	144.80	20	10
Andaman & Nicobar	3083.50	51	169
Total	11098.81	1457	3461

Note : The data given in table as per the States/Uts Government.

In 2020-21 India has nine coastal maritime states for marine fisheries. An Exclusive Economic Zone (EEZ) of 2.02 million square kilometers and the coastal length of India's mainland is estimated to be 11,098.81 km, with Gujarat having the longest coastline at 2,340.62 km, followed by Tamil Nadu (1,068.69 km), Andhra Pradesh (1,053.07km), Maharashtra (877.97 km), West Bengal (721.02 km), Kerala (600.15 km), Odisha (574.71 km), Karnataka

(343.30 km), Goa (193.95 km), Puducherry (42.65 km), Daman & Diu (54.38 km), Lakshadweep (144.80 km), Andaman & Nicobar (3083.50 km). The total Landing Centres & Fishing Villages are 1457 & 3461 respectively with Gujarat (107 Landing Centres & 260 Fishing Villages), Tamil Nadu (301 Landing Centres & 608 Fishing Villages), Andhra Pradesh (350 Landing Centres & 555 Fishing Villages), Maharashtra (173 Landing Centres & 456 Fishing

Villages), West Bengal (49 Landing Centres & 171 Fishing Villages), Kerala (174 Landing Centres & 220 Fishing Villages), Odisha (55 Landing Centres & 739 Fishing Villages), Karnataka (115 Landing Centres & 162 Fishing Villages), Goa (32 Landing Centres & 60 Fishing

Villages), Puducherry (22 Landing Centres & 39 Fishing Villages), Daman & Diu (8 Landing Centres & 12 Fishing Villages), Lakshadweep (20 Landing Centres & 10 Fishing Villages), Andaman & Nicobar (51 Landing Centres & 169 Fishing Villages).

Table No:2 State wise Marine Fish Landings From 2017 to 2021 (In tonnes).

State	2017	2018	2019	2020	2021
West Bengal	361474	159977	248820	260199	136938
Orissa	126958	89181	102143	175263	180069
Andhra Pradesh	199659	193506	259029	194408	206524
Tamil Nadu	655090	701876	774571	559062	562451
Pondicherry	27040	45406	36872	33859	38257
Kerala	584686	642580	543836	360867	554976
Karnataka	547784	452056	501331	374841	550785
Goa	100175	59096	32860	57151	51601
Maharashtra	381142	295398	200979	139863	122823
Gujarat	786495	780312	749268	532031	576416
Daman & Diu	64070	68224	111677	38836	66644
Total	3834573	3487612	3561386	2726380	3047484

Note : The data given in table as per the States/Uts Government.

As per the Central Marine Fisheries Research Institute (CMFRI), India's total marine fish landings declined by 9% in 2018 compared to 2017, from 3.83 million to 3.49 million tonnes. This decline was due to a major decline in fish farming in many states, primarily caused by climate change and a decline in key fish landings. Severe cyclones like Titli, Gaja, and Phethai in the eastern and western coastal states led to a noteworthy cutback in fishing days. In the Arabian Sea, an increase in cyclones led to a significant reduction in fishing days. Due to the brisk rise in sea surface temperatures in the Indian Ocean, fish are being forced to migrate to cooler waters. This variation in dissemination and migration patterns has led to a lessening in fishing quantity by local fishermen in conventionally valuable areas. Ocean warming has led to a significant decline in the population of marine phytoplankton, the base of the marine food chain. This loss threatens entire marine ecosystems and

leads to a decline in fish landings. The comprehensive reduction was not even, with some states undergoing substantial reductions in landings in 2018, for example in West Bengal 56% decrease, Goa 41% decrease, Odisha 30% decrease, Maharashtra 22% decrease, Karnataka 17% decrease, Andhra Pradesh 3% decrease while others saw increases such as such as Tamil Nadu, Pondicherry, Kerala, Gujarat, Daman & Diu. India's total marine fish landings increased by 5.6% to 3.83 million tonnes in 2017. Gujarat ranks first with 7.86 lakh tonnes, followed by Tamil Nadu (6.55 lakh tonnes) and Kerala. In 2018 Total landings of marine fishing declined by 9% compared to 2017, reaching 3.49 million tonnes. Gujarat remained first with 7.80 lakh tonnes but saw a slight decline. Tamil Nadu and Kerala followed. Total marine fisheries production in 2018 dropped by 9% compared to 2017, achieving 3.49 million tonnes. Gujarat continued at the top with 7.80 lakh tonnes, but

spotted a insignificant decrease. It was followed by Tamil Nadu and Kerala. In 2019 a total of 3.56 million tonnes were landed, a 2% increase over 2018. Gujarat secured the top spot with 6.91 lakh tonnes, followed by Tamil Nadu and Kerala. West Bengal experienced a significant resurgence in landings, with a two-fold increase compared to 2018. In 2019, a total of 3.56 million tonnes of cargo was unloaded, which is 2% more than in 2018. Gujarat unloaded 6.91 lakh tonnes of cargo, followed by Tamil Nadu and Kerala. There was a significant increase in cargo unloading in West Bengal, doubling compared to 2018. In 2020, India recorded 2.73 million tonnes of landings, a

significant decline from the previous year. Gujarat led the way with a production of 5.32 lakh tonnes. Kerala experienced a significant decrease in landings, dropping from second to sixth place among the states. However, West Bengal accompanied a insignificant increase in landings. In 2021, total landings raised to 3.05 million tonnes, regaining from the low of 2020. Gujarat ranks first with 5.76 lakh tonnes, followed by Tamil Nadu (5.62 lakh tonnes), Kerala (5.55 lakh tonnes) and Karnataka (5.51 lakh tonnes). The highest number of landings were recorded in the southwest.

**Table No:3 Gross value added from marine fish in India from financial year 2017 to 2021
(in billion Indian rupees)**

Year	2017	2018	2019	2020	2021
GVA	542	664	738	752	753

The Gross Value Added (GVA) of marine fish in India continued to grow steadily between 2017 and 2021, indicating a positive growth trajectory for the sector during this period. There was a significant increase in GVA between 2017 and 2018, which increased from INR 542 billion to INR 664 billion. This year indicates a significant increase in the marine fisheries sector.

GVA continued to grow steadily from 2018 to 2019, reaching INR 738 billion. This indicates consistent growth in this sector. Growth in GVA slowed slightly between 2019 and 2020, rising to INR 752 billion. GVA persisted reasonably steady between 2020 and 2021, with a slight increase to INR 753 billion.

Table No:4 Trend of Export of Fish and Fish Products (2017-18 to 2021-2022)

Year	Quantity (MT Tonnes)	Value (Rs. Crore)	US Dollar (\$:Million)	Unit value(Rs./tonnes)	Annual growth rate (%)	
					Quantity	Value
2017-18	1377244	45106.89	7081.55	327515.69	21.35	19.11
2018-19	1392559	46589.37	6728.5	334559.46	1.11	3.29
2019-20	1289651	46662.85	6678.69	361825.42	-7.39	0.16
2020-21	1149510	43720.98	5956.93	380344.49	-10.87	-6.30
2021-22	1369264	57586.48	7759.58	420570.00	19.12	31.71

Source: Marine Products Export Development Authority, Kochi

According to a report by the Marine Products Export Development Authority

(MPEDA), the volume of fish and fish products exported increased in the first half of 2018-19, A

decline followed this in 2019-20 and 2020-21. Nevertheless, there was a significant improvement in 2021-22, approximately accomplishment the levels of 2017-18 and 2018-19. The decline between 2019-20 and 2020-21 could be due to innumerable aspects such as international market situations, source chain interruptions, or vicissitudes in national production. An intense bounce back in 2021-22 indicates an enhancement in demand and/or an improvement in export abilities. The value of exports in INR increased slightly in the first two years, followed by a marginal increase in 2019-20. There was a decline in 2020-21, but a

significant increase in 2021-22. The growth rate of 31.71% in 2021-22 reveals a compelling performing in terms of revenue generation from exports of fish and fishery products. The trend in US Dollars million essentially mirrors the trend in the Indian Rupee, with a decline in 2018-19 to 2020-21 followed by a important expansion in 2021-22. There was a consistent increase in unit value from 2017-18 to 2021-22. This shows that the average price per tonne of exported fish and fish products is increasing. This could be due to factors such as increasing require for higher-value products, increases in processing and packaging, or inflationary pressures.

Table No:5 Year-wise Fish Seed Production in India

Year	Production (Lakhs)
2017-18	444207
2018-19	481974
2019-20	521865.5
2020-21	540689.82
2021-22	2913840.20

Source: Department of Fisheries, State Govt./UTs Administration

According to the Fisheries Department of the State Government/Union Territory Administration, there has been a constant increase in fish seed production in India from 2017-18 to 2020-21. In 2017-18 the fish seed production placed at 444207 lakhs. In 2018-19 there was a rise to 481974 lakhs, showing a growth of almost 8.5% compared to the previous year. In 2019-20 the fish seed production further boosted to

521865.5 lakhs, proving a progression of about 8.3% from 2018-19, whereas in 2020-21 the production arrives at 540689.82 lakhs, indicating a growth of approximately 3.6% from the previous year. India's year-wise fish seed production has illustrated a optimistic trend from 2017-18 to 2021-22, with a important increase in 2021-22.

Table No:6 Marine Fish Production in India for the period 2017-18 to 2021-22

Years	Fish Production (in Lakh Tonnes)	Annual Average Growth Rate (%)
2017-18	37.56	3.61
2018-19	38.53	2.58
2019-20	37.27	-3.2
2020-21	34.76	-6.7
2021-22	41.27	18.7

Source: Department of Fisheries, State Govt./UTs Administration

In 2017-18, India's marine fish production risen at 37.56 lakh tonnes, displaying a rational growth rate of 3.61%. The next year, 2018-19, saw a further increase in marine fish production, grabbing 38.53 lakh tonnes. Though, the average annual growth rate slightly decreased to 2.58%. In the following year, 2019-20, marine fish production declined to 3.727 million tonnes,

resulting in a negative average annual growth rate of -3.2%. The downward trend continued in 2020-21, with marine fish production falling to 3.476 million tonnes, while in 2021-22, the marine fisheries sector showed remarkable improvement, with production increasing to 41.27 lakh tonnes. This resulted in a positive average annual growth rate of 18.7%.

Table No:7 Market-wise Export of Marine Products (2017-18 to 2021-22)
(Q: Quality in MT, V: Value in Rs, Crore, \$: US Dollar Million)

Market		2017-18	2018-19	2019-20	2020-21	2021-22
Japan	Q	85651	84080	78507	86814	90308
	V	2846.30	2919.75	2920.28	3033.36	3242.94
	\$	445.27	423.27	422.24	412.11	440.77
USA	Q	247780	281913	305178	291948	372611
	V	14769.83	16220.00	17904.37	17990.40	24603.34
	\$	2320.05	2344.43	2562.54	2451.04	3371.66
European Union	Q	190314	165571	165773	152770	198484
	V	7115.96	6256.20	6136.71	6022.83	8570.05
	\$	1116.74	900.50	876.47	821.83	1162.17
China	Q	49701	225519	329479	218343	266989
	V	1448.03	5672.76	9617.44	6908.63	9056.70
	\$	227.39	811.14	1374.63	939.17	1175.05
South Asia	Q	616707	446966	223398	217710	243401
	V	14250.26	10561.31	4929.90	4876.05	5747.98
	\$	2237.07	1531.53	705.99	665.60	779.28
Middle East	Q	62220	60232	57387	48606	58426
	V	1849.10	1979.34	2079.12	1843.39	2235.53
	\$	290.46	286.30	297.23	251.13	303.12
Others	Q	124871	128278	129929	133319	139045
	V	2827.40	2980.02	3075.03	3046.32	4129.95
	\$	444.57	431.33	439.60	416.05	527.53
Total	Q	1377244	1392559	1289651	1149510	1369264
	V	45106.89	46589.37	46662.85	43720.98	57586.48
	\$	7081.55	6728.50	6678.69	5956.93	7759.58

Source: Marine Products Export Development Authority

The USA has steadily remained a key market, with significant growth in both volume and value. From 2017-18 to 2021-22, except for 2019-20, the United States had the largest share of marine product exports in terms of volume and value (INR and USD). Import volumes in China fluctuated significantly. There was a significant increase in imports from 2017-18 to 2019-20,

followed by a decline in 2020-21 and then a moderate increase in 2021-22. There was a similar trend in the value between the Indian rupee and the US dollar. Between 2017-18 and 2019-20, there was a significant decline in both volume and value of marine product exports to South Asia. Japan proven comparatively steady import volumes and values over the five years

from 2017-18 to 2019-20, representing persisted demand for marine products. The European Union undergone a decline in imports until 2020-21, but saw a good recovery in 2021-22, with both volume and value increasing significantly. The Middle East retained reasonably stable import volume and value, with minor fluctuations, from 2017-18 to 2021-22. The "Other" category saw a continuous growth in both volume and value, reflecting the increasing diversity of export destinations from 2017-18 to 2021-22.

Conclusion:

A complex picture emerges of Indian marine fisheries from 2017 to 2021. The improve in complete production is reassuring, but modifications in species composition and regional variations emphasize the necessary for more nuanced management policies. The Indian marine fisheries sector confronts key challenges, but it also has the capability for sustainable development. By executing the suggestions drew above, India can make certain that its marine fisheries persist to supply food, livelihoods, and economic profits for inventions to come. Overcoming the complexities of this important area requires a proactive and adaptive approach based on scientific understanding and community participation. The period 2017-2021 performs as an important indication point for comprehension the contemporary state and moving towards a

more sustainable and durable future for Indian marine fisheries.

References:

1. <https://www.pib.gov.in/PressNoteDetails.aspx?NoteId=151925&ModuleId=3>
2. <https://dof.gov.in/sites/default/files/202504/AnnualReport2025English.pdf>
3. <https://knowindia.india.gov.in/profile/india-at-a-glance.php>
4. https://shipmin.gov.in/sites/default/files/Length%20of%20Indias%20Coastline%20Circular_0.pdf
5. <https://dof.gov.in/sites/default/files/2024-06/Handbook.pdf>
6. <https://knowindia.india.gov.in/profile/india-at-a-glance.php>
7. <https://www.globaldata.com/data-insights/macroeconomic/india-population-distribution-in-by-age/>
8. <https://www.statista.com/statistics/1083256/india-economic-contribution-of-marine-fish/>
9. Year-wise approved outlay and Expenditure for development of fisheries under PMMSY
10. <https://shipmin.gov.in/sites/default/files/>
11. <https://www.statista.com/statistics/1083256/india-economic-contribution-of-marine-fish/>
12. <https://shipmin.gov.in/sites/default/files/https://www.cmfri.org.in/state2023>

कोल्हापूरी गुळाचा दैदिप्यमान इतिहास ते वाताहत: कारणे व उपाय

प्रा. डॉ. नेताजी महादेव पाटील

भूगोलशास्त्र विभाग, दूधसाखर महाविद्यालय, बिद्री.

Corresponding Author – प्रा. डॉ. नेताजी महादेव पाटील

DOI - 10.5281/zenodo.18921596

सार (Abstract):

‘ऊस, ताड, माड इ. वनस्पतींपासून मिळणारा रस उकळून थंड केल्यानंतर जो घनपदार्थ तयार होतो त्यास गुळ म्हणतात.’ लासेन या संशोधकाच्या मते, ‘गुळ’ या शब्दाची उत्पत्ति ‘गौर’ या बंगालमधील प्राचीन काळातील शहराच्या नावावरून आली आहे. भारतामध्ये गुळ उद्योग हा एक मान्यताप्राप्त ग्रामीण उद्योग आहे आणि तो खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगाच्या अखत्यारीत येतो. या क्षेत्राचे पारंपारिक महत्व, पौष्टिक मूल्य आणि ग्रामीण उपजीविकेतील योगदान खुपच महत्वाचे आहे. हवामान व जमीन गुणधर्मांमुळे कोल्हापूरी गुळाच्या चवीची जगभर छाप आहे. यामुळेच कोल्हापूरी गुळाला भौगोलिक संकेत (GI) मानांकण मिळाले आहे. गुन्हाळघरांचा जिल्हा म्हणून कोल्हापूरची ओळख आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील पारंपारिक गुळ उत्पादकांची कहाणी ही केवळ गुळ उत्पादनाची कहाणी नाही तर ती एक सांस्कृतिक वारसा, कौशल्य आणि परंपरेची कहाणी आहे. गुन्हाळघरांचा जिल्हा म्हणून कोल्हापूरची ओळख आहे. ५० ते ६० वर्षांपूर्वी कोल्हापूर जिल्ह्यात दोन ते अडीच हजार गुन्हाळघरे होती. साखर कारखान्यांच्या उभारणी व विकासानंतर गुन्हाळघरांची संख्या कमी होत गेली. आज रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील गुन्हाळघरांची संख्या ८८ इतकी आहे. सध्या कोल्हापूरची ओळख असणारा गुळ उद्योग संकटात आहे. यामुळेच कोल्हापूरी गुळाचा दैदिप्यमान इतिहास ते वाताहत: कारणे व उपाय हा विषय संशोधन पत्रिकेसाठी निवडला आहे. यासाठी गुळ उद्योगाच्या इतिहासाचा आढावा घेतला तसेच इ.स. १८०० पासून २०२४ पर्यंतची या विषयाची माहिती घेतली आहे. हे संशोधन प्राथमिक व दुय्यम माहिती स्रोतांवर अवलंबून आहे.

१८०० च्या दशकात म्हणजे ब्रिटीश काळात १००० टन गुळ तयार होत होता. त्याकाळी गुळाची उलाढाल एक लाख वीस हजार रुपयांची होती. त्याकाळी गुळ निर्मिती पद्धत संपन्न, संघटीत व श्रमप्रधान होती. १८९४-९५ मध्ये सहा लाख रुपये, १९२१-२२ मध्ये ३० लाख, तर २०२३-२४ ला कोल्हापूर जिल्हात ८८ गुन्हाळघरांच्या माध्यमातून ६४२६४४ क्विंटल गुळाचे उत्पादन झाले. व उलाढाल २३१ कोटी च्या घरात आहे. त्यापैकी जागतिक बाजारपेठेत दहा हजार क्विंटल गुळ निर्यात होतो. याचा अर्थ जगाच्या बाजारपेठेत कोल्हापूरी गुळाचा वाटा कमी आहे म्हणजेच तो वाढवण्यासाठी वाव आहे. राष्ट्रीय व जागतिक पातळीवर गुळ बाजारपेठ विकसित करण्यावर भर देण्याची आवश्यकता आहे. कोल्हापूरच्या गुळाला बदनामीला सामोरे जावे लागते आहे. हे थांबायचे असेल व जी.आई. मानांकीत कोल्हापूरी गुळाची ओळख टिकवायची असेल तर नेमके उत्तर शोधण्याचा प्रयत्न या संशोधन पत्रिकेतून केला आहे.

प्रस्तावना:

‘ऊस, ताड, माड इ. वनस्पतींपासून मिळणारा रस उकळून थंड केल्यानंतर जो घनपदार्थ तयार होतो त्यास गुळ

म्हणतात.’ लासेन या संशोधकाच्या मते, ‘गुळ’ या शब्दाची उत्पत्ति ‘गौर’ या बंगालमधील प्राचीन काळातील शहराच्या नावावरून आली आहे. ‘प्रथिमकोश’ या बुद्धकालीन ग्रंथात

गुळाचा उपयोग रोजच्या आहारात करावा याबाबत गौतम बुद्ध यांच्या आदेशाचा उल्लेख आढळतो. सम्राट चंद्रगुप्त यांच्या दरबारातील सेल्युकस नायकेटोर यांचे वकील मिगॅस्थिनीस यांनी इ. स. पूर्व ४० च्या सुमारास 'केशरी रंगाचा आणि अंजीर किवा मधापेक्षा गोड असणार दगड' असे गुळाचे वर्णन केले आहे. (दैनिक लोकमत, २०१५) भारतामध्ये गूळ उद्योग हा एक मान्यताप्राप्त ग्रामीण उद्योग आहे आणि खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगाच्या अखत्यारीत येतो. या क्षेत्राचे पारंपारिक महत्व, पोष्टिक मूल्य आणि ग्रामीण उपजीविकेतील योगदान खुपच महत्वाचे आहे. (ChiniMandi, 2016) हवामान व जमीन गुणधर्मांमुळे कोल्हापुरी गुळाच्या चवीची जगभर छाप आहे. यामुळेच कोल्हापुरी गुळाला भौगोलिक संकेत (GI) मानांकण मिळाले आहे. गुन्हाळघरांचा जिल्हा म्हणून कोल्हापूरची ओळख आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील पारंपारिक गूळ उत्पादकांची कहाणी ही केवळ गूळ उत्पादनाची कहाणी नाही तर ती एक सांस्कृतिक वारसा, कौशल्य आणि परंपरेची कहाणी आहे. (Maha Money) गुन्हाळघरांचा जिल्हा म्हणून कोल्हापूरची ओळख आहे. ५० ते ६० वर्षांपूर्वी कोल्हापूर जिल्ह्यात दोन ते अडीच हजार गुन्हाळघरे होती. साखर कारखान्यांच्या उभारणी व विकासानंतर गुन्हाळघरांची संख्या कमी होत गेली. आज रोजी कोल्हापूर जिल्ह्यातील गुन्हाळघरांची संख्या ८८ इतकी आहे. सध्या कोल्हापूरची ओळख असणारा गुळ उद्योग संकटात आहे.

अभ्यासक्षेत्र:

कोल्हापूर जिल्ह्याचा विस्तार १५°४३' ते १७°१०' उत्तर अक्षवृत्त व ७३° ४०' ते ७४°४२' पूर्व रेखावृत्त असे आहे. सरासरी समुद्र सपाटीपासूनची उंची ५४५.६ मी. इतकी आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र

७६८५ चौ. कि. मी. आहे. ऊस उत्पादनासाठी व गूळ उद्योगाच्या विकासासाठी आवश्यक असणारे भौगोलिक पर्यावरण व त्यातून कोल्हापुरी गुळाला मिळालेली वैशिष्ट्यपूर्ण चव, दर्जा, रंग व रवाळपणा यामुळे कोल्हापुरी गुळाला जी.आई. मानांकन मिळाले आहे.

अभ्यास पद्धती:

कोल्हापूरचा गूळ उद्योगाला उर्जितावस्था आणायची असेल तर त्यासाठी या उद्योगाचा इतिहास व हा उद्योग अडचणीत येण्याची कारणे व उपाय शोधण्याची आवश्यकता आहे. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या गुळ उद्योगातील बदल कालावधीनुरूप जाणून घेण्यासाठी तसेच इ.स.१८०० ते २०२३-२४ पर्यंतची माहिती प्राथमिक, दुय्यम स्त्रोताच्या आधारे मिळवली आहे. तसेच गूळ उत्पादनातील अडचणी व त्या अडचणी सोडवण्यासाठीच्या उपाययोजनांसाठी कोल्हापूर जिल्ह्यातील करवीर, राधानगरी, भुदरगड, कागल व हातकणंगले तालुक्यातील प्रत्येकी दोन गुन्हाळघरांना प्रत्यक्ष भेट देऊन प्राथमिक माहिती निरीक्षण व गुन्हाळघर मालक यांचेशी संवाद साधून मिळवली आहे.

उद्देश:

- सदर संशोधनाचे प्रमुख उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.
१. कोल्हापूर जिल्ह्याच्या गूळ उद्योगातील बदलांचा कालावधीनुरूप अभ्यास करणे.
 २. कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योग संकटात आला त्याची कारणे व गूळ उद्योगाच्या उर्जितावस्थेसाठी उपाय सुचवणे.

विश्लेषण:

कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योग हा केवळ एक पारंपारीक शेतीपूरक उद्योग नसून, तो जिल्ह्याच्या

सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक जडणघडणीचा अविभाज्य भाग राहिला आहे. ऊस उत्पादनात महाराष्ट्रात आघाडीवर असलेल्या कोल्हापूर जिल्ह्यातील हजारो शेतकरी, गूळ उत्पादक, कामगार आणि व्यापारी यांचे जीवन या उद्योगाशी जोडलेले आहे. कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योगातील बदलांचा कालावधीनुरूप अभ्यास आणि भविष्यातील संधी व आव्हाने यांचे विश्लेषण करणे हे या संशोधनाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योगाचा सुवर्ण इतिहास व त्यातील कालावधीनुरूप बदल:

ब्रिटीशकालीन दस्तऐवजानुसार, कोल्हापूर जिल्ह्यामध्ये इ.स. १८००च्या पूर्वीपासून पारंपारिक पद्धतीने गुळाचे उत्पादन सुरू आहे. १८०० च्या दशकात म्हणजे ब्रिटीश काळात कोल्हापुरात १००० टन

गूळ तयार होत होता. त्याकाळी गुळाची उलाढाल एक लाख वीस हजार रुपयांची होती. त्याकाळी गूळ निर्मिती पद्धत संपन्न, संघटीत व श्रमप्रधान होती. हवामान व जमीन गुणधर्मामुळे कोल्हापुरी गुळाच्या चवीची जगभर छाप आहे. कोल्हापूरच्या गुळाला बाजारपेठ व योग्य दर मिळावा म्हणून सन १८९५ मध्ये छत्रपती राजर्षि शाहू महाराजांनी कोल्हापूर शहरात स्टेशन परिसरात शाहूपुरी येथे गुळ मार्केट सुरू केले. तेव्हा १८९४-९५ मध्ये सहा लाख रुपये, १९२१-२२ मध्ये ३० लाख, तेव्हापासून कोल्हापूरमध्ये गुळ उद्योगाने गती घेतली. १९५७ मध्ये शाहूपुरीतील जागा अपुरी पडण्याच्या कारणातून हे गुळ मार्केट १२० एकराच्या परिसरात, पुणा-बेंगलोर रोडवर (शाहू मार्केट यार्ड) स्थानांतरीत केले गेले. १९६१-६२ मध्ये गुळाची उलाढाल ४९ लाख रुपयांची होती.

अ.न.	वर्ष	बाजार कमिटी गूळ आवक (क्विंटल)	एकूण किंमत (रुपये)	गुन्हाळ घर संख्या
१.	१८००	१००००	१.२० लाख	
२.	१८९४-९५		६ लाख	
३.	१९२१-२२		३० लाख	
४.	१९६१-६२		४९ लाख	
५.	२००५-०६	६८५७०४	१०८.३५ कोटी	१०८०
६.	२०२३-२४	६४२६४४	२३१.३५ कोटी	८८

संदर्भ: सांख्यिकीय विभाग, बाजार कमिटी कोल्हापूर व ब्रिटीश दस्तऐवज.

५० ते ६० वर्षापूर्वी कोल्हापूर जिल्ह्यात दोन ते अडीच हजार गुन्हाळघरे होती. (दैनिक लोकमत, १६ नोव्हेंबर २०१५) तर २००५-०६ ला कोल्हापूर जिल्हात १०८० गुन्हाळ घरे होती व गुळाचे उत्पादन ६८५७०४ क्विंटल तर गुळाची वार्षिक उलाढाल १०८.३५ कोटी रुपयांची होती. प्रत्येक गुन्हाळघराचा साधारण १०० दिवसांचा हंगाम धरला तर सरासरी ६३५ किलो गुळ प्रतिदिवस उत्पादित होत होता. आज २०२३-२४ ला

कोल्हापूर जिल्हात ८८ गुन्हाळघरांच्या माध्यमातून ६४२६४४ क्विंटल गुळाचे उत्पादन झाले व त्या वर्षाची गुळाची उलाढाल २३१ कोटी रुपयांच्या घरात आहे. त्यांचा हंगाम साधारण १०० दिवसांचा धरला तर सरासरी ७३०२ किलो गुळ प्रति दिवस उत्पादित होतो असा त्याचा अर्थ होतो. हे उत्पादनाचे गणित विचारात घेता कशाही पद्धतीने हे उत्पादन होणे शक्य नाही. ही अशक्य बाब आहे. याचा अर्थ परराज्यातील प्रचंड साखर व केमिकल घातलेला गूळ

‘कोल्हापुरी गुळ’ म्हणून विकला जातो व त्यातून कोल्हापूरच्या गुळाची बदनामी होते आहे. कर्नाटक मध्ये मंड्या, बेळगाव, बागलकोट येथे छोटी मोठी गुन्हाळ घरे आहेत. हा गुळ महालिंगपूर (मुधोळ) ही बाजारपेठ असूनही कोल्हापूर, सांगली बाजारपेठेत येतो. (दैनिक लोकमत, १६ नोव्हेंबर २०१५)

२०२३-२४ ला कोल्हापूर जिल्हात ६४२६४४ क्विंटल गुळाचे उत्पादन झाले. त्यापैकी जागतिक बाजारपेठेत दहा हजार क्विंटल गुळ निर्यात झाला. याचा अर्थ जगाच्या बाजारपेठेत कोल्हापुरी गुळाचा वाटा कमी आहे म्हणजेच तो वाढवण्यासाठी वाव आहे. राष्ट्रीय व जागतिक पातळीवर गुळ बाजारपेठ विकसित करण्यावर भर देण्याची आवश्यकता आहे. (पुढारी, २५ एप्रिल २०२३) भारत हा जगातील सर्वात मोठा गुळ उत्पादक देश असून जागतिक उत्पादनाच्या ६०% गुळाचे उत्पादन भारतात होते. असे असताना गुळ निर्यात करणाऱ्या जगातील पहिल्या दहा देशांमध्ये भारताचा समावेश नाही. थायलंड, चीन, फ्रांस, नेदरलंड, अमेरिका इ. देश भारताच्या पुढे आहेत.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील गुळ उद्योगाच्या वाताहतीची कारणे:

साखर कारखान्यांच्या उभारणी व विकासानंतर व त्यांच्याकडून ऊसाला निश्चित भाव मिळू लागल्याने त्या स्पर्धेत गुन्हाळघरांची संख्या कमी होत गेली. सध्या कोल्हापूरची ओळख असणारा गुळ उद्योग संकटात आहे. आर्थिक तरतूद, हमीभाव नसणे व व्यापाऱ्यांची त्यामधील मनमानी, मजूर समस्या, अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, भरमसाठ केमिकल्स व साखरेचा मोठ्या प्रमाणात वापर व त्यामुळे गुळाचा दर्जा ढासळणे, ब्रँडिंग, स्वच्छता व पॅकिंग बाबत काळजी न घेणे, पकींग केलेल्या गुळावर लादलेला ५% जीएसटी, प्रशिक्षणाचा अभाव, उपपदार्थ निर्मितीचा

अभाव, साठवणूक व्यवस्था व शीतगृहांचा अभाव, गुळ व्यवसायामधील संशोधन व विकास यामधील कमतरता, व्यवसायातील कमी झालेली प्रामाणिकता, सकारात्मक दृष्टिकोनाचा अभाव, चिकाटी, जिद्द व समजून घेण्याची कमी झालेली वृत्ती, गुळ उत्पादकांच्यामध्ये परस्पर सहकार्याची भावना नसणे, राजकीय व प्रशासकीय अनास्था इ. अशी अनेक कारणे समोर येतात. कामगार अडव्हान्स, वाढलेल्या कच्चा मालाच्या किमती, पडलेले गुळाचे दर, केलेल्या गुंतवणुकीवरील कर्जाचे व्याज, व्यापाऱ्यांची मनमानी, गुळासाठी लागणाऱ्या साहित्याच्या किमतीतील वाढ या गुळ उद्योगापुढील सध्याच्या समस्या आहेत. (अग्रोवन, २३ मार्च २०२४) हमाली, तोलाई, वाहतूक खर्च यावरील खर्च एकूणच गुळ उत्पादकांसाठी मारक ठरतो. (दैनिक पुढारी, १३ नोव्हेंबर २०२३) वाढलेला उत्पादन खर्च, कामगारांची कमतरता, खर्चाच्या तुलनेत गुळाला मिळणारा कमी दर यामुळे कोल्हापुरातील गुळ उद्योग अडचणीत आहे. (तरुण भारत, १३ ऑक्टोबर २०२३)

रसायन मुक्त गुळाला मार्केट यार्ड मध्ये योग्य किंमत मिळत नाही व या गुळाचा उत्पादन खर्च जास्त येत असल्याने या गुळाचे मार्केट बसवण्यात अडचणी येतात. संपूर्ण जगातील गुळ व्यवसायाच्या अभ्यासातून जगभरात असलेली कोल्हापुरी गुळाची मागणी विचारात घेऊन त्यावरही काम करण्यास संधी आहेत. यासाठी गुळ क्लस्टर होणे आवश्यक होते काहींच्या पुढाकाराने त्याबाबत काम सुरूही झाले पण ते पूर्णत्वास आले नाही. यामध्ये राजकीय अनास्था व गुळ व्यापाऱ्यांचा वरचष्मा हे कारण असू शकते. छ. शाहू गुळ क्लस्टरच्या वतीने MIDC कडे ऑक्टोबर २०१६ मध्ये अर्ज केला. त्यानंतर MIDC कार्यालयाकडून जागा उपलब्ध करून देण्याची तयारी दाखवली व विस्तृत प्रकल्प आराखडा, बांधकाम कच्चा आराखडा व प्रक्रिया शुल्क भरण्याची सूचना केली. त्यानंतर क्लस्टर समितीने

डिसेंबर २०१६ मध्ये सर्व कागदपत्रे व शुल्क जमा केले. जानेवारी २०१७ मध्ये तत्कालीन उद्योग मंत्री सुभाष देसाई यांनी क्लस्टर साठी जागा देण्याचे पत्रही दिले. मात्र MIDC ने एप्रिल २०१७ मध्ये जागा उपलब्ध नसल्याचे पत्र दिले. (महाराष्ट्र टाईम्स, १४ सप्टेंबर २०१७)

आकृती: कोल्हापुरी गुन्हाळघर

कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योगाच्या उर्जितावस्थेसाठी उपाययोजना:

साखर निर्मिती प्रक्रियेत पोषणमूल्ये गमावली जातात. पण गुळात लोह, फायबर, विविध खनिजे व क्षार असे घटक टिकून राहतात. गुळात ऍंटी अलेर्जिक गुणधर्म असतात. (CEO Insights) कोल्हापुरी गुळाच्या आयात निर्यातीचा सविस्तर अहवाल ८ ऑक्टोबर २०२४ नुसार गुळाला औषधी साखर म्हणून ओळखले जाते. पौष्टीकदृष्ट्या गुळाची मधाशी तुलना केली जाते. आयुर्वेदिक औषधी उत्पादनात ३००० वर्षांपासून गोडव्यासाठी गुळाचा वापर होतो. (दैनिक लोकमत, १६ नोव्हेंबर २०१५) गुळाचा वापर श्वसन समस्या, पाचन सुधार, रोगप्रतिकार शक्ती वाढवणे, बद्धकोष्ठता बरी करण्यासाठी होतो. (Lime Blog) गूळ निर्मितीच्या प्रक्रियेमुळे उत्चर्जित होणारे कार्बन फुटप्रिंट देखील न्यून असते, जे आजच्या पर्यावरणीय संवेदनशील काळात महत्वाचे आहे. (Maha Money) सांगली जिल्ह्याने द्राक्षे, बेदाणा, हळद आणि मिरचीची जागतिक बाजारपेठ म्हणून लौकिक मिळवला. त्यांनी

बाजारपेठा प्रयत्नपूर्वक विकसित केल्या तसा प्रयत्न कोल्हापुरी गुळाच्या बाबतीत झाला नाही ही खंत आहे. (पुढारी, २५ एप्रिल २०२३)

सध्याची परिस्थिती पाहता कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योगाच्या उर्जितावस्थेसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून गूळ उत्पादनात सलगता आणणे तसेच संशोधन व विकास यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्नांची आवश्यक आहे. गूळ उद्योगातील वाढत्या समस्यांमुळे गुन्हाळघरांची संख्या सातत्याने कमी होताना दिसत आहे. यासाठी शेतीगट, शेती आधारित कंपनी यांच्या माध्यमातून व्यावसायिकता जपून गूळ उद्योगाचा विकास साधणे आवश्यक आहे. गुळामध्ये होणारी भेसळ रोखण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. कोल्हापुरी गूळ तयार करताना मोठ्या प्रमाणात रसायनांचा वापर केला जातो. यामुळे गुळाचा दर्जा कमी राहतो. (दैनिक लोकमत, १६ नोव्हेंबर २०१५) गुळाची निर्मिती कशी केली जावी याचे प्रमाणीकरण नाही. लखनौमधील भारतीय ऊस संशोधन संस्थेतील ISRI एक संशोधन केंद्र FSSAI च्या नियमानुसार दर्जेदार गूळ उत्पादनासाठी प्रोटोकॉल विकसित करण्याचे काम सुरु होते पण ते पूर्णत्वास गेले नाही. निर्यातीसह बाजारपेठेत प्रवेश सुधारण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय अन्न सुरक्षा आणि गुणवत्ता मानकांशी सुसंगत राहण्यास प्रोत्साहित केले जाण्यास यामुळे मदत होईल. (ChiniMandi, 2016) व्यावसायिक प्रामाणिकता जपणे, जिद्द, चिकाटी, व्यवसायातील बदल समजून घेण्याची वृत्ती व बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढण्याची सकारात्मक दृष्टी असणे आवश्यक आहे. (अग्रोवन, ४ जुन २०२०)

गूळ साठवणुकीसाठी शेतकऱ्यांची स्वतःची किंवा सामुहिक शीतगृह व गोडावुनची सुविधा असणे अतिशय आवश्यक आहे. राजर्षी शाहू महाराजांच्या नंतर कोल्हापूरमध्ये गूळ उद्योगाच्या विकासावर काम झाले नाही.

यामुळे तयार केलेला गूळ शेतकऱ्यांना बाजार कमिटीमध्येच नेऊन लगेच विकावा लागतो नाहीतर गूळ खराब होऊन नुकसान होण्याचा धोका निर्माण होतो. यातून अर्थिक गणित कोलमडते. कोल्हापुरी गुळाच्या जगभरातील क्रेझचा विचार करता, जागतिक बाजारात कोल्हापुरी गुळाचे तितके प्रभावी सादरीकरण करणे अजून तरी आपणास जमलेले नाही. यामध्ये गुळाचा दर्जा, प्रमाणीकरण, गुन्हाळघरातील स्वच्छता, व्यावसायिकता, ब्रँडिंग व पॅकेजिंग अशा अनेक बाबतीत संशोधनाची गरज आहे. उत्पादनाची गुणवत्ता जपणे, मार्केटिंग तंत्रज्ञान वापर, उत्पादकांना प्रशिक्षण देणे, सेंद्रिय गूळ निर्मितीला चालना, उपपदार्थ निर्मितीला संधी, कोल्डस्टोरेज, गूळ उत्पादनाचा दर्जा, संशोधन व विकास कृती आराखडा बनवण्याची गरज आहे. (महाराष्ट्र टाईम्स, १४ सप्टेंबर २०१७) गुणवत्ता हमी, मानकीकरण, पॅकेजिंग, बाजार संशोधन व कृत्रिम बुद्धिमत्ता वापर, लक्ष बाजारपेठ ओळखणे, ग्राहकांच्या आवडी समजून बाजारातील नवीन ट्रेडचे बारीक निरीक्षण करणे, मार्केटिंग नेटवर्किंग आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संबंध प्रस्थापित करणे, प्रभावी संवाद व विश्वसनीय पुरवठा साखळी, सरकारी मदत आणि प्रोत्साहन यांचा उपयोग करणे, निर्यात परिषदा घेणे अशा उपायांची आवश्यकता आहे. (HAPPY TRADE) गुन्हाळघर मालक, त्यामधील कामगार यांच्या प्रशिक्षण कार्यशाळांची आवश्यकता आहे. तसेच परस्परातील सहकार्याच्या भावनेचा अभाव हाही गूळ उद्योगाच्या विकासातील खूप मोठा अडसर ठरत आहे. जी.आई. मानांकनामुळे कोल्हापुरी गुळाच्या बाजारपेठेला एक सुरक्षाकवच लाभेल अशी स्थिती आहे. त्यामुळे इतर राज्यांची घुसखोरी रोखण्याची चांगली संधी आहे. या सर्व समस्या एकत्रित सोडवायच्या असतील तर गूळ क्लस्टर शिवाय पर्याय नाही.

कोल्हापुरी गुळाला गुजरात व राजस्थान मध्ये मोठी मागणी आहे. कोल्हापुरी गुळाचा वापर करून गुजरात व राजस्थानच्या मिठाईची निर्मिती होते, जी मिठाई जगप्रसिद्ध आहे. ज्या मिठाईची उलाढाल प्रत्यकी २००० कोटी रुपयांची आहे. गूळ उत्पादनाबरोबर मिठाई निर्मितीचा प्रयोग कोल्हापूर मध्ये होणे आवश्यक आहे. २०२३ ते २०२८ दरम्यान भारतातील पॅकेज्ड गुळाची बाजारपेठ १४.१ वार्षिक वाढीच्या अवस्थेत आहे. जगातील थायलंड हा सर्वात मोठा गूळ निर्यात करणारा देश आहे, तर चीन हा जगातील सर्वात मोठा गूळ आयात करणारा देश आहे. (SEAIR Exim Solutions) म्हणजे कोल्हापूरला गूळ निर्यातीमध्ये मोठी संधी आहे. उत्पादनाची गुणवत्ता व मानकीकरण गुळाच्या यशस्वी निर्यातीचा पाया आहेत यासाठी उच्च उत्पादनाची गुणवत्ता सुनिश्चित करणे, त्यामध्ये सातत्य राखणे, गुणवत्ता नियंत्रणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर नियंत्रण राखणे आवश्यक आहे. उद्योजक, स्थानिक प्रशासन व लोकप्रतिनिधींनी जाणीवपूर्वक कोल्हापुरी गुळ उद्योगाच्या विकासासाठी प्रयत्न करण्याची आवश्यकता आहे. मूळ कोल्हापूरचे पण सद्या परदेशात वास्तव्यास असणाऱ्या कोल्हापुरी गुळाची अस्मिता राखण्यासाठी मदत करण्याची आवश्यकता आहे.

निष्कर्ष (Conclusions):

कोल्हापूर जिल्ह्यातील गूळ उद्योग हा केवळ आर्थिक नव्हे तर सांस्कृतिक वारसा आहे. त्याच्या वाढीसाठी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, दर्जेदार उत्पादन, निर्यात क्षमतेचा विकास व शासनाच्या धोरणात्मक मदतीची आवश्यकता आहे. भविष्यात कोल्हापुरी गूळ हा जागतिक स्तरावर नावारूपाला येण्यासाठी संघटीत प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

- १) कोल्हापूर जिल्ह्यात गूळ निर्मिती पूर्वीच्या काळात संपन्न, संघटीत व श्रमप्रधान होती. हवामान व जमीन गुणधर्मामुळे कोल्हापुरी गुळाच्या चवीची जगभर छाप आहे. कोल्हापूरच्या गुळाला बाजारपेठ व योग्य दर मिळावा छत्रपती राजर्षि शाहू महाराजांनी केलेले कार्य खुपच प्रेरणादायी आहे. सार्वजनिक उदासीनता यामुळे कोल्हापुरी गुळाचा लौकिक नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहे. यासाठी कोल्हापुरी गुळाची प्रतिष्ठा जपण्यासाठी राजकीय व प्रशासकीय सक्रीय पुढाकाराची आवश्यकता आहे.
- २) आधुनिकता व अत्युच्च तंत्रज्ञानाचा वापर करून कमी मजुर, उर्जा बचत, उत्पादनात सलगता आणून उत्पादन खर्च कमी करणे आवश्यक आहे.
- ३) वाढती स्पर्धा व बदलती बाजारपेठेची व्यवस्था याचा विचार करता, गट शेतीतून शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन त्यावर काम करणे आवश्यक आहे.
- ४) गूळ उत्पादन करताना मोठ्या प्रमाणात होणारी भेसळ ही कोल्हापूरच्या गुळाला बदनाम करत आहे. यासाठी व्यावसायिक प्रामाणीकपणा व दर्जा यावर काम होणे आवश्यक आहे.
- ५) कोल्हापुरी गुळाला जगभरात मोठी मागणी आहे. पण त्यामानाने बाजार समितीतील मूळ कोल्हापुर जिल्ह्यातील गुळाची आवक कमी आहे. कर्नाटकातील गूळ कोल्हापुरी गुळाच्या नावावर व्यापाऱ्यांच्याकडून देशाच्या व जगाच्या मार्केट मध्ये विकला जातो. जी.आई. मानांकनाचा प्रभावी वापर कोल्हापुरी गुळाच्या बाजारपेठेला सुरक्षाकवच देऊ शकतो.
- ६) कोल्हापुरी गुळाचे ब्रंडिंग, पॅकेजिंग, साठवणूक, गुळाचा दर्जा, प्रामाणीकरण, व्यापाऱ्यांची गूळ दराबाबतची मनमानी, गुळाचे उपपदार्थ निर्मिती व

त्यावरील संशोधन व विकास, गूळ उत्पादकांना व्यावसायिक प्रशिक्षण, मार्केटिंग नेटवर्किंग आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापारी संबंध प्रस्थापित करणे, प्रभावी संवाद व विश्वसनीय पुरवठा साखळी, गूळ निर्यात वृद्धी यावर योग्य काम करण्यासाठी गूळ क्लस्टर प्रत्यक्षात उतरणे अत्यावश्यक आहे.

शिफारशी (Recommendations):

कोल्हापूरच्या गुळ उद्योगाचे भवितव्य विचारात घेता या उद्योगाच्या सध्याच्या व भविष्यात येणाऱ्या सर्व अडचणींच्यावर मात करण्यासाठी सकारात्मक पद्धतीने विचार करण्याची आवश्यकता आहे. सातत्याने नाविण्याचा ध्यास घेऊन काम करावे लागणार आहे. याचा विचार केल्यास व आतापर्यंतच्या अनुभवाच्या आधारावर कोल्हापूर जिल्ह्यातील गुळ उद्योगाच्या भवितव्याबाबत पुढील मुद्दे महत्वाचे आहेत.

- १) सामूहिक तत्वावर प्रकल्प उभारणी व रसायनमुक्त गुळ उत्पादनासाठी प्रयत्नांची आवश्यकता.
- २) अत्याधुनिक तंत्रज्ञान विकासासाठी गुळ उत्पादक, आई.आई.टी., प्रादेशिक ऊस व गुळ संशोधन केंद्रे, विद्यापीठ, संशोधक यांनी एकत्रित प्रयत्न करण्याची गरज आहे. या तंत्रज्ञानाचा वापर सामान्य गुळ उत्पादकाला कसा देता येईल यावर काम करणे आवश्यक आहे.
- ३) गुळापासून वेगवेगळ्या उपपदार्थांची निर्मिती करणे व त्यातून आर्थिक समृद्धी साधने ही काळाची गरज आहे. यामध्ये रेडीमिक्स गुळाचा चहा पावडर, मसाले क्यूब, गुळाची शेंगदाणे/ नारळ बर्फी, काकवी, ड्रायफ्रूट गूळ लाडू, चिरमुरे गूळ लाडू, गूळ पावडर व क्यूब, गुळाची जिलेभी अश्या अनेक पदार्थांची आज रेलचेल आहे पण यामध्ये एकवाक्यता नाही. पण हे सर्व पदार्थ

गुन्हाळ घरातच बनवले जातील याबाबत अधिक संशोधनाची आवश्यकता आहे. यातून उर्जेचा वापर कमी करून उत्पादन खर्च कमी करणे व जास्त आर्थिक फायदा मिळवणे शक्य होईल.

- ४) व्यावसायिक प्रामाणिकता जपणे, जिद्द, चिकाटी, व्यवसायातील बदल समजून घेण्याची वृत्ती व बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढण्याची सकारात्मक दृष्टी असणे आवश्यक आहे.
- ५) जिल्हा नियोजन मंडळ व महानगरपालिकेच्या मदतीने कोल्हापूरमध्ये गुळ विक्रीसाठी स्वतंत्र व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे.
- ६) कोल्हापुरी गुळाला परदेशात चांगली मागणी असूनही त्यापटीत निर्यात होत नाही. चांगल्या प्रकारचे उत्पादन घेऊन ब्रँडिंग केल्यास निर्यातदारांच्या अडून न जाता थेट निर्यात करता येणे शक्य आहे.
- ७) स्थानिक मनुष्यबळ उपलब्ध करणे, सौरऊर्जा वापर करून उत्पादन खर्च कमी करणे आवश्यक आहे.
- ८) शालेय पोषण आहारात गुळाचा समावेश, प्रशासन व राजकीय पुढाकार, स्थानिक उद्योजक, मूळ कोल्हापूरच्या पण सद्या परदेशात राहणाऱ्या लोकांचे सहकार्य यातून गुळाचे ब्रँडिंग, पॅकेजिंग, साठवणूक व्यवस्था, संशोधन व विकास, निर्यात वृद्धी, मार्केटिंग यासाठी एकत्रित प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.
- ९) गुळ निर्मितीनंतर शिल्लक बाबींपासून जिवाणू खत निर्मिती, सेंद्रिय खत तसेच कांडी कोळसा तयार केल्यास त्याचाही फायदा होऊ शकतो.
- १०) गुळ क्लस्टर निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न करणे. वरील सर्व बाबी एका छताखाली यायच्या असतील तर गुळ व्यवसायीकांनी एकत्र येणे व गुळ क्लस्टर योजना प्रत्यक्षात आणणेसाठी प्रयत्न करणे काळाची गरज आहे.

संदर्भ (References):

१. Kumbhar, Y. S. (2016): Study on Gur(Jaggery) Industry in Kolhapur District, International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET) Vol.03 Issue 02 ISSN 2395-0072 page 590 to 594.
२. Malkunje, N. M., Lembhe, J. V., & Kharat, H.V.(March, 20185): marketing Analysis of organic and inorganic jiggery in Kolhapur district of Maharashtra, International Research Journal of Agricultural Economics and Statistics, Vol.9, Issue 1 Pages 166 to 174 ISSN 2231-6434
३. Jadhav, M.S., Suryavanshi, R.R. and Shinde H.R.(2019): Economic Analysis of Chemical free jiggery in Kolhapur district of Maharashtra, JETIR, Volume-6 Issue- 5 ISSN 2349-5162
४. Nawadkar,D.S., Mali, B.K. and Birari, K.S.(2002): An Economic Analysis of Arrivals and Prices of jiggery in Shahu Market, Kolhapur, national Seminar on jiggery marketing in India.
५. Lohar,N.S. and Babar,V.S. (2003) Economics of Production and Marketing of jiggery in Kolhapur district, AGRESCO report, Mahatma Phule Krushi Vidyapeeth, Rahuri (MS) India pp. 41-66

६. Patil, Abhijeet, Times of India, December 07, 2023 Bitter Truth: Not all jiggery Marketed as 'Kolhapuri Jaggery' is the Real One.
७. MahaMoney, Abhijeet Mandavkare, Jaggery Makers in Kolhapur district.
८. SEAIR Exim Solutions, भारतातील गूळ निर्यात: प्रमुख बाजारपेठा आणि यशाचे टप्पे.
९. Happy Trade, भारतातील गुळाची निर्यात: प्रमुख बाजारपेठा व यशाची रणनीती.
१०. दैनिक लोकमत, १६ नोव्हेंबर २०१५: गोडवा गुळाचा आणि इतिहास
११. ChiniMandi, १२ फेब्रुवारी २०१६, दर्जेदार गूळ उत्पादनासाठी केंद्र प्रोटोकॉल विकसित करणार.
१२. दैनिक लोकसत्ता १४ जानेवारी २०१८ दयानंद लिपारे: कोल्हापूरचा गूळ वाढत्या भेसळीने बदनाम
१३. दैनिक लोकमत, ४ सप्टेंबर २०२१: कोल्हापुरात साकारतेय स्वयंचलीत गुन्हाळ केंद्र
१४. दैनिक लोकमत, ९ डिसेंबर २०२१: कोल्हापुरी गुळाची चवच न्यारी, परदेशातही ठरतोय लै भारी
१५. दैनिक लोकमत, २६ नोव्हेंबर २०२२, कोल्हापुरी ब्रन्ड खाली कर्नाटकी गूळ विकणाऱ्यांवर थेट गुन्हे दाखल करा: जिल्हाधिकाऱ्यांचे आदेश.
१६. दैनिक पुढारी, २५ एप्रिल २०२३, सुनील कदम,
१७. तरुण भारत, १३ ऑक्टोबर २०२३: धीरज बरगे, कोल्हापूरचा गूळ उद्योग संकटात; चार हजार दर मिळाल्यास गुन्हाळ घरे टिकणार.
१८. दैनिक लोकमत, २९ ऑगस्ट २०२४ कोल्हापुरी गुळासाठी ब्रन्ड अम्बसिडोर नेमा: सुभाष घुले
१९. ChiniMandi, १५ नोव्हेंबर २०२४, महाराष्ट्र: कोल्हापूरचा प्रतिष्ठित गूळ उद्योग आपला गोड वारसा जिवंत ठेवण्यासाठी आव्हानांशी झुंजतोय.
२०. दैनिक लोकमत २४ जानेवारी २०२५ गुजरातच्या बाजारपेठेत कोल्हापुरी मागणी गुळाला
२१. दैनिक पुढारी, ७ डिसेंबर, २०२५ आशिष शिंदे, कोल्हापुरी गुळाचा सुवर्णकाळ झाकोळतोय.

स्वातंत्र्योत्तर मराठी कविता आणि वर्तमान संदर्भ

डॉ. माधव मारूती भोसले

भाई तुकाराम कोलेकर महाविद्यालय, नेसरी ता. गडहिंग्लज जि. कोल्हापूर

Corresponding Author – डॉ. माधव मारूती भोसले

DOI - 10.5281/zenodo.18921619

सुखदुःखाचे सहजपणे आणि समर्थपणे चित्रित करण्याचे काम कवितेने केले आहे. मानवाच्या काव्य हे मानवी मनातील भावनेचा स्वाभाविक अविष्कार असतो म्हणूनच प्रसिद्ध कवी विल्यम वर्डस्वर्थ यांनी केलेली कवितेची व्याख्या Spontaneous overflow of powerful feeling योग्य अशीच वाटते. भावनांचा उत्स्फूर्त अविष्कार म्हणजे कविता ही कवितेची व्याख्या मान्य केली तर १९८० नंतरची मराठी कविता वेगवेगळ्या कारणांनी आपल्या डोळ्यासमोर तरळते. वेगवेगळ्या भागातील कवींची संख्या लक्षणीय स्वरूपात या काळात दिसून येते. या काळात नारायण सुर्वे, ना.धो. महानोर, नामदेव ढसाळ, दया पोवार, केशव मेश्राम, अर्जुन डांगळे, वामन निंबाळकर, प्रल्हाद चेंदवणकर, हिरा बनसोडे, नारायण कुलकर्णी कवठेकर, रजनी परुळेकर, भुजंग मेश्राम, वाहरू सोनवणे, मलिका अमरशेख, अशोक बागवे, निरंजन उजगरे, अरुण म्हात्रे, अशोक नायगावकर, महेश केळुसकर, अरुण कोल्हटकर, वसंत आबाजी डहाके, चंद्रकांत पाटील, प्रसन्नकुमार पाटील, फ. मु. शिंदे, प्रविण बांदेकर, रफिक सूरज, प्रकाश होळकर, अजय कांडर, वीरधवल परब, इंद्रजित भालेराव इत्यादी कवींनी विपुल प्रमाणात कविता लेखन केलेले दिसते.

कवी वास्तवाचे कोणत्या प्रकारे आकलन करतो त्याचा सभोताल त्याचे वास्तव त्या वास्तवाचा कोणता अर्थ

तो लावतो, त्या वास्तवाला कशाप्रकारे सामोरे जातो यावरून त्यांची काव्यसंकल्पना आकाराला येत असते. याच काव्यसंकल्पनेतच त्याचे कलाविषयक किंवा जीवनविषयक विश्वभान व्यक्त होताता दिसते. जीवनाला केंद्र नसल्याने अंतर्विरोधात्म, पेमरूपी जाणवांना महत्व मिळते. यातूनच वेगवेगळ्या पातळ्यावरील प्रयोगशीलतेचा वापर कवितेतून होताना दिसतो. यामध्ये १९८० नंतरची कविता मागे नाही. तिने जागतिकीकरणामुळे आणि माहिती तंत्रज्ञान, दळणवळण या गोष्टीमुळे माणसांच्या विश्वाचे स्वतःचे आकलन पूर्णपणे बदल्यांचे चित्रित केले आहे. त्यामुळे पूर्वीच्या कल्पना, मूल्ये, या गोष्टी ढासळू लागल्या आहेत. या वैश्विक (ग्लोबल) तेमुळे वास्तवाच्या आकलनाची, वास्तवाशी नाते जोडण्याची महत्वाची रूपे १९८० नंतरच्या कवितेत दिसून येतात. वास्तवनिष्ठ आकलन करणारे अनेक कवी महानगराबाहेरील छोट्या मोठ्या शहरांमधील तसेच ग्रामीण भागातील आहेत. या महानगरीय व महानगराबाहेरील वास्तवनिष्ठ कविता आपल्या समकालीन जगण्याचे सभोवतालचे तीव्र भान आहे. हे प्रविण बांदेकर, देशमुख, परब, वसईकर, इत्यादींच्या कवितामधून दिसून येते. अनेक दलित कवींच्या कवितेमधून हे भान उत्कट स्वरूपात अविस्कृत झाले आहे. महेंद्र भवरे, अरुण काळे यांच्या कवितामधून हे भान ठळकपणे दिसते. उदा. अरुण

काळे यांच्या 'कावेबाजाचं गनिमी काव्य' या कवितेतील
काही ओळी-

चल उचल तुझ चिप्पाट

झटक तुझं गोनपाट

व्हय भिताडाच्या आड

करू दे मला घटकाभर आराम

माझ्या माणसांमधी

या उपहासपूर्ण ओळी प्रस्तापित कल्पनारम्य
काव्यभूमिका नाकारून कवी आपल्या माणसात रमू पहातो
याची साक्ष देतात. अरूण काळेंची कविता रोज मरण
जगणा-या माणसांची कविता चितारतो तिच त्याला खरी
कविता वाटते. इतर गोष्टी तो नाकारतो महेंद्र भवरे एका
कवितेत म्हणतात

फकाफका हसण्याचा अन्योन्यसंबंध काय ?

एकविसाव्या जमान्याशी नाते दुसरे काय ?

खाली डोकं वर पाय आणखी काय

काय कायबाया

गव्हाणीच्या कुटार कडब्यात

आता कोणताही खेळ सभ्य माणसांचा राहिला नाही।

दलित कविता कशी बदलली, तिची
आशयसूत्रांची परिमाणे कशी आहेत हे यावरून स्पष्ट होते.

इंद्रजित भालेराव, प्रकाश हाळेकर, प्रदीप पाटील
अशा कविंच्या कवितेतून वेगवेगळ्या विभागातील बोलींची
लय, शब्द आणि त्या त्या जीवन क्षेत्रातील प्रतिमा, प्रतिके
येतात ह्या कविनी मानवतावादी दृष्टीनेच जीवनावर भाष्य
केलेले दिसते. आजच्या जगण्यासंबंधी काही भूमिका
घेताना ते दिसतात. उदा इंद्रजित भालेरावांची 'शिक बाबा
शिक' ही कविता समकालीन जीवनाला कसे सामोरे जायचे
हे शिकवते ते म्हणतात –

शिक बाबा शिक

कुणब्याच्या पोरा आता

लढायला शिक

लाजरेपणा बुजरेपणा बाजारात इक

घेऊ नको फाशी बाबा खाऊ नको इक

माग माग नको पुढ करायला शिक

माग माग नको पुढ करायला शिक

मरू नको बाबा आता मारायला शिक...

निवडून दिल त्याला पाडायला शिक

अशा प्रकारचे धैर्य तो आपल्या बांधवांना देऊ
पाहतो पिडीतांच्या जगण्यालाच तो आपल्या कवितेत स्थान
देताना दिसतात आणि प्रबोधनाच्या परंपरेला त्यातील
मूल्यांना व्यवस्थांना त्यांनी विरोध केला आहे. ग्रामीण
कविता विविधांगी जीवनदर्शन घडवित असली. तरी ती
जागतिकीकरणाचे परिणाम म्हणावे तसे ठळकपणे चित्रित
करताना दिसत नाही. ग्रामीण भागात सत्ता संपत्तीच्या
गैरवापरातून सामान्य माणसाची होरपळ होते, बलात्कार
होतात. जाती जाततील ताणतणाव, श्रीमंती आणि
परोकोटीचे दारिद्र्य, इत्यादी बाबीचे चित्रण करताना ग्रामीण
कविता कुठेतरी कमी पडते की, काय? असा प्रश्न पडतो.

१९८० नंतरच्या कवितेने बदलत्या जीवनाचे संदर्भ
मोठ्या प्रमाणात चित्रित केलेले आहेत. पूर्वीच्या कवितेत
नसलेले असे आजच्या जीवनातील अनेक शब्द, शब्द
प्रयोग, प्रतिमा, प्रतिके या कवितेत मोठ्या प्रमाणात आली
आहेत. टी. व्ही, इ-विश्व, चॅनेल, ई-मेल, फाईल, मॉल, मॉल
संस्कृती, स्थानांक, स्थिरांक, इत्यादी अनेक मराठी संस्कृत
शब्दाबरोबरच इंग्रजी शब्दाचाही अतिशय सराईतपणे येथे
वापर आढळतो.

साहित्य हे समकालीन वास्तवाला संवेदनक्षम
कलावंताने दिलेली प्रतिक्रिया असते. स्वातंत्र्योत्तर काळात
राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक परिस्थिती बदलली.
महाराष्ट्रात मोठा दुष्काळ पडला त्याचा परिणाम
महाराष्ट्रावर पडला, त्यातून ग्रामीण जनतेवर झालेला

परिणाम साहित्यातून प्रामुख्याने कवितेतून दिसू लागला. १९७५ ला महिला वर्ष आणि पुढे महिला दशक साजरे झाल्याने स्त्रीवादी चळवळ गतिमान झाली. राजीव गांधीच्या काळात विज्ञान, तंत्रज्ञान, संगणकाला चालना मिळाली. मंडल आयोगामुळे ओ.बी.सी. ना सवलती मिळू लागल्या त्यामुळे लहान सहान जातीय स्तरातील अस्मिता जागृत झाल्या १९९१ ला जागतिकीकरणाचे धोरण स्विकारले त्यामुळे खाऊजा संस्कृती वाढली. नवभांडवलशाहीला उठाव मिळाला, चंगळवाद बाजारीकरण वाढले. सरकारी धोरणामुळे शेतकरी अडचणीत येवू लागला. त्याचेच पडसाद वर उल्लेखलेल्या इंद्रजित भालेराव यांच्या कवितेत उमटलेले दिसतात. पाणी, वीज, शेतीमालाचे भाव यामुळे शेतक-यांच्या मोठ्या प्रमाणावर आत्महत्या होवू लागल्या. ग्रामीण जीवन उजाड बनले. दलित नेत्यातील दुफळीमुळे दलित समाज विस्कटू लागला. कुपोषण वाढले. मध्यमवर्गीय समाज निष्क्रिय बनला. याच कालखंडात सामाजिक चळवळी अस्ताला जाऊ लागल्या त्यांचे महत्व कमी झाले या सर्वांचा परिणाम स्वातंत्रोत्तर कवितेवर झालेला दिसतो.

स्वातंत्रोत्तर काळात शहरांची संख्या आणि आकार वाढले. अधिक प्रमाणात शिकलेली स्त्री पैसा मिळवण्यासाठी नोकरी करू लागली. स्त्रीने पैसा मिळवणे ही कुटुंबाची गरज झाली. त्यामुळे ती समाजात मोठ्या प्रमाणात वावरू लागली. स्त्रीला स्व-सामर्थ्याची जाणीव झाली. घर आणि आईपणाइतकेच करिअर महत्वाचे आहे असे तिला वाटू लागले पण पुरुषाला हे रूचणे कठीण होते. त्यातून स्त्रीच्या स्त्रीपणाच्या अवमूल्यालाही सुरुवात झाली. पुरुषप्रधान संस्कृतीत स्त्रीची झालेली घुसमट, विद्रोहाच्या पेटत्या शब्दात १९८० नंतरच्या कवितेत प्रामुख्याने आलेली दिसते. म्हणूनच ती म्हणू लागली.

पांढ-या शुभ्र आभाळाच्या कागदावर

विस्तारणारे मोझे शब्द

मला कोंडायचे नाहीत

'मी म्हणने एक बाई'

मनातून पूर्ण उकरायला हवं

हेच हवंय तुला तर

सामर्थ्य मनी येऊ दे

स्त्री कोषात अडकलेल्या सुरंवटाचे

एकदा फुलपाखरू होवू दे

(स्त्री कोष, स्वाती शिंदे)

असे खडसावून लखलखीत सत्य सांगण्याचा धीटपणा त्यांच्या कवितांना लाभला. कधी स्वतःची घुसमट, स्वतःवरचे अन्याय, दडपलेपणा, कधी सद्यः स्थितीतील असमाधान ती व्यक्त करते. नको असलेल्या भूमिका नाकारते, तर कधी स्वातंत्र्यातील आनंद साजरा करते. या परिवर्तनातील छटा हजारो अनुभव १९८० नंतरच्या स्त्रीवादी कवितेत व्यक्त होताना दिसतात. हे सर्व इंद्रजांनी केलेल्या शिक्षणप्रसार आणि विचारामुळेच घडले असे म्हटले तर वावगे ठरू नये या काळात प्रामुख्याने अश्विनी धोंगडे, नीरजा, रजनी परूळेकर, आसावरी काकडे, स्वाती शिंदे, शैला सायनाकर कविता महाजन, प्रतिमा इंगाले इत्यादी अनेक कवयित्री आज मोठ्या जोमाने ख-या अर्थाने स्त्रीवादी कवितेचे दालन समृद्ध करत आहेत.

म्हणून सांगते सयानो

मागून काही मिळत नसतं

हात सरसावून भांडूनही

पदरी काही पडत नसतं

पदर खोवून कमरेला

रणात आता उतरायला हवं

'मी म्हणने एक बाई'

मनातून पूर्ण उकरायला हवं

हेच हवंय तुला तर

सामर्थ्य मनी येऊ दे
स्त्री कोषात अडकलेल्या सुरंवटाचे
एकदा फुलपाखरू होवू दे

(स्त्री कोष, स्वाती शिंदे)

ही जाणीव जागृती झालेल्या या वरील सर्व कवियित्री आहेत. 'स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या प्रभावातून तडफदारपणे स्त्रीत्वाचे अडसर दूर करून आपलं माणूसपण सिध्द करण्यासाठी धडपडणारी स्त्री या निमित्ताने कवितेतून धीटपणे व्यक्त झाली' हे अश्विनी धोंगडे यांचे मत १९८० नंतरची स्त्रीवादी कविता सिध्द करताना दिसते आहे.

युरोप, अमेरिका या सारख्या आर्थिकदृष्ट्या विकसित असलेल्या राष्ट्रात जागतिकीकरणाचे मूळ होते ते हळू हळू जगभर पसरत असताना भारतात ते १९९० च्या दशकात पोहचले. या जागतिकीकरणाचा प्रभाव प्रामुख्याने नव्वदीनंतरच्या कवितेवर दिसतो. मानवी नावेसंबंधातील विविध पदर आणि नात्याबद्दलची दृष्टी यामध्ये अमूलाग्र बदल घडला. प्रेम, आपुलकी संपली. संस्कृतीचे बाजारीकरण होवू लागले. मानवाचे भाव-विश्व बदलले हे सर्व संदर्भ कवितेतून येवू लागले. उदा. सुनिल अवचार यांची 'ग्लोबल वर्तमानाच्या कविता' मधुन अनुभवास येते

या ग्लोबल वर्तमानात

भावना झाली आहे जाहिरात आणि

मेंदूचे झाले आहे कम्प्युटर

तत्वज्ञान झाले आहे युज अँड थो

संस्कृती झाली आहे रखेल

(ग्लोबल वर्तमानाच्या कविता)

जागतिकीकरणामुळे मानवी भावनेला किंमत राहिली नाही. मानवी मेंदूचा विकास झाला तरी मानवी मेंदू कम्प्युटरप्रमाणे वागतो. मेंदूतून निर्माण झालेले तत्वज्ञान 'युज अँड थो' वाटते. तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवन अधिकच कृत्रिम

बनले वस्तुला सर्वस्व मानल्यामुळे माणसामाणसातला जिव्हाळा संपला आणि जीवन निरस होऊ लागल्याची भावना बळावली याचाच परिणाम म्हणून १९८० नंतरच्या कवितेतून ही भावना चित्रित होवू लागली. शिक्षण क्षेत्रातील बजबजपूरीचे चित्रण करताना कवी सुरेश सावंत 'शिक्षणाच्या नावानं' या कवितेत म्हणतात,

'सर्वासाठी शिक्षण'

खाऊजाची रिकम आली

अधिका-यांचा ताफा नव्हे

टोळभैखांची टीम आली

ज्योतिबांनं ज्योत लावली

सावित्रीन क्रांती केली

विस्ताराच्या नावाखाली

विद्या सारी वाहून गेली.

(धुनी)

एकंदरीत १९८० नंतरच्या कवितेचा विचार केला असता ती वास्तवाला भिडताना दिसते. वास्तवाच्या व्यामिश्रतेची उकल काळाच्या विविध संदर्भासह या काळातील कवी करताना दिसतात. या काळातील कवितेने एकूणच मराठी कवितेला समूहनिष्ठतेकडे वळवले व जनसमूहाचे जगण्या मरण्याचे प्रश्न केंद्र स्थानी आणले आहेत. पूर्वीचा रोमॅटिसिझमचा शिक्का पुसून सामाजिक व समस्याकेंद्रिततेचे नविन भान १९८० नंतरच्या कवितेने दिलेले दिसते. वंचित, शोषित घटकांचे शोषणाचे विविध पदर हि कविता उकलून दाखवते. समकालीन राजकारण, अर्थकारण, धर्मकारणाची बदलती रूपे विज्ञान तंत्रज्ञान, ग्लोबलायझेशन, मोबाईल, दळणवळण, बहुराष्ट्रीय कंपन्या, शहरांचे फुगवटे आणि खेडी बकाल बनली आहेत. महानगराची सद्य स्थिती, मानवाला आलेला एकांत त्यातून निर्माण झालेल्या समस्या या सर्वांचे चित्रण हे या कवितेचे विषय बनलेले आहेत.

संदर्भसूची:

१. उत्तम कांबळे (संपादक) जागतिकीकरणात मराठी कविता, परचुरे प्रकाशन मंदिर, मुंबई
२. डॉ. कोतापल्ले नागनाथ, मराठी कविता आकलन आणि आस्वाद, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद
३. डॉ. जाधव जयद्रत (संपादक) १९९१ नंतरचे ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि संदर्भ, संस्कार प्रकाशन, लातूर
४. डॉ. जाधव मा.मा. (संपादक) अक्षरगाथा (त्रैमासिक) जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर २०१०
५. आ. ह. साळुंखे हिंदू संस्कृती आणि स्त्री लोकवाङ्मयगृह, मुंबई

Journal Indexing

